

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

Индекс 75875; 25875

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философии, культурологии и политологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Philosophy, Culture and Political Science

№1 (67)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

KazNU Science • ҚазҰУ Ғылымы • Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ
СЕРИЯСЫ. №1 (67)

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

Индекс 75875; 25875

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-З ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жансүгірова Ж.А., саяси ғ.к. (Қазақстан)

Телефон: +7 701 018 8821

E-mail: Jazzira55@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қарабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мұсатаев С.Ш., саяси ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, PhD, Комплутенс университеті (Испания)

Каплан Синтия, профессор, PhD, Калифорния университеті (АҚШ)

Кэтлин Адамс, профессор, PhD, Лойола университеті (АҚШ)

Петрик Джеймс, профессор, PhD, Огайо университеті (АҚШ)

Питер Финке, профессор, PhD, Цюрих университеті (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Сапарова Д., PhD докторанты (Қазақстан)

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Философиялық ой және сұқбат, толеранттылық мәселесі, мәдениетті зерттеу әдіснамалары, саяси құндылық және интеграция мәселелерін қамтиды.

КАЗАХ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 12721

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 17.3 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 1901. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ФИЛОСОФИЯ

Section 1
PHILOSOPHY

Раздел 1
ФИЛОСОФИЯ

Бегалинова А.С.¹, Ашилова М.С.², Бегалинова К.К.³

¹к.филос.н., сеньор-лектор, Международный университет информационных технологий, Казахстан, г. Алматы

²доктор PhD, ассоц. профессор, Университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы

³доктор филос.н., профессор, д.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalima910@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ МЕДИАВОСПИТАНИЯ КАЗАХСТАНА КАК ОСНОВЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

В данной статье дается аксиологический анализ национальных социокультурных и медиаобразовательных пространств Казахстана. Авторы статьи выдвигают гипотезу о взаимосвязи наличных духовных ценностей с другими сферами общественной жизни, о возможности возрождения национального духа под их воздействием. Раскрываются особенности функционирования и тенденции развития отечественных медиаиндустрии и медиаобразования. Воспитание показывается как исторический феномен, находящийся в непосредственной зависимости от уровня развития общества. В статье авторами предпринимается попытка в рамках социальной философии преодолеть кризис традиционных оснований и принципов воспитания-образования, обеспечить приоритет общечеловеческих ценностей в иерархии воспитательных целей.

Авторы приходят к выводу, что изучение современного воспитательного ландшафта, возможности и пути утверждения медиаобразования в социокультурном пространстве помогут осмыслению воспитания личности как процесса формирования осознанной самостоятельности, независимости и свободы Человека в его толерантном и равноправном взаимодействии с обществом и природой.

Ключевые слова: образование, философия воспитания, культура, медиаобразование, медиаиндустрия, национальный дух, менталитет, информатизация, цифровизация, духовные ценности.

Begalinova A.S.¹, Ashilova M.S.², Begalinova K.K.³

¹candidat of Philosophy, Senior lecturer, International University of Information Technologies, Kazakhstan, Almaty

²doctor PhD, Assistant professor, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty

³doctor of Philosophy, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalima910@mail.ru

On some aspects of Kazakhstan's media equipment as the basis of the national spirit

This article provides an axiological analysis of the national socio-cultural and media-educational spaces of Kazakhstan. The authors of the article put forward a hypothesis about the relationship of spiritual values with other spheres of public life, about the possibility of the revival of the national spirit under their influence. The features of the functioning and development trends of the domestic media industry and media education are revealed. Education is shown as a historical phenomenon that is directly dependent on the level of development of society. In the article, the authors attempt, within the framework of social philosophy, to overcome the crisis of traditional foundations and principles of upbringing and education, to ensure the priority of universal human values in the hierarchy of educational goals.

The authors come to the conclusion that the study of the modern educational landscape, the possibilities and ways of establishing media education in the sociocultural space will help understanding the education of the individual as the process of forming conscious independence, independence and human freedom in its tolerant and equal interaction with society and nature.

Key words: education, upbringing philosophy, culture, media education, media industry, national spirit, mentality, informatization, digitalization, spiritual values.

Бегалинова А.С.¹, Ашилова М.С.², Бегалинова К.К.³

¹философия ғылымдарының кандидаты, сеньор-лектор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²доктор PhD, қауымд. профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kalima910@mail.ru

Ұлттық рухтың негізі ретіндегі Қазақстандағы медиа тәрбиенің кейбір аспектілері туралы

Мақалада Қазақстанның ұлттық, әлеуметтік-мәдени және медиа тәрбиелік кеңістігіне аксиологиялық сараптама жасалады. Мақала авторлары рухани құндылықтардың қоғамдық өмірдің басқа салаларымен байланысы және сол байланыстың нәтижесінде ұлттық рухтың қайта өрлеу мүмкіндігі туралы гипотезаны ұсынады. Осы орайда отандық медиа индустрия мен медиа тәрбиенің қызметі мен даму тенденцияларының ерекшеліктері ашылады. Тәрбиені қоғамның даму деңгейіне тікелей байланысты тарихи феномен ретінде көрсетеді.

Авторлар әлеуметтік философия шеңберінде білім беру мен тәрбиелеудің дәстүрлі негіздері мен принциптерінің тоқырауын жеңу және тәрбиенің мақсатында жалпы адамзаттық құндылықтарды алға қоюды қамтамасыз ету керектігін ұсынады. Сонымен қоса, авторлар қазіргі кезеңдегі тәрбиелік алаңды зерттеу, әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі медиа тәрбиені қолдану жолдары мен мүмкіндіктерін көрсетеді. Авторлар тұлғаны тәрбиелеуде өзіндік ойы бар, тәуелсіз, табиғат пен қоғамға қатысты тең қарым-қатынасты ұстанатын толерантты Адам қалыптастыруда медиа тәрбиенің көмегі зор деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: білім беру, тәрбие беру философиясы, мәдениет, медиа тәрбие, медиа индустрия, ұлттық рух, менталитет, ақпараттану, сандану, рухани құндылықтар.

Введение

Основой и питательной средой духовной сферы общества, образования и воспитания, привития социального начала личности являются общественные отношения, складывающиеся в социальной деятельности, и принятая в обществе система ценностей. От богатства этих отношений и характера наличных ценностей зависит духовное качество личности, потенциальные способности к человеческому общению, творчеству и труду.

Духовные ценности не даются человеку от рождения, а порождаются духовным производством, развитием культуры и человеческих отношений, усваиваются и передаются спонтанно или посредством целенаправленного воспитания и обучения. Усвоение духовных ценностей является важнейшим условием формирования полноценной, нравственной личности. В условиях развитой демократии каждый человек самостоятельно отбирает предпочтительные для него ценности и формирует свою систему цен-

ностей. Если он игнорировал духовные ценности и воспринял только материальные, ничего хорошего от него ждать не приходится: во имя достижения своих целей он будет действовать по принципу «все дозволено!», может попортить интересы ближнего, его свободу, лишит жизни. Напротив, глубокое усвоение прогрессивных духовных ценностей, духовное начало в человеке определяют его гуманное отношение к действительности и к другим людям, становятся источником служения на благо развития общества.

«Воспитание – это конкретно-историческое явление, – справедливо подчеркивают Н. Наливайко и Т. Косенко, – тесно связанное с социально-экономическим, политическим и культурным состоянием общества, а также с его социально-культурными особенностями» (Косенко, Наливайко 2012:99). Исторический характер воспитания особо заметен в нашу эпоху, когда произошла смена социально-экономических систем, способов производства, мировоззренческих установок. Сегодня мы видим, что рыночные производственные отношения не яв-

ляются благодатной основой порождения и усвоения высоких духовных ценностей. И как бы не называли современное общество западные теоретики («постиндустриальное» (Д. Белл), «третьей волны», «супериндустриальное» (О. Тоффлер), «посткапиталистическое» (Р. Дарендорф) и др.), какие бы характеристики не обозначались в трудах российских философов (И.П. Савицкий, А.П. Огурцов, Н.З. Алиева, Е.Б. Ивушкина, О.И. Лантратов, Н.В. Наливайко, В.О. Нечаев, Ю.А. Шрейдер, И.А. Пфаненштиль и др.), есть один его основной признак – капиталистические, рыночные производственные отношения, определяющие все другие общественные отношения, включая идеологические и духовные. Подорваны веками устоявшиеся традиции, происходит кризис «метарассказов», крупнейших человеческих концептов, таких, как гуманизм, просвещение, марксизм, обращенных ко всему человечеству и применимых во все века. Исходя из анализа отдельных сторон социума, адекватным выводом будет суждение о том, что рыночному постиндустриальному обществу постмодерна и тенденциям его развития свойственна тотальная и всеобъемлющая дегуманизация: абсолютизация технократизма общества и релятивизма знания, превращение человека разумного в человека-машину, отрицание гуманитарного и любого критического знания и роли педагога, гибель «метарассказов», превращение знания в товар. Чтобы противостоять этим негативным тенденциям, необходимо поднимать роль образования-воспитания как основы духовности общества. Отрадно отметить, что в настоящее время формируется такая отрасль философского знания, как философия воспитания, которая «отпочковалась» от философии образования. Одной из важнейших проблем философии воспитания является мировоззренческая, связанная с вопросом о гуманитаризации знания и гуманизации системы образования и воспитания.

Методология научного исследования

Методологической основой исследования явился социокультурный подход, суть которого состоит в том, чтобы рассматривать медиаобразование в качестве основной сферы социальной жизнедеятельности, основы национального духа. На современное образование и воспитание, включая и медиаобразование, влияют динамичные социокультурные преобразования, которые распространяются на все сферы жизни общества и личные потребности. И поэтому для

достижения цели в работе были использованы ценностно-семантические, управленческие и организационные методы, системный анализ и общепсихологические методы. Используются теоретические положения, изложенные в трудах современных философов Л.А. Степашко (Степашко 1999), В.Г. Торосян (Торосян 2000), С.И. Зиновьева (Зиновьева 1975), Н.В. Наливайко (Наливайко 2003) и другие.

Основная часть

В Казахстане новые, рыночные производственные отношения утвердились совсем недавно. Но общие характеристики современного постиндустриального общества в западной философской интерпретации уже применимы и к нашему социуму, а кое-где даже «зашкаливают». Переход к либеральной модели общественного устройства, к системе капиталистических, рыночных отношений вызвал развал отлаженной системы воспитания-образования, переоценку устоявшихся ценностей, смятение духа, его сдвиг в сторону дремучего невежества человека-машины. Образовательно-воспитательная система превратилась в хаотичный набор обучающих коммерческих учреждений, в сферу платных услуг, утратила свойство фундаментальности. После 1990 года, если верить государственной статистике, тенденции разрушения и деградации образовательной системы продолжают по сей день (сокращение числа учебных заведений начального и среднего звена, воспитателей, учителей и педагогов, учащихся и студентов) и т.д. Качественные характеристики так же не вызывают восторга – снижается уровень образованности и воспитанности молодежи, большинство выпускников школ могут лишь пересказывать информацию учебника, учителя или сети Интернет. Ликвидировано начальное профессиональное образование, количественный рост вузов сопровождается снижением качества образования, продолжается выпуск бакалавров, не востребованных производством, падает дисциплина и ответственность обучаемых за посещаемость занятий, своевременную сдачу экзаменов, за участие в НИР, в общественной работе и др. Диссертации в науке готовятся не соискателями, но отлаженной системой коммерческих учреждений, открыто, без стеснения призывающих новых рекрутов (особенно чиновников) в науку за немалые деньги. Основным средством воспитания становятся масс-медиа, особенно телевидение, навязывающее ту же, принятую новым

строим убогую философию: основная ценность – деньги, которые решают все. Отсутствие борьбы государства с этими порочными явлениями свидетельствует о том, что власть все это устраивает. В результате не только снижается уровень образованности и воспитанности молодежи, но и укореняются такие духовные ценности, как потребительство, жажда наживы любой ценой, индивидуализм, душевная черствость, жестокость и др. Организационные, пропагандистские и агитационные функции СМИ в сферах культуры, образования и морали, формировании общественного мнения и развитии демократии, сохранении и развитии национальной идентичности потеснены стремлением к манипуляции сознанием, погоней за прибылью от рекламы и за рейтингами от низкопробной продукции масскульта. Разлагающее содержание медиаконтентов усиливает кризисную ситуацию в духовной жизни общества. При неисчерпаемом культурном потенциале, который веками накапливали предшествующие поколения, полным ходом идет духовное обнищание народа, которое порождает беды в других областях социума. «Упадок морали, ожесточенность, рост преступности и насилия – злая поросль на почве бездуховности. Некультурный врач безразличен к страданиям больного, некультурный человек равнодушен к творческим поискам художника, некультурный строитель строит пивной ларек на месте храма, некультурный земледелец уродует землю... Вместо родной речи, богатой пословицами и поговорками, – язык, засоренный иноземными словами, блатными словечками, а то и нецензурной бранью» (<http://www.yaklass.ru/materiali?mode//lsntheme&themeid=174>).

Еще раз подчеркнем, что в основе содержания и усвоения духовных ценностей, состояния духа в целом, лежат материальные процессы. Чем был обусловлен высокий дух советского народа даже при низком уровне благосостояния? Ответ очевиден: не только и не столько сочинением и усвоением Морального кодекса, но, прежде всего, обоснованием национальной идеи и великой цели (хотя она оказалась несбыточной), богатством истории, энтузиазмом великих строев и свершений, геополитическим статусом, военной мощью, достижениями производства, науки, культуры и образования, завоеванием космоса, даже хоккейными победами и т.д. По всем основным показателям страна занимала ведущие позиции в мире.

Сегодня кризис духовных основ общественной жизни особенно ощущается в девальвации

патриотических ценностей, усиленной процессами глобализации («американизации») в мире. Действия транснациональных кампаний стирают национальные границы, насаждают идеологию космополитизма, девальвируют понятия «Родина», «Отечество» и «патриотизм». Но основной, внутренней причиной такой девальвации являются материальные основы этих ценностей, рыночные отношения. Иждивенчество и потребительский образ жизни «размывают» патриотические ценности служения обществу, интересам народа, процветанию Отечества. Человек не выходит за грань личностного мышления, не становится гражданином.

Особую роль в возрождении былого патриотизма, прогрессивных духовных ценностей играет качественное состояние самого Отечества по той простой причине, что патриотическое сознание и ценности являются его отражением в сознании и во многом зависят от его привлекательности. Как справедливо отмечает П.Е. Таркин, с 90-х годов прошлого столетия «... великая индустриальная держава превратилась в торгово-развлекательную площадку по обслуживанию чиновничьей бюрократии и нуворишей разного толка. Русские матрешки и объемы продажи природных ресурсов не могут ликвидировать дефицит российского патриотизма. Французские «Мистральи» и американские «Боинги», японские ноутбуки да китайский ширпотреб никогда не станут предметом национальной гордости. Перспективный образ Отечества также не вызывает восторга. Рубежи, намеченные в «Программе-2020», позволяют полагать, что сейчас наша экономика выглядит неустойчиво и в 2020 году будем жить гораздо хуже народов большинства развитых стран ... Но даже в нынешней ситуации патриотизм в народе не затухает полностью. Его источниками всегда остаются укоренившийся веками архетипический образ родины-матери, историческая память о прошлых свершениях и вечные элементы Отечества: культурные традиции, язык, обычаи и среда обитания, малая родина. Они порождают и воспроизводят особое чувство, которое всегда находится с нами в виде «ростков» патриотизма» (Таркин 2012: 203-204).

Престиж и духовно укрепляющую функцию Отечества значительно ослабляет сокращение *геополитических параметров* в связи с распадом СССР, что вызвало потерю двухполюсного развития мировой цивилизации, изменение территории, населения и границ, значительное ослабление экономического, военного и куль-

турного потенциалов. Задача возрождения и восстановления такого статуса как для стран постсоветского пространства, так и для Казахстана диктуется не только необходимостью преодоления однополярности мира и всевластия Америки, но и безальтернативностью сохранения собственных цивилизационных основ и огромной территории, снижения риска быть окончательно ослабленными, раздробленными и поглощенными более сильными геополитическими центрами (США, Западная Европа, Япония, Китай). Создание противовеса США в силу ослабления Отечества (экономика, коррупция, преступность) возможно лишь на основе консолидации Востока, укрепления взаимоотношений со странами БРИК и постсоветскими государствами.

Все вышесказанное вовсе не означает, что на сегодняшний день состояние Отечества и национального духа нашего народа находится за чертой возможной реанимации. Анализ состояния материальных основ духовных ценностей в нашей стране на сегодняшний день показывает, что, несмотря на трудности, у нас есть чем гордиться, наполнять патриотическое сознание наших народов. Подъем национального духа и его ценностного содержания в последние десятилетия обусловил успешное преодоление Казахстаном глобального экономического кризиса 2008 – 09 гг. (при этом наша страна удерживает темпы роста экономики на уровне 5 – 6%), возведение в рекордные сроки красивой столицы Астаны и др. (<http://news.nur.kz/264843.html>).

Не менее позитивные сдвиги происходят в экономической и социальной сферах Казахстана. Конечно, столица Астана как бренд страны не является здесь ведущим показателем. Есть заброшенные города, разбитые дороги, безработный люд и т.д., но положение улучшается. В экономической сфере руководство Казахстана через пакет антикризисных мер отказывается от новых высокотратных проектов в пользу развития уже существующих, поддерживает приоритетные сектора экономики и целевые программы («Дорожная карта занятости», «Доступное жилье», «Агробизнес-2020»), на реализацию которых дополнительно направляет 138,1 миллиарда тенге, содействует возрождению села, поддерживает темпы роста ВВП на уровне 6% (прогноз роста в 2015 году 7,6%, в 2016 году 6,6% и в 2017 году 6,9%) (<http://mojazarplata.kz/main/kz-news/>). Не менее впечатляющими выглядят успехи в социальной и культурной сферах жизни. Среди высокотехнологичных достижений последних лет присутствуют и факты обогащения

электронного, цифрового аспекта социального и медиавоспитательного пространств. Успешно идет компьютеризация школ, разрабатываются новые технологии. Однако, если мы снова не заметим тенденции развития уже третьей, а, возможно, и четвертой производственной революции (тотальное вторжение ИКТ в производство, науку, технику, образование и управление), не будем развивать промышленные 3D-принтеры, платформы «больших данных», способы их применения во всех сферах жизни, выстраивать эффективную защиту своей информации и от чуждой информации, то попадем в полную информационную и, стало быть, всякую другую зависимость от передовых стран. Еще раз подчеркнем, что рассмотренных нами позитивных экономических и социальных достижений недостаточно для выполнения основной стратегической задачи – вхождение нашей страны в число 50-ти конкурентоспособных стран мира. Макроэкономические показатели и тенденции развития не вызывают оптимизма. Мы имеем в виду, прежде всего, сырьевую ориентацию экономики, сокращение доли обрабатывающих отраслей промышленности, рост зависимости от импорта многих потребительских товаров, оргтехники, современных машин и технологий, низкая доля высокотехнологичной продукции в общем объеме производства (Россия – 0,5%; Финляндия – 27,2%; Германия – 7,1%), низкая производительность труда (ниже передовых стран в 3 – 5 раз), отток трудовых, денежных и производственных ресурсов за рубеж (<http://ru.exrus.eu/Perspektivy-razvitiya-ekonomiki-Rossiya-i-mir>). Мы видим всего две причины такого состояния, свойственные нашей стране. С одной стороны, все достижения имеют слабое воздействие на духовную жизнь в силу высокой инфляции и растущей пропасти в доходах и образе жизни богатых и бедных слоев населения. С другой стороны, переход от инерционно-сырьевой, ресурсно-ориентированной экономики к модернизационно-инновационной модели развития социально-экономической системы. Для этого нужны крупные финансовые вложения, полное обновление устаревших средств производства, современная техника, повсеместное внедрение цифровых и нанотехнологий с опорой на науку и образование. Стратегия системной модернизации не только экономики, но и всего общества должна строиться «...на осознании того, что инновационная экономика и модернизационное государственное управление могут базироваться только на основе адекватной им культуры, толь-

ко на основе гуманистических ценностей» (Бурбулис 2010).

Не без противоречий продолжается развитие социокультурного пространства общества. Переоценка ценностей у наших народов совпала с переходом советской директивной культуры к открытой и массовой, с процессом расширения влияния традиционных видов культурного производства (кино, театры, музеи, литература) через медиасредства (телевидение, видео, интернет, электронные книги, шоу-концерты и др.), которые снизили интерес масс к традиционным видам культуры. Отмечается так же тенденция роста числа не посещающих культурные мероприятия, особенно среди малообразованной молодежи и с низкими доходами.

Культура в условиях демократии и информатизации сама по себе «не имеет границ», но глобализация создает условия для навязывания народам «своей» культуры, игнорируя их национальную специфику. Как продолжение деятельности конкистадоров в XXI веке **возродился** процесс гибридизации культур многоликого мира народов под воздействием глобализации, с целью разорвать связь времен и преемственность культур. Основным средством реализации этой цели служат СМИ, в авангарде которых выступает телевидение. Мигрируя из угла в угол внутри треугольника «государство-бизнес-гражданское общество», оно в любом углу стремится выжать максимум прибыли, заботясь о рейтинге и рекламе, поставляя в массы низкопробную продукцию масскульта, привлекая внимание через захватывающие сюжеты насилия и секса, забывая о своей первоизданной роли воспитания масс, пропаганды высоких духовных ценностей и идеалов. В национальное культурное пространство вместе с другими потоками информации активно вторгаются открытая пропаганда индивидуализма и прагматизма, пьянства и наркомании, жестокости и насилия, распущенности нравов. Телеэкран не учитывает наш казахстанский менталитет, не осуществляет межкультурного диалога, увлечен внедрением буржуазной системы ценностей и норм поведения в национальное культурное пространство.

В этих условиях культура, выработанная межличностными отношениями человеческого сообщества, становится не только творцом духовных ценностей, но и средством адаптации и защиты «статус-кво» национальной культуры, вплоть до изоляционистских тенденций функционирования. Медиаобразование должно ориентировать личность на принятие «ценностей раз-

личных культурных форм, например высокой, народной и субкультуры» (Рубанцова 2012:110). И в этом аспекте необходимо поднятие философской культуры молодежи. В конечном итоге, философия – это фундамент медиаобразования, последняя выступает истоком, основой народного духа. Так, социальная философия воспитания изучает вопросы взаимосвязи ценностей воспитания и ценностей культуры, взаимодействия всех социокультурных институтов (центры досуга, детского творчества, дома культуры, клубы по месту жительства и др.). Как справедливо отмечает Р.У. Эмерсон, «истинным показателем цивилизации является не уровень богатства, не величина городов и обилие урожая, а облик человека, воспитываемого страной» (Эмерсон 2007).

Современный Казахстан сегодня переживает период возрождения. Социально-экономическое и культурно-образовательное пространство Казахстана развиваются достаточно динамично. Реализация пакета антикризисных мер и отказ от высокочрезмерных проектов позволяют Республике Казахстан поддерживать темпы роста ВВП на уровне 6% (опережая Украину, Россию и Узбекистан), быть лидером среди стран СНГ по уровню минимальных пенсий (19066 тенге – в 2014 г. и 22651 тенге – к 2015 г.) и ее среднему размеру (в 2015 году достигнет 42319 тенге). Президент Казахстана Н.А. Назарбаев сформулировал высокие цели вхождения страны в число 50-ти конкурентоспособных стран мира через индустриально-инновационное развитие, повышение благосостояния народа, развитие культурной сферы, образования, укрепление национальных традиций и титульного языка. В своих посланиях «Казахстан–2030» и «Казахстан–2050» Президент Республики отметил сочетание западных и восточных традиций в развитии страны (http://www.akorda.kz/ru/allNews?category_id=26).

Заключение

Таким образом, за время независимого развития в нашей стране успешно возрождаются народные обычаи, национальные виды спорта, религия титульной нации, национальное образование и воспитание, песенный жанр и стихосложение, казахский язык. На XIII сессии Ассамблеи народа Казахстана Н.А. Назарбаев подчеркнул: «Мы должны приложить все усилия для дальнейшего развития казахского языка, который является главным фактором объедине-

ния всех казахстанцев. В то же время создать благоприятные условия, чтобы представители всех проживающих в стране народностей могли свободно говорить, обучаться на родном языке, развивать его» (http://ru.wikipedia.org/wiki/Kultura_Kazakhstan).

Исследование социокультурных и медиавоспитательных пространств Казахстана выявило тесную взаимосвязь наличных духовных ценностей с другими сферами общественной жизни, в основе которых лежит философия, генетически связанная с теорией образования и воспитания. Как справедливо указывает С.И. Гессен, «между понятиями культуры, истории, философии, образования и педагогики устанавливается ... тесное взаимоотношение. Философия есть наука о самих этих ценностях, их смысле, составе и законах. Но эти ценности и суть цели образования. Следовательно, каждой философской дисциплине соответствует особый раздел педагогики в виде как бы прикладной её части: логике – теория научного познания, .. этике – теория нравственного образования; эстетике – теория художественного образования и т.д.» (Гессен 1995:36-37). Философия всегда осмысливает

проблему воспитания изнутри, дает толчок к поиску истины и практическому ее осуществлению. Поистине, философия помогает формировать, образовывать, возделывать человеческую душу, она показывает возможности возрождения национального духа под воздействием социально-экономических, культурных факторов, раскрывает особенности функционирования и тенденции развития отечественных медиаиндустрии и медиавоспитания.

В основе содержания и усвоения духовных ценностей, состояния духа в целом, лежат материальные процессы. Анализ состояния материальных основ духовных ценностей в Казахстане на сегодняшний день показывает, что, несмотря на трудности, у нас есть чем гордиться, обогащать дух наших народов. Состояние и тенденции развития экономического и социокультурного пространства Казахстана создают надежную основу для возрождения национального духа, проведения эффективной политики развития воспитания-образования, отвечающей вызовам современности, насыщения национального воспитательного пространства медиасредствами и развития медиавоспитания.

Литература

- Бурбулис Г.Э. Россия на рубеже XX – XXI веков: политософская стратегия модернизации. – М.: центр «Стратегия», 2010. – С. 19.
- Выступление вице-министра Министерства труда и соцзащиты РК. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://mojazarplata.kz/main/> (дата обращения 1 07.2014 г.)
- Выступление вице-министра Министерства труда и соцзащиты РК. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://mojazarplata.kz/main/kz-news/> (дата обращения 3 03.2019г.)
- Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М.: Школа-Пресс, 1995. – С. 36-37.
- Духовные ценности современной цивилизации. Википедия. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://www.yaklass.ru/materiali?mode=lsntheme&themeid=174> (дата обращения 2.07.2018 г.)
- Зиновьев С. И. Учебный процесс в советской высшей школе. – М.: Высшая школа, 1975. – 367 с.
- Косенко Т.С., Наливайко Н.В. Философия воспитания: социально-философское введение в проблему. – Новосибирск : Изд. НГПУ, 2012. – 215 с.
- Кризис в экономике Казахстана доказали цифрами. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://news.nur.kz/264843.html> (дата обращения 21 05.2018 г.)
- Культура Казахстана – Википедия. [Электронный ресурс]. – URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (Дата посещ. 22.09. 2018 г.)
- Назарбаев Н. А. Новый Казахстан в новом мире. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 2007 г. URL: http://www.akorda.kz/ru/allNews?category_id=26 (дата посещения 2.03.2019).
- Наливайко Н.В. Философия образования: некоторые проблемы формирования концепции. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2003. – 141 с.
- Рубанцова Т.А., Фурьева О.В. Образование постмодерна в поликультурном мире // Философия образования. – 2012. – №6 [45]. – 272 с.
- Степашко Л. А. Философия и история образования. – М.: Изд-во Флинта, 1999. – 267 с.
- Торосян В.Г. Философия и история образования. – Краснодар, 2000. – 414 с.
- Таркин П.Е. Проблема патриотизма в современной России // Философия образования. – 2012. – №6 (45). – С. 200–207.
- Уринсон Яков. Перспективы развития экономики: Россия и мир [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://ru.exrus.eu/Perspektivy-razvitiya-ekonomiki-Rossiya-i-mir> (дата обращения 15. 02.2019 г.)
- Эмерсон Р.У. Нравственная философия. Опыты. – М., 2007.

References

- Burbulis G.E. Rossiya na rubezhe HH – HHI vekov: politosofskaya strategiya modernizacii. – M.: centr «Strategiya», 2010. – S. 19.
- Vystuplenie vice-ministra Ministerstva truda i soczaschity RK. [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa URL: [http://mojazarplata.kz/main/\(data obrascheniya 1 07.2014 g.\)](http://mojazarplata.kz/main/(data obrascheniya 1 07.2014 g.))
- Vystuplenie vice-ministra Ministerstva truda i soczaschity RK. [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa URL: [http://mojazarplata.kz/main/kz-news/\(data obrascheniya 3 03.2019g.\)](http://mojazarplata.kz/main/kz-news/(data obrascheniya 3 03.2019g.))
- Gessen S.I. Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnuyu filosofiyu. M.: Shkola-Press, 1995. – S. 36-37.
- Duhovnye cennosti sovremennoy civilizacii. Vikipediya. [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa URL: [http://www.yaklass.ru/materiali?mode=lsntheme &themeid=174 \(data obrascheniya 2.07.2018 g.\)](http://www.yaklass.ru/materiali?mode=lsntheme &themeid=174 (data obrascheniya 2.07.2018 g.))
- Zinovev S. I. Uchebnyy process v sovetskoj vysshey shkole. – M.: Vysshaya shkola, 1975. – 367 s.
- Kosenko T.S., Nalivayko N.V. Filosofiya vospitaniya: socialno-filosofskoe vvedenie v problemu. – Novosibirsk : Izd. NGPU, 2012. – 215 s.
- Krizis v ekonomike Kazahstana dokazali ciframi. [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa URL: [http://news.nur.kz/264843.html \(data obrascheniya 21 05.2018 g.\)](http://news.nur.kz/264843.html (data obrascheniya 21 05.2018 g.))
- Kultura Kazahstana – Vikipediya. [Elektronnyy resurs]. – URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (Data posesch. 22.09. 2018 g.)
- Nazarbaev N. A. Novyy Kazahstan v novom mire. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan narodu Kazahstana ot 2007 g. URL: [http://www.akorda.kz/ru/allNews?category_id=26 \(data posescheniya 2.03.2019\).](http://www.akorda.kz/ru/allNews?category_id=26 (data posescheniya 2.03.2019).)
- Nalivayko N.V. Filosofiya obrazovaniya: nekotorye problemy formirovaniya koncepcii. – Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2003. – 141 s.
- Rubancova T.A., Furyaeva O.V. Obrazovanie postmoderna v polikulturnom mire // Filosofiya obrazovaniya. – 2012. – №6 [45]. – 272 s.
- Stepashko L. A. Filosofiya i istoriya obrazovaniya. – M.: Izd-vo Flinta, 1999. – 267 s.
- Torosyan V.G. Filosofiya i istoriya obrazovaniya. – Krasnodar, 2000. – 414 s.
- 5.
- Tarkin P.E. Problema patriotizma v sovremennoy Rossii // Filosofiya obrazovaniya. – 2012. – №6 (45). – S. 200–207.
- Urinson Yakov. Perspektivy razvitiya ekonomiki: Rossiya i mir [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa URL: [http://ru.exrus.eu/Perspektivy-razvitiya-ekonomiki-Rossiya-i-mir \(data obrascheniya 15. 02.2019 g.\)](http://ru.exrus.eu/Perspektivy-razvitiya-ekonomiki-Rossiya-i-mir (data obrascheniya 15. 02.2019 g.))
- Emerson R.U. Nравstvennaya filosofiya. Opyty. M., 2007

Матыжанов К.С.¹, Айтбаева А.Б.²

¹ф.ғ.д., доцент, e-mail: kmatyzhanov@gmail.com

²п.ғ.к., проф. м.а., e-mail: aba-abd@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚТЫҢ ҮЙЛЕНУ-ҒҰРЫП ЖЫРЛАРЫ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АСТАРЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ САРАЛАНУЫ

Мақалада қазақ этнографиясындағы үйлену рәсіміне қатысты жырлардың этнографиялық астары мен жанрлық жіктелуі жайында сөз болады. Той – халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен әдет-ғұрпына, салт-санасына лайық қалыптасқан, қоғамдық мұратқа бағындырылған күрделі ғұрыптық рәсімдер кешені болып табылады. Бүгінгі ғылым оның тиянағын тұрмыстық ахуалдан немесе әлдеқандай тәжірибелік, машықтық қажеттіліктен емес, адамға ғана тән рухани-эстетикалық ерекшелік пен тәрбиелік маңыздылығы тұрғысынан зерттеуде. Ал оның құрамына үйлену ғұрпына қатысты айтылатын, өзіндік саз-әуені бар, көбінесе, жауаптасу-диалог түрінде айтылатын, өзіне тән поэтикалық формасы мен мән-мазмұны бар шығармаларды жатқызып, ішкі жанрлық түрлерге қарай той бастар, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар, той тарқар деп сараланған. Автор осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, талдап, олардың тарихи-мәдени мәні мен бүгінгі күнгі тәлімдік маңызын ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Түйін сөздер: үйлену-ғұрып жырлары, ғұрыптық рәсімдер, отбасылық ғұрып-фольклоры, рәсімдік өлеңдер, той бастар, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар.

Matyzhanov K.S.¹, Aitbayeva A.B.²

¹dr. of philology, e-mail: kmatyzhanov@gmail.com

²professor, e-mail: aba-abd@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Kazakh traditional and wedding: ethnographic and genre features

The article deals with the issues of genre differentiation and the educational and ethnographic aspects of wedding and ritual songs of the Kazakh people. The wedding is a complex of rituals that express the worldview and perception of the people, formed by centuries of educational traditions. The beauty of the sound, coupled with the didactic content of folk wedding songs, had a great influence on the formation of the pedagogical culture and aesthetic views of Kazakh youth, preserving its relevance to the present day. To the genre varieties of ritual songs performed at weddings are –that bastar, zhar-zhar, sonusu, aushadiyar, betashar, that tarark, etc. While dwelling in detail on each of them, the author describes the historical and cultural roots and substantiates from the modern scientific point of view their educational value.

Key words: wedding ritual songs, traditional rituals, family ritual folklore, that bastar, zhar-zhar, sonusu, aushadiyar, betachar.

Матыжанов К.С.¹, Айтбаева А.Б.²

¹д.ф.н., доцент, e-mail: kmatyzhanov@gmail.com

²к.п.н., и.о. проф., e-mail: aba-abd@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Казахская традиционно-обрядовая свадьба: этнографические и жанровые особенности

В статье рассматриваются вопросы жанровой дифференциации и воспитательно-этнографического аспекта свадебно-обрядовых песен казахского народа. Свадьба является комплексом обрядов, выражающих мировоззрение и мировосприятие народа, сформированных веками воспитательных традиций. Красота звучания вкупе с дидактическим содержанием народных свадебных песен оказывала большое влияние на формирование педагогической культуры и духовно-эстетических взглядов казахской молодежи, сохраняя свою актуальность до наших дней. К жанровым разновидностям обрядовых песен, исполняющихся на свадьбах, относятся той бастар, жар-жар, сынсу, аушадияр, беташар, той таркар и др. Остановившись подробно на каждом из них, автор описывает историко-культурные корни и обосновывает с современной научной точки зрения их воспитательное значение.

Ключевые слова: свадебные обрядовые песни, традиционные обряды, семейный обрядовый фольклор, той бастар, жар-жар, сынсу, аушадияр, беташар.

Кіріспе

Мемлекеттік «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында халықтың рухани мәдениетінің жаңғыруы, өзіндік ұлттық ерекшеліктері мен құндылықтарын қайта зерделеуі алдыңғы қатарға шықты.

Қазақстандық ғылымда отбасының феномен ретіндегі рөлі әлеуметтік, этикалық-философиялық зерттеулерде басым зерттелуде. Оларға Х.А. Арғынбаевтың (Арғынбаев Х.А., 1973: 328), С.Х. Шалғынбаеваның (Шалғынбаева С.Х., 2002: 32) еңбектері жатады.

Үйлену тойы – ең алдымен, ұлының ер жетіп, қызының бой жетіп, ел қатарлы үй болуын аңсаған ата-ананың мерейі болса, екіншіден өмірдің тізгінін өз қолына алып, жұрт қатарына қосылған жастардың орындалған мұраты, үшіншіден іргесін кеңейтіп, тың күш қосып, жаңа шаңырақпен толыққан рудың, халықтың, ұлттың, қала берді, барша қоғамның қуанышы.

Қазақтың тойы дала төсіндегі үлкен сахнаны елестетеді. Ондағы әрбір адамның – құда-құдағидан бастап шақырылған қонақтарға дейін – өз мәртебесі, белгіленген орындары, яғни «той сахнасында» ойнайтын өз рөлдері бар. Тойда хан мен қара, бай мен кедей, қожайын мен қызметші қоғамдағы орындарын ұмытып, басқа мәртебеге ие болады. Бірі құда-құдағи, бірі – күйеу, қалыңдық, енді бірі – той бастаушы, бет ашушы, қалғандары – ежелгі жақын-жекжат, қадірлі қонақтар т.б.

Тойдағы мұндай ойын-сауықтық сипат – халықтық тәлім-тәрбиенің қайнар көзі. Олай болса, мерекелік немесе той-жиындарға байла-

нысты рәсімдердің рухани құндылығы ғұрыптық мәнінен артық болмаса, кем соқпайды. Сондықтан да ғұрыптық фольклордың қалыптасып, оның жанрлық түрлерінің пайда болуы мен дамуындағы әдет-ғұрып пен ойын-сауықтың рөлі қарабайыр түсіндіруді көтермейтін, аса терең, шытырман мол күрделі сипатқа ие. Отбасылық ғұрып-фольклорының педагогикалық табиғатын саралауда бұл – аса ескеруді қажет ететін мәселе.

Зерттеу жұмысының әдістері

Зерттеу нәтижелерін алу барысында ретроспективтік және компаративтік, құрылымдық-функционалдық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, диалектикалық және салыстыру, жалпылау, ұқсату, жүйелеу, құрылымдау т.б. формальды логикалық операциялар, өркениеттік пен тарихи-генетикалық тұрғы, типологиялық жүйелеу, феноменология, герменевтика, психоанализдік түсіндірмелер пайдаланылды.

Дерек көздерге шолу

Үйлену тойында атқарылатын ойын-сауықтардың мазмұнында ондағы қуаныш пен қайғы-мұңның қатар жүретіндігі ерекше назар аударады. Мәселен, ел тойға жиналып, көңілденіп жатса, қыз-сыңсу айтып елімен қоштасып, жылап-сықтайды, құрбы-құрдастары мен ата-ана, туған-туыстары да өлік жөнелткендей қайғы үстінде болады. «Это – особого рода двумирность, без учета которой ни культурное сознание средневековья, ни культурное Возрождение не могут быть правиль-

но понятыми^{<?>...}», – дейді ол жөнінде М-М. Бахтин (Бахтин, 1990:10). Әрине, той болған соң қуанышқа жасалатыны белгілі. Бұл жерде, біріншіден, тойда атқарылатын рәсімдердің күлкі туғызарлық небір масқарампаздық жол-жоралғылармен атқарылатыны назар аударады. Мәселен, құдалардың бастарына құрым киіз кигізіп, беттеріне күйе, ұн, балшық жағып, үстеріне су құйып, күлге аунатып, өгізге теріс мінгізіп таңып, қоя беру сияқты небір күлкілі жағдайлар жасаған. Ол жөнінде тағы да М. Бахтин «В фольклоре первобытных народов рядом с серьезными (по организации и тону) культами существовали и смеховые культы, высмеивавшие и срамословившие божество («ритуальный смех») рядом с серьезными мифами – мифы смеховые и бранные, рядом с героями – их пародийные двойники – дублеры», – деп жазады (Бахтин, 1990:12-13). Қазақтың үйлену тойындағы «рәсімдік күлкі» де осындай мәнге ие. Ол ғұрыптық фольклордың табиғатына да әсер еткен. Мәселен, құдалар айтысында өткір әзіл-қалжың өте көп, сол сияқты беташар мазмұнында да осындай әжуа таныстырулар кездесіп отырады.

Сондай-ақ, той жырларының жанрлық табиғатын тек оның ғұрыптық сипаты ғана анықтамайды. Ол – оның негізгі өзектерінің бірі ғана. Яғни, фольклорды халық мұрасының сөз өнері ретіндегі саласы деп танысақ, оның басты белгілерінің қатарында поэтикалық ерекшеліктері ерек тұрады.

Қазақ фольклоршылары үйлену ғұрпы кезінде орындалатын шығармалар шоғырын осы уақытқа дейін әртүрлі атап келді. Оны алғаш жеке топтаған М. Әуезов «Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері» десе, Б. Кенжебаев, Б. Уахатов, Ш. Ыбраев «Үйлену салт өлеңдері» – деп айдар тағады (Уахатов Б., 1974:193).

М. Әуезов, әсте, аталмыш топқа қатысты шығармалардың денінің (беташардан басқасы) қыз ұзату ғұрпы кезінде айтылатынын негізге алған, тіпті, беташардың өзі сол ғұрыптың соңғы нүктесі іспеттес. Дегенмен, үйлену сөзі, белгілі дәрежеде, осы екі ұғымды (қыз ұзату мен келін түсіру) қатар қамтиды. Осы уақытқа дейін бұл жанрлық топ «Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері», «Үйлену салт өлеңдері», «Үйлену ғұрпына байланысты жырлар» деп әртүрлі аталып келді. Біздіңше, бұл топтағы жырларды жинақтап «Үйлену ғұрып жырлары» деп атаған жөн. Ал оның құрамына үйлену ғұрпына қатысты айтылатын өзіндік саз-әуені бар, көбінесе, жауаптасу-диалог түрінде айтылатын, өзіне тән поэтикалық

формасы мен мән-мазмұны бар шығармаларды жатқызып, ішкі жанрлық түрлерге қарай той бастар, жар-жар, сынсу, аушадияр, беташар, той тарқар деп саралаймыз.

Нәтиже және талқылау

Той бастар. Кез келген істің басталуы, ұйымдастырушысы болатыны сияқты, әрбір-ғұрыптың да бастаушысы, ұйымдастырушысы бар. Ғұрыптық рәсімдерде бұл міндетті ертеде бақсылар, абыздар атқарған болса керек. Бірақ ғұрыптық фольклор өзінің тұрмыстық негізінен алыстап, көркемдік сипат ала бастаған кезден бастап, үйлену ғұрпын ұйымдастырушының да сипаты өзгерген. Той бастауға ақын-жыршылардың арнайы шақырылып, той-думанды бастап, қыздыра түсетін дәрежеге көтерілетін тұсы да осы кез. Демек, той бастар жыры басқа ғұрыптық өлеңдерге (жар-жар, сынсу т.б.) қарағанда кешірек пайда болған және онда ғұрыптық мазмұннан көрі көркемдік әр басым. Оның мазмұны мен көркемдік сипатында да дәстүрлі қалыптасқан формулалардан гөрі еркін шарықтау, тың қолданыстар мен авторлық қолтаңбалар басымырақ. Өйткені тойбастардың жалпы мазмұндық құрылымы белгілі болғанмен, оны әркім, өз қарым-қабілетіне қарай өзінше әрлеп жырлайтын болған. Сондықтан той жасаушылар атақ-абыройын асыру үшін елге әйгілі ақын-жырауларды шақырады. Ондай ақын-жыраулардың той бастарын кейін ел өнер туындысы ретінде ауыздан тастамай айтып жүретін болған. Мәселен, той бастар жөнінде алғаш ғылыми пікір айтқан А. Байтұрсынов «Кете Шернияз ақынның Баймағамбет сұлтанның қызы Ақыл Қаныкейдің тойын бастағанын» мысалға келтіреді (Байтұрсынов А., 1989:251). Бізге «жыраулардың той бастары» деген атпен жеткен жазбалар да бар. Мәселен, Н.И. Гродековтың айтуынша Ұлы жүздің қыз ұзату, келін түсіру тойларын міндетті түрде Жалайыр руының ақын-жыршылары бастайтын болған (Гродеков Н.И., 1889:7). Өйткені нөкта ағасы ретіндегі жол солардікі. Және олар сол үшін жоғары құрметке, сый-сыяпатқа ие болады.

Той бастар, аты айтып тұрғандай той басталар сәтте айтылады. Барлық той бастарлар, ең алдымен:

Ассалаумағалайкум, жиылған топ,
Бұл тойға тағдыр айдап келіппіз дөп.
Болыпты жұрт көрмеген бір ұлы той,
Таң қалып қарағандай жер менен көк, –

деп жұртқа сәлемдесуден басталып, өзін жұртқа таныстыра отырып, той жасаушыны мадақтайды, тойдың сән-салтанатын жырлайды, арасында өзін дәріптей отырып, той иесі көрсететін сый-сияпаттың мырзалық белгісі екендігін ескерте кетеді. Қыз ұзату тойындағы той бастардың соңы тілек айтумен, ұзатылатын қызға бата берумен аяқталады. Ал жігіт үйінде болатын келін түсіру тойында бата айтылмағанмен, келінге өсиет, жастарға бақыт тіленеді. Бұл композициялық құрылым той бастарлардың барлығында сақталатын қалыптасқан үрдіс. Соның ішінде той бастаушының өз дәрежесін көтере, серпіле жырлау дәстүрі, ақындарға тән шабыт шақыру, шарықтау өрнегі ерекше көрінеді.

Тойынды баста десе бастайтұғын,
Бергенше біздер бастап саспайтұғын.
Сұрасаң арғы атамды қол бастаған,
Өлең түгіл жауыңнан қашпайтұғын.

деп желпініп алады. Бұдан әрі тойбастаушы өлеңін ұзатылатын қызға айтылатын марапатқа ұластырады:

Түймедей басың сұлу домаланған,
Жібектей шашың майда шұбаланған.
Мөлдіреп екі көзің тұнжырайды,
Суреттей қойған жасап мірғарадан... –

деп барынша мақтай келіп, жұбату айтқан кезде қыздарын қимай қабырғалары қайысып отырған ата-анасы мен жақын-жуықты жылатады. Ал жігіт үйіндегі тойда мұндай марапат болмайды, тек той иесінің жомарттығы айтылып, кейде тойға келген қонақтарды санамалап таныстыратын сәттер болады. Қыз ұзату тойында қызға бата беру де тұрақты жағдай болған.

Тіпті, той бастарды қыздар мен жігіттер кезектесіп, хормен де айтатын болған. Мұндай беташарларда жоғарыда келтірген жеке адам айтатын тойбастардың негізгі құрылымы сақталады. Бірақ қыздар өлеңі ұзатылатын қызға, оның ата-анасына қарай бұрылса, жігіттер жағы қызды жұбата отырып жігіт жағын жақтай сөйлейді. Бұл жағынан ол жар-жарға ұқсап кетеді.

Мазмұн жағынан келгенде той бастар, тойдың басталуының хабаршысы, оның сән-салтанатын арттырып, қызға той иесіне мадақ айту, жас жұбайларға бата беріп, ақ тілек, өсиет айту сияқты тағлымдық өнегеге құрылады.

Формалық жағынан той бастарлар айтушының ыңғайына қарай әртүрлі болып келеді.

Ақын-жыраулар айтатын той бастарлар, он бір буынды жыр ағымымен, шумақталмай төгіле айтылса, кезектесіп айтатын сәтте көбінесе төрт тармақтан тұратын қара өлең үлгісінде жырланады.

Өткен ғасырдың басынан бастап жазбаға түсіп, жинақталған біраз үлгілері ғасыр басында кітап болып басылып та шыққан. Бірақ оның ел ішіндегі асыл үлгілерін ыждаһатпен жинап, қағазға түсіруге соңғы кезеңде көңіл бөлінбей келеді. Тіпті, халқымыздың ақиық ақындары айтқан той бастарлар қазіргі техниканың дамыған кезінің өзінде хатталмай қалуда. Мұны жинап, зерттесе – жалпы фольклорлық үрдістің бүгінгі өрісін бағамдауға жол ашар еді.

Жар-жар. Үйлену ғұрып жырларының ішіндегі ежелден назар аударылып, көптен зерттеу нысанасына айналып келе жатқан іргелі жанрлық түрдің бірі – жар-жар.

Жар-жардың алғашқы толықта, классикалық көркем нұсқасы В.В. Радловтың түркі тілдес халықтар әдебиетінің қазақ фольклорына арналған әйгілі үшінші томында жарияланды (Радлов В.В., 1870:14). Одан кейін Құрбанғали Халитұлының «Тауарих хамса» атты кітабында жар-жар жөнінде толығырақ мәлімет беріліп, оның орындалу реті мысал келтіріле отырып баяндалады (Құрбанғали Халид, 1992:304). Әрине, кейінгі зерттеушілер жар-жарды назардан тыс қалдырмағанмен, негізінен осы мәтіндерге сүйеніп келді. Өткен ғасырдың екінші жартысында жар-жарға аса мән беріп Қазақстанның түкпір-түкпірін аралай жүріп жаңа нұсқалармен толықтырған ғалымның бірі – музыкатанушы Талиға Бекхожина болды. Бұл кісінің ерен еңбегінің бірі өзі жазып алған жырларды әуенімен таспаға түсіріп, нотасымен қоса жариялағандығы. Бұл – шығарманы кешенді зерттеуге негіз болатын құнды ғылыми жетістік еді.

Жар-жарды алғаш ғылыми тұрғыдан зерттеп, пікір айтушы – А. Байтұрсынов: «Жар-жар» қыз ұзатар үйде ұзататын қызды жұбату үшін айтылатын өлең. Жар-жарды екі жақ болып бастап, соңынан бір жақты етіп жібереді. Олай болу себебі жұбатушының сөзіне әуелі жауап қайырылып отырады. Сонан соң жұбату сөз қыздың жақындарын жұбатуға ауып кетеді. Екі жақ болған жерінде жұбатушы жақ жігіттер болып, қарсы жағы қыздар болып айтады», – деп жазады (Байтұрсынов А., 1989:252). Осы уақытқа дейін аса қаперге алынбай келген осы пікірде жар-жарға байланысты түйінді мәселелерді тарататын біраз астарлы ой бар.

Ең алдымен, «жар-жар» терминін ғылыми тұрғыда алғаш қолданушы Ахмет Байтұрсынов. Өйткені Қазақстанның кейбір өңірлерінде «жар-жар» сөзінің орнына «үкі-ау», «сылқым-ау», «ай-ау», «жұртым-ау» деген сияқты сөздерді қолданатыны да бар (Байтұрсынов А., 1989:252). Сондықтан оны, «қыз ұзату өлеңі», «сарын» деп әртүрлі атап келген. Екіншіден, ғалымның «Жар-жарды екі жақты болып бастап, соңынан бір жақты қылып жібереді» дегенінде де мән бар. Соңғы еңбектердің көпшілігінде «жар-жар» міндетті түрде кезекпе-кезек айтылады деген біржақты пікір қалыптасып қалған, ал қолжазбалардағы көбінесе жігіттер жағынан айтылатын біржақты өлеңді жар-жардан бөлек жұбатуға қосу сияқты ыңғай да аңғарылады. Шындығында бұл жар-жардың құрылымдық жүйесін анықтауда ерекше ескеретін факт.

Сол сияқты жар-жардың орындалу рәсімінде де осы уақытқа дейін аса ескерілмей келген жағдайлар жоқ емес. Мәселен, жар-жар айту салты қыз аттанарға таянған уақытта, яғни той басталып арқан тарту, жамбы ату, қыз куу, палуан күрес, ат бәйгесі аяқталған соң орындалады. Оны белгілі этнограф Х. Арғынбаев былай сипаттайды: «Ат бәйгесі аяқталар алдында күйеу отаудан шығып кетеді де, қалыңдықтың жанында қыз-келіншектер қалады. Бәйге бітісімен жас жігіттер жиналып келіп отауды қоршай тұра қалып, түндігін сыпырып алып көкпар қып тарту әдеті болған. Бұған үйдегі қыз-келіншектер сойыл, қамшы, айбалталармен қаруланып түндікті қорғауға шығады. Ақыр аяғында күйеу атынан «түндік тарту» кәдесін беріп, жігіттерді риза етеді де, олар жайына кетеді. Бұдан кейін отау алдына жар-жар айтатын жігіттер жиналады...» (Х.А. Арғынбаев, 1973:327). Көріп отырғанымыздай тойда атқарылатын рәсімдердің бұлжымайтын тәртібі бар және ол қатаң сақталуы керек.

Жар-жардың екі топ арасындағы хордың кезекпе кезек айтысы арқылы орындалуы рулық қоғамдағы өте көне ғұрыптық рәсім екендігін көрсетеді. Оның арғы тегі «қос ұйым» арасында болатын экзогамдық неке кезіндегі рулық топтардың (фратрия) тартысынан туған. Үйлену тойында болатын құдалар тартысы, қыз куу, палуан күрес пен ат жарыстарынан бастап айтысқа дейінгі екі жақты тай-таластың астарында да осы негіз жатыр. Мұндай тартыс наурыздағы «қыс пен жаздың айтысы», бәдіктегі «қыз-жігіттердің айтысы» сияқты ғұрыптық фольклордың басқа жанрларында да бар. Рулар мен топтар арасындағы тартыс ежелгі рулық қоғамда барлық тайпаларда болған. «Древней-

шее исполнение песни, соединенной с музыкой и действием, было хорическое, оставившее свой далекий след и в некоторых явлениях поэтики современной», – деп жазады А.Н. Веселовский (Веселовский А.Н., 1989:81). Мұндай өлең түрлері әлем халықтарының барлығында болған, көпшілігінде бертінге дейін жалғасып келді. Ежелгі гректерде біздегі жар-жар сияқты хормен кезектесіп орындайтын үйлену ғұрпына байланысты жырды «гименей» деп атаған. Оның түпнұсқада айтылуы сақталмағанмен Сапфо (б.д.д.ҮІІ – ҮІ ғғ.) деген ақын шығармаларында бір үлгісі келтірілген. Біздің еліміздегі көне сақ дәуірімен замандас бұл жыр форма жағынан да, мазмұн жағынан да жар-жармен етене үндесіп жатыр.

Бұл – ғұрып пен ойынның, музыканың, бидің, өлеңнің әлі бір-бірінен ажырамаған синкреттік кезеңінің көрінісі. Жар-жардың орындалу рәсімінде осы синкреттілік сипат айқын көрінеді. Көне заманда өлеңнің сөзінен гөрі, ғұрыптық мәні мен әрекетке, музыкаға тереңірек мән берілген. Жар-жар сөзінің жаттанды болып келетіні де сондықтан. Келе-келе өлең сөзі түрленіп, көркемдік сипат салмактанып, авторлық бояулар қосылып, әрлене түседі де, ғұрыптық мән әлсірей бастайды. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басында хатқа түсе бастаған жар-жар мәтіндерінен біз осы сипатты танымыз. Сондай-ақ, жырдағы көне сипаттың бірі ондағы үнемі қайталанып келетін қайырмалардың, сөздер мен сөз тіркестердің тұрақты болатындығы. А. Байтұрсыновтың жар-жардағы қайталанып келетін жолдар жөніндегі пайымына қарағанда бұл қайталаулар сол кезеңде әбден қалыптасқан болса керек. Оны В. Радлов, Құрбанғали Халитұлы, Ә. Диваев, С. Сейфуллиндер жинап жариялаған нұсқалар дәйектей түседі. Ғұрыптық лирика, хордан, биден алшақтап, жеке жанр ретінде отау тіккенімен, ондағы синкретизм үрдісінен қалған қайталаулар ұзақ сақталады. Оны наным-сенімге байланысты фольклор мен маусымдық жырлардан да айқын көруге болады. Тіпті, ол эпостық жанрлар табиғатында да бар.

Қолжазба қорындағы материалдар ішінде жыр ағымымен жыраулық үлгіде айтылатын көп тармақты жар-жар үлгілері де көп, бұл да көне жыр үлгісі болғанмен, ол – хормен емес, жеке адамның айтуына лайық форма. Оны қыз бен жігіт жеке орындаған кездерде пайдаланған болу керек. Оның үстіне бұл өлең түрі көп жағдайда жар-жардың жеке айтатын соңғы шумақтарында кездеседі. Мұндай форманың тууына өлең-жырдың ғұрыптық негізден ірге

ажыратып, көркемдік сипатқа ие болуымен, ғұрыптық жырдың жаттанды мәтінін жеке авторлар өздерінше өзгерткізіп, ғұрыптық орындаудың қалыптасқан тәртібін бұзып жеке орындауға қарай бет бұруы негіз болатындай. XX ғасырдың басындағы қазақтың өмір-салтына шым-шымдап енген жаңа лептің, ғұрыптық жырлардың, соның ішінде жар-жар мазмұнына да өзгеріс әкелгенін көруге болады. Оны С. Сейфуллин өзінің қазақ әдебиетінің тарихына арнаған зерттеуінде: «...айтылатын өлең бір-ақ тақырып туралы болғандықтан, «аужар» өлеңі ескіліктегі қыз бен жігіттің айтуға әлі келетін түрде, бір-екі естіген соң-ақ үйреніп алып айтатын, жеңіл түрде болып келетін» сипатының кейін өзгеріп: «Қыз ұзатыларда тойға келген, «аузының желі бар» жігіттің көбі-ақ қызбен «аужар» айтысып қалуға талаптанатын. ...Қыздар да жігіттерге жауаптан кем қалмайтын. Кетіп бара жатқан сүйіскен жарына махаббаттың күйіктерін айтып қалу үшін «аужар» айтысқанда өлеңнің ішіне ишаратпен көңіл күйін білдірерлік, махаббат күйін білдірерлік, қасірет мұңын білдірерлік сөздер де айтылатынын» – жазады (Сейфуллин С., 1964:95). Яғни, бұл кезеңде жар-жардың мазмұны ғана емес, айтылу формасы да өзгере бастаған. Бұрын қыз-жігіттер топтасып өлеңді үйленетін жастардың өзі емес, маңайындағылар жаттанды түрде хормен орындайтын болса, енді тойға келген жеке жігіт ұзатылатын қызбен өз еркінше жауаптасатын болған, оған жауапты да қыздың өзі қайырған. Онда бұрынғыдай қалыптасқан салт-дәстүр, ұжымдық, рулық мүдде жырланбайды, жеке адамның ішкі жан сыры көрініс бере бастайды. Онда бұрынғы қайталама қайырмалар да, тұрақты сөз тіркестер де бұзылады, оның орынын жаңа тармақтар ауыстырады. С. Сейфуллин келтірген ондай жар-жардың бір үлгісі мынадай:

Жігіт:

Жердің сәні болмайды ел кеткен соң, жар-жар-ау,
Жүк көтермес қара нар бел кеткен соң, жар-жар-ау.
Кетерінде сіңіліңе тапсырып кет, жар-жар-ау,
Өгейсітіп жүрмесін ер жеткен соң, жар-жар-ау.

Қыз:

Бір қамшым бар қолымда жез бауырлақ, жар-жар-ау,
Ілікпедім өсекке сөзді ауырлап, жар-жар-ау.
Ісің еске түскенде, беу замандас, жар-жар-ау,
Жатамын да жылаймын жер бауырлап, жар-жар-ау.

Жігіт:

Мына көлдің басында құстар отыр, жар-жар-ау,
Оны көріп қаршығам ұшқалы отыр, жар-жар-ау.
Әшкере қып айтпағын мұндай сөзді, жар-жар-ау,
Достарың аз, қасыңда дұшпан отыр, жар-жар-ау.

Қыз:

Боз қазанат дегенге, боз қазанат, жар-жар-ау,
Сіңілім артымнан болды азамат, жар-жар-ау.
Өмірің қысқа жалған жар, ойбай, елім аман бол.
Кетерде сіңіліме тапсырайын, жар-жар-ау,
Жігіт болсаң жол тауып кел бір замат, жар-жар-ау.
Өмірің қысқа жалған жар, ойбай, елім, аман бол.

(Сонда қыздың шешесі келіп, ұялған болып, қызына ұрсып, бетін шымшып: «Зағипа-ау жыңды болдың ба?... Басқа өлең құрып қалды ма?...» депті. Зағипа оған болмай айта беріпті дейді). Аталмыш өлең мазмұнынан қоғамға келген өзгерістермен қоса, жанрлық түр сипаттарының да өзгергендігін байқаймыз. Дегенмен, бұл орайда, «жар-жар» формасының жастардың ішкі тілегін айтудан туған жанрлық түр деген қорытынды жасауға әсте болмайды. Ол өзін тудырған қоғамға қарсы тұру үшін емес, сол қоғамның дәстүрлі салт-санасын бекітіп, тұрақтандыруға қызмет ету үшін дүниеге келген жанрлық түр. Оны:

Сөз реті келгенде сасайын ба,
Бұрынғының жолынан асайын ба?
Дәстүріне елімнің бой ұсынбай,
Жалғыз өзім жапанға қашайын ба?, –

деген өлең шумағынан да айқын көреміз.

Ал оның мағынасындағы мұң-зарға келетін болсақ, ата-анасының оң жағынан ұзатылып бара жатқан қыздың ешқайсысы да оған қуаныш білдіре алмайтын. Өзі қалап сүйген жарына қосылған бақытты қыздың өзі де қуанышын жасырып, дәстүрлі «жар-жар» мен «сыңсуын» айтып жылап аттанатын. Өйткені қоғамның ұстанымы солай. Біріншіден, оң жақтағы балалық бал дәуренмен қоштасудың өзі аса мұнды дүние. Екіншіден, баратын жат жұрт ұзатылатын қыз үшін мүлде басқа жұмбақ әлем, тосын орта, бейтаныс адамдар оны қалай қарсы алатыны белгісіз, міне, жар-жар мәтінінің бүкіл мазмұн-мәні осы ахуалды жырға қосады. Мұндайда жыламау қыздың өзіне, ата-анасына, қала берді бүкіл елге сын. Ал оның мазмұндық

өзгеріске түскен заманы өткен ғасырдың ортасына таман.

Қалай дегенде де, жар-жардың соңғы кезде хатқа түскен үлгілерінің өзінде оның дәстүрлі сипатының көп бұзылмағандығын көреміз. Мәселен, өткен ғасырдың екінші жартысында (XX ғасырдың 60-жылдары) Т. Бекхожина хатқа түсірген немесе Қытай, Монғолия елдеріндегі қазақтар арасынан жазылып алған жар-жар түрлері осыны байқатады. Дегенмен, өмір озып, заман өзеріп, ежелгі ғұрыптық салт-дәстүр ыдыраған сайын «жар-жар» айтудың сипаты өзгеріп, жиналған жұрттың ішінен әлдекімдер әу деп «жар-жар» айтудың ырымын жасап, жолын алып қалуға ұмтылатындары аз болмаған.

Шет елдік ғылымтануда қыз ұзату дәстүрлері бұрыннан-ақ зерттеу нысаны болып табылады.

Қыз ұзату, келін түсіру рәсімдеріне Шығыс халықтары айрықша мән береді. Әйгілі британдық шығыстанушы ғалым Эдвард Уильям Лейннің «Қазіргі египеттіктердің әдептері мен салт-ғұрыптары туралы жазбалар» атты еңбегінде Шығыс халықтарының салт-дәстүрін, оның ішінде үйлену, қыз ұзатуға байланысты рәсімдерді жан-жақты талдаған.

Қазіргі «жар-жар» мазмұнын да, формасын да өзгертіп, тек ойын-сауықтық сипаты бар, тойда айтылатын салт өлеңдерінің қатарынан орын тепті.

Сыңсу. Жат жұртқа ұзатылып бара жатқан қыздың ата-анасымен, ел-жұртымен, құрбы-құрдасымен қоштасу салты барлық елдерде бар. Қыз ұзату тойында айтылатын мұндай өлеңді қазақ арасында «қыздың қоштасуы», «қоштасу», «танысу», «қыздың жылауы», «қыздың көрісуі», «сыңсыма», «сыңсу» деп алуан түрлі атап келген. Қазақ фольклортану ғылымында оны жеке жанрлық түр ретінде жіктеп, алғаш тексеру жасаған М. Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде сыңсуды «Қоштасу-танысу» деп атаса, С. Сейфуллин «Сыңсыма» деп айдар таққан. Дегенмен, соңғы кезеңдегі жинақтар мен зерттеу еңбектерде «сыңсу» термині жиі қолданылып, тұрақтанып қалған сыңайы бар. Белгілі ғалым Б. Уахатов та өзінің монографиялық еңбегінде осы терминді қолданып зерттеу жүргізген. «Сыңсу, – дейді ол, – ұзатылатын қыздың туып-өскен жерімен, ауыл, аймақ, ағайын туыстарымен, ата-ана, апа-жеңгелерімен, қала берді құрбы-құрдастарымен арыздасып, қоштасып, танысуы» (Уахатов Б., 1974: 193).

Қыздың бұлайша қоштасу рәсімі бір сәттік жағдай емес, біраз уақытқа созылады. Некесі қиылып, батасы оқылған соң туысқандары

қызды жолға даярлайды. Отау жығылып, қыздың жасауы теңделіп дегендей шаруалар істеледі, бұл – ескі ғұрыпта бірер күнге созылады. Осы уақытта қыз ауылды жағалай аралап, үйді-үйге кіріп жақын туыстарымен «танысады». А. Левшиннің жазуына қарағанда мұндай қоштасу кезінде қызды қалы кілемге салып алып жүретін көрінеді (Левшин А., 2005:119). Қызды туысқандары ас әзірлеп, құрметпен қарсы алады, ұзатылатын қызға кілем-кілшеден бастап, түрлі білезік, сырға, асыл бұйым сияқты сый беріледі. Мұның бәрі қыз жасауына қосылады. Міне, осындай ел аралау кезінде қыз өзінің аттанар сәтінде айтатын сыңсуына негіз қалайды. Өйткені сыңсуды көп жағдайда қыздар өз жанынан шығарып айтады. Өзі ұзатыларға дейін көрген сый-сияпат, қадір-құрмет, сыйластық қарым-қатынастар, тіпті реніштер де сыңсудың басты мазмұнын құрайды. Сыңсу қызды үйінен киіндіріп алып шығып, аттандыруға дайындар сәттен басталады. Ең алдымен, қыз әкесімен:

Ақ торғынның қиығы-ай,
Жаксы адамның зиыны-ай.
Айналайын әкем-ау,
Айырылысудың қиыны-ай, –

деп егіле жылап қоштасады, одан соң:

Қияиын қайтып анамды,
Өсірген тартып жапамды.
Жат елге кетіп барамын
Апам-ай берші батаңды, –

деп, шешесімен көрісіп, сыңси жылайды. Одан әрі қыз ағасына, бауырына (інісіне), жеңгелеріне жеке-жеке арнап өлең айтады. Және айтқанда оларды кезек-кезек құшақтап тұрып, жылай-жырлап айтады. Мұны «көрісу» деп те айтады. Мұндайда, аракідік:

...Атасы басқа жау жеңге,
Отауға салып тыңдапты, –

деген сияқты өкпе-наздар сыңсу ішінде аралас жүреді.

Ал өз кезегінде екіншілері де қызға жырлап жауап беріп қызды жұбатады. Сыңсудың осы күрделі құрылымына қарай отырып, ондағы жеке әрекеттерге қарай «танысу», «қоштасу», «жұбату», «көрісу» деп түрленде атаудың қажеті жоқ деп санаймыз. Туысқандары қызбен көрісе отырып жұбату айтумен қатар, қыз жылап

болған соң арнайы жұбату айтылатын сәттер де болады. Оны көбінесе жеңгелері айтады:

...Жылама, бикем, жылама!
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден,
Сені мұндай қыла ма!?
...Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма? –

деп қайын сіңдісіне ақ жол тілеп, үлгілі келін болу жөнінде үгіт-насихат айтады. С. Сейфуллин қыздың сыңсуына айтылатын бұл жауапты «Жұбату мен үгіт» деп атап, жеке топтап мысалдар келтіреді. Оны бұлайша жіктеу бұл өлең мәтіндерінің екі бөлімнен тұратындығынан шыққан. Оның алғашқысында сыңсып, зарлап жылап отырған қыздың мауқын басып, көңілін көтеру үшін тоқтау айту, сабырға шақыру болса, екінші бөлікте келін болып барған жерде өз атына, ата-анасы мен ел-жұртына сөз келтірмейтін үлгілі адам болуына насихат айтылады.

Еліміздің салт-дәстүрі әлем халықтарының әсіресе Батыстың айрықша назарын аударып, ерекше қызығушылықтарын туғызып келеді. Осы тұжырымымызға дәлел ретінде төмендегі ғылыми-танымдық мәні бар пікірді тілге тиек еткенді жөн көріп отырмыз. Араб ұлтынан шыққан белгілі америкалық әдебиеттанушы, мәдениеттанушы ғалым Эдвард Вади Саид өзінің «Ориентализм» деген ғылыми туындысында: «Біз Шығыс адамдарының мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүрі, қоғамы және мүмкіндіктері туралы білімге жақындап келеміз», – дейді (Edward W. Lane, 2010: 586).

Бұл пікірден ұлтымыздың ұлағатқа толы дәстүрінің қаншалықты құнды екенін аңғарамыз.

Аушадияр – қыз ұзату тойында айтылатын жанрлық түрдің бірі. Бұл жыр жөнінде ертеректе жарық көрген еңбектерде мағлұмат жоқ. Сондықтан бұл – қазақы ортаға кейінгі дәуірде қосылған, Қазақстанның белгілі аймақтарында ғана айтылып, кейіннен ұмытылып кеткен жанрлық түр сияқты. Оның аты да, мазмұны да бұл түрдің ислам діні орныққаннан кейінгі кезде шыққанын айғақтап тұр. Аушадияр жөніндегі алғаш мағлұмат 1988 жылы «Біздің Отан» газетінде жарияланды. Оның дерегін айтып, мәтінінің жариялануына қозғау салғандар – шетелдегі қазақтар. Бұдан кейін белгілі қаламгер-журналист, ескі мұра жанашыры Уақап Қыдырханов Қазақ әдебиеті газетіне «Аушадияр» атты көлемді мақала жариялап, әлем қазақтарына аталмыш жырдың дерегін іздеп жар салды. Ізденіс нәтижесіз болған жоқ. Іле-шала сол

кездегі «Шалқар», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде ел ішінде сақталған жыр жұрнақтары жариялана бастады. Олардың ішінде Австралиядан хат жолдаған Зия және Айша, Монғол халық республикасынан бір үлгісін жіберген Сейітхан Ақбаевтың, Ираннан мағлұмат жіберген Насұрұлла Таубайұлы деген азаматтарды атауға болады. Ал Қытайдағы қазақтар арасында бұл жырдың толығырақ нұсқасы 1982 жылы «Мұра» журналында жарияланған екен. Бір қызығы аталмыш материалдардың барлығы шет елдегі қазақтар айтуымен жетіп отыр. Сондықтан егер бұл жыр ертеректе қазақтар арасында айтылса, Қазақстаннан бір дерегі неге шықпаса деген сауалмен қолжазба қорын ақтарғанымызда Ұлттық Ғылым Академиясының Ғылыми кітапханасындағы қолжазбалар қорынан бір материал қолымызға түсті (Ұлттық Ғылым академиясы Ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. № 1091 бума, 5-дәптер).

Өлеңді 1936 жылы М. Сәтбаев деген адам арап әрпінде хатқа түсірген. Оған «Мәтел өлеңдер. Сан өлең» деген айдар тағылған. Оның «Аушадияр» екенін:

Аушадияр бір болар,
Аузын ашқан дүр болар..
Ақ сақалдан бата алған,
Ақ шалмалы пір болар, –

деп басталып, он төртке дейін санамаланған мазмұнынан анықтадық. Аушадиярдың бір үлгісі К. Төлеутаев құрастырған «Балқаш өңірінің әндері» атты жинағы⁸. Мұның өзі тереңірек іздестірсе, ел ішінде оның үлгілерінің әлі де табылып қалатынын көрсетеді. Дегенмен, әзірге жинақталған дерек аса көлемді емес. Оның бір парасын профессор Ш. Керімов «Күйеу келтір, қыз ұзат» жинағында шағын алғысөзбен жариялады. Кейіннен осы материалдарды түгелге жуық жинақтап, «Тал бесіктен жер бесікке дейін» жинақ түсініктерімен енгізген едік.

Жырдың шығу тегі мен орындалу реті жөнінде Уақап Қыдырханов толғамдарынан басқа тұщымды пайымдаулар бола қойған жоқ.

Жарияланған материалдар мен мағлұмат берген адамдар пікіріне және өлең мазмұнына қарағанда, жырдың үйлену салты кезінде айтылатындығы күмән туғыза қоймайтын сияқты.

...Аушадияр – екі де,
Қыз – елінің көркі де.
Таңдап-тауып қосылу –
Қыз-жігіттің еркі де, –

деп жалғаса беретін өлең жолдарында ғашықтық пен жастарға үлгі-өнеге беру сарыны толастамайды. Сондықтан У. Қыдырхановтың аушадиярдың айтылу орыны жөніндегі «... той үстінде, онда да, жоралғылардың бәрі аяқталып, жұрт құлағы босап қалғанда, қыз аттанар әредікте айтылады. Айтушы анау-мынау емес, жұрт тыңдайтын танымал ақын, ақылгөй адам», – деуіне толық қосылуға болады. Ал «Екінші, әрі жол қысқарту үшін, әрі тыңдаушыға тағлым үшін жолда айтылады», – деуі қисынға келіңкіремейді. Өйткені жол үстінде болмасын немесе басқа жағдайларда ғұрыптық жырлардың үлгілерін мысал ретінде, үлгі-өнеге ретінде елдегі жыршылар орындай беретін болған.

Ал оның «аушадияр» деген атына келсек, сол Уақап Қыдырханов айтқан «Ау» кәдімгі қаратпа сөз, одағай үн. Шад – шаттық, яр – жар немесе жар салу. Сонда бұл – «Шаттық жыры» деген мағына береді», – деген пікірді толықтыратындай немесе жоққа шығаратындай басқа уәж әзірге жоқ. Аушадиярдың таралу өрісіне келсек, зайыры, бұл жанрлық түр Шығыс Түркістан қазақтары арасында жиі айтылып, орныққан жанр сияқты. Иран, Монғолия жеріне, сонау Швецияға дейін жер ауған қазақтар арқылы тараған сынайлы. Бұл жанрлық түрдің дәстүрге кіріп орнығуы ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басы болса керек.

Аушадиярда әлдеқандай рәсімге байланысты айтылатын ғұрыптық сипаттан гөрі ұзатылатын қызға ғибрат айтудан туған дидактикалық сарын әлдеқайда басым. Жалпы санамалап отырып тақпақтата насихат айту халық өлеңдерінде жиі кездесетін форма. Арғы тегі кәдімгі балалар айтатын санамақтан басталып, халық өлеңдеріндегі: «Біріншіден не жаман – өсек жаман...» – деп санамалап айтылатын өлеңдерге дейін. Немесе жыраулар поэзиясындағы: «Бірінші тілек тілеңіз...» (Бұхар), – деп санамаланып айтылатын өлең жолдарының барлығы рет-ретімен санамалап айтудың халық поэзиясына тән ежелгі үрдіс екендігін танытады.

...Аушадияр – түк емес,
Жүзге шекім сан екен.
Қаласаңыз хан ием,
Құлағыңды сала гөр,
Саусақ бүгіп, ой салып,
Керегінді ала бер.
Жеткізіп жүзге жырласам,
Бір жасап мына қалады ел, –

деген өлең жолдарына қарағанда аушадиярды жүзге дейін жеткізе санамалап айтқан көрінеді. Бірақ бізге жеткен өлеңдерде жиырма беске дейін санамаланған үлгілер кездеседі. Мазмұн жағынан алғанда аушадияр нақыл түріндегі тақпақтау формасында келеді. Демек, аушадиярдың мазмұны да, формалық сипаты да оның қыз ұзату тойында, қыз аттанар тұста айтылатын өсиет өлең екендігін дәлелдей түседі.

Беташар – үйлену ғұрпының екінші кезеңі – келін түсіру тойында орындалатын бірден-бір жанрлық түр. Солардың ішінде өлеңмен өрнектеліп, ұзақ жырмен толғанып айтылатын ғұрыптық рәсім тек беташар ғана.

Жалпы, әкесінің үйіндегі қыздың орны киіз үйдің оң жағы. Келін боп түскен соң ол орын – үйдің сол жағына ауысады. Бұл жерде де қызды шымылдықартына жасырудың немесе оның бетін желекпен жабудың үлкен ғұрыптық мәні бар. Біріншіден, ол қызды бұл әлемнен бөлектеудің нышанын білдіреді, яғни, ұзатылатын қыз жаңа әлеуметтік мәртебеге ие. Сондықтан оны бүкіл тұрпатымен бөлектеп көрсету қажет. Екіншіден, бұл дүниеден бөлектенген қыз – өте кірпияз, оны көз тию, тіл тию сияқты сыртқы әсерден қорғау ләзім, үшіншіден, қыздың да сыртқы ортаға тигізер әсері болуы мүмкін деген түсініктен туған рәсім. Қыздың желегі «беташар» рәсімі аяқталғанша ашылмайды. Және ол желектің өзін жалаңаш қолмен ашпайтын болған. Мәселен, ертеректегі деректерге сүйенсек, бет ашуды желекті үкіленген қамшымен немесе басына ақ шүберек байланған таяқпен, кейінгі кезде домбыраның ұшымен ашады. Мұның барлығы жас келінді кие тұтудан туындаған салт.

Америкалық үндіс тайпасынан шыққан белгілі жазушы Лесли Мармон Силко ұлттық салт-дәстүрге оралу халықтың болашағын ізгілікке бастар жол екенін анық түсінген қаламгер. «Әдет-ғұрып» атты әйгілі романына осы мәселені арқау етеді.

Жазушы-ғалымның бұл тұжырымы өте орынды айтылған. Өйткені әрбір халық өзінің ұлттық болмысынан қол үзсе, болашағы бұлыңғыр болатыны анық. Сол себепті қазақ халқының ұлттық құндылығы руханиятымыздың негізгі темірқазығы. Аталмыш темірқазықтан бағыт алған еліміздің бұл дәстүрлерін кемел келешекке бастайтын ізгілік деп білеміз (Leslie Marmon Silko., 2006: 243).

Беташарды кез келген адам айта бермейтін болған, оны ел ішінде ақындығымен, өнерімен

танылған, әдет-ғұрып, салт-санаға жетік жігіт атқарған. Беташарды, міндетті түрде жігіт айтады, мұның да өзіндік мәні болса керек. Ахмет Байтұрсыновтың айтуынша ертеректе беташар көбінесе әндетілмей, тақпақтап айтылған. Сондықтан оны ғалым «өлеңді сөйлемдерге» жатқыза отырып, онда әннен гөрі мазмұнға көбірек көңіл бөлінетіндігін ескертеді.

Шынында да, беташарда дәстүрлі қазақ қоғамының келінге қойылатын этикалық ұстанымдары жан-жақты жырланады. Оны өлеңнің мазмұндық-композициялық құрылымынан айқын аңғаруға болады.

Тұтастай алғанда, беташар мәтінін екі үлкен бөлімге бөлуге болады. Оның алғашқысы – келінді жаңа түскен жұртқа таныстырып, сонымен бірге жаңа туысқандарын тәптіштей отырып, үгіт-насихат айту. Өлеңнің осы құрылымын ескергендіктен болса керек, С. Сейфуллин оларды «беташар» және «Айт келін» деп екі тақырыпқа жіктейді (Сейфуллин С., 1964:95).

Шынтуайтына келгенде бұл бір жырдың екі бөлігі ғана. Оны басқа зерттеушілер де тұтас жанрлық түр ретінде таниды.

Беташарлардың барлығы да алдымен жиналған жұртқа қаратылып айтылатын арнау өлеңнен басталады. Одан әрі қарай келінді таныстыра отырып, мадақ айтылады. Бірақ мұнда беті ашылып отырған келінге қатысты нақты сипаттар болмайды. Тіпті оның сұлулығын, көркін, мінезін сипаттаған сәттің өзінде де:

Мойның піскен алмадай,
Шашың жібек талмадай,
Бетің аппақ айнадай,

Етің жұмсақ майдадай,
Қасың қиғаш қаламдай...

деген сияқты халық әдебиетіндегі таптаурын теңеулермен сипаттайды.

Келін алғашқы таныстықтан соң өзі иіліп сәлем беруге тиісті үлкен сыйлы адамдарды біліп, оларды көрген жерде оң тізесін бүгіп, қолын қусыра тағзым етуі қажет. Әр өлеңде әртүрлі сөз өрнегімен келгенмен де қайын ата, қайын енеден басталатын туыстарды таныстырудың реті мен мазмұны біркелкі қалыпта болады.

Қорытынды

Еліміздің салт-дәстүрі әлем халықтарының, әсіресе Батыстың айрықша назарын аударып, ерекше қызығушылықтарын туғызып келеді. Осы тұжырымымызға дәлел ретінде төмендегі ғылыми-танымдық мәні бар пікірді тілге тиек еткенді жөн көріп отырмыз. Араб ұлтынан шыққан белгілі америкалық әдебиеттанушы, мәдениеттанушы ғалым Эдвард Вади Саид өзінің «Ориентализм» деген ғылыми туындысында: «Біз Шығыс адамдарының мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүрі, қоғамы және мүмкіндіктері туралы білімге жақындап келеміз», – дейді (Edward W. Lane., 2010:586).

Бұл пікірден ұлтымыздың ұлағатқа толы дәстүрінің қаншалықты құнды екенін аңғарамыз.

Тұтастай алғанда, қазақтың үйлену-ғұрып жырларының этнографиялық астары мен жанрлық сарасын осы тұрғыда зерделеген жөн деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 с.
- Арғынбаев Х.А. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Советская этнография. – 1974. – № 6. – С. 69-78.
- Бахтин, М.-М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. – М., 1990. – С. 10.
- Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 251-б.
- Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – С. 81.
- Гродеков Н.И. Киргизы и кара киргизы Сыр-Дарьинской области, т. I. – Ташкент, 1889. – С. 7.
- Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964; Семенов Ю.И. Құрбанғали Халид «Тауарих хамса» (Бес тарих). – Алматы, 1992. – 304 б.
- «Қазақ әдебиеті» газеті 1989, 6 қаңтар; «Шалқар» газеті, 1991. 15 сәуір.
- Левшин А.И. Описание орд и степей казахов / Министерство образования и науки Республики Казахстан: НПФ «ЭКО», 2005.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи. Собраны В.В. Радловым. – СПб., 1870, ч. III, Киргизские наречия, 760 с.
- Сейфуллин С. Шығармалары, – 1964, 6-т. 95-б.
- Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы, 1974. – 193-б.

- Шалгинбаева С.Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): автореф. ... канд. истор. наук: – Алматы, 2002. – 32 с.
- Edward W. Lane. Manners and Customs of the Modern Egyptians. – Cosimo, Inc., 2010 – 586 p.
- Edward Said. from Orientalism. – Pantheon, 1978. – p. 368.
- Leslie Marmon Silko. Ceremony. – New York: Penguin Books, 2006. – p. 243.

References

- Argynbaev H.A. Family and family in Kazakh society. – Almaty: Science, 1973. – 328 с.
- Argynbaev H.A. Wedding and singing celebrities in the Kazakhs in the past and present // Soviet ethnography. – 1974. – № 6. – С. 69-78.
- Baxtin, M.M. Publisher François Rable and Civilizational Culture Medium and Renaissance, Moscow, 1990, p.10
- Baitursynov A. Works. Almaty, 1989. 251 p.
- Veselovsky A.N. Istoricheskaya poetika, Moscow, 1989, p.81.
- Grodekov N.I. Width and white input Syr Darya region, t. I, Tashkent, 1889. C.7.
- Zolotarev A.M. Rhodovoy slogan and primitive mythology. – Moscow, 1964; Semenov YI Kurbangali Khalid «Tauarikh Ham-sa» (Five stories), Almaty, 1992, p. 304.
- The Kazakh Literature newspaper, January 6, 1989; «Shalkar» newspaper, 1991. April 15.
- Levshin A.I. Описание орд и степей казахов / Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan: NPF «ECO», 2005
- Radlov V.V. Comparators of the narrative literature of Turkic plugs living in Siberia and the Jungian Steppe. Собрания В.В. Radlovy. St. Petersburg, 1870, с. III, Kyrgyz, 760s;
- Seyfullin S. His works, 1964, 6 p. P.
- Uakhatov B. Kazakh Folklore, Almaty, 1974, p. 193.
- Shalginbayeva S. H. Semipalatinsk traditions and socio-cultural oblics of the Kazakh cities of Almaty and Taraz (ethno-sociological research): author. ... historic science: ... – Almaty, 2002. – 32 с.
- Edward W. Lane. Manners and Customs of the Modern Egyptians. – Cosimo, Inc., 2010 – 586 p.
- Edward Said. from Orientalism. – Pantheon, 1978. – p. 368.
- Leslie Marmon Silko. Ceremony. – New York: Penguin Books, 2006. – p. 243.

Müürsepp P.

Doctor of Humanities (Philosophy), Corresponding Member of the International Academy of the History of Science, Associate Professor, Tallinn University of Technology, Estonia, Tallinn, e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

**PHILOSOPHY OF SCIENCE BETWEEN PHYSICS
AND CHEMISTRY**

The paper deals with the main problems of the philosophy of science from a new perspective. The analysis takes off from Rein Vihaelemm's novel approach to scientific research called practical realism. From this perspective science is not only theoretical but first and foremost a practical activity. This kind of approach puts chemistry rather than physics into the position of a typical science as chemistry has a dual character resting on both constructive-hypothetico-deductive (ϕ -science) and classifying-historico-descriptive (non- ϕ -science) types of cognition. Chemists deal with finding out the laws of nature like the physicists. However, in addition to this they deal with substances or stuff that is rather an activity typical to natural history. The analysis of the dual character of chemistry brings forward the need to analyse philosophically the reasons why physics has held the position of the only science proper so far. This can be and done from the perspective of practical realism as well. There is a brief look into the essence of biology in the paper. The conclusion is, however, that the typical science of dual character is chemistry and this philosophical discovery may change the future perspective of the whole philosophy of science.

Key words: dual character of chemistry, ϕ -science, philosophy of science, physics, practical realism, Rein Vihaelemm.

Муурсепп П.

гуманитарлық ғылымдар докторы (философия), ғылым тарихы халықаралық Академиясының корреспондент-мүшесі, қауымдастырылған профессор, Таллинн технологиялық университеті, Эстония, Таллинн қ., e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

Физика мен химияның арасындағы ғылым философиясы

Мақалада ғылым философиясының негізгі мәселелері жаңаша қарастырылады. Талдау Рейн Вихалемнің ғылыми ізденістерге практикалық реализм деп аталатын жаңа көзқарасына негізделген. Бұл көзқарас бойынша, ғылым теориялық қана емес, ең алдымен практикалық қызмет болып саналады. Мұндай ұстаным физиканы емес, химияны жалпы қабылданған, типтік ғылымдар қатарына қосады, себебі химия танымның конструктивті-гипотезалық-дедуктивті (ϕ -ғылым) типіне ғана емес, классификациялау-тарихи-сипаттау (ϕ -ғылым емес) типіне де сүйенетіндіктен, екі жақты сипатқа ие. Физиктер сияқты, химиктер де табиғат заңдарын анықтаумен айналысады. Оған қоса, олар заттармен немесе материалдармен жұмыс істейді, ал бұл – табиғатты зерттеу тарихына тән қызмет түрі. Химияның екіжақты сипаты физиканың осы уақытқа дейін нағыз ғылым болып саналуының себептерін философиялық тұрғыдан талдау қажет екендігін көрсетеді. Мұны практикалық реализм тұрғысынан да жүзеге асыруға болады. Мақалада биологияның мәні қысқаша қарастырылады. Алайда химия екіжақты сипатқа ие ғылым деген қорытынды жасалған және бұл философиялық жаңалық бүкіл ғылым философиясының даму болашағын өзгерте алады.

Түйін сөздер: химияның екіжақты сипаты, ϕ -ғылым, ғылым философиясы, физика, практикалық реализм, Рейн Вихалем.

Муурсепп П.

доктор гуманитарных наук (Философия), член-корреспондент
международной академии истории науки, ассоциативный профессор,
Таллиннский технологический университет,
Эстония, г. Таллинн, e-mail: peeter.muursepp@taltech.ee

Философия науки между физикой и химией

В статье по-новому рассматриваются основные проблемы философии науки. Анализ основан на подходе Рейна Вихалема к научным исследованиям, который называется практическим реализмом. С этой точки зрения, наука является не только теоретической, но прежде всего практической деятельностью. Такой подход ставит химию, а не физику в положение типичной науки, поскольку химия имеет двойственный характер, опираясь как на конструктивно-гипотезо-дедуктивный (ф-наука), так и на классификационно-историко-описательный (не ф-наука) типы познания. Химики, как и физики, занимаются выяснением законов природы. Тем не менее, в дополнение к этому, они имеют дело с веществами или материалом, что является довольно типичной деятельностью в истории изучения природы. Анализ двойственного характера химии указывает на необходимость философского анализа причин, по которым физика до сих пор занимала позицию настоящей науки. Это может быть сделано и с точки зрения практического реализма. В статье кратко рассматривается сущность биологии. Однако делается вывод, что химия является типичной наукой двойственного характера, и это философское открытие может изменить перспективу всей философии науки.

Ключевые слова: двойственный характер химии, ф-наука, философия науки, физика, практический реализм, Рейн Вихалем.

Introduction

Historical background of the modern scientific method, as well as the development of the technological civilization, put physics in a special position in science. This became the view in Galileo's approach already that put in place the basic methodology of scientific research: formulating testable hypotheses, testing them repeatedly by means of the experiment and expressing the findings in the language of mathematics. This is a perfect methodology for classical mechanics and by and large fits all of physics, at least until Ilya Prigogine introduced the methodology of self-organizing systems and Hermann Haken started to develop synergetics. Anyway, since the times of Galileo and Newton, physics has retained its position as the only science proper. Different kinds of positivists, starting from the initiator of the approach Augusté Comté through the logical positivists up to the so-called post-positivists, only strengthened this special position of physics. Physics-likeness became an important characteristic for any kind of science, even the social one. Let us remember that Comté introduced the term 'social physics' to refer to social research at first and only later it was changed to 'sociology'. However, there is an obvious need for a philosophical analysis of the position of physics in addition to the historical explanation. It is interesting that philosophy of science becoming an important field in the XX century was largely due

to the emergence of nonclassical science, quantum mechanics and relativity theories, early in the century. In a way, philosophy of science received a momentum in result of physics becoming less physics-like that it was before. Strangely enough, this revolution in science in Kuhnian sense did not undermine the exemplary status of physics among sciences but even strengthened it. Philosophy of science, actually remained philosophy of physics for decades. Philosophers of science asked all kinds of questions concerning the only science proper. However, the most basic problem, why one has to take exactly physics as the model, never really came up.

In order to initiate the analysis of the basic problem mentioned above, we need to remind ourselves about the main issue in the philosophy of science, the problem of demarcation. Addressing this central problem will help us to begin taking a deeper philosophical look into the issue of the special position of physics. The two classical solutions to this problem of demarcation are well known and widely discussed, the criteria of verification and falsification. However, these classical solutions do not help us in our current task. They both actually say that a scientific hypothesis has to be testable. This requirement does not single physics out anyhow. We can have perfectly testable hypotheses in social science, not to speak about biology or chemistry. Fortunately, contemporary philosophy of science includes a quite recent approach that creates

an appropriate framework for the philosophical analysis of the special position of physics. The Estonian philosopher of science Rein Vihalemm initiated this approach that bases on an original solution of the problem of demarcation roughly at the turn of the century.

Φ-science or non-Φ-science

About two decades ago, Rein Vihalemm came forward with the idea of making a distinction between two types of cognition: constructive-hypothetico-deductive and classifying-historico-descriptive. (Vihalemm, 2011). There is a long tradition to call the scientific method hypothetico-deductive. William Whewell normally gets the credit for introducing the concept. Why add 'constructive'? Where does this development come from and what is the justification?

According to Rein Vihalemm, the scientist does not possess the God's eye view concerning reality. She does not know and will never know how the world really is. Reality does not reveal itself in the form of research objects, entities that allow themselves to be studied by the scientific method. The researcher has to construct the object of research according to the requirements of her cognitive capacity and principles of the research methodology. Obviously, the approach is Kantian by its nature. Kant's apriorism is clearly visible but there is a difference as well. The structure of human cognitive capacity does not set the scene alone. Reality is there as well and actually takes up the leading role.

We are now facing the question whether Vihalemm's approach should be classified as a kind of constructive empiricism. Still, Vihalemm's own position is that we are actually having a kind of realism here, namely practical one. We are leaving a further explanation of this issue to a later point. Currently, let us just acknowledge that exact natural science bases on the type of cognition that we call constructive-hypothetico-deductive.

The next question would be, whether there is a branch of science that is entirely constructive-hypothetico-deductive. The answer is obvious – physics. Still, it is not clear that all of physics would fit into this category. The pure specimen of a constructive-hypothetico-deductive type of science is perhaps just classical mechanics. After all, physics is a living and developing field of science and at some point might grow out of the limits of the constructive-hypothetico-deductive ideal. This is the reason why Rein Vihalemm developed a model

of science based on the constructive-hypothetico-deductive cognition. He called the model Φ-science, stressing its closeness to physics with the first letter of the Greek word *Physica*. Classical physics is Φ-science proper. There can be doubts about the non-classical physics (quantum mechanics and theories of relativity) but this is still rather Φ-science as well because there is no irreversibility. Time has no meaning in classical as well as non-classical physics. At times, the constructive moment concerning the research object is even stronger in non-classical physics. We cannot experience the subatomic world or the speed of light directly. Therefore, we have to work with idealised concepts. The situation looks different with the so-called post-non-classical science. Vyacheslav Styopin introduced the term considering mostly the approach of Ilya Prigogine and his followers. The main difference with the former types of physics here is that the requirement for the reproducibility of the experiment does not hold. All processes that are going on in reality are taken as irreversible ones. Irreversibility becomes an objective principle. It is no longer just due to the limits of human sense-experience. Due to these fundamental changes, post-non-classical physics is not purely Φ-science and introducing the model instead of just referring to physics itself as an example of science proper becomes justified. There is an even wider implication here. The whole philosophy of science becomes better grounded. It is obvious now that it does not equate with the philosophy of physics. Already today, part of physics appears to be non-Φ-science, i.e. it rather bases on classifying-historico-descriptive type of cognition. In an analogous way, Styopin could not just refer to Prigogine's works because there are other approaches in physics there as well, that do not entirely belong to Φ-science, i.e. synergetics, chaos theory, bifurcation theory, etc.

Let us now turn to chemistry and put the question whether chemistry is a Φ-science or a non-Φ-science or both to some extent. The Φ-science part would require chemistry to have strong physics-likeness. However, by all evidence chemistry does not reduce to physics. The possibility of this reduction would not have remained undiscovered for such a long time. On the other hand, chemists are looking for the laws of nature and succeed, at least sometimes. By all evidence, there is a part of chemistry that is physics-like and another part that is not physics-like, i.e. part of chemistry must be Φ-science and another part has to be non-Φ-science or of the natural history type. Interestingly, we really do find these two characters in chemistry.

The dual character of chemistry has been noticed and pointed out by Rein Vihalemm as well as some other philosophers of science, like Bernadette Bensaude-Vincent and Jonathan Simon (2008) but not exactly in the same way. Historically, chemistry has rather been a natural history type of discipline. Despite this, it evolved as a branch of modern science and did not equate with alchemy in the XVII century already. However, there is chemistry as ϕ -science there as well. This part of chemistry deals with the laws of nature. We need to take a deeper look here what does it mean to deal with, or rather try to find out, the laws of nature and how do physics and chemistry differ on this respect if they do. If we speak about scientific knowledge then the ϕ -scientific one tends to be the most trustworthy (Müürsepp, 2011: 61-73).

Our analysis of the latter problem will base on Rein Vihalemm's approach to science that he named 'practical realism'. The approach bases on five theses that say the following:

«1. Science does not represent the world «as it really is» from a god's-eye point of view. Naïve realism and metaphysical realism have assumed the god's-eye point of view, or the possibility of one-to-one representation of reality, as an ideal to be pursued in scientific theories, or even as a true picture in the sciences.

2. The fact that the world is not accessible independently of scientific theories – or, to be more precise, paradigms (practices) – does not mean that Putnam's internal realism or «radical» social constructivism is acceptable.

3. Theoretical activity is only one aspect of science; scientific research is a practical activity and its main form is the scientific experiment that takes place in the real world, being a purposeful and critical theory-guided constructive, as well as manipulative, material interference with nature.

4. Science as practice is also a social-historical activity which means, amongst other things, that scientific practice includes a normative aspect, too. That means, in turn, that the world, as it is accessible to science, is not free from norms either.

5. Though neither naïve nor metaphysical, it is certainly realism, as it claims that what is «given» in the form of scientific practice is an aspect of the real world. Or, perhaps more precisely, science as practice is a way in which we are engaged with the world» (Lõhkivi, Vihalemm, 2012: 3).

Practical realism was not born out of nothing. Rein Vihalemm points out several predecessors of his approach (Vihalemm, 2011: 46-60). At this point, let us just emphasise Joseph Rouse's explanation

of the practice based science: «... the question is not how we get from a linguistic representation of the world to the world represented. We are already engaged with the world in practical activity, and the world simply is what we are involved with. The question of access to the world, to which the appeal to observation was a response, never arises. The important categories for characterizing the ways the world becomes manifest to us are therefore not the observable and unobservable (empirical and metaphysical – P.M.). We must ask instead about what is available to be used, what we have to take account of in using it, and what we are aiming toward as a goal» (Rouse, 1987: 143).

Quite obviously, it is chemistry, rather than physics that works best as a model for practical realist treatment of science. Practical realism might even shift the focus of the whole philosophy of science. For more than a century, the latter was undisputedly physics centred. Chemistry very seldom achieved special mention beside physics. It was rather taken as something like a younger brother of physics, as the same type of science as physics, just a bit underdeveloped as compared to the 'big brother'. The practical realist approach enables to show that chemistry is definitely a science in its own right. More than that, chemistry need not be analysed taking physics as a model but a philosopher of science might act *vice versa* as well. The position of physics among sciences may become better analysable on the background of its relationship to chemistry.

In Rein Vihalemm's understanding of pure science (ϕ -science), chemistry plays a special role. It is a mixture of ϕ -science and non- ϕ -science as it connects to both constructive-hypothetico-deductive and classifying-historico-descriptive types of cognition. Thus, chemistry provides us a good basis for analysing the difference between physics-like science and natural history. It is interesting that the existence of chemistry alone prevents us from identifying exact science with physics. This means that there is a need to analyse philosophically the special status of physics. We cannot take this for granted any longer. We cannot exclude the option that this analysis may even dethrone physics from its seemingly firm top position.

The history of chemistry is a good example how a cognitive approach to nature evolved into science (in the modern sense). Physics, in the form of classical mechanics, was born parallel to this evolvment. Physics started as pure science and therefore it initially became the model. Or rather, the methods of classical mechanics became the

role models for the whole science. However, non-classical and especially post-non-classical physics are not really entirely pure science. One just needs to consider the changing role of the experiment, the problems with reproducibility (Müürsepp, 2013). Interestingly even in the context of the experiment, chemistry take up a significant, perhaps even the leading position. Chemical experiments expose better the need to drop the requirement of reproducibility and the objective unidimensionality of time even in exact science.

The Laws of Nature or the Laws of Physics and Chemistry

The next issue to be resolved is the question whether it might be that chemistry was part of natural history before becoming real physics-like science but turned entirely into the latter in the course of time. This is still not the case. Up to this day, chemistry does not deal with the laws of nature only. However, what does it mean to deal with the laws of nature for physics and chemistry? Does it work the same way? If so then we could still equate the ϕ -science part of chemistry with physics and only the natural history part will remain as a discipline in its own right. In the most radical case, chemistry might split up into physics and biology.

Let us take a brief look at the most famous law of nature chemistry as ever provided, Mendeleev's periodic law. It is not a mathematically formulated law of physics. Still, it is a law of nature. According to Rein Vihalemm, it is exact in the same philosophical sense as the laws of physics (Vihalemm, 2015: 11). How to understand this? The periodic law looks quite different of the laws of physics. Vihalemm explains that the periodic system of chemical elements was established by constructing an idealised system of idealised elements. What is a chemical element after all? Vihalemm puts the answer like this: »... a fundamental idealisation substantiated by experimental chemistry – namely, a definite position in the periodical system based on the periodic law» (Vihalemm, 2015: 12). Vihalemm emphasises that the chemical element is actually not an entity that we can find in nature but rather an idealised construction of the human mind. Interestingly enough, however, the periodical table of elements of Mendeleev is by no means an arbitrary construction but reflects an aspect of reality. There is the system there in reality, although it has been exposed by means of constructed idealised entities. The process of constructing the research object is

there like in physics. Still, the result is different. The law of periodicity is a law of chemistry, not of physics. Chemistry really has a dual character, seeking laws of nature and describing reality in the style of natural history. The example of the periodic law is a perfect illustration to most if not all theses of practical realism. Chemistry is a practical science (see Müürsepp, 2016) as the experiment plays a central role even in the process of making the law of periodicity. However, formulating the law would not work without an underlying theory or paradigm.

There is a very legitimate question there, is chemistry specific in its dual character or do we have the same or at least something similar in biology? We have to admit that contemporary biology provides us with a similar situation to some extent at least, especially as far as molecular biology and genetics are concerned. That side of biology has the essence of a ϕ -science. Thus, strictly speaking, biology is also a science of a dual character. It will be very interesting to follow from the philosophical point of view the forthcoming developments in biology. At this point, biology does not really compare with chemistry yet concerning its impact as a science of dual character. Rein Vihalemm explains that the resistance of the material is too strong (Vihalemm, 2015: 12). The material here would be living matter. Dealing with life, biology cannot really obtain the constructive character. It has to remain based on the classifying-historico-descriptive type of cognition, to remain a non- ϕ -science. However, there may be the tendency to become a science that is closer to chemistry. After all, there is biochemistry that deserves also special philosophical attention. Let that remain, however, a topic for further analyses.

Chemistry and Philosophy of Technology

As mentioned above, there are other thinkers in addition to Rein Vihalemm, who have noticed the dual character of chemistry. Bernadette Bensaude-Vincent and Jonathan Simon, for instance, have interesting observations. They call chemistry an archetypal techno-science because it cannot restrict itself to pure theory but always engages with productive practice (Bensaude-Vincent, Simon, 2008: 5). This is a quite different dualism compared to Vihalemm at first glance. However, Bensaude-Vincent and Simon also point out an aspect of chemistry that supports the practical realist understanding of science. The authors emphasise that throughout the last couple of centuries physics has promoted pure theory

over other forms of science (Bensaude-Vincent, Simon, 2008: 5). As physics had the position of the role model, anything practical concerning science became an indication of being away from the ideal. Research in chemistry, however, reminds us about the practical side of science. Bensaude-Vincent and Simon observe: »Indeed, we want to place special emphasis on this idea that theory and substance are co-produced by the chemist in the laboratory» (Bensaude-Vincent, Simon, 2008: 6). This idea takes Bensaude-Vincent and Simon close to practical realism and other ideas of Vihalemm. The produced substance (or stuff) is not constructed. It is a real product of chemistry and dealing with it bases on the classifying-historico-descriptive type of cognition. As a general conclusion, Bensaude-Vincent and Simon introduce the term 'operational realism'. They emphasise that the term was coined under the influence of the chemists' activities in the laboratory and add an ambitious belief that the basics of the philosophy of science will be rethought under the influence of their approach (Bensaude-Vincent, Simon, 2008: 8).

Unfortunately, there is not very active rethinking in sight so far. Practical realism of Rein Vihalemm is the only visible attempt to start the process of the philosophical analysis of the central position of physics in science. Due to Vihalemm's untimely death in 2015, however, all these plans have remained unfulfilled.

Conclusion

As it has been revealed from different angles, chemistry is a special kind of science because of its dual character. This philosophical discovery supports the practice-based approach in the philosophy of science and opens up new developments like analysing philosophically the special position of physics as the only science proper and the role of biology as a possible competitor of chemistry for securing leadership as an interesting case of dual character.

Lately, we are witnessing a kind of separate and quite active development of philosophy of chemistry and philosophy of biology as well as philosophy of physics to some extent. Hopefully, the above analysis rather draws attention to the need of keeping philosophy of science as such in focus as well. The different scientific disciplines are not natural kinds. As shown above, they have their overlapping 'grey' areas. By specialising narrowly on the philosophical analysis of different disciplines, we may lose sight of the most interesting and perhaps the most important problems, namely what is it that actually unites the different disciplines and what is different between them.

Acknowledgment

The paper was written with support from the Estonian Science Foundation Grant PRG462.

References

- Bensaude-Vincent B., Simon J. (2008) *Chemistry – The Impure Science*. London. Imperial College Press.
- Lõhkivi E., Vihalemm R. (2013) *Philosophy of Science in Practice and Practical Realism. Towards a Practical Realist Account of Science*, *Studia Philosophica Estonica*, vol. 5, no. 2, pp. 1-6.
- Maxwell N. (1974) *The Rationality of Scientific Discovery*. *Philosophy of Science*, vol. 41, no. 2, pp. 123-153.
- Maxwell N. (1998) *The Comprehensibility of the Universe: A New Conception of Science*. Oxford, Oxford University Press.
- Maxwell N. (2001) *The Human World in the Physical Universe: Consciousness, Free Will, and Evolution*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Maxwell N. (2004) *Is Science Neurotic?* London, Imperial College Press.
- Maxwell N. (2007) *From Knowledge to Wisdom: A Revolution for Science and the Humanities*. 2nd Edition. London, Pentire Press.
- Maxwell N. (2017) *Understanding Scientific Progress. Aim-Oriented Empiricism*. St. Paul, Minnesota, Paragon House.
- Müürsepp P. (2011) *Knowledge in Science and Non-Science*. *Baltic Journal of European Studies*, vol. 1, no. 9, pp. 61-73.
- Müürsepp P. (2013) *The Changing Role of the Scientific Experiment*. *Studia Philosophica Estonica*, vol. 5, no. 2, pp. 152-166.
- Müürsepp P. (2016) *Chemistry as a Practical Science (Edward Caldin Revisited)*. *Foundation of Chemistry*, vol. 18, no. 3, pp. 213-223.
- Niiniluoto I. (1999) *Critical Scientific Realism*. New York. Oxford University Press.
- Pihlström S. (1996) *Structuring the World: The Issue of Realism and the Nature of Ontological Problems in Classical and Contemporary Pragmatism*. Societas Philosophica Fennica.

- Pihlström S. (2008) How (Not) to Write the History of Pragmatist Philosophy of Science? *Perspectives on Science*, vol. 16, no. 1, pp. 26–69.
- Rouse J. (1987) *Knowledge and Power: Toward a Political Philosophy of Science*. Ithaca: Cornell, University Press.
- Rouse J. (1996) *Engaging Science: How to Understand Its Practices Philosophically*. Ithaca & London, Cornell University Press.
- Rouse J. (2002) *How Scientific Practices Matter: Reclaiming Philosophical Naturalism*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Rouse, J. (2003) Kuhn's Philosophy of Scientific Practice. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 101–121.
- Vihalemm R. (2001) Chemistry as an Interesting Subject for the Philosophy of Science. *Estonian Studies in the History and Philosophy of Science*. *Boston Studies in the Philosophy and History of Science*, vol. 219, pp. 185-201.
- Vihalemm R. (2011). Towards a Practical Realist Philosophy of Science. *Baltic Journal of European Studies*, vol. 1, no. 1, pp. 46-60.
- Vihalemm Rein (2015). Philosophy of Chemistry Against Standard Scientific Realism and Anti-Realism. *Philosophia Scientiae*, vol. 19, no. 1, pp. 99-113.

Мусаходжаева С.К.

преподаватель, Казахский национальный университет искусств,
Казахстан, г. Астана, e-mail: suliko_26@mail.ru

**ОПЕРА «КЫЗ-ЖИБЕК» Е. БРУСИЛОВСКОГО:
ЭВОЛЮЦИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА
В ИСТОРИИ ПОСТАНОВОК**

В статье рассматриваются постановки оперы «Кыз Жибек» Е. Брусиловского с 1934 по 2017 годы и ее музыкальные редакции, отражающие развитие жанра в соответствии с художественно-эстетическими запросами общества. Предметом исследования являются свойства коллективного творчества и авторства. На этапе создания произведения музыкальный материал сформировался благодаря сотрудничеству композитора с традиционными музыкантами. При последующих постановках необходимость музыкальных редакций определялась переработкой музыкально-драматического спектакля в оперу. Наибольшим изменениям музыкальный текст произведения подвергся в новой постановке. Музыкальная редакция 2017 года обусловлена современной концепцией оперного спектакля. В ней значительно изменяются базовые стороны оригинала – звуковысотные, ритмические, фактурные выразительные средства, а также композиция номеров и разделов. На основе исторического обзора постановок и анализа музыкальных редакций обосновывается идея о том, что в опере «Кыз-Жибек», наряду с коллективным творчеством, свойственным жанру, проявляются черты скрытого коллективного авторства при бесспорной ее принадлежности Е. Брусиловскому. Введение в научный обиход знаний о постановках и редакциях расширяет представление о жизни первой национальной оперы «Кыз-Жибек» в музыкальной культуре Казахстана.

Ключевые слова: опера, композитор, коллективное творчество, музыкальное искусство, коллективное авторство, постановка, редакция.

Musakhodzhaeva S.K.

the teacher, Kazakh National University of Arts,
Kazakhstan, Astana, e-mail: suliko_26@mail.ru

**Opera «Kyz-Zhibek» by E. Brusilovsky:
evolution of musical text in the history of performances**

The article discusses the performances of the opera «Kyz Zhibek» by E. Brusilovsky from 1934 to 2017 and its musical revisions that reflect the development of the genre in accordance with the artistic and aesthetic demands of society. The subject of research is the collective creativity and authorship. At the stage of creating the work, the musical material was formed thanks to the composer's cooperation with traditional musicians. In subsequent performances, the need for musical editing was determined by the processing of the musical-drama performance into an opera. In the modern performance, the musical text of the opera has undergone the greatest changes. The new musical edition is due to the modern concept of the opera performance. It significantly changes the basic aspects of the original – sound, rhythmic, textured expressive means, as well as the composition of numbers and sections. On the basis of the historical review of the performances and analysis of musical editions substantiated the idea that in the opera «Kyz-Zhibek» features of hidden collective authorship appear with its undoubted belonging to E. Brusilovsky. Introduction to the scientific use of knowledge about new performances and editions expands the representation of the life of the first national opera «Kyz-Zhibek» in the musical culture of Kazakhstan.

Key words: opera, composer, collective creativity, musical art, collective authorship, performance, edition.

Мұсаходжаева С. Қ.

оқытушы, Қазақ ұлттық өнер университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: suliko_26@mail.ru

**Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсы:
шығармалар тарихындағы музыкалық мәтіннің эволюциясы**

Мақалада Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсы 1934 жылдан 2017 жылға дейін және оның музыкалық қайта қаралуы, қоғамның көркем және эстетикалық талаптарына сәйкес жанрдың дамуын бейнелейді. Зерттеу тақырыбы – ұжымдық шығармашылық пен авторлық қасиеттер. Жұмысты құру кезеңінде музыкалық материал композитордың дәстүрлі музыканттармен ынтымақтастығы арқасында қалыптасты. Кейінгі шығармаларда музыкалық редакциялау қажеттілігі музыкалық-драмалық спектакльді операға айналдыру арқылы анықталды. Жұмыстың музыкалық мәтініндегі ең үлкен өзгерістер жаңартылды. Жаңа музыкалық басылым опера өнерінің қазіргі тұжырымдамасына байланысты. Ол түпнұсқалардың негізгі аспектілерін едәуір өзгертеді – сахналық, ритмикалық, текстуралық мәнерлі құралдар, сондай-ақ сандар мен секциялардың құрамы. Шығармаларды тарихи шолу және музыкалық басылымдарды талдау негізінде, «Қыз-Жібек» операсында, жанрға тән ұжымдық шығармашылықпен қатар, жасырын ұжымдық авторлық ерекшеліктер оның сөзсіз Е. Брусиловскийге тиесілі екенімен дәлелденді. Өндіріс пен басылымдар туралы білімді ғылыми пайдалануға кіріспе Қазақстанның музыкалық мәдениетіндегі «Қыз-Жібек» бірінші ұлттық операсының өмірлік идеясын кеңейтеді.

Түйін сөздер: опера, композитор, ұжымдық шығармашылық, музыкалық өнер, ұжымдық авторлық, қойылым, басылым.

Становление и развитие композиторского творчества в Казахстане предполагало создание произведений во многих жанрах, среди которых опера занимала приоритетное место. Датой рождения казахской оперы принято считать 1934 год, когда состоялась премьера оперы «Кыз Жибек» Е. Брусиловского. Вместе с творениями А. Жубанова, Л. Хамиди («Абай», 1944) и М. Тулебаева («Биржан и Сара», 1946) она относится к первым достижениям казахской оперы. С тех пор это произведение остаётся востребованным слушателем и неизменно украшает репертуар оперных театров Казахстана.

Опере «Кыз Жибек» суждено было сыграть уникальную историческую роль в развитии казахской музыкальной культуры, и потому она всегда была в центре внимания ученых. Современное представление о ней не изменилось. Роль композитора видят в том, что «Евгений Брусиловский, воспитанный на европейских традициях <...> стремился как можно больше и глубже сохранить стилистическое своеобразие народных мелодических первоисточников. Опера «Кыз Жибек» в видении композитора – это «море» казахских песен и кюев в сочетании с метафорически метким и броским эпическим слогом казахской речи» (Джумакова 2017).

Как и любая репертуарная опера, в процессе постановок она подвергалась редакциям, что соответствовало изменениям запросов общества в те или иные периоды развития культуры. Но

современные постановки оперы «Кыз-Жибек» в театре «Астана Опера» (2017), которые внесли в облик оригинала много новшеств, пока не получили научного исследования и представление о них не вошло в научный обиход.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы раскрыть жизнь оперы «Кыз-Жибек», представив ее в истории постановок как открытый к изменениям, развивающийся текст. Поставленная цель определила необходимость решения следующих **задач**:

- 1) охарактеризовать историю создания и роль традиционных исполнителей в формировании музыкального материала оперы;
- 2) определить основные исторические постановки и изменения в них музыкального текста;
- 3) показать проявление коллективного авторства в современной постановке «Кыз-Жибек».

Материал исследования составляют клавиры 1981г., в подготовке которого принимал участие Е. Брусиловский (Брусиловский 1981), нотные рукописи из архива ГТОБ им. Абая (Брусиловский 1615, б/г; Брусиловский 631, б/г; Брусиловский 1959), отражающие процесс редактирования оперы в постановках с 1937 по 1964 гг. а также рукопись партитуры современной постановки, осуществленной театром «Астана Опера» в 2016 г. (Брусиловский 2016). Косвенные сведения о характере изменений в представлении оперы получены из научных статей, посвященных её постановкам (Назаров 2009; Мусина 2017).

Методы исследования

Следуя принципу историзма, рассматриваются основные постановки и свойства коллективного авторства на этапе создания произведения и его жизни в музыкальной культуре. Методология работы основана на различении понятий «коллективное творчество» и «коллективное авторство», которое принято в научной литературе. Для выявления изменений в прочтении оперы «Кыз-Жибек» осуществлен текстологический анализ рукописных и опубликованных нотных материалов, соответствующих различным ее постановкам (прижизненным и посмертным). Проводится сравнение между авторским и редакторскими музыкальными текстами. Междисциплинарный подход используется для изучения редакций в аспекте проблем интерпретации, общих для музыковедения, искусствоведения и литературоведения (Можейко Н. 2001: 427-429). Он позволяет рассматривать оперные редакции как одно из проявлений коллективного авторства.

История изучения темы

В музыковедческой литературе об опере «Кыз-Жибек» показаны различные аспекты драматургии, музыкального языка, использования народных песен (Кетегенова, 2005: 6-27; Омарова, 2005:33-43). Она рассматривается в контексте творчества Е.Брусиловского и становления национального стиля (Бегембетова, 2005:48-51). Постановки оперы получили отражение в критических публикациях (Л.Гончарова 2006: 77-88). В исторических исследованиях отмечаются редакции, созданные при жизни композитора. Однако редакции, осуществленные в постановках после смерти Е. Брусиловского, остаются неизученными. История создания произведения и отношение к нему видных деятелей культуры Казахстана отражены в литературе документального характера (Байсеитов, 1981; Брусиловский, 1997: 50-75; Брусиловский, 1997: 86-113). Вопрос о проявлении коллективного авторства в приведенной литературе не ставился. Сотрудничество композитора с традиционными музыкантами рассматривалось как особенность творчества, но не как проявление коллективного авторства (Ордалиева, 2006). Предпосылкой для постановки темы являются высказывания самого композитора (Брусиловский, 1997: 50-75; Брусиловский, 1997: 86-113). Вопросы коллективного авторства затрагиваются в исследова-

нии роли государственного заказа в формировании оперных школ в национальных культурах (Резник 2005).

Обсуждение

Е. Брусиловский приехал в Казахстан в 1933 году по рекомендации А. Жубанова и работал в этнографическом кабинете с целью собирания и изучения традиционного музыкального искусства. Изучение фольклора вдохновило Е. Брусиловского к сочинению музыки на основе народных песен: «Я хотел учиться у народной казахской музыки, а для этого мне нужно было понять и научиться ее чувствовать, мне надо было сначала ее узнать. Только тогда я мог уже изнутри, уже не посторонним глазом научиться думать и чувствовать так, как думает и чувствует народный музыкант, но не обремененный многотомным консерваторским образованием» (Брусиловский, 1997: 55).

Обстоятельства возникновения оперы Е. Брусиловский описывает так: «Заместитель Жургенева по вопросам искусства Кадырбаев <...> предложил мне должность музыкального руководителя Казмузтеатра и композитора, работающего над новым репертуаром театра <...> я назначался музыкальным руководителем театра и <...> должен был приступить к сочинению музыки для новой постановки театра – «Кыз-Жибек» Г. Мусрепова» (Брусиловский, 1997: 66). О «Кыз-Жибек», первоначально созданной как музыкально-драматический спектакль, с первых её постановок говорили восторженно. Однако были и критические замечания. С точки зрения оперного жанра отмечали отсутствие таких форм, как речитатив и ансамбль (Апостолов, 1951: 7-12). Примечательна дискуссия между М. Ауэзовым и Е. Брусиловским относительно незначительной роли авторского тематизма. Писатель возражал по поводу того, что не обозначены авторы использованных песен (Кенен, Ыбрай, Жаяу Муса, Мухит, Мадиди и др.) как создатели музыкально-сценического произведения наравне с Е. Брусиловским. Позицию М. Ауэзова Е. Брусиловский передает так: «У каждой песни есть автор, но он остается неизвестным. Есть песни, которые, каждая в отдельности, могут служить темой отдельного рассказа или повести, а у меня в спектакле они являются небольшим эпизодом, маленьким кирпичиком в архитектуре музыкального спектакля. И над всем этим зданием стоит одна моя фамилия, а по справедливости должно было бы

значиться много казахских имен и фамилий» (Брусиловский, 1997: 73).

Е. Брусиловский отстаивал свое авторство, так как в опере песенный материал звучал в его индивидуальной гармонизации и инструментовке. За небольшой период изучения казахской народной музыки до создания «Кыз-Жибек» он смог прикоснуться и понять тонкость и многообразие традиционного искусства. Поэтому он справедливо возражал М. Ауэзову: «Вы говорите, что у песни есть автор. Разве вам неизвестно, как та или иная песня доходит до нас и сколько на этом пути у нее возникает авторов? Вот хотя бы «Гакку», которую вы сейчас слышали в «Кыз-Жибек». Кто автор этой песни? Ибрай? Но то, что он сочинил, судя по записи В.Затаевича, абсолютно не похоже на ту «Гакку», которая исполняется в спектакле. В условиях бесписьменного, устного народного творчества песня живет в постоянном варьировании, зависимом от памяти, творческого таланта и вокальных возможностей исполнителя...» (Брусиловский, 1997:74). Убежденность в своем индивидуальном вкладе Е. Брусиловский также подтверждает замечанием о том, что в опере «Кыз-Жибек» собраны образцы разных песенных традиций: «Казахстан велик: Урал – имеет свои песни, Юг – имеет свои песни, Зайсан – свои песни, Восточный Казахстан, Баян-Аул – свои и Каркаралы – свои песни. Если создаешь *общеказахстанскую оперу*, необходимо было синтезировать, собрать в одно все эти разбросанные до Октябрьской революции песни» (курсив – С.М.) (Брусиловский, 2014:203).

Е. Брусиловский справедливо полагал, что мелодии народных песен носят отпечатки многих вариантов разных исполнителей и не поются в опере в традиционном одноголосом виде и в качестве примера указывал на сходные процессы в литературе и музыке: «Енлик-Кебек» или «Кыз-Жибек» тоже вероятно в свое время кто-то сочинил. Но это было так давно и через столько рук прошло, что нет уже возможности установить первоисточник. Благодаря М. Ауэзову и Г. Мусрепову эти легенды подняты из тьмы веков, очищены от ненужных наслоений, заново отредактированы с историко-прогрессивных позиций и возвращены народу в обогащенном виде, на уровне требований современной культуры <...> В такой же эстафете истории нуждается и народное музыкальное творчество» (Брусиловский, 1997:74).

«Кыз-Жибек» Е.Брусиловского принято называть оперой. Но сам композитор понимал, что

по жанру его произведение оперой как таковой не являлось. Настоящей оперой он считал «Ер-Таргын» (Брусиловский, 2014:203). А свой первый опыт разработки национального тематизма композитор называл «этнографическим сборником» или «поппури из народных песен». К тому же артисты только что образованного Казмуз-драмтеатра не обладали исполнительскими возможностями для осуществления полноценной оперы. И все же, начиная с премьеры, сложилось бесспорное мнение о значении «Кыз-Жибек»: она положила начало истории казахской оперы.

Это осознавал и сам композитор: «Не собираясь объявлять себя автором всей собранной мною народной песни, я хочу лишь сказать, что мне удалось заложить довольно крепкий фундамент для казахской оперы». Саму оперу Е.Брусиловский считал «творческим документом периода становления казахской оперы», а правильность выбранного им пути обосновал тем обстоятельством, что «по пути казахского театра пошли все национальные театры» (Брусиловский, 2014: 203).

Таким образом, дискуссия с М. Ауэзовым по вопросам авторства привела Е. Брусиловского к осознанию исторической роли своих первых опер и к обоснованию использованных им методов работы с фольклорным материалом. В правовом аспекте опера «Кыз-Жибек» бесспорно принадлежит Е. Брусиловскому. И этому тезису не противоречит то, что она «выросла» из музыкального спектакля на основе казахских народных песен. Однако для ее представления и осмысления проблема авторства является актуальной. По нашему мнению, необходимо рассмотреть три взаимосвязанных аспекта в истории постановок, которые характеризуют проявление в этой опере коллективного авторства в скрытой форме.

Первый аспект связан с важной ролью традиционных музыкантов на этапе создания произведения. Как известно, в звучании музыки незаменима роль исполнителя, который в процессе исполнения становится своего рода «соавтором» произведения. Коллективное творчество свойственно музыке как искусству пространственно-временному. Кроме того, коллективное творчество в опере обусловлено синтетичностью и многосоставностью ее строения. Наряду с музыкантами, на этапе исполнительской реализации опера предполагает также творчество режиссера, дирижера, художника, хореографа и др.

По поводу коллективного творчества на этапе подготовки музыкального материала об этой

опере существуют ценные наблюдения ученых. По мнению Ж.Ордалиевой, «Кыз-Жибек» – это «детище» истинно творческого союза группы талантливых мастеров – композитора Е. Брусиловского, либреттиста Г.Мусрепова, блестящей плеяды первых исполнителей, «народных самородков» – К. Байсеитовой, К. Джандарбекова, К. Байсеитова, М. Ержанова, Ш. Жиенкуловой» (Ордалиева, 2006:65). Влияние традиционных певцов на музыкальное воплощение замысла и исполнение показано также Г. Бегембетовой: «Важным фактором в создании первых опер явилось плодотворное сотрудничество Е. Брусиловского с актерами – знатоками народной музыки и поэзии» (Бегембетова, 2005:50). Все эти наблюдения относятся к особенностям коллективного творчества, которые закономерны для музыкально-сценического жанра оперы и получили распространение при создании первых опер в национальных культурах республик Средней Азии.

Однако в процессе создания оперы «Кыз-Жибек» роль традиционных музыкантов была намного шире и глубже и не ограничивалась творческим сотрудничеством композитора в осуществлении музыкально-сценического спектакля. Изучение дневников Е. Брусиловского и литературы, раскрывающей работу над оперой, показало, что традиционные музыканты принимали участие в формировании ее музыкального материала. Они как соавторы помогали отобрать песни и кюи, которые, по их мнению, соответствовали художественным образам и сюжету оперы. По мысли композитора, «...избранная песня должна быть в образе театрального персонажа, подчеркивать его характерные черты и раскрывать эмоциональное состояние действующего лица в определенной стадии драматургического развития» (Брусиловский, 1997:68). Важно, что традиционные музыканты предлагали композитору свои исполнительские варианты, в то время как в практике использования фольклора композиторы обычно ориентировались на музыкальный материал в нотной записи.

Первая постановка оперы «Кыз-Жибек» была осуществлена при участии традиционных певцов в качестве исполнителей главных партий. Канабек и Куляш Байсеитовы, Манарбек Ержанов, Курманбек Джандарбеков – все эти непревзойденные мастера пения обладали уникальным талантом раскрывать и выражать красоту казахской песни. Поэтому, не только эпос в качестве сюжета и народная песня как звуковой материал, но и голоса, манера исполнения

конкретных традиционных певцов вносили неповторимый колорит, усиливали национальный стиль оперы. И впоследствии наиболее подлинно создать образ Шеге удавалось тем певцам, которые, кроме классического вокала, использовали выразительные возможности традиционного пения.

Опера «Кыз-Жибек» создавалась в обстановке всеобщей заинтересованности. О сотрудничестве с традиционными музыкантами на этапе формирования музыкального материала Е. Брусиловский пишет следующее: «...мы совместно с Курманбеком Джандарбековым, Куляш Байсеитовой, Канабеком Байсеитовым, Жуматом Шаниным, Темирбеком Жургеневаем работали над музыкой, критически отбирая и оценивая каждую песню <...> «Кыз-Жибек» делали «семь мамок», и моя обязанность состояла в том, чтобы «дитя» было с двумя глазами» (Брусиловский, 1997:72).

Второй аспект проявления коллективного авторства связан с последующим после премьеры процессом усовершенствования музыкально-драматического спектакля и доведением его до уровня и масштабов полноценной оперы. Исторические постановки, отражающие изменения в общем представлении содержания и формы оперы, показывают «Кыз-Жибек» как феномен с постоянно обновляющимся музыкальным текстом.

Для понимания эволюции музыкального текста в истории постановок оперы «Кыз-Жибек» в работе принято методологическое различение понятий «композиторская редакция» и «режиссерская редакция», «редакция» и «постановка». «Композиторской редакцией» считается изменение музыкального текста, закрепление в нотном тексте самим композитором в виде рукописи или официального издания. Под «режиссерской редакцией» понимаются неизбежные при постановках оперы изменения в сюжете, перестановки музыкальных разделов и купюры/повторы, которые не влекут за собой приобретения официального статуса новой редакции произведения и оформления в новом тексте. Несмотря на то, что характер изменений может быть весьма существенным, режиссерская редакция, как правило, является частным исполнительским вариантом. Официальной редакцией принято считать научно подготовленную авторскую версию оперы, текст которой издается с согласия композитора при его жизни, либо после его смерти при участии последователей, учеников композитора или исследователей его творчества, которые, в свою очередь, следуют всем авторским указаниям.

Иногда режиссерские редакции закрепляются в исполнительской традиции как классическая версия оперного произведения.

Редакционная работа Е. Брусиловского началась сразу же после премьеры спектакля. Руководством Казмуздрамтеатра было предложено на основе созданного осуществить редакцию и, дописав хоровые и оркестровые номера, довести произведение до традиционных нормативов жанра оперы.

Основные исторически значимые постановки при участии самого Е. Брусиловского являются композиторскими редакциями. Официально в науке признаны три редакции оперы «Кыз Жибек», осуществленные самим композитором. Трех постановкам 1934, 1944, 1954 годов соответствуют рукописные тексты, которые не получили своего завершения в изданных партитурах и клавирах. Они исследованы в специальной работе Л. Гончаровой (Гончарова, 2006: 77-88). Третья авторская редакция (1954 года) получила отражение в нотном тексте клавира, изданного в 1981 году (Брусиловский, 1981).

Необходимость в трех редакциях можно объяснить неудовлетворенностью композитора в использовании выразительных средств, свойственных жанру оперы, обусловленной возможностями только начинающего свое становление музыкально-театрального искусства Казахстана. Е. Брусиловский должен был рассчитывать на исполнительский уровень в данное время. Первую версию «Кыз Жибек» он объясняет так: «Обладая большим природным дарованием, большинство артистов не были еще певцами-профессионалами, хор и оркестр были еще немногочисленными и имели ограниченные исполнительские возможности» (Гончарова, 2005:55).

Оркестровые средства тоже были ограничены. Е. Брусиловский вспоминает, что из всего состава в одиннадцать музыкантов «только один флейтист был профессиональным, остальные – самодеятельные <...> поручать кому-нибудь solo было <...> опасно. Во-первых, не было твердой уверенности, что музыкант успешно справится с этим соло, а во-вторых, также не было твердой уверенности, что на следующей постановке музыкант окажется на рабочем месте <...> Писать партитуру для такого оркестра было и трудно, и смешно. Однако надо было работать и в театре привыкли ко всем трудностям и болезням роста» (Брусиловский, 1997:71).

О том, что редакции тех лет различались, свидетельствует клавир 1937 года (архив ГТОБ им. Абая, инвентарный номер 631 с печатью «Нот-

ная библиотека объединенного театра русской и казахской оперы и балета»). К сожалению, он не сохранился целиком. Многие номера нет. В сравнении с последующими рукописными источниками, в третьем действии есть оркестровое вступление «Панорама», основанное на теме Абая «Кор болды жаным», «Марш» в картине «Сон Жибек», а в 4 действии – оркестровые номера «Арапчата», «Жигер», «Туркменский танец», хор «Долы озен» (Брусиловский, 631, б/г).

Во многих номерах оркестр дублирует вокальную мелодию. Е. Брусиловский, владеющий мастерством использования симфонического оркестра, объясняет это вынужденными обстоятельствами: «Оркестровка на том этапе не ставила художественно-творческих проблем, ибо оркестр был весьма мал и катастрофически непрофессионален. Задача оркестра была весьма элементарна: поддержать певца в определенной тональности и не дать ему сбиться, в виду чего в оркестре всегда существовал голос, дублирующий партию певца. Дело было в том, что никто нот не знал, все актеры и хор учили свои партии на слух и без ведущего голоса любой из них мог в любом месте сбиться» (Брусиловский, 1997:62).

О непрерывной работе над текстом уже созданного произведения в процессе подготовки постановок свидетельствуют найденные нами в архиве ГТОБ им.Абая рукописи, судя по их каллиграфическому почерку, принадлежащие Е. Брусиловскому. Это семь номеров: «Ертыс» (G-dur), «Уход Бекежана» (f-moll), «Кокжендет» (D-dur), «Алты каз» (F-dur). «Каргамау» (E-dur), «Волки и овцы» (G-dur), «Алайкок» (f-moll). Три последние из них не вошли ни в одну редакцию оперы.

Вторая редакция (1944 г.) отражает новый уровень развития исполнительской культуры. Во время Великой Отечественной войны в Алма-Ату были эвакуированы лучшие музыканты из Москвы и Ленинграда, которые принимали активное участие в становлении казахского оперного искусства. Е. Брусиловский усложняет оркестровую партию оперы и создает ряд инструментальных сцен. Над постановкой оперы работали режиссер К. Байсеитов, дирижер Г. Дугашев, художник А. Ненашев. Драматург Г. Мусрепов написал новый текст либретто. В существенной переработке оркестровой партитуры для большого состава оперного оркестра участвовал дирижер и композитор Е. Манаев. В сцене «Сон Жибек» некоторые танцы были заменены на новые, заново сочиненные компо-

зитором. В этой редакции были введены «Иранский танец» и «Танец Злого Духа». В результате изменений опера стала богаче, ярче, красочнее.

На рубеже 1940–1950-х годов опера «Кыз-Жибек», как и другие музыкально-сценические произведения об истории народа, подверглась критике в связи с возможностью различного толкования идейного содержания с точки зрения классовой борьбы, лежащей в основе советской идеологии. После публикации в газете «Правда» (26 декабря 1950 г.) статьи «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» о том, что «республиканский оперный театр живет пока музыкальными спектаклями о прошлой истории народа», перед деятелями культуры Казахстана стояла задача пересмотреть оперную политику. А статья П. Апостолова в журнале «Советская музыка» (№ 9, 1951), озаглавленная прямо «Насущные проблемы казахской музыки», полностью «разоблачала» оперу «Кыз-Жибек» за «некритическое отношение к темам прошлого»: «В советской казахской опере не могут иметь место воспевание феодально-патриархального и ханского быта, идеализация первобытного кочевья <...> Постановка опер, идеализирующих феодальное прошлое, потакает отсталым вкусам. Это противоречит принципам социалистического реализма, основным требованием которого является раскрытие любого исторического или сказочного сюжета с позиций партийности и коммунистического мировоззрения» (Апостолов, 1951:8-9).

После такой жесткой официальной оценки опера «Кыз-Жибек» в срочном порядке (декабрь 1951 г.) была снята с репертуара. Её решено было переработать и обновить в духе времени. Необходимость в редакции «Кыз Жибек» объяснялась также общей ситуацией в казахской музыкальной культуре. В 1944 г. состоялась успешная премьера выдающейся оперы «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди. А сразу же после нее в 1946 г. прошла с успехом премьера «Биржан и Сары» – также исторически важной и новаторской. Обе эти оперы обозначили новое направление художественных поисков в претворении народных песен и кюев, определив для казахских композиторов путь творческого осмысления национального музыкального наследия и, как следствие, негативную оценку цитатного метода «Кыз-Жибек», в которой «скудно используется хоровое пение и совсем отсутствовали ансамбли» (Апостолов, 1951:10).

Третья редакция, по намерению Е. Брусиловского, должна была обогатить оперу симфо-

ническим развитием, а также ансамблевыми и хоровыми формами. В ней появилось несколько значительных по своим масштабам сцен (например, начало 1 акта), в которых музыка не прерывалась разговорной прозой. Народные мелодии получили тематическое развитие, хоровое многоголосие обогатилось выразительными средствами гармонии и фактуры, разнообразнее были представлены оркестровые возможности драматургического развития. Между использованными народными источниками композитор добивался интонационно-тематической общности. Поэтому, по мнению Л. Гончаровой, «из картины «Сна Жибек», как нечто чуждое казахскому мелосу, убрали «Иранский танец» и фантастический «Танец Злого Духа». В этот драматургически важный раздел включается танцевальная сцена «Адажио» на основе темы «Толкыма». Новая редакция касается также 4 акта, 5 картины: здесь появляется музыкальный материал «Зар Жибек» и речитатив на тему «Актак» (Гончарова, 2006:88).

Третья редакция, по мнению Л. Гончаровой, создавалась в нервной обстановке. Либретто оперы, обновленное Г. Мусреповым и режиссером К. Джандарбековым, при всех его литературно-поэтических достоинствах, вызывало серьезные возражения с сюжетно-композиционной точки зрения. Отмечалась неубедительной «попытка авторов замаскировать принадлежность главных героев легенды и оперы к социальным верхам» (Гончарова, 2006:86). Во втором акте вместо пышного ханского дворца зрители увидели кочевье бедного Базарбая, хотя по сюжету народной легенды Базарбай был «сказочно богат».

Таким образом, во всех редакциях музыкальный текст постоянно обновлялся. Это было «коллективное детище» оперного театра, которое создавалось в обстановке всеобщей заинтересованности. Возможно, Е. Брусиловский чувствовал ответственность перед всеми участниками спектакля, которые повлияли на его создание, и стремился сделать произведение ярче, красочнее, разнообразнее. Такие номера, как Увертюра, «Иранский танец», «Туркменский танец», «Арапчата», «Танец Злого Духа», отражают видение Е. Брусиловским своей оперы как экзотической восточной сказки и свидетельствуют о большом творческом вдохновении, с которым композитор работал над ней. Перманентное обновление музыкального текста, возможно, было одной из причин затянувшегося издания клавира.

Дальнейшая редакционная работа композитора не получила отражения в музыковедческой литературе. После 1954 года, по нашим предположениям, Е. Брусиловский не возвращался к музыкальной редакции этого произведения. Мы склоняемся к мнению, что последняя музыкальная редакция 1954 года получила отражение в официально изданном клавире 1981 года. В 1969 году Е. Брусиловский уехал из Казахстана, но вел переписку по согласованию нотного текста клавира, который готовился к публикации.

К сожалению, у нас нет никаких сведений о постановках 1970-80-х гг. На данный момент все сохранившиеся рукописи оперы «Кыз-Жибек» обветшали, по ним сложно представить целостные тексты. Можно лишь предположить, что для обновления в репертуаре исторически значимой и популярной оперы осуществлялись новые режиссерские редакции. И они были направлены на «очищение» от идеологических перегибов.

По версии Г. Есимова – исполнителя партии Тулегена в 1970-е годы, – режиссером постановки оперы «Кыз-Жибек» тех лет был Байгали Досымжанов (Назаров, 2009). Логично предположить, что после «оттепели» 1960-х годов режиссер вернул семьям Тулегена и Кыз-Жибек высокое социальное положение, но на музыкальный текст эти изменения не повлияли.

После обретения независимости опера «Кыз-Жибек» продолжала свое историческое предназначение. С 2001 года она одна из первых вошла в репертуар нового Национального оперного театра им. К.Байсеитовой в Астане. Постановкой руководил А. Мамбетов. Общее визуально-пространственное оформление и музыкальный материал соответствовали традициям исполнения оперы, сложившимся в ГТОБ им.Абая. В сценическом решении эта постановка отличалась камерностью, так как сцена и технические возможности Дворца железнодорожников, в котором располагался новый столичный театр, не позволяли осуществить крупноформатную постановку.

В 2005 году к 100-летию основателей национальной оперы Курманбека Жандарбекова, Куляш Байсеитовой, Евгения Брусиловского. ГТОБ им. Абая осуществляет очередную новую постановку. На этот раз свою режиссёрскую работу показывает Г. Есимова. Он видит ее необходимость в новой, по его мнению четвертой, постановке. Он объясняет это тем, что предыдущая постановка «устарела как морально, так и материально» (Назаров, 2009). На самом деле, количество редакций является открытым вопро-

сом. Четвертой он называет свою версию, перечисляя режиссеров, создавших исторические постановки (Ж. Курманбеков, К. Байсеитова, Б. Досымжанов).

Музыкальный текст его постановки в целом совпадает с материалом клавира Е.Брусиловского 1981 года. Новым материалом являются фанфары во втором действии и оркестровый номер под названием «Буря». О принадлежности этого раздела Е. Брусиловскому неизвестно, однако эти изменения не были закреплены как композиторская редакция в клавире 1981 года.

Традиция исторических постановок продолжилась и в Южно-Казахстанском театре оперы и балета в Шымкенте. Его открытие в 2008 году было ознаменовано премьерой оперы «Кыз-Жибек».

В музыкальной жизни оперы «Кыз-Жибек» важное место занимает современная постановка, осуществленная в 2018 году в столичном театре «Астана-Опера». Она показывает третий аспект проявления коллективного авторства.

Этот грандиозный по уровню материального воплощения новый режиссерский проект, соответствующий высоким художественным и техническим возможностям театра, отразил современный социокультурный заказ на искусство зрелищное, монументальное, увлекательное и мастерски воплощенное. Премьера новой постановки была встречена неоднозначно. Помимо официального, по справедливости восторженного, отношения она вызвала в среде профессиональных знатоков обсуждение обоснованности внесенных изменений в авторский оригинал: «Новые перевоплощения оперы – в звучании музыки и, собственно, в ее материале. Все это можно принимать или не принимать. Но невозможно не признать современный подход театра Astana Opera».

Режиссерская редакция была осуществлена с привлечением зарубежных специалистов (Панджавидзе, Беларусь). В постановочном плане «Кыз Жибек» обогатилась сценическим действием. Так, оркестровое вступление сразу же вводится в оперное действие: на фоне декораций с использованием технологий 3D, изображающих метель и вьюгу, по сцене движется караван кочевников, с настоящими верблюдами и лошадьми.

Много новых сценических решений, оживляющих сюжет, содержится в первом действии. Материально-техническое оснащение постановки поражает воображение богатством выразительных средств, что позволяет показать раз-

нообразные стороны кочевого быта казахов. Это колоритная установка тай казана для приготовления бешбармака, сооружение юрт, красочный обряд сватовства, раздача щедрых подарков.

Второе действие тоже отличается от прежних постановок – богатый восточный город с большим средневековым замком, базаром, кузницей, минаретом, купцами, муллами и горожанами. Дворец хана Базарбая, восседающего на большом и красивом троне, оформлен в арабском стиле, с высокими колоннами, увенчанными головами архаров. Внесены различные исторические детали – армия в средневековых доспехах, музыканты, созывающие народ звуками кернея, шагающий строем отряд юных солдат. Показаны различные традиции национальной культуры – виртуозная игра ансамбля домбристов, состязание лучников жамбы ату.

Визуальные эффекты преобразуют третье действие – степь, устланная маками, древние каменные фигуры, дерево, покрытое по древнему тенгрианскому ритуалу белыми лентами, ночное звездное небо с мерцающими метеоритами и мрачно плывущие облака.

Режиссерская редакция построена на контрасте традиционного и современного, подчеркивается художественная позиция, основанная современном прочтении прошлого. Так, в четвертом действии «жоктау» в звучании настоящего кыл-кобыза соседствует с видеоинсталляцией, на фоне которой танцует Жибек, в движениях которой можно узнать современные эмоции.

Грандиозные режиссерские идеи обогатили не только сюжетное действие. Они повлекли за собой изменения в музыкальной стороне спектакля. Новая редакция отличается в целом другим звучанием музыки. И это достигается важной ролью оркестровой партии. Партитура оперы была подвергнута новой инструментовке. Оркестр звучит объемно и красочно, отражая не только национальный колорит, но и создавая тембровую свежесть для слушательского восприятия.

Однако главные изменения, которые свидетельствуют о композиторской редакции, преподносит музыкальный материал современной постановки. Он не совпадает с оригиналом автора по базовым его признакам – звуковысотному, ритмическому и фактурному, а также по композиции номеров и разделов.

Для определения изменений в музыкальном материале новой постановки проведено сравнение его рукописного варианта с редакцией Е. Брусиловского в издании 1981 г.

Обращает на себя внимание титульный лист. В новой редакции наряду с первоначальным автором в качестве автора обозначена фамилия дирижера А. Мухитдин, входящего в постановочную группу. На афишах и на сайте театра «Астана-Опера» новая постановка обозначена только под авторством Е. Брусиловского. И, тем не менее, титульный лист как часть текста свидетельствует о том, что осуществленная редакция рассматривается ее создателем как авторский текст. Следствием этого стало оформление двойного авторства рукописи: Е. Брусиловский, А. Мухитдин.

Исходя из понимания художественного произведения как факта национальной культуры, современная текстология не только признает принадлежность текста ее автору, но и видит общественное значение в том, чтобы проявлялась «забота о тексте, о его точности, подлинности, доступности» (Рейсер, 1978 : 3-4). В истории оперы известны примеры внедрения редакторов в авторский текст, обусловленного различными обстоятельствами (Мусоргский, «Хованщина», «Борис Годунов», «Сорочинская ярмарка»; А.П. Бородин «Князь Игорь»; П. Чайковский «Воевода», Дж. Пуччини «Турандот»). Несмотря на объемы редакционных изменений и даже «дописывание», как правило, на титульном листе сохранялось первоначальное авторство, свидетельствующее о подлинности произведения.

Проблемный характер оформления титульного листа «Кыз-Жибек» в новой редакции подтверждает также известная история редакций «Хованщины». В защиту редакции Н. Римского-Корсакова его сын А.Н. Римский-Корсаков, рассматривающий эту оперу М. Мусоргского как совокупное произведение, обвинил М. Равеля и И. Стравинского в посягательстве на целостность произведения. На что М. Равель возразил: *«Совокупное произведение? Мне неизвестно, чтобы Мусоргский поручал кому-бы то ни было труд изменять его сочинение. Избави Бог от посмертного сотрудника, в особенности гениального!»* (курсив – С.М.) (Тимофеев, 2017:187). Необходимо подходить таким же образом и в отношении оперы «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского: изменения ее музыкального текста, связанные с жизнью в музыкальной культуре, являются только редакциями подлинного произведения и могут свидетельствовать лишь о проявлении черт коллективного творчества и авторства.

Свойства новой редакции «Кыз-Жибек», ведущие к «расшатыванию авторства», обусловлены следующими факторами.

Во-первых, это произведение по жанру не является оперой в строгом смысле и первоначально создано как музыкальный спектакль. Музыкальный материал основан на обработке народных песен. Поэтому исследователи отмечают, что «клавир оперы <...> отличается простотой и даже примитивностью, на самом деле, по-прежнему содержит в себе нераскрытые слои художественного текста, его резервы задействованы не полностью» (Омарова, 2005:34). Эти особенности музыкального материала породили как предшествующие редакции, так и редакцию музыкального текста в современной постановке, принадлежащую А. Мухитдинову. Они были направлены на соответствие оперному жанру. В новой редакции введен неавторский музыкальный материал, он дополняет оперные номера речитативами.

Во-вторых, необходимость новой редакции обусловлена внешними обстоятельствами. Театр «Астана Опера» со своей концепцией художественной деятельности и общая ситуация в современной культуре Казахстана определили стремление авторов постановочной группы во главе с режиссером осовременить спектакль. Достижение такой интерпретации соответствует сегодняшнему представлению о том, что театр имеет право на любые изменения в либретто и музыке исполняемого произведения, что он волен выступать в качестве соавтора композитора и либреттиста. Музыковед В. Ванслов считает, «что театр имеет право на изменения, но не имеет права на произвол. Переделки допустимы

лишь в границах объективного содержания музыки только при улучшении художественного качества оперы и <...> могут касаться сюжета, текста, авторских ремарок и музыкальной композиции» (Вансов, 1963: 116). Следуя общей тенденции в современном оперном искусстве, осуществлялась работа театра «Астана Опера» и дирижера-редактора А. Мухитдинова, в частности.

Покажем существенные изменения музыкального материала по количественному и качественному параметрам. Масштабы театра, его техническое оснащение, исполнительские возможности располагали к грандиозному проекту и соответственно требовали изменения оригинала, отличающегося небольшими размерами. Масштаб оперы можно было укрупнить на основе расширения объема музыкального материала. Потактовое сравнение клавира 1981 г. с клавиром новой редакции показало, что музыкальный текст оперы вырос в более, чем два раза (2.361 – 4.626). Распределение музыкального материала в тактах по действиям следующее: 939 – 534 – 329 – 559 у Е. Брусиловского и 1186 – 2.861 – 195 – 384 в редакции А. Мухитдинова. Возрастают по объему материала первые два действия, а третье и четвертое сокращаются (в постановке они объединены). В результате масштабное соотношение действий значительно расходится по сравнению с оригиналом. Первые два действия выглядят развернутыми, а третье и четвертое – камерными (см. таблицу 1).

Таблица 1

№ действия	1	2	3	4	всего
Клавир 1981 г.	919 т.	536 т.	329 т.	555 т.	2339 т.
Клавир 2016 г.	1186 т.	2861 т.	195 т.	384 т.	4570 т.

Расширение музыкального материала в качественном отношении характеризуют два метода: повторение разделов из оригинала и сочинение новой музыки. Тематический материал увертюры «Кошкеруен» многократно звучит в первом и четвертом действиях. Новый тематический материал представляют мусульманская молитва «Субханазиль», речитативы (288 тактов), вокальная партия Базарбая, трехкратные фанфары на тему песни «Айтбай» народного музыканта

Биржан-сала Кожагулова, предваряющие Вступление к второму действию.

Отдельно следует остановиться на вопросе соотношения нового материала, введенного редактором, с характером авторской музыки. Речитативы по стилистике вокальной партии и гармонического сопровождения вызывают ассоциации с итальянской оперой XVIII века. В гармонизации часто встречается D7, умVII7 и их обращения, внезапные отклонения и эллипсисы.

Они вносят ощущение стилистической инородности, которое отмечено в критической литературе: «Речитативное пение эпического текста, заменившее речевое произнесение в авторском оригинале, интонационно и гармонически слишком напоминает западноевропейские образцы музыки такого рода» (Джумакова, 2017).

В экспозиции образа Базарбая слушатели без особых усилий могут узнать цитату, здесь использован отрывок из инструментальной пьесы А. Бестыбаева «Голос Азии», который также стилистически контрастен музыке Е. Брусиловского. Прием фанфарного звучания на теме «Айтбай» Биржан-сала «перекочевывает» в новую редакцию оперы М. Тулебаева «Биржан и Сара» (2018 г.), также выполненную А. Мухитдиновым, что противоречит неповторимости подлинного произведения. Во втором действии женский хор «Саулемай» переложен для нового состава. Триумфальное звучание Вступления ко второму действию, в котором использован Марш из редакции 1937 г., стилистически контрастно общему настроению, создаваемому лирической простотой и безыскусностью казахских песен.

Жанровые особенности оперы (сохранение черт музыкального спектакля) породили необходимость в постоянном ее изменении в соответствии с концепцией современного театра. В то же время, статус оперы «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского как классического образца казахской оперы поддерживают представление о ней как о «достоянии» национальной культуры. Появление современной редакции, в которой реализуется «коллективное авторство», можно расценивать как посягательство на аутентичный текст автора. Внесение фамилии редактора на титульный лист неизданной рукописи формально не является нарушением авторского права Е. Брусиловского, так как это двойное авторство не было обозначено официально в печати или на афишах. Рукопись находится у автора редакции

и информацию о том, что он заявил право на авторство, он официально не озвучил. В мировой оперной практике внедрение редактора в качестве соавтора произведения умершего композитора не одобряется и не практикуется.

Выводы

История постановок оперы «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского показывает разнообразную интерпретацию авторского оригинала в процессе его жизни в культуре. Культурная среда обусловила важное значение коллективного творчества при создании оперы «Кыз-Жибек» и активное соучастие традиционных музыкантов в формировании ее музыкального материала. Опера «Кыз-Жибек», «выросшая» из музыкального оформления драматической пьесы, при жизни автора находилась в постоянном обновлении и существовала в режиссерских и композиторских редакциях, связанных с историческими постановками. Музыкальный текст после смерти композитора сохранялся в подлинном виде при осуществлении режиссерских редакций.

В современной постановке, осуществленной творческим коллективом театра «Астана Опера», представлено новое понимание музыкально-драматического спектакля как содружества авторов – соавторов композитора и либреттиста. Оно привело к существенному изменению музыкального текста оперы в количественном и качественном отношениях. При бесспорной ее принадлежности Е. Брусиловскому в новой редакции проявляются черты скрытого коллективного авторства. Эволюция музыкального текста в культуре характерна для многих оперных произведений и обусловлена развивающейся музыкальной средой (расцвет режиссерского театра и исполнительства) и обновлением общественного запроса (идеи, вкусы и тенденции в развитии культуры).

Литература

- Апостолов П. Насущные проблемы казахской музыки // Советская музыка. – 1951. – № 9. – С. 7-12.
- Байсеитов К. «На всю жизнь». Автобиографическая повесть. – Алматы: Жазушы, 1981. – 288 с.
- Бегембетова Г. О традициях национальной исполнительской культуры в ранних операх Е. Брусиловского // Евгений Брусиловский / Сб-к статей, писем, очерков, воспоминаний (к 100-летию со дня рождения композитора). – Алматы, 2005. – С. 48-51
- Брусиловский Е. «Пять тетрадей» // Простор. Литературно-художественный журнал. – 1997, № 9. – С. 50-75
- Брусиловский Е. «Пять тетрадей» // Простор. Литературно-художественный журнал. – 1997, №10. – С. 86-113
- Брусиловский Е. Судьба – великий драматург: Воспоминания / Сост. И.М. Самигулин. – Алматы, 2014. – 400 с.
- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Клавир / Под ред. Ж. Турсынбаева. – Алматы: Онер, 1981. – 168 с.

- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Рукопись клавира из архива ГТОБ им. Абая, инвентарный номер 1615, б/г
- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Рукопись клавира из архива ГТОБ им. Абая, инвентарный номер 631, б/г
- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Рукопись клавира из архива ГТОБ им. Абая, 1959 г.
- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Рукопись партитуры / Под ред. А. Мухитдинова. – Астана, 2016.
- Брусиловский Е. «Кыз-Жибек». Рукопись клавира / Под ред. А. Мухитдинова. – Астана, 2016.
- Ванслов В. Опера и ее сценическое воплощение. – М., 1963. – 256 с.
- Гончарова Л. К вопросу о трех редакциях оперы «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского // Евгений Брусиловский: сб-к ст. к 100-летию со дня рождения / Ред. и сост. канд. иск. Омарова А. – Алматы, 2006. – С. 77-88
- Джумакова У. И снова bravo, «Кыз-Жибек»! (2017) // <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/i-snova-bravo-kiz-zhibek/>
- Кетеменова Н. Жизнь и деятельность Евгения Брусиловского. Основные этапы творчества // Евгений Брусиловский / Сб-к статей, писем, очерков, воспоминаний (к 100-летию со дня рождения композитора). – Алматы, 2005. – С. 6-27.
- Можейко Н. Интерпретация / Новейший философский словарь. – Минск, 2001. – С. 427-429.
- Мусина Ф. Премьера «Кыз-Жибек» в «Астана Опера» 2017 г. / <http://dalatunes.kz/blog/rubrikazh-obzory/premera-kyz-zhibek-v-astana-opera/>
- Назаров А. «День рождения Кыз-Жибек» / «Фокус», 10 ноября, 2009 год // <http://alnaz.ru/almaty/den-rozhdeniya-kyz-zhibek.html>
- Омарова А. Драматургия оперы «Кыз-Жибек» // Евгений Брусиловский. Сб-к статей, писем, очерков, воспоминаний (к 100-летию со дня рождения композитора). – Алматы: Онер, 2005. – С. 33-43
- Ордалиева Ж. Созвучие: Г. Мусрепов и музыка. – А., 2006. – 128 с.
- Резник И. Государственный социальный заказ в советском музыкальном искусстве 1930-х годов: Автореферат дисс. на соиск. уч.ст. канд. искусствоведения. – Екатеринбург, 2005. – 25 с.
- Рейсер С. Основы текстологии. – Л., 1978. – 176 с.

References

- Apostolov P. (1951) Nasushchnye problemy kazahskoj muzyki [Urgent problems of Kazakh music] // Sovetskaya muzyka, № 9, pp.7-12
- Bajseitov K. (1981) «Na vsyu zhizn'» [For all life]. Avtobiograficheskaya povest'. A., Izd-vo «ZHazushy», 1981 g., 288 s.
- Begembetova G. O tradiciyah nacional'noj ispolnitel'skoj kul'tury v rannih operah E.Brusiclovskogo // Evgenij Brusilovskij / Sb-k statej, pisem, ocherkov, vospominanij (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya kompozitora). A., 2005. – s.48-51
- Brusilovskij E. (1997) «Pyat' tetradej» [Five notebooks] // Prostor. Literaturno-hudozhestvennyj zhurnal. № 9, pp.50-75
- Brusilovskij E. (1997) «Pyat' tetradej» [Five notebooks] // Prostor. Literaturno-hudozhestvennyj zhurnal. №10, pp.86-113
- Brusilovskij E. (2014) Sud'ba – velikij dramaturg: Vospominaniya [Destiny – the great playwright: Memories] / Sost. I.M.Samigulin. Almaty, 400 p.
- Brusilovskij E. (1981) «Kyz-Zhibek» Klavir [«Kyz-Zhibek» Klavier] Pod red. ZH.Tursynbaeva. Izd-vo «Oner»
- Brusilovskij E. «Kyz-Zhibek». Rukopis' klavira iz arhiva GTOB im.Abaya [The manuscript of clavier from archive GTOB named after Abay] inventarnyj nomer 1615
- Brusilovskij E. «Kyz-Zhibek». Rukopis' klavira iz arhiva GTOB im.Abaya [The manuscript of clavier from archive GTOB named after Abay] inventarnyj nomer 631
- Brusilovskij E. «Kyz-Zhibek» (1959) Rukopis' klavira iz arhiva GTOB im.Abaya [The manuscript of clavier from archive GTOB named after Abay]
- Brusilovskij E. «Kyz-Zhibek» (2016) Rukopis' partitury [Manuscript score]. Pod red. A.Muhitdinova, Astana
- Brusilovskij E. «Kyz-Zhibek» (2016). Rukopis' klavira. Pod red. A.Muhitdinova. Astana
- Goncharova L. (2006) K voprosu o trekh redakciyah opery «Kyz-Zhibek» E.Brusiclovskogo [On the question of the three editions of the opera «Kyz-Zhibek» by E. Brusilovsky] // Evgenij Brusilovskij: sb-k st. k 100-letiyu so dnya rozhdeniya / Red. sost. kand. isk. Omarova A., Almaty., 2006 – pp. 77-88
- Dzhumakova U. (2017) I снова bravo, «Kyz-Zhibek»! (And again bravo, «Kyz Zhibek»!) // <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/i-snova-bravo-kiz-zhibek/>
- Ketegenova N. (2005) Zhizn' i deyatel'nost' Evgeniya Brusilovskogo. Osnovnye ehtapy tvorchestva // Evgenij Brusilovskij / Sb-k statej, pisem, ocherkov, vospominanij (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya kompozitora). [The life and work of Eugene Brusilovsky. The main stages of creativity//Yevgeny Brusilovsky / Articles, letters, essays, memoirs (on the 100th anniversary of the composer's birth)] A., pp. 6-27
- Musina F. (2017) Prem'era «Kyz-Zhibek» v «Astana Opera» [Premiere of «Kyz-Zhibek» in «Astana Opera»] / <http://dalatunes.kz/blog/rubrikazh-obzory/premera-kyz-zhibek-v-astana-opera/>

Nazarov A. (2009) Den' rozhdeniya Kyz-Zhibek [The Birthday of Kyz-Zhibek] / «Fokus», 10 november // <http://alnaz.ru/almaty/den-rozhdeniya-kyz-zhibek.html>

Mozhejko N.A. (2001) Interpretaciya / Novejsnij filosofskij slovar' [Interpretation. The Newest philosophical dictionary]. Minsk, pp.427-429

Omarova A. Dramaturgiya opery «Kyz-Zhibek» // Evgenij Brusilovskij. Sb-k statej, pisem, ocherkov, vospominanij (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya kompozitora), [Drama of the opera «Kyz-Zhibek»/Yevgeny Brusilovsky / Articles, letters, essays, memoirs (on the 100th anniversary of the composer's birth)] A., «Oner», 2005, pp.33-43

Ordalieva ZH. (2006) Sozvuchie: G.Musrepov i muzyka [Consonance: G. Musrepov and music]. A., p.128

Rejser S. (1978) Osnovy tekstologii [Fundamentals of textology]. L., 176 p.

Reznik I. (2005) Gosudarstvennyj social'nyj zakaz v sovetskom muzykal'nom iskusstve 1930-h godov [State social order in the Soviet musical art of the 1930s] Avtoreferat diss. na soisk. uch.st. kand. iskusstvovedeniya. Ekaterinburg, 25 p.

Timofeev YA. (2017) «Mezhdru restavraciej i vandalizmom: «Hovanshchina» v redakcii Dyagileva» [«Between restoration and vandalism: «Khovanshchina». Edited by Dyagilev»] // Vestnik MGK, 2017 g., pp.187-195

Vanslov V. (1963) Opera i ee scenicheskoe voploshchenie. M.,p.256

Masalimova A.R.¹, Naizabayeva G.A.²

¹Doctor of Philosophy, Professor, e-mail: jameliya0905@gmail. com

²Master student 2 cours, e-mail: gnaizabayeva@mail. ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

FACTORS OF SOFT POWER IN «NEW SILK ROAD» INTERCULTURAL INTERVIEW

Today, culture became an integral part of international politics and takes a vital role in the world arena. Many countries use cultural diplomacy to gain recognition of their cultural heritage and opportunity to encourage the way the people achieved. This article highlights the importance of using «Soft power» in the countries along the New Silk Road. The «Soft power» here is considered to be a force that can be used to exchange cultural and political values around the world and with foreign policy. The article also focuses on the «One Belt – One Way» project, which is a channel that differentiates the values of Chinese culture throughout the world. Along with other countries of Central Asia, Kazakhstan being the closest geopolitical and geo-economic region, contributes to strengthening and spreading the power of the global influence of cultural and spiritual values, technology, etc. This article discusses China's active participation in the economic life of other Central Asian countries, and using «soft power» there is a decrease in demographic and economic danger from nearby countries. «Soft power» is seen here as a factor that enables the exchange of cultural and political values and foreign policy around the world. The article is also devoted to the project «Bir Beldeu – Bir Jol», which is the channel for the dissemination of the values of Chinese culture throughout the world.

Key words: Culture, New Silk Road, Soft Power, Cultural Values, Confucius Institute, Globalization, younger generation.

Масалимова Ә.Р.¹, Найзабаева Г.А.²

¹философия ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: jameliya0905@gmail. com

²2 курс магистранты, e-mail: gnaizabayeva@mail. ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жаңа жібек жолы: мәдениетаралық сұхбаттағы «Жұмсақ күш» факторлары

Бүгінгі таңда мәдениет халықаралық саясаттың ажырамас бөлігіне айналды және де ол әлемдік аренада маңызды рөл атқарып келеді. Көптеген елдер мәдени дипломатияны қолдана отырып қана өздерінің мәдени мұраларын танымал ету және сонымен қатар өз халқының жетістіктерін насихаттау мүмкіндігіне ие бола алады. Мақалада Жаңа Жібек Жолының бойында орналасқан елдерде «жұмсақ күшті» қолдану маңыздылығы сипатталады. Орталық Азияның басқа елдерімен қатар Қазақстан да Қытайдың жаһандық ықпал ету күшіне, мәдениетін, тілін, рухани құндылықтарын, көзқарастарын технологияларын және тағы басқаларын таныту мен таратуда тікелей жақын болып тұрған геосаяси және геоэкономикалық маңызды аймақ болып табылады. Бұл мақалада Қытайдың басқа елдерге, атап айтқанда Орталық Азия елдеріне белсенді түрде енуі, «жұмсақ күштің» көмегімен Қытайға жақын орналасқан мемлекеттердің демографиялық және экономикалық салмағына қауіптенуін әлсіретуі туралы баяндалады. Мұндағы «жұмсақ күш» – бұл бүкіл дүние жүзі бойынша мәдени және саяси құндылықтармен және сыртқы саясатпен алмасуға мүмкіндік беретін күш ретінде қарастырылады. Сонымен қатар бұл мақалада мәдениеттің бойындағы құндылықтарды бүкіл әлемге таратушы арна болып табылатын «Бір белдеу – бір жол» жобасына да арналады.

Түйін сөздер: Мәдениет, Жаңа Жібек жолы, жұмсақ күш, мәдени құндылықтар, Конфуций институты, жаһандану, жастар қоғамы.

Масалимова А.Р.¹, Найзабаева Г.А.²

¹доктор философских наук, профессор, e-mail: jameliya0905@gmail. com

²магистрант 2 курса, e-mail: gnaizabayeva@mail. ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Новый Шёлковый путь: «Фактор мягкой силы» в межкультурном диалоге

В настоящее время культура стала неотъемлемой частью международной политики и играет важную роль на мировой арене. Многие страны используют культурную дипломатию для популяризации своего культурного наследия и пропаганды достижений своего народа. В данной статье отмечается важность использования «мягкой силы» в странах, расположенных на Великом Шелковом Пути. Наряду с другими странами Центральной Азии Казахстан, являясь самым близким геополитическим и геоэкономическим регионом, способствует укреплению и распространению силы глобального влияния культурных и духовных ценностей, технологий и т.д. В данной статье рассматривается активное участие Китая в экономической жизни других стран Центральной Азии. Авторы делают выводы о том, что наблюдается снижение демографической и экономической опасности со стороны близлежащих стран. «Мягкая сила» рассматривается здесь как фактор, который дает возможность обмена культурными и политическими ценностями и внешней политикой по всему миру. Статья также посвящена проекту «Бір Белдеу – Бір Жол», являющимся каналом распространения ценностей культуры Китая во всем мире.

Ключевые слова: культура, Новый Шелковый путь, мягкая сила, культурные ценности, Институт Конфуция, глобализация, подрастающее поколение.

Introduction

In modern globalization, «External world» appearance takes the great importance apart from stable development of political, economic and cultural relations between different countries of the world. At the same time the concept of «Soft power» is especially important. Let us firstly take a look at the term of «soft power». The term «soft power», often used in sociology, means «Mild strength» in English. It is one of the foreign policy strategies. The source gives the following definition: «Mild strength is the ability to convince or unite by means of persuasion, without coercion, money or force. The term «Soft power» was suggested by American political scientist Joseph Nay, a professor of Harvard University a century ago («English soft power»). It was first mentioned in 1990 in the book «Bound to Lead: The Changing Nature of American Power». In his later work, Joseph Nay further develops his ideas, and this term, published in the «Foreign Policy» magazine, expresses his own view of the forces in the world that emerged after the «Cold War» in the same article.

Nowadays, the role of information technology and communications is boosting in the changing world. The success of the government depends not only on its political and economic capacities, but also on the ability to achieve «the desire of others» and the ability to attract others' attention. In other words, soft way endorsement of the country's culture, political values and foreign policy throughout various

propagandistic means, without impact of military or armed forces to the country. However, the concept of «soft power» or mild strength based on national culture, values, and foreign politics which remains a key element in the concept of Joseph Nay and is opposed by the «harsh» force based on coercion or acquisition.

Yet again, the American political scientist's opinion says, «The most powerful heritage is not the heritage, but the most essential resource in the era of information trust,» by using various effective mechanisms to introduce the country's culture, spirituality, and art, saying that it is possible to demonstrate it not only by violence, but also by means of intelligence along with without harming, and by showing a great confidence in the state. According to data, in July 2015, the Portland consulting company announced the «The Soft Power 30» world's soft power rating. According to the results of the rating, Britain is the leader among the world in terms of effective use of «soft power» tools. The next is Germany and the United States settled down. China takes on the 30th place in this rating wherein Russia is excluded from these thirty countries. The Portland Communications and the USC Center for Mass Diplomacy also published a list of countries that use mildly power more effectively. France stays at the beginning of the top ten lists composed of Britain, the United States, Germany, Switzerland, Australia, Sweden, and the Netherlands. In any case, these countries are among those who can effectively use «soft power» to create

a positive image of their countries in their domestic, foreign policy and culture.

Practice section

Nowadays, one of the giant states as China the economy of whose is gaining a positive image of a major developed countries, proceeding from the economic achievements of the State, the peaceful foreign policy and the growing global appeal of Chinese culture. In the early 2000s of the current century, China's foreign policy has created new priorities regarding the use of traditional «soft power» tools. Particularly, the purposeful moving on formation of the image of the country within the cultural resources, in particular, the beginning of implementation of China's «soft power» policy, was due to Hu Jintao's coming to power. At the XVII Congress of the Communist Party of China in October 2007, the policy of «cultural soft power» was named as a private focus of the state's foreign policy. In his speech at the above named congress, Hu Jintao noted that «at the present time the culture of the state strength competitiveness is very important, and the development of culture within the country should be mutually accompanied by its development of international cooperation». In the context of the task of developing the commercial sector of culture, Hu Jintao called for the Chinese culture brand to be «careful», to boost international competitiveness of the Chinese cultural industry and to promote the Chinese culture to the world.

At the sixth Plenary Session of the 17th convocation of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, held in October 2011, the «Some of the key issues of the Central Committee of the Communist Party of the KCP to deepen the cultural system reform and promote the prosperity and development of socialist culture» adopted the document on the need for increasing «soft power» in the competition between countries, as well as the need to «implement a cultural outreach strategy, enhance international influence of Chinese culture, and present a new image of China's openness and reform». In other words, China, who has reached a high level of economic supremacy, began to think of improving its image with foreign countries throughout the support of culture and other means of influence on public consciousness of their population and elites.

Indeed, cultural tradition has dramatically simplified the process of adapting to the concept of «soft power» in China. The Nay Concept for Chinese Intelligence is a contemporary development of the ancient philosophers' teachings in the Ce-

lestial countries. Chinese experts often recall that in ancient times their ancestors were dealing with the use of soft power tools in political conflicts. It is argued that Sun-zi, the founder of the Military School of Arts, says, «The best thing is to conquer foreign troops without fighting. In short, due to a deep intercultural resonance, the idea of Joseph Nai was arose a great interest in China. (Ху Цзиньтао, http://www.china.com.cn/17da/2007-10/24/content_9119449_2.htm).

According to Joseph Nye, the «soft power» of the country is based on three resources:

1. Onto its cultures (in countries where it is of interest to others)
2. Political values
3. External policies

Many Chinese authors stress diplomacy as a source of «soft power» to create a climate of stability, to build relations with countries around the world based on a good neighborhood, and to create a multidimensional harmony.

Another resource of the «soft power» is, surely, a way to go abroad in the form of commercial products, and culture that flows through cultural channels and channels financed by educational institutions. However, China does not make American copies of soft power. In the field of culture, it is not the most modernity popular entertainment, but custom and tradition go to the forefront. Nevertheless, many Chinese experts do not exclude that non-governmental organizations are an important mission of distributing cultural and political values abroad.

According to China's international researcher Zhang Wei, the Chinese «soft power» is not just art of war, food, painting, calligraphy, dance and Confucius institutes. In this way the political essence and political 'soft power' takes a vital place. As we discussed, the difference in China's foreign policy priorities also affects the strategy of «soft power». In contrast to other countries, China seeks to improve its attitude toward foreign policy, from neighboring countries, to ensure that it is able to benefit from the strengthening and prosperity of China by providing other countries with a comfortable cultural and informational environment for foreign policy (Люманов А.Б., 2011: 73-89).

Kazakhstan analysts point out three main lines of Chinese «soft power»: first place is political values and political «soft power»:

1. Implementation of a security policy aimed at preventing escalation of the international situation;
2. Assistance to the economy and in the area of social, health, education and humanitarian;

3. PRC representation of modern achievements to the world of Cultural events.

As we mentioned at the beginning of the article, in accordance with George Nai's concept China was only thinking about ten and a half years ago about the need to use the «soft power» potential. Growth of economic potential and strengthening of trade and economic relations in various regions of the world has led to the understanding that it is not as simple as to transform them into political influence. The demographic and economic precedence of China poses a threat to the neighboring countries, which are postponed trade and economic ties and other forms of cooperation.

At present, cultural policy is an integral part of international politics. Many countries have a peaceful coexistence along with their possession of their foreign policy and thus use cultural policies to promote their cultural heritage, in possessing of their national achievements. External cultural policy of countries in political or economical problems, serves within the use of «soft power» strategy by strengthening the geopolitical purposes without the use of force in the international arena. is an important component of its ability to function. Culture is an important component of the country's comprehensive competitiveness in the modern world.

Today, one of the composing cultural factors of the «soft power» influences in strengthening of socio-economic possessions and through-state interrelations. It could reach to new voice in international politics. Accordingly, many states started to pay more attention to their cultural policy. The term of «external cultural policy» has often been used. External cultural policy also encourages states to protect their national interests in the international arena and create a strong foundation for powerful influencing social development processes which can serve as an effective ideological tool promoting the implementation of foreign policy strategies (Вотинцева К. А, 2014г).

China has paid special attention to the role and place of culture in public management in the history of many centuries. The leadership of the PRC is currently actively implementing a new conceptual strategy for the use of culture as a key component of the overall Chinese power.

As China's economy has grown rapidly lately, we have come to the point that foreign countries are more interested in Chinese culture. The Chinese government is pursuing a policy of spreading Chinese language in the world for greater interest. By teaching Chinese to foreign countries, it promotes the spread of Chinese culture and traditions. Thus,

every year, more than a million of foreigners are learning Chinese. This affects the Chinese voice in the international community. This is another type of soft power of the country.

It has been involved a Confucius Institutions as a channel for the spread of Chinese culture in the outside world. The main mission is to promote China and its culture all over the world and China's development of friendly relations with other countries. Thus, these mentioned institutions were opened to promote Chinese language and culture to different countries of the world to, to develop friendly relations between China and the world community. It should be noted that the influence of social or public opinion on political and non-political institutions is also relates to the 'soft power'. China's leadership, however, notes that these institutions are not politically motivated and that their activities are aimed at strengthening cooperation in education, culture and economy in China and abroad. The Confucius Institute abroad was first opened in Seoul, South Korea, in 2004. According to Xinhua News Agency, the number of Confucius Institutes in September 2017 has reached 516 in the world. By 2020 their number is expected to be reached to 1000. China as well pays special attention to it's «near abroad». There are 135 institutions and 129 classes of Confucius in fifty one countries located on the 'Great Silk Road and Belt'.

Similar institutions in the West, such as the German name of Goethe German or Cervantes, became the second image of the Confucius Institute. According to the Chinese Ministry of Education, about 30 million foreigners are learning Chinese.

For today, more than about ten and a half Confucius institutes were created in Central Asia which is still growing fast in its territory. For example, in December 2014 the Confucius Institute was opened in Samarkand, in August 2015 on the base of the Institute of Steel and Metallurgy in Chkalovsk, the Sogdian Region of Tajikistan. In February 2017, an agreement was reached to open three Confucius classes in three Kyrgyz universities. In the same year it was built Chinese-Kyrgyz school for more than 1000 students in Bishkek, the capital of Kyrgyzstan by the investment encouragement of the People's Republic of China. The first Confucius Institute in Kazakhstan was opened in 2002 at the Faculty of Oriental Studies at Al-Farabi KazNU. There are currently 5 Confucius Institutions in Kazakhstan.

Today Confucius Institutions are crucial for promoting the Chinese initiative «One Belt and One Way» in the world, including Kazakhstan. They should have important channels for cooperation in

the fields of culture, trade and economy, for countries within the 'One Belt and One Way'. Therefore, it is necessary to successfully modernize relations in the field of education and cultural cooperation within our country on the area «One Belt and One Way». To deepen the understanding of the Chinese initiative «Belt and One Way» by learning the history and culture of China, it is necessary to expand the Institute's activity and to take concrete measures to deepen this initiative in people's minds. It is also important to study the «Chinese language + technology» and «Chinese language + profession» models to meet the demands of professional and technically proficient Chinese language. Confucius Institutions can provide to prepare more specialties in areas such as international trade, logistics and tourism that are closely linked to the local market.

We are convinced that Confucius Institutions in our country will become a bridge of cooperation in activating the initiative «One Belt and One Way» and will play a new role in this important strategy and will contribute to the exchange of cultures (http://news.xinhuanet.com/english/2016-12/11/c_135897318.htm).

China also expands cultural influence in Central Asia by training local students in universities in China. At the same time, Kazakhstan is on the forefront of position who is actively sending its citizens abroad to study abroad. According to the Ministry of Education of China, the number of Kazakh students in 2015 reached to 13.2 thousand. This is the number of students increased by 3.5 times over the previous 10 years. The number of Kyrgyz students in China reached about 10,000 by January 2015. The number of Chinese students in Kyrgyzstan reached 1,000. Chinese is available at Kazakh and Kyrgyz higher education institutions. The Faculty of Oriental Studies at so called old family school Al-Farabi Kazakh National University has been teaching Chinese since 1989. At present, the Department of Chinese Studies annually continues the process of preparing a professional specialist. In the mid-nineties, the University has invited highly-qualified teachers from China to teach Chinese. Graduates of the Department of Chinese Studies are currently working in various universities, the Ministry of Foreign Affairs, public services and foreign companies.

The main priority in education in the People's Republic of China is Chinese language and culture. Thus Beijing region educates professional translators to provide them with Chinese companies.

In order to expand the information authority in Central Asia, China has taken steps to strengthen its information capacities. China's Central Tele-

vision has begun broadcasting Russian-language news from the Xinjiang region. The activity of the 'Xinhua' News Agency and the foreign edition of the «Zhanmin Jibao» newspaper has been activated. There are «Zhanmin Jibao», «Guanmin Jibao» newspapers, 'Xinhua' News Agency, China International Radio and Central China Television CCTV branch offices in Kazakhstan. China's influence in the regions is much lower than that of Russia and the United States, which actively sponsors regional media outlets, both in Russian and in the national language.

The PRC uses various international events and exhibitions to intensify its influence. One of the largest of them was the 2008 Summer Olympic Games in Beijing. Together that, it is also possible to mention the World Expo-2010 in Shanghai from May 1 to October 31, of 2010. About a million foreign tourists have come to China to improve their image by demonstrating China as a strong, modern and technological country. Various military and cultural events are being held regularly in the People's Republic of China in the days of national culture of the Central Asian states, as well as promoting the development of trade, economic and humanitarian cooperation. In the regions, the annual national exhibition of Chinese goods, the Beijing exhibition, the economic forum and fair with participation of the Central Asian republics took place in Urumqi.

The idea to revive the ancient Silk Road in Eurasian area is presented as a new concept of integration processes. At the meeting of the Board of Governors of the Asian Development Bank in Astana, President Nursultan Nazarbayev said: «Reconstruction of the ancient Silk Road will be the basis for economic, social development, political stability, and will eventually lead to progressive development and peaceful coexistence» pointing out that the creation of a new Silk Road corridor is a very important step at this moment. President's initiative was specially supported by Chinese leader of People's Republic of China Xi Jinping in September 2013 by coming to Astana, who proposed to build the economic corridor of the Great Silk Road along together. In his speech at the meeting, the Chinese president noted that «the ancient Kazakh city of the ancient Silk Road made a significant contribution to the integration of the civilizations of the East and West, promoting relations with different peoples and cultures.

The purpose of this grand project is to encourage economic growth in countries that are in this belt and to develop a new format for political and economic cooperation between East Asia and Western Europe,

based on mutual respect, trust and commitment. At present, within the framework of this fundamental concept, the two countries have taken their first steps. In March 2015, President of the People's Republic of China Xi Jinping launched the project «One Belt – One Way». This is a new conception of the Chinese leader, which unites the Silk Road economic belt and the «Sea Silk Road of the 21st Century» into one project. The global project «One Belt – One Way» will start in China and will cross Central Asia, South East Asia and Western Asia.

Results and discussion

Thus, the «Silk Road Economic Belt» will be extended through 18 Eurasian countries by East to West. The creation of the new Silk Road corridor possess a lot of opportunities not only for trade and economic but also in the development of cultural and tourism, joint projects in the field of history and language, wherein countries proceeding in the Great Silk Road established thereadiness to establish cultural exchanges. The countries covered by such initiatives have become the main targets of the «soft power» of the PRC. In the recent years, China has made its utmost humanitarian input to other countries, particularly to Central Asian countries. With the help of soft power, Beijing attempts to weaken the region's demographic and economic burden. However, the strengthening of the country's positions development has been hampered by the fear of the «Chinese threat» spread throughout the region. It is known that Central Asia is one of the main border regions that is important for the energy supply and security of China.

Along with other Central Asian countries, Kazakhstan is also a geopolitical and geoeconomic region that is closest to the promotion and spread of China's global power of influence, culture, language, spiritual values, attitudes, and more.

At present, our land, which has a common continental border firstly and mostly geostrategically important to China. China's «Silk Road Economic Belt» initiative is largely in line with the Kazakhstan's Nurly Zhol development program, which was sent to the people of Kazakhstan in 2014 by the president of the Kazakhstan. In the implementation of the «Silk Road Economic Belt», our country shares its commitment to the development of China's Eurasian Transport Corridor.

Head of State N.A. Nazarbayev in the article «Spiritual Renewal towards the Future» said, «We need to implement the project» World Modern Kazakh Culture» «if we want to be a nation who has

its individual and unique place in the XXI century global map. We must look at all the new ways to introduce our cultural treasures to the world community» (Назарбаев Н.А., 2017).

According to the concept of the new Silk Road, the Great Silk Road (pavilions) will be built in the new district (Xi'an Xi'an), located in the middle of two major cities of China. Wang Jing, the deputy chairman of the new district of Xi'an Xi'an, noted the opportunity to have a walk in the streets of Kazakhstan at the place where the culture of the twenty-two countries is represented. This area will take cultural week of various countries, a concert of various exhibitions and amateur performances.

Leaders of various Chinese companies have already built the first Silk Road museum. It is a great pleasure for such museums to be built in other countries, especially where valuable artifacts reflect the history of the Great Silk Road countries.

The main base of China in spreading cultural influence on Central Asia was Urumqi the capital of Xinjiang. Since 2010 a special base for Chinese language distribution has been functioning in the area of the regions.

Beijing is now concerned about the increased cultural and ideological influence within the country. Particularly, they are far more growth when these threats relate to the West. Does this mean that the Communist Party of the People's Republic of China is making an effective use of it when it comes to Kazakhstan, such as art, art, history and music? Historically, Kazakhstan has no geopolitical or ideological rivalry with China. We are neighbors and share common threats and disagreements.

Both states to please each other, working together with all the effort. Because China is not only projecting «soft power» in Kazakhstan, but also Astana, with its various cultural and entertainment activities, strives to improve its image and enhance the attractiveness of the national brand by inviting Kazakh singers to show their talents to the Chinese audience. We can see the concept of «Soft power» in the country of the Great Steppe the EXPO-2017 ethno-art exhibition conducted in Astana last year.

Conclusion

As a result, after the launch of the «Silk Road Economic Belt», the relations between Kazakhstan and China will expand not just rapid, but also interact with higher education institutions, analytical centers, local authorities, museums and other creative organizations. There is no reason to fear such diversification of relations. Moreover, most

of the institutions mentioned above are accountable to the government. It should be understood that cultural and creative interaction is at a high level if all of this does not go beyond the acceptable limits of China and Kazakhstan, and, most importantly, not to interfere in each other's internal affairs. Of course, we can never foresee what's going to 'burst' first, and that the «soft power» will be an effective tool. Despite the fact that governments are investing heavily in strategic communications, the coverage is not that large, or their efficiency reaches the end of a long period of time.

Speaking of Kazakhstan's 'mass diplomacy' and cultural co-operation in China, Dimash Kudaibergen takes an important factor which worth of respect. Moreover, the valuable assessment of the Kazakhstani artist of the neighboring state contributes to the decent acceptance of China in the Kazakh society. In other words, all Administrative methods of fighting with sinophobia have not been as effective as the Kazakhstani singer in the neighboring country. Their young people understand that their peers in China are not «different», be the fans of performer, get interested in lives of their stars, memorizing songs and sharing

their thoughts on social networks like Instagram, and registering on a personal page can be the most effective way to reduce their degree of enrollment or disregard.

Another important thing is that, thus the main differences Dimas Kudaibergen called to be Kazakhstani national hero, wherein the fact that he presents the Kazakh language audience. The reason for this is that we are prone to prejudice, – misstruth, skepticism and mistrust prevailance in Chinese-speaking environment in China.

In any case, the fact that the Chinese and Kazakh youths have a common stars (idols) pleases that it is creativity and up-to-date indicates that these two sides have a common theme, and bases not on a historical fears and anxiety.

Year by year our country is improving its culture not only with China, but also with other countries. Today we propagandize especially of Russian, Turkish, Indian films, together with advertisements, and even press articles.

The XXI'st century is a time of inter-civilizational and intercultural dialogue based on cultural diplomacy, which is considered as the main component of foreign policy strategies of the states.

Әдебиеттер

- Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 423.
- Вотинцева К.А. Культурная дипломатия Китая // Гуманитарные научные исследования. – 2014. № 11 [Электронды ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2014/11/8065>
- Ғабитов Т., Муталипов Ж., Құлсариева А. Культурология: учебник. – Алматы: Раритет, 2001. – С. 408.
- Ғабитов Т.Х. Орнықты даму // Бейбіт мәдениеті жолында. Б.Ғ. Нұржанов, ж. т. т. – Алматы: ҚазМУ, 2000. – 271-277 бб.
- Ломанов А.В. Роль культурного наследия в формировании облика Китая за рубежом. Культурное наследие в современной политической и социальной практике стран Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. Сборник статей. /Отв. ред. Б.Г. Доронин. – СПб.: СПбГУ, Восточный ф-т.; Изд-во РХГА, 2011. – 203 с. – 73-89 с.
- Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетаным. – Астана: Аударма, 2005. – 71-96 бб.
- Құлсариева А.Т. Мәдениеттер мен діндер арасындағы сұхбат // Бейбіт мәдениеті жолында. – Алматы: ҚазМУ – ЮНЕСКО, 2000. – 199-207 бб.
- Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жыл, 12 сәуір.
- Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.
- Nye, J. Soft Power. Foreign Policy, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153- 171.
- Тоффлер Э. Третья волна. – М.: ООО АСТ, 1999. – С. 784.
- Трансформация мира / Проект ООН к 3 тысячелетию. – Алматы: Миссия ЮНЕСКО, 1985. – С. 8.
- Ху Цзиньтао доклад на XVII Съезде КПК [Электронный ресурс]. URL: http://www.china.com.cn/17da/2007-10/24/content_9119449_2.htm (қарау күні: 22. 02. 2018)
- Этнографические исследования на Западе. – Томск: Университет, 1996. – С. 296.
- http://news.xinhuanet.com/english/2016-12/11/c_135897318.htm

References

- Bakhtin M. M. Aesthetics of verbal creativity. – M.: Art, 1979. – С. 423.
- Gabitov T., Mutalipov Zh., Qulsariyeva A. Culturology: tutorial. - Almaty: Rarity, 2001. – С. 408.
- Gabitov T. H. Sustainable development // On the way to peaceful culture. Nurzhanov B. G., ж. т. т. zh. t. t. – Almaty: KazSU, 2000. – 271- 277 pp.
- Ethnographic research in the West. – Tomsk: university, 1996. – С. 296.

- Hu Jintao Report at the XVII Congress of the CPC [Electronic Resources]. URL: http://www.china.com.cn/17da/2007-10/24/content_9119449_2.htm (viewing: 22. 02. 2018)
- Kenzhetai D. Traditional Turkic world overview and its essence // Ancient nomads worldview. – Astana: translation, 2005. – 71-96 pp.
- Lomonov A. V. The role of cultural heritage in the formation of Chinese appearance abroad. Cultural Development in Contemporary Political and Social Practices of the Countries of Eastern Europe and the South-East Asia. Collection of articles. /Resp. red B.G. Doronin. -SP6. : SP6U, Eastern Faculty; Publishing House of the Russian Academy of Civil Engineering, 2011. -203p.
- Nazarbayev N. A. At the turn of the century. – Almaty: Art, 1996. – 272 p.
- Nazarbayev N. A. «Orientation to the Future: Spiritual Renaissance». April 12, 2017
- Nye, J. Soft Power. Foreign Policy, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153-171.
- Qulsariyeva A. T. Dialogue between Cultures and religion // In the way of Peaceful Culture. – Almaty: KazSU – UNESCO, 2000. – 199-207 pp.
- Transformation of the world/project of UN to 3rd millennium. – Almaty: Mission UNESCO, 1985. – C. 8
- Toffler E. Third wave. – M. : Ltd AST, 1999. –C. 784.
- Votintseva K. A. Cultural diplomacy of China // Humanitarian scientific research. 2014. № 11 [Electronic resource]. URL: <http://human.snauka.ru/2014/11/8065> (date of research: 21. 01. 2018).
- http://news.xinhuanet.com/english/2016-12/11/c_135897318.htm

Тұрсынбаева А.Ө.¹, Малдыбек А.Ж.²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: aigul73@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті доценті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

**АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ» АДАМШЫЛЫҚ
ҚҰНДЫЛЫҒЫН АШАТЫН ҰҒЫМДАР**

Бүгінгі таңда қоғамдық өмірді демократияландыру және ізгілендіру жағдайында ұлттық ерекшеліктерімізді айқындайтын рухани мәдениетімізді жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Тәуелсіздік жолына түсіп, өркениетті елу елдің қатарына қосылу мақсатын жүзеге асыруға кіріскен Қазақстан үшін халқымыздың ұлттық сана-сезімі мен ұлттың дүниетанымын қалыптастыру бүгінгі таңда аса маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Сондықтан елімізде жасалып жатқан шаралардың барлығы жастарға жалпы адамзаттық және жеке ұлттық игіліктер негізінде тәрбие мен білім беру ісін неғұрлым жоғары деңгейге көтеруге ықпал етуде.

Қазіргі кезде рухани мәдениетіміздің тарихына айрықша назар аударылып отырғанының себебі де осы. Қазақ халқының рухани мәдениетімен философиясына үлкен үлесін қосқан терең және жан-жақты ойшылдың бірі Абай Құнанбайұлы болып табылады. Өткен ғасырдың күрделі кезеңінде өмір сүрсе де ғаламдық ой таным дәрежесіне көтерілген Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасының түп қазығы – терең ойлы философиялық ұғымдары.

Барлық ілімді адамдық сапаның алдына шығарып бүкіл туындыларына өзек еткен Абай тағылымы бүгінгі күн үшін де аса қажетті әрі көкейкесті мәселе болып отыр. Оның шығармашылығында барлық мәселелер шын ақыл мен салқын сана арқылы сарапталып, негізгі өзегін өмір игілігіне айналдыра білген.

Түйін сөздер: гуманизм, құндылық, «Қара сөз», иман, кісілік, руханилық.

Tursynbayeva A.O.¹, Maldybek A.Zh.²

¹associate Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: aigul73@mail.ru

²associate Professor, Khoja Ahmed Yasawi international Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

Human values in «Edifying words» of Abay

Today, in the context of democratization and humanization of public life, there is a need to improve the spiritual culture that determines national characteristics. Today in Kazakhstan, which has embarked on the path of independence and started to realize the goal of becoming one of the fifty civilized countries, one of the most important tasks is the formation of national consciousness and national Outlook of the people of Kazakhstan. Therefore, all activities carried out in the country contribute to raising the level of education and training of young people in the spirit of universal and national values.

Currently, special attention is paid to the history of spiritual culture. One of the deepest and most comprehensive thinkers who have made a significant contribution to the spiritual culture and philosophy of the Kazakh people is Abay Kunanbayev. The basis of the creative heritage of Abay, who lived in a difficult time of the last century, but despite this has risen to a high level of global thinking, are deep philosophical concepts.

In order to understand the meaning of Abay's creativity, it is necessary to know that Abay, whose creativity is based on knowledge and teaching, is one of the most popular thinkers for the people.

Key words: humanism, morality, value, «edifying words», faith, spirituality.

Турсынбаева А.Ә.¹, Малдыбек А.Ж.²

¹доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана. e-mail: aigul73@mail.ru

²доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Яссави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: akmaral.maldibek@mail.ru

Общечеловеческие ценности в «Словах назидания» Абая

Сегодня в условиях демократизации и гуманизации общественной жизни назрела необходимость совершенствования духовной культуры, определяющей национальные особенности. На сегодняшний день в Казахстане, вступившем на путь независимости и приступившем к реализации цели вхождения в число пятидесяти цивилизованных стран, одной из важнейших задач является формирование национального сознания и национального мировоззрения народа Казахстана. Поэтому все мероприятия, проводимые в стране, способствуют повышению уровня воспитания и образования молодежи в духе общечеловеческих и национальных ценностей.

В настоящее время особое внимание уделяется истории духовной культуры. Одним из самых глубоких и всесторонних мыслителей, внесших существенный вклад в духовную культуру и философию казахского народа, является Абай Құнанбаев. Основой творческого наследия Абая, жившего в непростое время прошлого столетия, но несмотря на это поднявшегося на высокий уровень глобального мышления, являются глубокие философские понятия. Для того, чтобы понять смысл творчества Абая, нужно знать, что великий просветитель, который является одним из самых востребованных мыслителей казахского народа, во главу угла ставил знание и учение.

Ключевые слова: гуманизм, мораль, ценность, «Слова Назидания», вера, духовность.

Кіріспе

Бүгінгідей түрлі мәдениеттер тоғысындағы жаһандану үрдісіне бағыт бұрған заманда ұлтымыздың рухани өрісін биіктеткен тұлғалардың қалдырған мұрасына қайта үңілу оның тағылымдық мәнін қайта зерделеу – бүгінгі заман тудырып отырған қажеттілік.

Абай тұлғасының ұлылығын, асқақтығын сезіну үшін оның рухани әлемін тұтас қамтыған тұста ғана ақынның шалқар жан дүниесінің ұлылығына көзімізді шын жеткізе аламыз. Сонда ғана оны ардақтау ғана емес, сонымен бірге оның ұлы мұрасын өмірге кеңінен қолданып, өз өмірімізді соған үйлестіруге мүмкіндік туып отыр. Осындай күрделі болмыс иесінің шығармашылық мұрасын әр түрлі аспектіде тереңдей, кешенді түрде қарастырудың қажеттілігі де осыда.

Абай – қазақ руханиятының паспорты. Оның шығармаларынан туған халқының жан дүниесі мен салт-санасы, әдет-ғұрпы дәстүрінің лебі аңқып тұрады. Соның ішінде заманына қарай жаңадан енген халқының санасына, әдет пен ғұрпына жат қылықтармен бірге ғасырлардан бері келе жатқан кертартпалық, керенаулықты да өлтіре сынайды. Сөйтіп, халқын ілгері дамыған жұрттардың қатарына жетуге, өнер, білім, ғылымды меңгеруге шақырады.

Ақын мұрасының өміршендігін, замана озған сайын маңызы, әсері қаншалықты күшейе түскенін зер салып байыптап қарасақ, оның өз

заманының озық тілек-қасиеттерін айқынырақ танимыз. Сол замандағы қоғамдық өмір салтының ой-сана, ұғым-түсініктерінің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқанын, түп-тамыры арыда жатқанын ескерсек, Абайдың өнегелі өсиет сөздері қай заманда да мәнін жоймайтындығын және қанша заман ауысып, уақыт жағдай өзгерді дегенмен халықтық ұлттық ерекшеліктері, адамгершілік қасиеттері жаңғырып жаңаша сипат алып, жалғасын тауып өрістеп, дами беретінін ескерсек, Абай мұралары кейінгі дәуірдің, соның ішінде бүгінгі замандағы өміршындығын танып-білуге үлкен себеп болатындығын мойындауымыз қажет.

Негізгі бөлім

Абайдың қара сөздері қазақ үшін Құраннан кейінгі қастерлі кітап және біз солай болуға тиіс деп пайымдаймыз. Ғұламаның қара сөздеріндегі шындық, ұлттың болмысы – Абай түйсінген шындық деп қана түсіну үлкен қате. Бұл – өткен ғасырдағы қазақтың табиғаты деп өзімізді өзіміз алдап, жұбатуға болмайды, Абай көзге шұқып көрсеткен ұлттық мінез-құлқымыздағы жаман қасиеттеріміз – бүгінгі қазақтың да қасіреті.

Абайдың қара сөздері – оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына болып табылады. Абайдың өз тұсында болған тарихи шындықпен, қоғамдық құрылыспен, күнделік сан алуан надандық, қанаушылық, озбыр зұлымдық атаулының барлығымен байланысты

туған шығармаларды көрдік. Қарасөздердің бағасы – Абай заманындағы жағдайды, тарихтық шындықты өз қалпында бұлжытпай толық танытып береді (Сыздыкова 2004: 55).

Абайдың қарасөздері – оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына деуге болады. Бұл қарасөздердің құндылығы сол замандағы жағдайды, тарихтың шындықты өз қалпында бұлжытпай толық танытып беруінде. Әрине, қазіргі заман үшін Абай сынап, суреттеп отырған ортаның барлық болмысы және Абайдың сол кездегі күнделік өмірмен байланысты атап отырған мақсаттары, кейбір ұсыныстары – ескірген. Бұл тұрғыдан қарасақ қарасөздердің мазмұны мен мұраттары тек тарихи жағынан бағалы болмақ. Ал, Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес.

Абайдың қарасөздері жалпы тақырып мазмұны жағынан алғанда, оның ақындық мұрасымен тығыз байланысты. Көп сөздеріндегі ойлар, пікірлер өлеңдерімен ұштасып, солардың мән-мағынасын кейде қайталап, пысықтап, әрі қарай жалғастыра дамытып отырады.

Ақынның қарасөздері мен нақылдары – ақын творчествосының елеулі саласы, өлеңдері мен мұңдас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалары. Абайдың қарасөздерін негізінен прозаның шағын түрі деп атау керек.

Бұл қара сөздер жанрлық, стильдік жағынан әр алуан. Мұнда терең публицистикалық тебіреністер де, жүйелі философиялық толғаулар да, ойға оралымды нақыл сөздер де, ғибрат ретінде жазылған аңыз-хикая да, тарихи эссе-очерк те табылады.

Қарасөздерді алғаш жазуға кіріскенде ақын: «...Ойыма келген нәрселерді жаза берейін... кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым» – деп қарапайымдылық білдірсе де, бұл жазбалар ғылыми-танымдық және әдеби көркемдік мәні өте зор, ақынның жалпы ақыл-ой өрісін, дүниеге көзқарасын танытуға баға жетпес мағлұмат беретін аса құнды қазына болып табылады.

Абайдың қарасөздерінен, таусылмас рухани қазынасынан, оның адамның өмір сүру философиясын бес бағытта қарастырғанын аңғаратынымыз. Олар:

Біріншісі, жеке адамдардың тұрмыс тіршілігі.

Екіншісі, әлеуметтік топтардың қоғамдағы алатын орны, мінез-құлқы, менталитеті, психологиясы.

Үшіншісі, ұлттың ата-бабалардан мұраланған өзіндік өмір салтын, дәстүрлі мәдениетіне бейімделген мұрат-мақсаттарын болмыстың жаңа сұраныстарына байланысты жаңартып, жаңғырту жолдары.

Төртіншісі, адамзат тарихында қалыптасқан моральдық құндылыққа сай келетін үрдістердің өркениетпен сабақтасу жолдары.

Бесіншісі, имандылық жолымен Алла болмысын тану.

Ұлы ақынның ой түбіне терең шомудан, өз заманының шындығы тудырып отырған түйінді мәселелерін сарапқа салудан туған ғаклия сөздері – Абайдың дүниетанымы мен ішкі дүниесінің сырын танып білуде мәні бар құбылыс. Осы себептен де ұлы ақынның мұрасын зерттеушілер оның дүниеге көзқарасын білуді, танытуды сөз еткенде, алдымен өздерінің зерттеу объектісіне ақынның қарасөздерін алып отырады. Себебі Абайдың дүниеге көзқарасы, негізінен, осы қарасөздерінде молырақ та әрі жүйелірек көрініс берген. Қарасөздер туралы баспасөз бетінде алғашқы дерек 1940 жылдары жарық көрді. Абай қарасөздерін алғаш рет әдеби тұрғыдан Х. Сүйіншәлиев, М. Фетисов, Қ. Өмірәлиев т.б. зерттеулерінде орын ала бастады. Олар бірі Абайдың қарасөздерін түгел қамтып өтсе, екіншісі оны афоризм жанры тұрғысынан қарап отырды. Ал үшіншісі, Абай қарасөздері публицистикалық табиғатын жекеше сөз етті.

Мысалы, профессор М. Фетисов Абай қарасөзінің қазақ әдебиетінде пайда болу себебі мен оның шығу тегі туралы пікір қозғайды. Ол «Публицистический жанр «қарасөз» восходит, с одной стороны, к классической литературе Востока, а с другой – к импровизаторскому искусству народных акынов», – деп жалпылай пікір білдіреді (Фетисов 1954:65).

Абай халыққа өмір сырларын тереңінен түсіндіру үшін енді өзінің қара сөздерін жазуға кіріседі. Қара сөздерінің біріншісін ол былай деп бастайды: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын». Бұл сөздерден Абай фәни өмірдің барлық қуаныш-қайғысын молынан көрсе де, оны ештеңе қанағаттандыра алмағанын көреміз. Оның жаны әлі де болса жанталасып

ізденуде. Абайды немістің ұлы ақыны Гетенің «Фауст» шығармасындағы Фауст бейнесімен салыстыруға болады. Ол да өзіне қанағат таба алмай, шайтан (Ібіліс) Мефистофельмен шартқа отырады емес пе. Шайтан Фаустың жанын фәни өмірдің қызығы қашан қанағаттандырып болған сәтте алмақ болып шарттасады. Шайтан оған өмірдің барлық қызығын көрсетеді. Бірақ таза жанды Фаустың өмірдегі алданыш қызықтың ешқайсысына көңілі толмайды. Тек бұл өмірдің қызығын көре алмайтындай соқыр болған шағында ғана оған Құдайдың мейірі түсіп, ол қанағат алады. Сөйтіп шайтан таза рухты бұл фәни өмірдің қызығымен жеңе алмай маскара болады. Абай жаны да бұл өмірдің қызығына қанағаттана алмады (Бельгер 1989:90). «Қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік» дейді (Құнанбайұлы 2006:164).

Өзінің өмірінің соңына дейін он-он бес жыл қалғанда кемеңгер ақын осындай ой түйініне келеді. Абай енді өмірдің түпкі мәні мен мақсаты туралы ойға қалып, бүкіл болмыс құпияларына көңіл бөле бастайды. Ақын осылай өзінің өсу, дамуының жаңа деңгейіне көтерілгенін білдіреді. Ол осыған дейін өз шығармаларында көбінесе адамның кемшіліктеріне көңіл бөлсе, енді сол кемшіліктердің түпкі себебін ашуға, өмірдің түпкі мақсатын ашып, оған жету жолдарына зер сала бастайды. Сөйтіп қасиетті кітаптарды тереңірек зерттеп, діни философияға көңіл бөледі. Кемелденудің бұл биік деңгейіне көтерілу өте сирек кездеседі. Біз Абайды енді осы биік деңгейден көреміз.

Абай қарасөздерінің жанрлығы жағынан ерекшеліктерін сөз еткенде бірден Абайдың шығысқа қатыстылығы қозғалады. Шығыс әлемінде ертеден белгілі болған Кейкав ибн Вашагимрдің өз ұлына насихат етіп жазған «Кабус-намасы» көп жағдайда қарасөздермен сабақтасып жатады. Абайдың Ғақлиясына терең үңілсек «Кабуснамаға» байланыстыруға, ұқсастықтар табуға әбден болады (Кейкаус 2005:160).

Сөз басында Кейкаус өзінің баласы Гилон шахқа арнап: «Ей перзентім, мен қартайдым, тәнімді күн сайын қуатсыздық жайлап келеді, өлім уақыты да жақындап қалды. Тірлікте мәңгі өлмейтіндердің бірі – кітап, оны құртып жіберегіндей күдіретті күш жоқ. Мен өзімнің төрімнен көрім жақын екенін сезіп, өлім жарлығы қолыма тимей тұрған шақта, білген ақыл кеңесімді кітапқа жазғым келеді. Әрбір қиын істі жеңіп, соңғы ұрпақтарға үлгі болатындай жақсы

атақ қалдыру үшін әрекет жасау жөнінде бірнеше әңгіме баяндаймын, сен ғибрат алғайсың, ал мен аталық парызымды өтейін, – дейді (Кейкаус 2005:160). Абай өзінің бірінші қара сөзінде былайша бастайды: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық, әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық, қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қойып не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын».

Кейкаус «дана адам» десе Абай «есті адам» дейді, екеуінің айтары «тоқмейілсіп мастанба, өзгелердікін ескер, жақсы жаманын салыстыр» дейді. Патша баласының да қалың көпшіліктің де даналыққа, естілікке ұмтылу жолы – бір. Кейкауста, Абайда өз тұжырымдамаларында хакімнің айтқанына көбірек сілтеме жасап отырады, бұл артық айтып адаспаудың ең тура жолы және бірінен-біріне жалғасқан даналықтың үндестігі.

«Кабуснама мен Абайдың қарасөздерін салыстырғанда заман өзгергенмен адамгершілік құндылық ешқашанда өз қасиетін жоймайтынын және ол туралы қай кезде айтсаң да бір-бірінен алшақ кетпей тұрғанын көреміз.

Абайдың өзі толық адам туралы ойларының негізін осы жәуан мәрттілікпен ұштастыра қарайтындықтан: «Белгілі жәуанмәрттілік үш хаслат бірлан болар деген: сиддиқ, кәрәм, ғақыл. Бұл үшідан сиддиқ-ғадалат болар. Кәрәм шафағат болар, ғақын-мағлұм дур ғылымның бір аты екендігі... Сенде бұл ғылым, рахым, ғадалат үш сипатпен сипаттанбақ; ижтиһадің шарт еттің, ... толық инсаниятың бар болады», – деген пікірін ашық айтады. Адам болудың бұл үш сипаты: ғылым (ақыл), рахым (шафағат), әділет (ғадалат) тәрізді қасиеттерді жас ұрпақтың бойына толық дамытқанда ғана оның аты – Абай сөзімен айтсақ толық *инсанияты* бар немесе камили *инсани* бола алмақ» (Мырзахметов 1982:292), – деп Мекемтас Мырзахметов Абайдағы «адам» ұғымына байланысты терең мәнді ұғымдардың ара-жігін ашып береді.

Адам баласы салауатты өмір салтымен өзін-өзі тану арқылы тіршіліктің жоғарғы мақсатында жету үшін оған әуелі әлем болмысының негіздері туралы білім керек екені дау тудырмайды. Болмыс заңдылығы туралы білім – рухани білімге жатады.

Адам мәселесі бағзыдан бері баршаның назарын өзіне аударып, жан-жақты зерттеу

нысанына айналғаны мәлім. Мұндай зерттеулердің кейбірі тым үстірт, жақ ашпайтын жалпылама әрі тұнығы лайланған тұрпайы болса, енді бірі жан-жақты қолға алынған тыңғылықты әрі терең зерттеулер. Жалпы адам – ақылы мен сезімі, тәні мен руханияты сан қырынан зерттелген аса маңызды жаратылыс екендігінде дау жоқ. Адам болмысына, қадір-қасиетіне ой жүгіртсек, бір-біріне мүлдем кереғар екі қыры барын байқаймыз. Мәселен, кейде бал-қаймақтай тартымды қасиеті менмұнда лап көрінсе, енді бірде жүректі лоқсытатын жиренішті кездері де болады. Кейде арғы дүниеге көкірек көзі ашылып, мәңгілікпен біте қайнасқандай қаздай мамырласа, енді бірде ой-өрісі тарылып, артымен сүңгіген үйректің керін келтіреді. Кейде киімін шақтап тігетін кішіпейілділігімен іші-бауырымызды елжіретсе, енді бірде өркөкіректікке салынып, үй ішінен үй тігіп, жалғыз қалады. Кейде бақайшағына дейін барып тұрған арамза әрі опасыз болса, енді бірде ішкі дүниесі айнадай жарқырап, адамға сенім ұялататындай ашық-жарқын боп көрінеді. Кейде өзімшіл, пайдакүнем болса, енді бірде өзгелер деп өзеуреп тұратын жомарт. Кейде жасын ойнатып, жауыздыққа бой алдырса, енді бірде мейірімді әрі әділ. Кейде екіжүзді, айлакер көрінсе, енді бірде шынайылығы, ықыласы және мәрттігі байқалады. Кейде парасатты, саналы болса, енді бірде санасыз, парықсыз көрсоқырға айналады. Адам баласы жаратылысындағы осынау қарама-қайшылықтарға қарамастан бәрібір адам деген ардақты атқа лайықты. Өйткені, аталмыш қарама-қайшылықтар адамның таза табиғатына тырнақтай кір келтірмейді. Базбіреулер адам болмысындағы аталмыш қайшылықтардың мәнін одан әрі шиеленістіріп, бұларды адамның табиғи инстинктерімен, өз-өзін қорғау үшін қажетті рефлекстерімен немесе сананы билейтін санасыздық яки психоанализбен түсіндірсе-дағы мұның ешбірінің таза адами болмыспен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Сонымен қатар, адамның субъективтік танымын объективті ақиқат ретінде алға тартып, «адам өз-өзін қалай танығысы келсе, солай болғаны» дегенге саятын экзистенциалистік көзқараспен түсіндіру де мүлдем қате.

Адам табиғатының рухани және нәпсілік қырлары бар екені белгілі. Бұлар бейне бір топыраққа тасталған дән секілді адамның рухани дүниесінің қай бағытта дамитынына қарай бүршік жарып өз жемісін береді. Адам болмысындағы осы бір құбылмалылық факторының ішкі мәнін «альаиы-иллийн» және

«әсфәлә-сәфилин» мәртебелері арасында рухани шарықтау мен рухани құлдырауға бейім тұратын адам табиғатының ерекшелігінен іздеген жөн. Мәселен, адам баласы пайғамбарлар көрсетіп кеткен жолда жүріп, мәңгілік өмірді мақсат-мұрат етті ме, жоқ әлде мұндай мақсаты болмады ма? Рухындағы адамгершілік құндылықтарды жарыққа шығара алды ма, әлде шығара алмады ма? Табиғатындағы әлеуетті сезіп, оны орынды қолдана алды ма, әлде орынды қолдана алмады ма? Болмысындағы сырларға қатысты ізденістер барысында жүрегінің тереңіне бойлай алды ма, әлде жоқ па? Ықтиярын толығымен қолдана алды ма, әлде қолдана алмады ма? Сана мен түйсіктің астарындағы жұмбақ сырларды сезіне алды ма, әлде жоқ па? Сезімдерін арғы дүниеге бағыттай алды ма, әлде бағыттай алмады ма? Адамдағы ар-ұжданның түпкі мәнін біле алды ма, әлде жоқ па? Міне, осы сауалдар «мыңмен жалғыз алысқан» адамның құрыққа көнбейтін құбылмалылығын түсіндіріп бере алатын факторлар болып табылады (Есім 1995: 88)..

Рухани дүниесі мен жүрегіне дақ түсірмей, ар-ұжданын асқақ ұстап ғұмыр кешетін жандар әлсін-әлсін о бастан бойына біткен мінез-құлқы сыр беріп, босандық танытқанымен әрдайым «альаиы-иллийнге» (жоғарылардың ең жоғарысына) қарай ұмтылумен болады. Ал енді құйынның ішінде шыр айналған қаңбақтай тәннің тойымсыз тоғышарлығы төңірегінде ғұмыр кешкендер сәт сайын тозақтың тұңғиық тереңіне бойлап, «әсфәлә-сәфилинге» қарай құлдырай түседі.

Адамды тек ақылы, санасы, түйсігі, физиологиясы мен қоғамдық-экономикалық тіршілігі тұрғысынан ғана қарастырып зерттегендер адамның шынайы болмысын ақи-тақи аша алмағанымен қоймай, дәйекті тұжырымдар да жасай алмаған. Дәйекті тұжырым жасау былай тұрсын, адам мәселесін құпиясын ашпайтын құмырсқа илеуіндей көріп, күрделі әрі қарама-қайшылыққа толы ұғымдардың шырмауында түсініксіз, мәнсіз құбылысқа айналдырып жібереді. Мұндай көзқарасты ұстанғандардың кейбірі адамды «ойлайтын мақұлық» десе, енді бірі ас ішіп, аяқ босататын «тұтынушы мақұлық» ретінде түсіндіруге күш салады. Тағы бірі адамның мәнін тән рақатына негіздеп бағады. Яғни, адамның санасын санасыздық билеп-төстейтінін алға тартып, мұны «либидо» ұғымымен дәйектеуге күш салады.

Сондықтан да, адамды тек ақылы, санасы, физиологиясы және қоғамдық-әлеуметтік ерекшелігі тұрғысынан қарастыру жеткіліксіз. Адам баласының шынайы табиғаты өзінің жара-

тылудағы мәніне қауышса, рухани дүниесі ең заңғар асулардың өзін бағындыра алатын қарым-қабілетке ие болмақ. Тарихта мұндай биікке көтерілгендердің көптеп кездесетінін айта кеткен жөн. Иә, адам баласы өз табиғатында жасырын жатқан рухани күш-қуатын, мүмкіндіктерін дөп тауып, қайнар бастауына бағыттай білсе, материяға байланған әлсіздігінен, яғни көңіл көкжиегіндегі пәнилік шектеудің шырмауынан құтылып, рухани дүниесі қыран қанаты талатын зау биікке самғай алады. Міне, сонда ғана шіріп, ыдырап жоқ болатын материялық болмысы белгілі бір мәнге қауышып, жан-дүниесі мәңгілік өмір туралы таным-түсінігімен айшықтала түседі.

Адам баласының қарым-қабілеті көктегі найзағайдың қуатын көптің игілігіне жаратуға, материяның көзге көрінбейтін бөлшектері – атомдар мен партикулдар әлеміне кіріп, сырын ашуға, миллиондаған жыл қашықтықтағы әлемдермен байланыс орнатып, сол бір ұзақ әлемдегі жаратылыстарды көруі, естуі, тіпті көз алдымызда бейнелеп көрсететін жағдайға жеткен болуы әбден мүмкін. Ендеше, адамзат сана-сезімі, ой-пікірлері, ашқан жаңалықтары, білім арқылы қол жеткізген жетістіктерімен белгілі бір дәрежеге өскені аян бола тұра, өз болмысының ішкі мәнін жан-жануарларға тән инстинктіден іздеуі, табиғатындағы асылды бағалай алмауы, өзін түсіне алмауы болса керек. Бүгінде адамзат дүниетанымындағы осы бір қайшылықтың салдарынан үлкен тоқырауды бастан кешіп отырғаны анық. Қатыгездік, өзімшілдік, менменшілдік, ашкөзділік, тоғышарлық, қанағатсыздық, селқостық, тәнқұмарлық, салғырттық секілді әлеуметтік індеттердің астарын аталған тоқыраудан іздеген жөн.

Ақын қарасөздерінде адам бойындағы ізгі қасиеттерді анықтап көрсетіп қана қоймай, олардың өзара қарым-қатынасын, басқа адамгершілік қасиеттерімен байланысын кең зерттеп толғайды. Бұл орайда *«Он жетінші сөз»*, *«Он бесінші сөз»*, *«Он төртінші сөз»* *«Жиырма алтыншы сөз»* жүйелерінде көрініс тапқан, тиянақты тұжырылған терең мазмұнды ойлар ерекше бағалы. «Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойдың оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады», – деген сөзде үлкен мән бар. Рақымдылық, мейірбандық Алла сипаттарынан шығатын ұғымдардың қатарына жатады. Адам баласын өз бауырым

деу, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса екен демек рақымдылықтан, мейірбандылықтан туады. Жаратушы өзінің рақым әлеміндегі мейірімділігін жүзге бөліп, оның тоқсан тоғыз бөлігін өз құзырында қалдырып, бір бөлігін жер жүзіне жіберген. Жер бетіндегі тіршіліктің негізін ұстап тұрған Жаратқанның рақымдылығының, мейірбандылығының осы жүзден бір бөлігі деседі. Рақым, мейірім туралы әңгіме үстінде адамдар Пайғамбарға: «О, Алланың Елшісі, біздің әрқайсымызда да рақым бар», – десе керек. Сонда Пайғамбар мынаны айтқан екен: «Дұрысында, менің айтып отырғаным сендердің әрқайсыңның өз жолдастарына деген рақымдылықтарың емес, сендердің әрқайсыңның жалпы адамға, барлығына деген рақымдылықтарың» (ат-Табарани). Адам баласына рақымы, мейірімі жоқ жандар Алланың жолындағылардың қатарына қосылмайды. Кісі жердегілерге рақымды болса, көктегі де оған рақымды. Өзіне тілегенді өзінің бауырына да болсын деп шын ниетпен тілемейінше, кісі рақымды, мейірімді болмайды, Алла жолына түспейді. Алланың, адамның дұшпаны осындайлардың, Алла жолынан адасқандардың тобынан таралады. Алланың жолындағылар үшін ондай жандар, ең жақын ағайын, бір атаның баласы болса да, дос, бауырға жатпайды. Пайғамбар хадистерінде осылай айтылады (әл-Бұхари, ат-Табарани). Абайдың: «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың», – деуінің алыс сарыны осы арнадан шығып жатса керек. Адамның адамға достығы, Аллаға құлшылығы, білім, жақсылық, иман жайы азаматтық ғылымның ілкі дәуірден бергі тарихының барлық кезеңдері мен дәуірлерінде басты, әлеуметтік маңызы зор мәселе ретінде қарастырылып келеді. Алланың кітаптарында да жеткілікті баяндалған. Мұса пайғамбарға (Ғ.С.) берілген Тәуратта да ізгілік негіздері бар еді. Бірақ жұрт ондағы ізгілік қазынасын бойларына сіңірмеді. Осы жай Құранда былай баяндалды: «Өздеріне Тәурат жүктеліп, кейін оны игере алмағандардың мысалы кітаптарды артқан есек тәрізді» (Садубаев, Сариева 2010: 155). Мұның ғибратын ұққан жағдайда, одан бүгінгілердің де сабақ алатыны анық. Құран көзінің алдында тұрғанмен, оны оқымаған, оның аяттарынан өз өмірі, тіршілігі үшін игілікті білім ала алмаған, сөйтіп азған, теріс жолда кеткен адамдардың мысалын осылай бейнелі түрде сипаттауда шексіз білімдарлық барын жоққа шығару қиын. Адамның емес, әкесінің ғана баласы болып қалған, достығының, адамгершілігінің, мейір

шапағатының өрісі әкесінің алдынан әрі аспаған бала адамзаттың бәрін бауыр тұта алмақ емес. Кісінің тілі жүректің айтқанына көнбей, амалдың дегеніне көнсе, рақым, мейірім сырт қалады. Адамның азуы осыдан басталады. «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат байлаулықтың жоқтығынан азады», «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?», надан «көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды» деген сөздер немесе «Ақылға сәуле қонбаса // Хайуанша жүріп күнелтпек», «Малда да бар жан мен тән // Ақыл, сезім болмаса», «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың» секілді ойлар Абайдың өз тұсындағы ойшылдардың бірі де айтпаған, айту былай тұрсын, байыбына бойлап бара алмаған ірі әлеуметтік-этикалық, философиялық қағидалар жүйесіне ұласады. Ақын хайуандықты адамның «ішіндегі қазынасын жоғалтып алуымен» байланыстырады. Ал мұның себебі – адамның «ойын-күлкімен, ішіп-жемекпен, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре» болып кетуінде. Ақын көзқарасының байырғы бастау-көздері ұлы ойшыл, бірінші ұстаз Аристотель танымымен, одан беріде екінші ұстаз әл-Фараби даналығымен сабақтасып жалғасып жатыр. Мұның өзі Абайдың философиялық көзқарастарының ғылыми және тарихи маңызы мен мәнінің қазақ қана емес, тұтас ғалам ақыл-ойы үшін айрықша жоғары екендігін көрсетеді.

Ол өзінің «Жетінші сөзінде» де дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білуді адамдық парыз ретінде көрсеткен. Абай: «Мекен берген, халық қылған ол ләмәкән, түп иесін көксемей бола ма екен?»-дейді. Демек, оның ойынша, адамның адамдығы оның «түп иесін» тануына деген ұмтылысынан көрінеді. Осы түп иені табу немесе тану қалб (жүрек) арқылы жүзеге асады. Яғни, Абай ілімі бойынша танымның объектісі – жүрек. Бұл туралы, «Халиққа махлуқ ақылы жете алмайды, ақылмен, оймен білген нәрсенің бәрі – дәһрі» – деп, ол танымдық негізін ислам философиясының эпистемиологиялық ұстанымынан алады. Ақыл – шектеулі, Алла – шексіздік, олай болса, шексіздіктің сырын шектеулі ақыл қуатымен біле алмаймыз. Дегенмен, Алла адамның кеудесіндегі қалбке сыйып кетеді. Өйткені, Абайдың «адамның хикмет кеудесі» түсінігі Иасауидің хәл іліміндегі құдайлық танымға (*мағрифатуллаһ*) негізделген. Демек,

оның құдайлық танымы – сопылық дүниетаным категориялары мен түсініктерінің тарихи даму процестерімен тұтастықта өрбиді. Ғалам – Тәңірдің «болмысын» (*ужудиййат*) және әлемдегі жүйелілік, үндестік, үйлесімділік пен кемел тәртіп (космос) арқылы «Тәңірдің бірлігін» (тауһид-уахданиййат) көрсетеді (Есім 1995: 88).

Абай «он үшінші қара сөзінде» екі түрлі иман дәрежелерін ашып көрсеткен. Бірі ғылым, «ақли исбат», яғни рационалдық-логикалық дәлелдер, анықтамалар арқылы болатын «йақини иман», толығырақ айтсақ «илм-ал-йақин-и иман», яғни ғылым арқылы дәлелденген иман. Екіншісі, оқу, есту, үлкендерден көріп қабылдау арқылы болатын «тақлиди иман» бұл иман діни терминологияларда негізінен «йақин-и иманнан» әлдеқайда әлсіз «зайиф иман» деп есептеледі. Абай «тақлиди иманды» «тасдиқи иман» деп те атайды. Оның ойынша, иманды сақтауға «қорықпас жүрек», «айнымас көңіл», «босанбас буын» керек. «Йақини иманы бар деуге ғылымы жоқ, тақлиди иманы бар деуге беріктігі жоқ» деуінен, оның адамдағы «ар» мен «сабат», яғни рухани беріктік мәселелерін анықтап талдауға ниет еткендігін көреміз. Рухани беріктігі мен ары жоқ адам – алдағанға, азғырғанға айнып, еріп, «иман еттім» деген сертінен тайып, ақты қара, шынды өтірік деп кете баруы мүмкін. Ал, имандылық – иман келтірген нәрсесінің «Хақтығына» ешбір шүбәсінің жоқ екендігін көрсетеді.

ижтиһат – тырысу, ынта, жігер, ықылас. Араб тілінен ауысқан *ижтиһад* деген сөздің тек түсіндірме сөздіктің өзінде қазақша 12 фонетикалық варианты бар екен. Бұл ол сөздің көп мағыналылығынан емес, қазақша қате айту мен қате жазудан пайда болған. Мысалы, Абай арабша жақсы білген. Ол бұл сөзді қате жазуы мүмкін емес. Бірақ дұрыс көшірмеудің салдарынан оның шығармаларында *ежтиһат*, *иждиһат* деген сияқты варианттар кездеседі.

иждиһат. Үшінші, әрбір хақиқатқа тырысып, *иждиһатыңмен* көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма, егер ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге тұл болады (Абай);

іждиһат. Ықылас, *іждиһат* пен жиһат етіп, Шыбын жан шыдай алмас шерін тәнда. Жеміс ең пісіп тұрған бақшадағы, Ерік бар ма бұйырмаса біз мехманда (Өріп). Ұстаз әңгімесін ол бадана көзін кең ашып, аса бір *іждиһатпен* үнсіз тыңдаушы еді (Р. Тагор);

ежтиһатсыз. *Ежтиһатсыз*, михнатсыз Табылмас ғылым сарасы. Аз білгенін көпсінсе, Көп қазаққа епсінсе, Кімге тиер пайдасы (Абай).

инсан – адам. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан ақылды *инсанды* жаратыпты (Абай). Адаматадан өрбіген *инсанның* бір-біріне жаттығы болмайды, – деді ишан қымызды бір-екі жұтып қойып (Ж. Арыстанов);

инсаният – 1) адамзат, адам баласы; 2) адамгершілік, шыншылдық; 3) сыпайылық, әдептілік, көргенділік; 4) адам табиғаты. Сен де бұл ғылым, рахим, ғадаләт үш сипатпенен... шарт еттің... *инсаниятың* бар болды. «Ижтиһатты шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсансаятың бар болды» (Абай).

Қазақ дүниетанымында «кісі» деген сөз бар. Ол әлі талкыланып, философиялық әдебиетте өзіне лайық орнын таба қойған жоқ. Оған көңіл аударған Ғ. Есім «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деген Абай сөздеріне талдау жасай отырып, байқайсыз ба, Абай «біреудің кісісі» деп отыр, демек «кісі» деген оның иесіне байланысты айтылған ұғым. «Кісі» деген әлі индивидуализацияға түсе қоймаған «біз» деген философияға сай ұғым» – деп жазды.

Адамның *кісілік* кейпінің қалыптасуына оның сырт пішіні емес, ішкі дүниесінің жетілуі, тәрбиелеуі, неғұрлым маңызды болып табылады. Осыған байланысты Абай былай деп жазады: «Кейбіреулердің бар өнері, мақсат киімін түземек, жұрыс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәулет деп біледі». Ал толық адам өзінше ең алдымен өзінің рухани жетілуін ойлау керек. Оның жолдары басқаша: алғашқысы – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып, адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады. Екіншісі – өзін-өзі өзгешелік пен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады. Үшіншіден қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады.

«Кісі» сөзінен «*кісілік*» ұғымы туындайды. Философиялық әдебиетте «*кісілік*» ұғымына бірінші анықтама берген де Ғ. Есім. Ол анықтама да Абай өлеңдерінен туындаған, яғни «адамның» тауып айл原因, «*кісілікті* ойламай» – деген тіркесіне назар аударайық (Есім 2012:395).

«Адамның айл原因» табамын деп жүріп, *кісілікті* ұмытып кетуге әбден болады. «Адамның айл原因 дегеніміз – мінез-құлық, адамгершілік, кәсіпкерлік құпиялары. «Адамның күні адаммен» деген принципті жақсы ұғынып алған адамдар қалайда «адамның айл原因» тауып, оның көңіліне, назарына ілінуге тырысады. Әрине, күйкі тіршіліктің күйбені әр адамды осындай бейшара күй кешуге мәжбүр етеді. Кісілік те

пендешіліктің құрбаны болып кете барады». Бұдан өткен сорақылық жоқ. Күнделікті өмірде, бұл әркімнің басында болатын қайшылық. «*Кісілік*» деген адамның намысы, өзіне-өзі жасайтын құрметі, өзін-өзі сыйлауының белгілі бір деңгейі, кісіліксіз адам – тағдыр тәлкегіне түскен – мүсәпір. Кісіліктен бір арылып қалған сананың ендігі жерде өз-өзіне келіп, толысуы екі талай іс. Абайдың айтып отырғаны осы мәселе. Керек адамның көңілін табамын деп жүріп «*кісіліктен*» айырылып қалуға болмайды, өйткені, «*кісілік*» адамның өзегі, оны жетілген адам дәрежесіне көтере алады.

Адамға деген сенім, сүйіспеншілік, үміт қазақтың бір-бірімен танысуына, табысуына, туыстасуына көшпелі дәстүр кезінде кедергіні кемітті, керісінше, өзара сыйластық пен құрметтеу дәстүрлерін демеді. Кісілікке деген құрмет ізгілік, шындық, әділеттілік тұтқасын тұтастады, өмірлік құндылықтың адами өлшемін көбейтті. Абай адамнан кісілік қасиетті, қарым-қатынастың құндылығын іздеді. Қазақ кісілікті өнегемен тәрбиеледі, әдептің нақты үлгісімен үйлестірді. Абай сөзінен: «Есінді жи, өзінде болсын күй. Елінді сүй, соған лайық сенім түй» деген тоқтамды аңғарамыз.

Бәһра (парсы тілінен енген сөз) – пайда, әсер, ләззат алу.

«Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар *бәһра* ала алмас», –

деп бұл сөзді қолданады. Абай өзінің 38 қара сөзінде «Ей, жүрегімнің қуаты, перзенттерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядқар қалдырайын. Ықыласпенен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаббаттың төлеуі – махаббат. Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен, яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб

мәнфағат дәфғы мұзарратларны айырмақлық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады – ешбір *бәһра* болмайды» деп түсіндіреді.

Мұлахаза (араб тілінен енген сөз) – ойлау, пікірлесу деген мағынаны білдіреді. «Төртінші ғылым білімді көбейтуге, екі қару бар адамның ішінде – бірі мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. *Мұфахаза* (араб) – сақтау, қорғау, бұзбау. Жалпы бұл термин Абайға байланысты психологиялық еңбектерде жиі кездеседі.

Ұлы Абай Құнанбаевтың қара сөздеріндегі 32-сөзінде: «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хусідшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас – өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғұрурлық, мақтаншақтық, хусідшілік бойын жеңсе, ондай адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып – төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші – әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егер де ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде; бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік *мұхафаза* қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші – осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – құдайдың,

екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы – ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады» делінген.

– Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер. (Отыз бірінші сөз).

Білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды (Су Чжоусюн 2000:150).

Абай адамның танымдық қасиеттерінің табиғатын біршама материалистік тұрғыдан түсіндіреді. Сөзіну және түйсіну мәселелерін де дәл осы бағытта талдайды. Ақын сыртқы дүниенің адамның сезім мүшелеріне әр түрлі сипатта әсер ететінін айта келіп: «Құлақ болмаса, не қаңғыр, не күңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән ешбірінен ләззат ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік?» – деп көрсетеді. Сөзімнің басқа да танымдық құбылыстармен, дәлірек айтқанда, ойлау, елестету, ұғым сияқты түйсіктермен байланысты екенін ашып айтады. Осыған байланысты Абай: «Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнәшік өз суретіменен көңілге түседі», – деп жазады. Ақын:

«Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей,
Шу дегенде құлағың тосансиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей,
Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай,
Және айта бер дейді жұрт тыным бермей...» –

деген жолдарда «түйсік» деген ұғымды арнайы айтпағанымен психология құбылыстың осы мәніне көңіл аударады. Ол түйсік пен қабылдау адамның жиган-терген тәжірибесіне байланысты,

сөзді дұрыс қабылдап, меңгеріп алмай келесі сөзді түсіну қиын деп тұжырымдайды. Ақынның ес туралы пікірлері де қызғылықты. Абай естің мәнін ашу үшін ерекше «ұмытпастың себептері» деген психология терминін енгізген. Ол осыған орай Отыз бірінші сөзінде: «Естілген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер ой кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер», – деп жазды. Бір нәрсені есте сақтау, ренішті, қуанышты көңіл күйлерін тану барысындағы естің маңызы жайлы айта келіп, адам «... сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек?» – деп түйіндейді. Ақын шығармаларынан тек адамға ғана тән қуаттарының негіздері – сөз бен қиял хақындағы пікірлерін жиі кездестіруге болады. Абай:

«Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әрнәрсеге өзіндей баға бермек», –

деп терең ойлай білетін, қиялы ұшқыр, кең, ақылды адамдарды жоғары бағалайды. Ақын:

«... білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза (ойласу, пікір алысу) ..., екіншісі – берік мұхафаза (сақтау, қорғау)... Бұлар зораймай, ғылым зораймайды», – деп жазды. Абай жан қуаттарын адамдардың бір-бірімен жәй түсінісуі үшін ғана емес, сонымен қатар олардың көңіл-күйіне, бүкіл психологиясына әсер ететін күшті құрал ретінде түсінеді. Адамның сан алуан қызыққа толы сезім өлімі – ақын шығармаларының негізгі тақырыптарының бірі. Адамның ішкі жан дүниесін оның үш қырымен (ақыл, сезім, қайрат) тұтастыра қарастыратын Абай адам өмірінде, таным мен күнделікті тіршілікте сезімнің аса маңызды қызмет атқаратынын атап көрсетеді. Адам рухани дамуы үшін ең алдымен жан-дүниесі бай, сезімтал болуы қажет. Ақын адамның адамгершілік, имандылық, моральдық,

эстетикалық сезімдеріне айрықша мән береді. Осындай сезімдерді бойға дарыту үшін адам жаман мінезден арылып, өзін-өзі тәрбиелеуі керек деп есептейді.

Осы мәселенің мазмұнды жалғасы К. Кенжеғалиев, Г. Мұхаммеджанова, А. Шаяхметова, Ж. Тасболатова, Л. Байманова және Л. Зулхарнаевалардың «Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads –Kazakhs in the Works of Abay» мақаласында сөз етіледі. Онда былай делінген: «Hard to memorize something that is new to you, then there will be the desire to seek, love of learning, memory will learn and engrave what you have seen and heard». Thus the concept of human nature is not a single definition, but a whole process, mental process, mental state of a person. The formation of human nature involves a chain of appearance, development and formation of mental phenomena which logically maturing transform the man to form his own character. The nature of man by Abay has a moral aspect. For example, he writes: «by gaining knowledge, don't set ourselves the task to obtain through them some benefit». To the moral side of character formation Abay pays more attention: «if your thoughts wander, and you're looking for science because of a thirst for hoarding your knowledge is the same as the attitude of stepmother to stepson». This moral aspect of human nature is interpreted loosely in psychology, but the nature of man first of all is characterized by a moral side, whether you're a scientist, a statesman, a religious figure. The greatness of Abay that he considers the character in the context of moral values, it is valuable only from the standpoint of morality. For example Abay writes: «by studying science, put clear and supportive goals, not strive to acquire knowledge in order to be able to argue with others (Кенжеғалиев, Мұхаммеджанова, Шаяхметова, Тасболатова, Байманова, Зулхарнаева 2016:3130).

Бірақ Абай шығармаларын зерлей ойланып оқымаған кісі ақынның адам болу туралы ойларында кездесетін бенделіктің кәмалаттығы мен инсанияттың кәмалаттығы деген ұғымдардың мәніне, табиғатына жіті, ажырата қарамаудан, оларды бір мағынада танып қалуы мүмкін. Мұнда қолданылып отырған «бенде» немесе «пенде» сөзі діни ұғымдағы «құдайдың құлы» деген ұғымда алынса, «инсан» сөзі өмірдің гүлі – адам деген гуманистік мәнде беріледі де, жалпы шығыс классиктерінде көп сөз болған *камили инсани* туралы таныммен сабақтас алынған бұл ұғым Абайда негізінен толық адам деген атпен таратылып отырады...

Абайдың адам баласының екі түрлі мінезбен

туатын – жан мен тән деген қасиетін, жазушы түсінікті ұғыммен тіршілік пен адамдық қылық деп береді. Ұлы ұстазы айтқанды қайталап, М.Әуезов тіршілік қамын – хайуани салахият, адамдық жолын – инсаният дейді (Әуезов 1967:391). Абай қарасөзіндегі толық инсаният, инсанияттың кәмалаттығы, пенделіктің кәмалаттығы туралы танымдар өте күрделі өзекті мәселелер. Инсаният арабша адамгершілік деген мағына береді. Ал Абайда толық инсаният деп, ақын танымында өзекті желідей арқау болатын толық адам деген ұғымды білдіреді. Демек, Абайдың танымындағы адам баласына тән екі түрлі қасиетін жазушы рухани тұтастықпен өз шығармасында жалғастырады. Абайдың қарасөздеріндегі ұғымдарды қолданып, ақын танымындағы жарты адам мен толық адам жайлы тереңінен қозғаған пәлсапалық ойларын жазушы мақаласына пайдаланады. Ары қарай Абай қарасөзінен алынған мынадай үзінді келтіруге болады: «Бұлар бұрынғы Толстой сықылды хақимдердің айтуында екінші марқұм әкеміз Абайдың: «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деген нақыл сөзі һәм пайғамбар ғалаис саламның: «Адамның жақсысы адамға пайдасын тигізген» деген хадисі де көрсетеді» (Су Чжоусюн 2000:150). Абайдың отыз жетінші қарасөзінен «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деген даналық сөзін мысалға алып оқырманға үлгі етеді. Жазушының мақалада ақынның дәл осы сөзін мысалға келтіруінде үлкен мән бар. Себебі жазушы адамгершілік асыл қасиеттерді сөз ғып отырғандықтан, Абайдың адамдық турасында айтқан афоризмдерін мақалаға пайдаланады. «Бұл мақалада Абай поэзиясының, әсіресе Абай қарасөздері әсерінің іздері сайрап жатыр. Жас қаламгер бірде Абайдың белгілі афоризмін қайталайды, екіншіде Абайдың «Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деген даналығын мысалға келтіре отырып сөз сабақтайды. Абай әсері тұтас тіркестерден, жүйе-жүйе дидактикалық сарыннан байқалады», – деген академик Р. Нұрғалидың пікірі мақаладағы жазушы көтерген проблема Абай қара сөзінің мазмұнымен өзектес екенін айқындайды (Нұрғали 2005:120).

Абай қарасөздері – халқымыздың сарқылмас асыл қазынасы. Ол адам тіршілігінің сан саласын қамтып, бүгінгі мен болашақты ұштастырған өміршендігімен, әрқилығымен қымбат. Халық тарихи дамудың қаншама асуларынан асып, қан-

дайлық биігіне көтерілсе де, Абай аты мен сөзі, әрдайым оның аузындағы жыры, көкірегіндегі иманы, санасындағы ұжданы болып қала береді.

Қорытынды

Қазақ халқының маңдайына біткен ойшыл дана Абайдың мұрасы – сан ұрпаққа рухани азық болатын сарқылмас мол қазына. Халқымыздың бүгінгі тарихында, мәдениеті мен әдебиетінде Абайдың алатын орны ерекше, оны бір сөзбен айтып жеткізу қиын. Абай мұрасы адам тіршілігінің сан-саласын қамтып, қазақ халқының өткені мен бүгінін, болашағын ұштастырған өміршендігімен, мәңгілік өзектілігімен қымбат. Аса алып тұлға – табиғат пен қоғамның, адамзат пен руханияттың айрықша бір көрінісі. Ол – әлемдік дара тұлға.

Абай есімі еліміздегі түбірлі өзгерістер негізінде әлемге танылып жатыр. Алыптың есімі әлемді шарлады. Қазіргі уақытта нағыз Абайды, дана Абайдың шығармашылық мұрасын қайта танытып қауыштыру – философия мен мәдениеттегі, әдебиеттегі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселе болып табылады.

Абай даналығында рухани құбылыс пен құндылықтарды талдау мен бағалау айқын сезіледі. Абай шығармашылығы даналықты сұхбаттасушы субъект ретінде түсінуге және алуан пікірлерді түсіндіруге мүмкіндік береді. Мұның өзі дүниетанымдық жүйенің қалыптасуын қарастырып қана қоймай, оның дамуына қосымша ықпал жасамақ. Ол үшін тәрбие қайшылықтарын, дәстүр үрдістерін бағамдап, сондай үйлесімділікті көркем бейнелеумен көрсету шарт.

Даналық өлшеміне айналған ойшыл Абайдың дүниесі ұлттың негізгі рухани арқауын құрап, қазіргі заманғы сана жүйесіне өтіп, кешенді сипаттағы зерде мен таным таразысына түсуі – қазіргі қоғамдық әлеуметтік даму талабына сай қажеттілік.

Қорытып айтқанда, Абайдың туған халқына тигізген ықпалы, игілігі «шөл даланы жарып аққан дариядай» болды. Бірақ дария бұрқ етіп, бір сәтте пайда болмайды, оны алуан бұлақтар мен кішігірім өзен сулары құрайды. Дана Абай да саты-сатылап жетілді, толысты, ақырында ұлы шайырға, әлемдік ой алыбына айналды.

Хакім Абай мұрасы – қазақтың қазақтығын әлемге таныта алар күдіретіміз, бүгінгі тілмен айтқанда, нағыз рухани брендіміз.

Әдебиеттер

- Абай. Энциклопедия. (Бас редактор Р.Н. Нұрғалиев) (1995). – Алматы. – 720 б.
- Әуезов М. (1967). Абай Құнанбаев: Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы. – 391 б.
- Бельгер Г.К. (1989). Гете және Абай. Эссе. – Алматы. – 104 б.
- Есім Ғ. (2012). Хакім Абай (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра-Қазақстан. – 395 б.
- Есім Ғ. (1995) Алла болмысы және оны тану // Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы. – 184 б.
- Кейкаус. Кабуснама (2005). – Алматы: Жазушы. – 160 б.
- Kenzhegaliev K.K., Mukhamedzhanova G.S., Shayakhmetova A.A., Tasbulatova Zh.S., Baimanova L.S., Zulkarnayeva Zh. (2016). Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads –Kazakhs in the Works of Abay Qunanbaev. IEJME – Mathematics education , vol. 11, no. 8, 3127-3136
- Құнанбайұлы А. (2006) Қара сөздер. – Орал: Оптика. – 164 б.
- Құран Кәрім. Қазақша аудармасы мен тәпсірі / ауд. Қ. Садыбаев, Ж. Сариева.(2010). – Алматы: Ғибрат. – 288 б.
- Мырзахметов М. (1982) Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы, Ғылым. – 292 б.
- Нұрғалиев Р. (2005) Жеті томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Сөз өнерінің эстетикасы. Астана. 350 б.
- Су Чжоусюн. (2000) «Абайдың қара сөздерінің аудармасы». – Китай. – 150 б.
- Сыздықова Р. (2004) Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы. – 661 б.
- Фетисов М.И.(1954) Классик казахской литературы Абай Кунанбаев: к 50-летию со дня смерти // Литература в школе. – № 3. – 65 б.

References

- Abaj. Enciklopediya[Abai's. Encyclopedia]. (Bas redaktor R.N.Nurgaliev).(1995). –Almaty: Atamura. – 720b.
- Aueзов M.(1967). Abai Kunanbaev: Makalalar men zertteuler[Abay Kunanbayev: articles and researches]. Almaty. – 391 b.
- Belger G.K.(1989). Gete jáne Abai. Esse. Almaty. – 104 b.
- Esim Ǵ. (2012). Hakim Abai (danalyk dunietanymy) [Hakim Abai (worldview of wisdom)]. Almaty, Atamura-Kazakhstan. – 395 b.
- Esim Ǵ. (1995) Alla bolmysy jáne ony taný // Abaidyń dúniетanymy men filosofıasy. – Almaty.- 184 b.
- Keikaus. Kabusnama[Kabusnama](2005).- Almaty: Zhazushy.- 160 b.
- Kenzhegaliev K. K., Mukhamedzhanova G. S., Shayakhmetova A. A., Tasbulatova Zh. S., Baimanova L.S., Zulkarnayeva Zh.(2016). Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads Kazakhs in the Works of Abay Qunanbaev. // IEJME – Mathematics education , vol. 11, no. 8, 3127-3136
- Kunanbaiuly A. (2006). Kara sozder [Edifying words].-Oral: Optika.-164-b.
- Kuran Karim. Kazaksha audarmasy men tapsiri[Koran. Kazakh translation and Tafsir] / aud. Қ.Sadybaev, ZH.Sarieva.(2010). – Almaty: Gibrat. – 288b.
- Myrzahmetov M.(1982). Aueзов zhәne abaitanu problemalary[Aeuzov and problems of Abay Studies]. Almaty, Gylym. – 292 b.
- Nurǵaliev R. (2005) Jeti tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ekinshi tom. Sóz óneriniń estetikasy. Astana. 350 b.
- Su Chzhoucyun (2000). «Abaidyn kara sozderiniń audarmacy» [Translation Of Abay's Words Of Edification]. Kitai. – 150b.
- Fetisov M. I. (1954). Klassik kazahskoi literatury Abai Kunanbaev : k 50-letiyu so dnya smerti [Classic of Kazakh literature Abay Kunanbayev: to the 50th anniversary of his death]: [v zhurnale: Literatura v shkole. -. – № 3., 65 b.

Шайзан Б.¹, Альмухаметов А.Р.², Нұржан Н.М.³

¹PhD докторанты, e-mail: baurjanshaizan@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

³магистрант, e-mail: nureke_07121992@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ҮКІМЕТІНІҢ
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ЖҮРГІЗГЕН
МИССИОНЕРЛІК САЯСАТЫ**

Мақалада Ресей империясы мен проваславиялық миссионерлердің қазақ жерінде жүргізген діни саясатына талдау жасалады. Қазақстан аумағындағы орыс проваславиялық шіркеуі қазақ қоғамын пұтқа табынушы дәстүрді тасымалдаушы ретінде қарастырды. Ресей империясы орта Азия елдеріне отарлау саясатының ықпалын арттыру мақсатында проваславиялық миссионерлік үгіт насихатты қолдады. Осылайша Ресей империясы қазақ жеріне проваславия дінін күштеп енгізу мақсатында ислам дінінің әлсіреуіне ықпал етті.

Түйін сөздер: миссионерлік, православие, ислам, христиан, шоқындыру,

Shazian B.¹, Almkhametov A.², Nurzhan N.M.³

¹PhD doctoral student, e-mail: baurjanshaizan@mail.ru

²Associate Professor, Candidate of Philosophy.s., e-mail: alirauf210@mail.ru

³Master's degree, e-mail: nureke_07121992@mail.ru

Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak», Kazakhstan, Almaty

Missionary policy of royal Russian power in the Kazakh steppe

The article presents an analysis of the religious policy of the Russian Empire and Orthodox missionary work among the Kazakh population. The Russian Orthodox Church in Kazakhstan considered the Kazakh society as the bearer of the pagan tradition. In order to consolidate the position of the Christian state in their Asian countries, the government bodies of the Russian Empire supported the idea of the missionary propaganda of Orthodoxy among the «foreigners» of the empire and the forced spread of Christianity among the Kazakhs. Thus, the colonial policy of the Russian empire in Kazakhstan was aimed at enforcing Orthodoxy through the prism of reducing the sphere of influence of Islam.

Key words: missionary, orthodoxy, Islam, foreigners, baptism,

Шайзан Б.¹, Альмухаметов А.Р.², Нұржан Н.М.³

¹PhD докторант, e-mail: baurjanshaizan@mail.ru

²к.филос.н., доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

³магистрант, e-mail: nureke_07121992@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак. Казахстан, г. Алматы

**Миссионерская политика, проводимая правительством
Царской России на территории Великой Степи**

В статье представлен анализ религиозной политики Российской империи и православного миссионерства среди казахского населения. Русская православная церковь на территории Казахстана рассматривала казахское общество как носителя языческой традиции. С целью закрепления позиции христианского государства в своих азиатских странах органы государственной власти Российской империи поддерживали идею миссионерской пропаганды православия среди «иностранцев» империи и насильственного распространения христианства

среди казахов. Таким образом, колониальная политика Российской империи в Казахстане была направлена на насильственное насаждение православия через призму сокращения сферы влияния ислама.

Ключевые слова: миссионер, православие, ислам, инородцы, крещение.

Кіріспе

Қазақ жерінің Ресей империясының құрамына енгеннен бастап, Ресей империясы отарлауды кезең-кезеңмен жүзеге асырды. Алғашқы кезекте бекіністер салып, негізгі күштері соған жұмылдырылды. Шекараны нығайтқаннан кейін, қол астына өтіп жатқан отар халықтың санасына, салт-дәстүріне ықпал ету мақсатында рухани болмысына қол сұға бастады.

Отарлау саясаты қазақтардың тек материалдық жағдайын ғана емес, сонымен бірге рухани адамгершілік мүддесін де қысымға салды. Әскер күші арқылы елдің ішкі тірлігіне араласып, жергілікті шаруаларды қонысынан қуа бастады. Олардың орнына ішкі Ресейдің жоқшылыққа ұшыраған орыс босқындарын әкеліп орналастырды. Патша үкіметі: «шаруашылық және адамгершілік жағынан қамтамасыз етілген шаруалар өлкеде орыстандыру саясатын жүргізіп, отаршылдық әскерлерді толықтырудың негізі болады деп есеп құрды».

Қазақтардың «бұзылмаған» жандарына мұсылмандық ықпалдан басты қауіпті көрген патша әкімшілігі қайта өзгертулермен бірге, өлкені орыстандыру мен ассимиляциялау мақсатындағы миссионерлік-колонизаторлық жұмыстарды да алға қойды.

Миссионерлер алдымен қазақтарды татарлардың рухани әсерінен бөлектеп ұстауды, араластырмауды мақсат етіп қойды. Себебі татарлар қазақ арасындағы мектеп, медреселерде сабақ берді, дін таратты, кеңсе жұмыстарын атқарды, тілмаштық қызмет ету істерінің бәрі де солардың қолында болды. Алғашқы кезде «татар молдаларын дайындықтан өткізіп, ислам діні арқылы «құдай бір, патшанікі уәжіп» деген сенімді орнықтырғысы келген Ресей әкімшілігі, ендігі жерде қазақ даласына татарлардың баруына тыйым салды. Татар молдалардың ішінде де прогрессивті ойлардың туындай бастағаны және мұсылмандығы күшті халықтарды шоқындырудың қиынға түсетіндігі оларды осыған әкелді. Демек, патшалық орыс үкіметінің қазақ даласына күшпен жүргізген шоқындыру саясатын зерттеп, зерделеу әлі де көп ғылыми ізденісті талап етері сөзсіз. Сондықтан, бұл мақаламызда, қазақтарының діни білімі мен

рухани болмысына әсер еткен тарихи кезең туралы кеңірек мәлімет беруді мақсат еттік.

Ресей империясы мен проваславиялық миссионерлердің қазақ жерінде жүргізген діни саясатына байланысты кейбір тарихшылар мен жазушылар тарапынан зерттеулер жүргізіліп, көлемді материалдар беріліп отырған. Айталық, Құранбек Әсет Абайұлы, Қазақ философиясындағы дәстүр мен жаңашылдық (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы), Жанақов Б.М., Қазақстандағы ислам мәдениеті: Наурыз-Мұхаммед Таласұлының мұрасы. Монография. Астана. Мастер ПО ЖШС, 2017. 134-б. Әбеннова Бибігүл Сейілқызы, 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары, диссертация, Алматы, 2000. Батырханов Ф. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізілген миссионерлік саясаты (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы). Диссертация. Алматы. 185-б.

Орыс тіліндегі әдебиеттерден: Педагогическая мысль в Казахстана во второй половине 19 века. – Алматы: Казахстан., Мустафина Р.Ф. Представления, культы, обряды у казахов. Алматы. Қазақ университеті. 1992. Ағылшын тіліндегі діни оқыту жүйесіне қатысты кітаптар: Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Exhectations and Resulrs. Ал баспасөз бен интернет беттерінде: <https://kk.wikipedia.org/wiki/орыстандыру>, <http://ikaz.kz/patsha-okimetinin-zh%D2%AFrgizgen-konystan/>

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Зерттеу барысында логикалық және тарихи, герменевтикалық-комперативистикалық және салыстыру тәсілдерді қолдандық. Осы тәсілдер Қазақ жерінде жүргізілген отарлау, орыстандыру саясаты негізінде ислам дініне көрсетілген қысым мен шоқындыру мәселелерінің жүзеге асуы мәселесі зерттеуге мүмкіндік береді. Байқағанымыздай, шоқындыру саясатының Білім беру мен қоныстану жағдайындағы әлеуметтік-саяси пікірлер мен тұжырымдар сараланып, дінге деген қоғамдық көзқарастар, сол кезде қалыптасқан діни ахуалға сипаттама жасап талдау және ғылыми айналымға енгізу

дінтану саласының дамуына өзіндік үлесін қосары сөзсіз.

Нәтижелері және талқылау

Қазақ жерінің Ресей империясының құрамына енуі Әбілқайыр ханның алғаш рет елші жіберуімен басталып 1,5 ғасырға созылды. Әлемдегі жер көлемі бойынша тоғызыншы орынға ие мемлекетті отарлау саясаты да оңай болмағандығын байқаймыз.

XVIII ғасырдың орта шенінен XIX ғасырдың басына дейін Қазақстанда отарлап алудың вассалдық және протектораттың кезеңін басынан өткерген Ресей империясы XIX ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап отарлауды біржолата аяқтауға кірісті (Құранбек, 53).

Бірінші кезекте бекіністер салып, негізгі күштері соған жұмылдырылды. Шекараны нығайтқаннан кейін келесі кезекте қол астына өтіп жатқан отар халықтың санасына, салт-дәстүріне ықпал ету мақсатында рухани болмысына қол сұға бастады. 1865 жылы «Православие миссионерлік қоғамы» құрылды. Оның мақсаты патша үкіметіне қарайтын барлық ұлттар мен ұлыстардың христиан дінінде болуы. Соның нәтижесінде 15 жыл ішінде 86 мың адам, ал 1881-1894 жылдар аралығында 129 мың адам христиандықты қабылдайды. Жалпы айтқанда 29 жыл көлемінде 215 мыңнан астам мұсылмандар христиандыққа өтті (wikipedia.org, 17).

Қазақ жерінде отарлау саясаты қалай жүргендігі жайында Б. Жанақов былайша жазады: «Патшалық отаршылдар жаулап алған жерлеріндегі жергілікті тұрғындарды «туземец» деп атаған. Оларды кемсітіп, жабайы адамдар деп қабылдаған. Отарлау саясатын жүргізу барысында ең алдымен басып алынған жерлердегі мемлекет деген ұғымды жойып отырған. Тұрғылықты халықтың салт-дәстүрлер мен тұрмыс тіршілігіне араласып, нұқсан келтіріп, дініне қолын сұққан болатын. Соның салдарынан жаулап алынған елді мекендердегі халықтың санасы мен салты дағдарысқа ұшырап, халық өз ұлтына қатысты талай құндылықтардан қол үзіп қалады.

Зеттеушілердің пікірінше Қазақстанды отарлау үдерісі XIX ғасырдың бірінші ширегінде басым байқалған. Аз уақыттың ішінде «сібір қырғыздары уставы» атты жарлық жасалып, соның негізінде Қазақстанның біраз бөлігі алтыға бөлініп, округтер құрылды. Соның салдарынан Қазақстан Ресей патшалығының бір бөлігі болып танылып, жері, суы, басқа да байлықтары

патшалықтың қарамағына еніп, экспансия әрекеті орын алды. Ресей патшалығының көздегені мақсатты түрде қазақ жеріндегі хандық жүйені жою арқылы қазақтың мемлекеттігіне балта шабу еді. Мәселен, Көкшетау округі 1824 жылдың 29 сәуірінде ашылды. Округті ашқан подполковник Григорьевский Батыс Сібір бас губернаторы Капцевичке 30 сәуірде жазған рапортында айтып жеткізген болатын. Оған қоса, 1867-1868 жылдары «Қазақ даласын басқарудың уақытша ережесінің «енгізілуі де қазақтарға біраз қиындықтар туғызғанын Орынбор әкімшілігінің «Далалық облыстарды басқару жөніндегі «Уақытша Ережені» Орал, Торғай облыстарына басқа да қазақ жерлеріне қатысты қолданып, енгізу бағытындағы қызыметі мен реформаның қазақ қоғамына, тіліне, дініне, мәдениетіне тигізген зардабы орасан зор болды. Үш ғасырға жуық уақыт патшалық Ресейдің орталық езгісі мен қызыл империяның қол астында болған қазақтардың қаншама қайғы-қасірет көріп, ауыр азап шеккені және өзіндік бірегей мәдениетімен қоса, тіпті дербес ұлт ретінде жойылып кете жаздағаны зиялы қауымға мәлім. 1867-1868 жылдары орын алған реформалар мәселесіне Б.С. Абенова, Х.А. Арғынбаев және Дмитрий Буланин өз еңбектерінде кеңінен тарқатып өтеді. Қазақ қоғамы ұлттық саналары улана қоймаған шағында Ресей патшалығының отарлау саясатына наразылықтарын білдіре бастайды» (Жанақов, 2017, 8-9).

1. Білім беру саласындағы шоқындыру саясаты

Қазақ балалары негізінен мектептер мен медреселерде оқыды. Ал, мұсылмандық мектептер мен медреселер Ресей патшалығы үшін негізгі қауіпті күш ретінде есептелді. Сол себепті олар билік тарапынан қолдау тапқан жоқ еді.

XIX ғасырдың басында Қазақстан жерінде ашылған орыс-қазақ мектептері сирек болса, XIX ғасырдың екінші жартысында мұндай мектептердің санын көбейту қолға алынды. Орыс-қазақ мектептерін ашудағы түйінді бағыт: «Ресей азаматтығының идеяларын қалыптастыру, яғни Ресей тағына шын берілген қазақтарды тәрбиелеу еді» (Құранбек, 54).

Сол себепті мұсылман халықтарын шоқындырудағы негізгі күш ислам дінін жаюдағы қайнар көзі болып табылатын мектеп-медреселерді қолға алуға салынды. Себебі олар мұсылманшылықты сақтап тұратын негізгі тірек болды.

Патшалық қазақтарға кеңінен білім беруге мүдделі болмады, қазақтардың ой-өрісін

кеңейтуден қорықты, қазақтар жан-жақты білім алса, өздерінің тұрмыс болмысына сын көзбен қарай отырып, құқсыз, қорлық жағдайын түсінетіндей дәрежеге көтеріледі деп қауіптенді. Ол туралы Баллюзек Орынбор генерал-губернаторына былай деп жазды: «жалпы, бұратаналардың ақыл-ойын жоғары дәрежеде дамыту мемлекет үшін пайдалы ма? Халықтарды тарихи ұйқысынан оятумен, немесе, басқаша айтқанда, бұқараны дамытумен бірге оларда өздерінің ұлттық сезімі пайда болатынын тарих бізге тікелей көрсетіп отыр. Егер ол халықтарда ұлттық сезім оятатын болсақ, онда Ресей өзіне оңайлықпен жеңе алмайтындай қиыншылықтар туғызады. Оны болдырмау үшін, меніңше, ең алдымен, бұратаналар арасында орыс элементін күшейтуге, кейін оларды бірте-бірте түпкілікті орыстандыруға тырысу қажет. Бұл жағдайға бұратана халық арасында орыс тілін, орыстың білімін, орыстың салт-дәстүрін тарату арқылы және бұратаналарды орыстармен тығыз араластыру арқылы қол жеткізуге болады; оларға классикалық білім берудің бұл жерде тіпті де қажеті жоқ» (Әбенова, 200, 140).

Православие діні мен патша билігінің мызғымайтындығын насихаттауда мектептер жүйесі ерекше орын алды. Патшалық мектеп әкімшілігі орыс-қазақ мектептеріндегі оқыту ісін және тәртіп пен режимді оқушылардың бойына христиан дініне сенушілік, патшаға шын бағынушылық сенімдерін сіңіру мақсатына сай құруға тырысты. Мектептерде уақыттың көбі діни және патша фамилиясына арналған күндерді тойлауға бөлінді.

Ресей мемлекетінің қазақтарға қатысты жүргізіп отырған саясатының мәнін өз кезегінде статский советник Д.В. Волков: «Орынбор өлкесі жөніндегі жазбаларында: «Біз қырғыздардың Ресейді Ресей үшін сүюіне және ақырындап орыстануына қол жеткізуіміз керек»» (Волков, 1859, 51).

Крыжановский «Уақытша Ережені» дайындау комиссиясына жіберген өлкедегі мектептер жағдайы жөніндегі мәлімдемесінде: «қырғыздардың оқуға деген ынтасы зор. Жергілікті халықтың осы табиғи қабілетін олардың арасында орыс тілін тарату үшін пайдалану керек, ал оған халықтың қажеті мен үкіметтің көздеген мүддесін қанағаттандыратын мөлшерде ұйымдастырылған халық мектептері арқылы ғана қол жеткізуге болады. Ол үшін, әрине, оқу орындарына бөлінетін қаржыны ұлғайтуға тура келеді. Бірақ бұратаналарды өркениет рухы мен мүддесінде оқытуға жұмсалатын шығындардан

қайтар пайда соншалық, ол шығындарға бола, бұл істі тоқтатуға болмайды» (ҚР ОМА 3), – деп жазды.

Шоқан Уәлихановтың, Салық Бабажановтың орысша білім алғаны белгілі. Қазақ жеріндегі кейбір қазақтар да орыс тілінде білім алуға талпына бастады. Қ. Әуезовтің «Науан Хазіреті» атты кітабында Шорманов Сәдуақас Мұсаұлының Г.Н. Потанинге жолдаған хатынан үзінді келтірілген. Онда Шормановтың «Қазіргі уақытта қазақ балалары әртүрлі оқу орындарында оқи бастады. Гимназияда 19 адам, кадет корпусында 5 адам, мұғалімдер семинариясында 4 адам, техникалық училищеде 2 тәрбиеленуші оқып жүр. Барлығы Омбының оқу орындарында 30 қазақ баласы, біреуі Петербург университетінде білім алуда» деп жазған хаты келтіріледі. Бұл мәселеге қатысты Ядринцев шығармаларында, қазақтың кейбір әулетті адамдар балаларын оқытуға кимай, орнына кедейдің балаларын сатып алып жіберіп отыратын болған деп келеді. (Sadvokasova, 2013:2)

Патшалық үкімет арнайы шешім қабылдай отырып, қазақ даласындағы жергілікті халықтың әкімшіліктің рұқсатынсыз медресе, мектеп-интернаттарды ашуына тыйым салады. Шектеу талаптарының бірінде: «мектептер мен медреселерде балаларын оқытқысы келетін адамдардың бәрі ол үшін оқу басшылығының белгіленген куәлік формасында рұқсат алулары керек» делінеді. Куәлік үшін 50 тиын мөлшерінде ақша төлеу тиіс. Оқыту үшін рұқсат куәлігін алмағандарға айыппұл салынады. Ал кім оған да көнбесе, ондай адамдарға бұдан былай мұсылман мектептерінде балаларын оқытуға тыйым салынады. Патшалық үкіметтің қазақ даласында білім беру жүйесіне қатысты саясатын Б.С. Әбенова, Х.А. Арғынбаев және Дмитрий Буланин келтіреді. Мектеп ашуға арнайы бірқатар шарттар қойылады. Қойылған шарттардың негізгілерінің бірі мектептерде орыс тілінің оқытылуы. Сондықтан, орыс тілін бағдарламаға енгізбеген қазақ мектептері жасырын түрде жұмыс істеуге көшеді (Жанақов, 2017, 10-11).

Мұндай мектептердің бағыты 1870 жылдың 26 наурызында қабылданған «Ресейді мекендейтін бұратаналарды оқыту шаралары жөніндегі» Ережелерде: «біздің отанымыздың иеліктерінде өмір сүретін барлық бұратаналарды оқытудағы түпкі мақсат – оларды орыстандыру және орыс халқымен кіріктіру» (ҚР ОМА. 25-кор, 3) – деп анықталды.

Орыс чиновниктерінің бірінің мәлімдемесінде қазақтар «өте нашар дамыған және орыстық қоғамдық өмірге бейімделмеген, діни наным мен тегі жағынан орыс халқына жат халық болғандықтан, өзінен күшті халықтың қанауына көнуі тиіс» (ҚР ОМА. 44-қор 3) – деп жазған.

Қазақтарды орыстандыру бағытында алфавитті өзгерту ісіне ерекше көңіл бөлінді. Патшалық Ресейдің педагогика ғылымының қайраткерлері Н. Ильминский мен Н. Остроумов араб тілі мен графикасының орыстандыру жолында тежеу болатынын түсініп, мектептерде қазақ балаларын оқытуда орыс графикасы мен орыс алфавитіне көшуді мақұлдады. Олар орыс алфавитін енгізудің қажеттігін татар атаулары «қырғыздың табиғи тілін бүлдіреді», ал орыс алфавиті ешқандай өзгеріссіз өзінің жазуы жоқ қазақтарды толығымен қанағаттандырады деп дәлелдемек болды. Патша чиновниктері Қазақстанда орыс алфавитін енгізу туралы мәселені көтере отырып, қазақтардың «татарлануына» қарсы және олардың ана тілінің тазалығы үшін күрескенсіді (Әбенова, 200, 132).

Н.И. Ильминский Қазандағы діни академия мен зайырлы білімді оқып бітіріп шығып, біршама жаңа идеяларды ұсынған болатын. Христиан дінін қатты сүйетін ол христиандықты оқу-ағартушылық саланың таптырмас бір бөлігі ретінде қарастыратын. Яғни, білімге жету, мәдениетті үйрену, өркениетті дамыту жолдарының бірі христиан діні деп санаған. Сонымен қатар Ильминский зерттеу саласына көп қызығушылық танытты. Сөйтіп патша үкіметі оны зерттеу жұмыстары мен Орталық Азия аймағына, нақты айтқанда қазақ даласын толығымен зерттеуге жіберді. Ильминскийдің өзінің айтуы бойынша, ол қазақ даласын зерттеу барысында, қазақтардың тіліне, мұсылманшылығына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпы мен мәдениетіне қатты тамсанады. Осылай жүріп қазақ тілінде жаттап алады. Бірінші орысша-қазақша сөздікті жасағанда осы Ильминский болатын (wikipedia.org, 19)

Ғалым М. Мырзахметов айтқандай, «Күнделікті тұрмыста ғасырлар бойы қолданып келе жатқан арабша жазуын кириллицамен алмастыруда – бүкіл халықтың келер ұрпағын ата-баба салтынан, ұғым-нанымынан, тарихи естегі дәстүрлік жалғастығынан үзіп, рухани жағынан қалай илесен, солай қарай жығыла беретін көнбіс құлға айналдыру мақсаты жатты» (Мырзахметов, 2001,20)

1870 жылдың 26 наурызындағы Ережелер жарияланғаннан кейін, Орал, Торғай облыстарында орыс-қазақ мектептері ашыла бастады. Мектептер екі түрде болды: 4 жыл оқытатын бір класты мектептер және 6 жыл оқытатын екі класты мектептер. Бір класты мектептер бастауыш білім берді. Ал екі класты мектептерде балалар орыс тілінен жетілдіріліп, арифметика мен жаратылыстануға және бейнелеуге оқытылды, тарих пен жағрафиядан тек қарапайым білім берілді (Волков, 1859, 133).

Отарлық әкімшіліктің мектептерге байланысты нұсқаулары мен ережелері түгелімен орыстандыру мақсатын көздеді. Мысалы, Орынбор оқу окрыгының попичительдер құрамы бекіткен (1888 ж, 8 желтоқсан) Ережелер бойынша Орынбор қазақ мұғалімдер мектебінің тәрбиеленушілеріне «...мектеп ішінде де және мектеп қабырғасынан тыс жерде және өзара әңгімелескен кезде де орыс тілінен басқа тілде сөйлеуге тыйым салынды» (ҚР ОМА. 95-қор, 22).

Мектептердің оқу жоспарларында сағат санының көп мөлшері орыс тіліне бөлінді. Мысалы, Орынбор облыстық Баскармасы жанындағы қазақ балаларына арналған мектепте төменгі, ортаңғы және жоғарғы кластарда өтетін 11 пәнге белгіленген апталық 53 сағат мөлшерінің ең көбі – 12 сағаты, яғни 22,6 %-ы – орыс тілінің, 8 сағаты, яғни 15 %-ы қазақ тілінің үлесіне тиді, қалған 9 пәннің әрқайсысы барлық сағаттың 3,7-11 %-ын құрады (ҚР ОМА. 78-қор,4).

Патшалық әкімшілік отарлау-орыстандыру саясатын табысты түрде жүзеге асыру мақсатымен қазақ қыздарына арналған мектептер ашу мәселесін қолдай бастады. Торғай әскери губернаторы Я. Барабаш қазақ қыздары «жас ұрпақтың тәрбиешілері ретінде орыс мүддесіне сай әрекет етулері үшін оларға орыс әкімшілігі тарапынан жан-жақты қолдау мен тілектестік көрсетілуі тиіс» (ҚР ОМА. 25-қор, 4), – дей келе, облыс территориясында қазақ қыздарын оқыту үшін мектептер ашыла бастағанын және бұл мектептерден шыққаннан кейін олар өз өмірлерін мектепте алған ұғымдарына сай құруға тырысатындары туралы айтты (Волков, 1859, 136).

Орынбор оқу округының попечителі Михайлов қазақ қыздарын бұл мектептерде «қолөнер шеберлігімен бірге, сауат ашуға, орыс тіліне оқытуға, сол арқылы қырғыздарды орыстандыруға жағдай жасауға болады» (Тажибаев, 1962 132), – деп көрсетті. Осы-

лайша, ағартушы-ғалым Б. Алтынсариннің бастамасымен, өтінішімен және атсалысуымен қазақ қыздарын ілім-білімге, мәдениетке тарту мақсатына бағытталған мектептердің ашылуына жол бергенде патшалық әкімшілік өзінің орыстандыру мүддесін көздеген еді. Сөйтіп, 1891 жылы Торғай, Ақтөбе, Қостанай, Қарабұтақ қалаларында бастауыш білім беретін қыздар мектептері пайда болды.

Атышулы миссионер Н. Ильминский «Уақытша Ереженің» 259-бабына қатысты Халық ағарту министріне (1869 ж. 5 ақпан): «259-шы бапта молдаларға, мейлі орыс басшысының рұқсатымен болса да, мешіттер жанынан мектептер ашу құқығы берілген. Алғашқыда, әрине, олар сауат ашатын кішкене ғана мектептер болады, сонан соң бұл мектептер кәдуілгі медреселерге айналуы мүмкін; бар мәселе молдада, егер ол білімді болса, мектептің сол қарапайым жағдайының өзінде жоғарғы курстарды оқи береді. Сондықтан да, мен өлкеде мектептер мен медреселерге жол бермей, кішкентай ауыл мектептерін дамытуды талап етер едім» деп жазды.

Мұсылман дінінің ықпалын шектеу, мектептер мен медреселерді әкімшілік бақылауына алу және оларда орыс тілін оқыту мақсатымен 1870 жылғы 26 наурыздағы қабылданған Ережелер мынандай шаралар белгілеп, оларды іске асыру жолдарын көрсетті:

А) жаңадан мектептер мен медреселер ашуға олардың жанында орыс тілінің мұғалімдері болған жағдайда ғана рұқсат ету және де ол мұғалімдер мұсылман қоғамының есебінен жұмыс істейді;

Ә) мектептер мен медреселердегі орыс класстарына бақылау жасау бастауыш училищелер инспекторларына жүктеледі (ҚР ОМА. 25-қор, 1).

Аралас мектептердегі оқу барысында қазақ балаларының саналарына орыстанумен бірге біртіндеп христиан дінінің идеялары кіргізілуі керек болды. Миссионерлі идеяны алдын ала басты мақсат етіп қойған бұл мектептердің негізгі міндеттерінің бірі, бұратаналардың санасына христиандық ұғымдарды олардың өз тілінде жазылған ерекше құрастырылған оқулықтар ұсыну жолымен құю болып табылады.

Ғалымдар М. Мырзахметов пен Б. Батырхановтар келтірген мәліметтер бойынша қазақ тілінде миссионерлікті уағыздайтын 72 кітап 1847-1917 жылдар аралығында құрастырылып, жарық көрген (Батырханов, 32). Оқытудың бұлайша жолға қойылуы миссионерлерді «қырғыз балаларының» православиені өздері қабылдауға әкеледі деген сенімге жетеледі.

Араб әліпбиін ығыстыру мақсатымен миссионерлер кириллицаны енгізуге шақырды. Миссионерлік әдебиеттер де кириллица әрпімен таратылды. Орыс алфавиті арқылы оқушыларды мәдени ассимиляцияға ұшыратқысы келген олардың араб жазуын қолданыстан шығару арманы XIX ғасырда жүзеге аспады. Кириллица орыс-қазақ мектебі қабырғасында қолданылғанмен халық араб жазуын тастаған жоқ.

Н. Ильминский, Н. Остроумов, А. Алекторов бастаған орыс миссионерлері қанша талпынғанымен «орыс миссиясының» қызметі қазақтарды шоқындыру ісінде айтарлықтай нәтижеге жете алмады. Негізінен алғанда христиандықты қабыл алғандар түгі жоқ кедейлер немесе қандай да бір мүддені көздеген қазақтар болмаса, тұтастай алғанда қазақ халқы шоқындырудан бас тартты.

2. Қоныстандыру арқылы шоқындыру

Отарлауды нығайта түскен кезекті бір қадам ол – қоныстандыру саясаты болды. Қазақ жеріне славян халқынан алғаш қоныс аударғандар казактар болып табылады. Қазақстанның солтүстік өлкесінен 2 жөргемнен 7 мильге дейін кең байтақ жер телімі берілді. 1900 жылы қазақ даласында 404 казак деревнясы болды. Сол жылы казактар қарамағындағы жер көлемі 11,5 миллион десятинаға жетті. Бұл бүкіл Қазақстан аумағының жетіден бірін құрайтын еді. 1870 жылдан қазақ жеріне ішкі Ресейден шаруалар көптеп қоныс аудара бастады. Казактарды шаруалардың алмастыруы 1880 жылдан соң басталады. Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездеріне 1860-75 жылдар аралығында 30 үй қарашекпен көшіп келді. Одан кейінгі 1878 жылға дейінгі бас-аяғы үш жыл ішінде 287 үйлі мұжық келіп орнығып алды. 1879 бен 1881 жылдар аралығындағы үш жылда жаңа қоныстанғандардың саны 375-ке жетті. Келесі үш жылда келгендердің саны 418 үй болды. Қазақтардан қалған шұрайлы жерлерге орыс шаруалары қоныстандырылды. Қамалдар мен бекіністердің жанынан поселкалар салына бастады. Қазақ жерінде орыс мұжықтарына артық жердің бар ма екендігін анықтау мақсатында арнайы экспедиция құрылып солтүстік өңірлерді зерттейді. Зерттеу нәтижесінің қорытындысы бойынша 510063 десятинаға құнарлы жер тартып алынып, орыс мұжықтары қоныстандырылды (16).

Патша үкіметінің отарлау саясаты көрінісінің бірі – Ресей жерінен Қазақстан территориясына әр түрлі ұлт азаматтарының жер аударуын атап өтуге болады. Мәселен, 19 ғасырдың соңы мен

20 ғасырдың басында қазақ даласына жүздеген адамдар саяси қудалаумен жер аударылған болатын. Сол тұста, Қазақстанға күштеп көшірілген азаматтардан бөлек өз еркімен келген азаматтардың да бар болғаны белгілі. Қоныстанғандар патша үкіметіне қарсы революция ұйымдастыруға әрекет етеді. Олардың кейбірі қашып құтылады. Қалып қойғандар болса, жергілікті қазақ халқымен бас қосып, оларды патша үкіметіне қарсы шығуға үгіттегені туралы айтылады.

Патша үкіметінің саясатына онсызда риза емес, ұлттық-діни қысымдық көріп отырған жергілікті қазақ халқына жер аударылған азаматтардың революциялық көңіл-күйлері әсер етті. Бұл жайында В. Галиев өзінің «Ссылные революционеры в Казахстане» атты кітабында былай көрсетеді: «Между народовольцами в Казахстане существовали разнообразные связи. В одних городах роль связных выполняли агенты, в других сами ссылные. Так, Кокчетаве связными «Народной воли» был писарь уездного управления В.И. Колобов, а в Каркаралинске – Бетехтин. В 1880 году полиция доносила: «Колобов и Бетехтин принадлежат к числу соборников политических ссылных, оказывали последним содействие при побегах в местах ссылки». В местах ссылки народовольцы продолжали заниматься привычными делами: читать нелегальную литературу, организовывать побеги, устраивать протесты», – деп келтіреді В. Галиев.

1896-1916 жылдары аралығында Қазақстанды басып алған орыс мигранттарының толқыны елдің географиялық жағдайын түбірімен өзгертті. Жиырма жыл ішінде оның халқы 2 млн. адамға өсті, солтүстік уездер тұрғындарының саны екі есе артты. Қазақстанда орыстардың саны үш еседен артық өсті, ал жергілікті халық саны бар болғаны 14 пайызға ғана артты, кейбір өңірлерде кеміп кетті. Орыстар 1897 ж. Қазақстан халқының 14 пайызын, 1916 ж. 35 пайызды құрады. Келімсiктердiң көбi ауылдарда орналасқанымен, 1911 ж. Омбыда 125 мың, Петропавлда 40 мыңға дейiн жеткен. Революция қарсаңында орыстар барлық құнарлы жердiң 16 пайыз жерiн иемденiп алды. Патша үкiметi қазақ халқының жерi мен табиғи байлығының айтарлықтай бөлiгiне иелiк еттi. Қазақтарды рухани тұрғыдан құлдыратып, жергiлiктi халықты тiлiнен, дiнiнен айыруда түрлi қатыгездiк шараларға барды (kk.wikipedia.org, 19).

Мәселен, 1905-1910 жылдары Ресейдегі патша үкіметінің саясаты Оралдың шығыс

бөлігін отарлау кезеңін қамтиды. Бұған байланысты Ә. Бөкейханов келесідей фактор арқылы көз жеткізуге болатынын айтады: «Егер 1864-1885 жылдар аралығында Оралдың шығыс жақ бетіне қоныс аударушылардың саны 300000 адамды құраса, 1885-1910 жылдары бұл сан – 2,5 миллионға жетті». Қоныс аударушылардың көп бөлігі қазақ жеріне қарай ұмтылды. Егер 1894-1905 жылдары Қазақстандағы Ақмола, Торғай, Орал және Семей облыстарына 294296 адам көшіп келсе, 1906-1910 жылдары олардың саны 770000 адамды құрады.

Көшіріліп әкелінген адамдар қазақ даласындағы басып алынған жерлерге жаппай қоныстандырылды. Қарсы шығып келіспегендерге бірден шара қолданылды. Сібірді, Қазақстанның солтүстік-батыс, орталық және оңтүстік-шығыс аудандарын отарлау арқылы патша үкіметі Ресей шаруаларын басып алынған территорияларға қоныс аударып, солар арқылы үстемдіктерін жүргізуді мақсат етті. Осылайша Ресейден орыстар мен басқа ұлт өкілдерінің қазақ жеріне жаппай ағылып келуіне жол ашылды. Жалпы алғанда 1856-1916 жж. аралығында Қазақстан территориясына Ресейден қоныстандырылғандардың саны 1,4 миллионнан астам келімсекті құрады.

Өмірзақ Озғанбай өзінің «Государственный Дума России и Казахстан (1905-1917)» атты кітабында сол кездегі патша үкіметінің отарлау саясаты мен қазақтың ұлттық діни қысымға ұшыраған жағдайын былай деп келтіреді: «Процесс колонизации Казахстана Россией в начале XX века достиг небывалого уровня. Административная реформа года не оставила и следа от самостоятельности казахского общества. Казахская степь превратилась в периферийную окраину Российской империи с железными тисками военно-феодалного управления. Принятые для казахов Туркестанского края в 1891 годах законы по управлению Степным краем объявили казахскую землю государственной собственностью России. Таким образом, в конце XIX – начале XX века достигшая апогея российская колонизация привела к огромным изменениям в политической и духовной жизни казахского народа. Если обратиться к мировому опыту, то эти кровавые действия русского колониализма останутся в истории как пример хищнического захвата территорий сопредельных государств» (kk.wikipedia.org, 17).

3. Қазақ жеріне жүргізілген миссионерлік қызмет

Қазақ сахарасында ислам дінінің күшейіп кетуінен қорыққан отаршылдар қазақтар арасында православияны насихаттаумен айналысты.

Бұл іске орталықтан патша үкіметі, синод, 1869 жылы Мәскеуде құрылған миссионерлік қоғам жүйелі бағыт беріп отырды. Ал жергілікті жерлерде бұл жұмысқа генерал-губернаторлар, әскери губернаторлар, уезд бастықтары қолдау жасап, мұрындық болды. Қазандағы діни академияны мұсылмандыққа қарсы бөлімін бітірушілер қазақ даласына христиан дінін насихаттауға, қазақтарды шоқындыруға миссионерлер ретінде жіберілді. Олардың басты өкілдері қатарында Н.И. Ильминский, И.П. Остроумов, А.Е. Алекторов, Ф.Д. Соколов болды.

Миссионерлер ондаған қазақ шоқындырылса, оны азсынып, «мардымсыз» көріп, ал қазақтардың арасында тұратын орыс православие дінінің жоралғысын ұмытса, жандары шығып, әуре-сарсаңға түсті. Ондай орыстар «орыстық-православиелік бет-бейнесін жоғалтқандар» деп есептеліп, оларға қарсы дереу шаралар жүргізіліп жатты. Мысалы, Саколов өзінің сол сапарында 12 жасар Роман атты орыс баласының шашын қырғызып, басына тебетей кейіп, ауылда қырғыз балаларымен бірге татар молдадан мұсылманша дәріс алып жатқанын» көргенін айтып, «Орыс адамының осыншама құлдырағанын Құдайым сақтасын!» (ҚР ОМА. 25-кор,79), – деп жан дауысы шықты.

Орынбор әкімшілігі енді «ислализмнің» қазақтар арасында «берік орнығуына кедергі келтіретін ғана әкімшілік шаралар жүргізуге» кірісті:

- Өлкеде мешіттер салуға тыйым салынды;
- Молдалар тағайындау реттелді;
- Өлкеге татар, башқұрт, әсіресе Орта

Азиялық молдалардың келуіне тыйым салынды және олар қатты қудаланды (Әбеннова, 200, 142). Жергілікті әкімшілік басшылары өздерінің құпия хаттары арқылы мұсылман дін басыларының іс-әрекеттеріне жасырын бақылау қоюды талап етіп отырды. Олар империясының саяси мақсаты үшін қазақтарды көршілес, исламдық қалпы берік, татарлар мен ортаазиялық халықтардан оқшаулануға тырысты. Патша чиновниктері: «бізде дін мемлекеттің тығыз қатынаста болуына байланысты, татарлар өлкеде неғұрлым аз болса, оған діни тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да соғұрлым аз зиян тигізді деп есептейміз», – деп мәлімдеді.

Өкімет, әсіресе, Меккеге қажылыққа баратындарды қатаң қадағалап отырды. Отаршыл билеушілер, уақытша болса да, елдегі рухани

езгіден құтылып, шетелге шығып, ондағы саяси жағдайлардан хабардар болған тауап етушілер елге келіп, Ресейге қарсы насихат жүргізе ме деп сескенді. Әскери губернаторлар жыл сайын уезд бастықтарынан тауап етушілердің саны көбейсе, ол неге байланысты ұлғайып отырғаны жөнінде есеп беріп отыруды талап етті.

Жергілікті әкімшілік қажылыққа баруға тілек білдіргендерге әртүрлі сылтаулармен паспорттар бермеуге тырысты. Мысалы, 1877-1879 жылдары үш жыл бойы «саяси жағдайларға байланысты» деген сылтаумен Орал, Торғай өңірінен қажылыққа бір де бір қазақ жіберілмеді.

Үкімет тарапынан арнайы дайындалған тыңшылық жасайтын татар молдаларды қазақ молдаларына көмекші ретінде жіберілді. Тіпті, кейбір тыңшы татар молдалары көмекші имам емес, мешіттің бас имамы болып тағайындалған кездер де болған. Олардың негізгі міндеттерінің бірі – патша үкіметіне қазақ даласында болып жатқан әрекеттерді дер кезінде жеткізу болса, екіншіден жергілікті тұрғындар арасында орыс тілін оқытып дамыту болды. Жергілікті басшылар өздерінің құпия дін агенттері арқылы, құпия хат алмасып, олардан мұсылман дін басыларының іс-әрекеттеріне жасырын бақылау жасауды талап етіп отырды. Патшалық үкіметі қазақтарды христиандандыруды да жақсылап қолға алды.

Осы орайда, Архиерей тарапынан 1897 ж. православиеді мұсылмандар арасында тарату жолдары қарастырылып, арнайы нұсқаулар берілген еді. Бұл үдеріс Қ. Әбуевтің «Науан Хазірет» атты кітабында келтірілген: «1902 жылы 22-ші наурызда арнайы «ереже» бекітілді, онда мұсылмандарды христиан дініне аудару, біріктіру, біртіндеп, күштеусіз, айламен іске асыру көзделді және жаңа дінді қабылдау өз еріктерімен болып жатқандай сипатта өткізілуге тиісті болды».

Ислам дінінің қазақтар арасында тез таралуының патшалық Ресей үшін қауіпті бағыт алуына жол бермеу мақсатында патша үкіметі исламға қатысты өздерінің позициясын заңды түрде қайта қарап, қысым көрсету саясатына көшеді. «Уақытша Ереженің» негізінде Қазақстанды ұлттық саяси дербестігінен айырған патшалық ислам дінінің таралуы үкіметтің отарлау саясатының мақсаттарына қайшы келгендіктен, оны қолдаудан бас тартты (kk.wikipedia.org, 13).

Патша үкіметі 1869 жылы 27 қарашада Консистерия қаулы қабылдады. Ол қаулыда «қазақ даласындағы шоқындыру саясатының баяу

жүріп жатқандығы, сондықтан қазақтар үшін православие дінін тарататын мекемелер ашу жөнінде» айтылады. Бұл мекемелердің өте қажет екендігін өздерінше былай дәлелдеп те қояды: «Киргизы, как много и лично в текущем 1869 году дознано из двух или трех собеседование с ними через бывшего при мне переводчика нерасположены к христианской религии и отвечали на мой вопрос «если их старшины и начальники примут христианство и все они пойдут в следе их» (Мырзахметов, 20) – сондықтан осы миссияны дамыту үшін – қазақтарды шоқындыру үшін миссия жүргізетін стандарт қажет».

1887 жылы Ақмола облысына қарасты Щучинск станицасынан церковный мектеп ашылса, осы станицасынан миссионерлік стан ашу мақсатында Тобыл мен Сібір епархиясының епископы Авраамий дала генерал-губернаторына 1889 жылы 22-желтоқсанда хат жолдады: «егер Щучинск станицасынан миссионерлік стан ашсақ, қазақ даласындағы көшіп жүрген көшпенділерді бір жерге отырықшылыққа сонымен қатар, христиан дінін кеңінен енгізуге мүмкіндік туар еді. Сондықтан біздің өтінішімізді қабыл алуыңызды сұраймын» – десе, даланың генерал-губернаторы Тобыл мен Сібірдің епископы Авраамийге былай деп жауап береді: «Ваше Преосвященство, что вполне сочувственно отношусь к открытию миссионерской деятельности в Акмолинской области и с особенным удовольствием изъявляю свое согласие на учреждение предположенного вами миссионерского стана в станице Щученской. Придавая, вообще, делу насаждения истины христианской веры среди кочевников первостепенное государственное значение, а потому считая своим неприменнейшим долгом всесторонне содействовать благоприятному развитию этого святого дела, не могу не высказать Вашему Преосвященству своего взгляда на миссионерскую деятельность в киргизской степи» [10]. Осы хаттардың нәтижесінде Ақмола облысына қарасты Щучинск станицасынан 1892 жылы Щучинск миссионерлік станы ашылды (ҚР ОМА. 78-қор, 60-61).

Ал, енді 1905 жылғы «Қырғыз рухани миссияның» мына бір есебінде қазақ жеріндегі миссионерлік стандарттың жұмысын жандандыру үшін қаржылай көмектескен мекемелердің тізімі берілген:

1. Мәскеудің миссионерлік қоғамы – 3030 с.
2. Курскінің епархиясы – 2040 с.
3. Псковскийдің епархиясы – 2040 с.
4. Полтавскийдің епархиясы – 1000 с.
5. Новгородскийдің епархиясы – 3575 с.

6. Екатеринбург епархиясы – 1275 с.

7. Омскінің епархиясы – 2162 с. 35 т.

Басқа да православие дінінің орталықтарынан осы жылы 23389 сом 54 тиын түсті.

Тобыл шіркеуі Щучинскідегі станға жыл сайын – 250 сом, Ақмоладағы миссионерлік жұмысқа – 150 сом, Атбасарға – 100 сом, Көкшетауға – 100 сом, Қотырқөлдегі миссионерлік жұмысқа – 50 сомды жыл сайын төлеп тұрған. Сонда жылдық шығын 650 сом болған [11, 62-63-б].

Сондай-ақ Семей губернаторы А.Н. Тройницкий қазақ даласындағы православие миссиясын дамыту үшін жыл сайын төмендегіше қаржы бөліп отырған:

1. Семей облысына – 300 сом.
2. Павлодарға – 400 сом.
3. Қарқаралыға – 100 сом.
4. Көкпектіге – 25 сом.

Бұл мәлімет қырғыз миссиясының 1911 жылғы есебінен алынды (ҚР ОМА. 25-қор, 2).

Кейін Түркістан мен Ташкент епископы Ыстықкөл мен Николаевкада (Ташкент облысы) жергілікті ұлдар мен қыздарды жинап, ерлер мен әйелдер монастырын ашуды ұсынды. Осылайша Жетісу облысындағы Сарқанд миссионерлік мектебі 1895 жылы ашылса, миссионерлік стан 1898 жылы ашылып, оған Василий Покровский миссионер болып тағайындалды (Тажибаев, 1962, 13).

Тағы да осындай миссионерлік бағыттағы қыздар общинасы Қостанайдан 1894 жылы 25 мамырда ашылды (ҚР ОМА. 78-қор, 85).

XIX ғасырдың екінші жартысының соңына қарай қазақ даласынан православие дінінің мекемелері ашылған үстіне ашылып жатты.

Орынбор оку округы попечителінің нұсқауымен орыс-қазақ мектептерінде, тіпті медреселер мен мұсылман мектептерінде патшаның туған күнін (26 ақпан), таққа отырған күнін (2 наурыз), мұрагердің туған күнін (6 мамыр), патшайымның туған күні секілді мейрамдарды тойлау тапсырылды. Сонымен қатар, орыс-қазақ мектептерінде пасха мейрамы, қасиетті Троица күні, крестің көтерілген күні, қасиетті богородицаның храмға енген күні және т.б. парвославиелік діни мейрамдар тойлануы тиіс болды [18, 38-39-б]. Православиелік мейрамдардың тойлануымен қоса, мектептерге қазақтардың дәстүріне жат, мұсылман дінімен сыйыспайтын жаңа тәртіп енгізіле бастады. Мысалы, Ақтөбедегі екі класты орыс-қазақ училищесінде 1889 жылы орыс класы ашылғаннан бастап, «...барлық кластарда икондар ілініп, оку сабақтарынан кейін намазбен бірге,

православиелік дұғалар (молитва) оқылатын болды, кластарда қазақтарға тебетей киюге тыйым салынды; шіркеу әндері айтылып тұрды және оған оқушы қырғыздар да қатыстырылды» (Тенол, 1965, 164).

Православиелік дін өкілдері қазақтар арасында тұратын орыстар мен шоқынған қазақтарға «діни-адамгершілік тұрғыда тәрбиелеу бағытында» шаралар жүргізіле бастады.

1893 жылдың желтоқсанында осы мақсатпен «Торғай облысының қырғыздары арасында тұрып жатқан орыс балалары мен жаңа шоқынған мұсылмандарды қорғау ұйымы» құрылып, оның Жарғысы қабылданды. Аталған қоғамның қолдауымен 1895 жылы Қостанай уезінің Михайлов поселкесінде шоқынған қазақтар үшін үйлер және шіркеу мектебі салынды (ҚР ОМА. 25-қор, 107).

«Алтай және қырғыз миссиясының» берген есебі бойынша 1890 жылы 20 қазақ ерімен, 11 қазақ әйелі шоқындырылған; 1893 жылы христиандыққа 25 мұсылман қазақ тартылған. А.Е. Алекторов Алтай және қырғыз миссиясының 1887 жылғы есебіне жазған аннотациясында былай деп көрсетеді: ««Қырғыз миссиясының есебінен» біз қазақтардың арасында христиандықты тарату салыстырмалы түрде аз қолдауға ие болып отырғанын көреміз» (Мустафина, 1992, 33).

Шоқынғандардың басым көпшілігін патшалықтың отарлық, әлеуметтік, ұлттық езгісінің салдарынан тұрмыстары нашарлап, қайыршыланған және ауылда көмектесетін, жаны ашитын туыстары болмағандықтан, өліп қалмау үшін осы жолға түсуге мәжбүр болған қазақтар құрады. Қазақтарды осы ауыр жағдайға душар еткен және оны ұтымды пайдаланған орыс әкімшілік орындарының бөліп берген жер, жасаған жеңілдіктер мен үлестірген несиелер сияқты жарылқауларына бола, қазақтар атын өзгертіп, мысалы, «Нұртай Аманжолов – Николай болып (1869 ж. 21 маусым)», «Қырмұрат Шомбалов – Константин болып (1870 ж. 8 шілде)» [22], «Керей Жапалақов – Георгий болып (1880 ж. 26 ақпан)» (ҚР ОМА. 25-қор 2) ата-анасының азан шақырып қойған атынан айырылып, ділі мен дінінен тайып, амалсыздан орысқа айналып кете барды.

Мәскеудің миссионерлік қоғамы өзінің 1869 жылғы 21 қарашада қабылданған жарғысының 1-тарауының 1-бөлімінде «Миссионерлік қоғам православие дінін насихаттау барысындағы миссионерлерге, кітап шығаруға, бұратана халықтардың тіліне аударылатын кітаптар

үшін миссионер аудармашыларға төленетін қаражатты түгелдей өз мойындарына алатыны айтылған» (ҚР ОМА. 25-қор, 2).

1875 жылы миссионерлік қоғамның кеңесінде Қазанның «Братство св. Гурия»-ға қарасты аудармашылар комиссиясын қайта құру мәселесі қаралды. Бұратана халықтардың тілінде мынандай көлемде кітаптар аударылды:

1. Татар тілінде – 31
 2. Чуваш тілінде – 25
 3. Черемистер тілінде – 17
 4. Якут тілінде – 12
 5. Мордва тілінде – 11
 6. Қазақ тілінде – 15
- Барлығы: 111 кітап (123-бет).

Елисеевтің жазылған кітаптары аударылды. Оның бір ерекшелігі – кітап 2 әріппен (орыс-араб) 3 текстімен жазылған. Олар: орыс, қазақ (араб әрпімен), өзбек тілінде, барлығы бір бетке бірін-бірі аударып отырған.

Аударылған кітаптар тізімі:

1. Записки миссионера Букенского стана киргизской миссии за 1892-1899 гг. – Петроград, 1900.
 2. Русско-татарский словарь. г. Тобольск, 1905.
 3. Русско-татарская азбука – г. Тобольск, 1906.
 4. Об Иисусе Христе и Мухаммед. – г. Тобольск, 1905.
 5. О единой истинной вере (қазақша-орысша). – Петроград, 1910.
 6. Ииадединь – Столпы вери. – г. Тобольск, 1910.
 7. Практические советы и разъяснения по вопросам миссионерской практики. – Москва, 1911.
 8. Учреждение противомусульманской миссии в Тобольской епархии. – Петроград, 1912.
 9. О необходимости христианской проповеди при настоящих общегосударственных реформах. – Верный, 1913.
 10. Учреждение противомусульманской миссии в Туркестанской епархии. – Верный, 1913.
 11. Можно ли коренным русским православным переходить в ислам. – Верный, 1913.
 12. Грядущая опасность. – Верный, 1913.
- О необходимости и пользе русской грамоты для инородцев России. – Верный, 1913.

Важность и значение миссионерства. – Петроград, 1912.

Аударманың қалай болу керектігін Ильминский былайша түсіндіреді: «на массу инородцев надо смотреть как на детей, которые собрались

учиться и которым учитель должен преподавать элементарные знания, развивать их ум и воспитывать их религиозные чувства. Поэтому сначала нужно предложить инородцам главнейшие факты св. истории – просто и ясно.

Жалпы осындай миссионерлік жолға бағытталған аударма кітаптар Диакон Смолиннің айтуынша 1913 жылға дейін, миссионерлікті насихаттайтын көлемді кітаптар саны – 261-ге, көлемі кішкентай кітаптар – 320-ға жетті (Батырханов, 2011, 126).

Н. Чернавский өзінің «Зерттеулерінде»: «Екатерина 2 патшалық еткен кезеңде саяси пайда әкеледі деген есеппен қабылданған мұсылман дінін құрметтеу, тіпті оған қамқорлық жасау саясаты, әсіресе, қырғыздарға кері әсерін тигізді, себебі, біз оларды ислам арқылы Ресейге тартқымыз келген еді, алайда, айтулы мақсаттарға қол жеткізгеніміз шамалы сияқты. Керісінше, біз ислам дінін қырғыздарға – бұл

жабайы пұтқа табынушыларға – өзіміз әкеліп таңдық және шамалы уақыт ішінде оларды христиандық және орыстық мәдениеттің жасампаз ықпалынан аулақ болатындай етіп, әбден мұсылмандандырдық» деп өкініш білдірді.

Қорыта келгенде, Патша үкіметі тарапынан қазақтарды шоқындыруға көтерген күш жұмсалса да, сауатты, білімді азаматтардың арқасында қазақ жерінде шоқынғандар аз болды. Біздің төмендегі келтіріп отырған кестеміз Ресей мемлекетінің тарихи архивында сақталып, сол кездегі «Қазақ рухани миссиясының» 1897, 1902, 1910 жылдары ғана берген есебінен қазақ даласындағы шоқынған қазақтар санын көрсетуге мүмкіндік болды. Ал бұдан кейінгі есептерде шоқынған қазақтар саны көрсетілмеген [Қосымша В]. Демек, патшалық орыс үкіметінің қазақ даласына күшпен жүргізген шоқындыру саясатын зерттеп, зерделеу әлі де көп ғылыми ізденісті талап етері сөзсіз.

Әдебиеттер

Әбенова Бибігүл Сейілқызы. 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары: диссертация. – Алматы, 2000.

Волков Д.В. Записи об Оренбургском крае // Оренбургские губернские ведомости – 1859.

Жанақов Б.М. Қазақстандағы ислам мәдениеті: Наурыз-Мұхаммед Таласұлының мұрасы: монография. – Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 134-б.

Құранбек Әсет Абайұлы. Қазақ философиясындағы дәстүр мен жаңашылдық (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы). Диссертация.

<https://kk.wikipedia.org/wiki/орыстандыру>

Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Exhectations and Resulrs.

ҚР ОМА. 25- қор. 1-т., 2236-іс. 3-п.

ҚР ОМА. 44-қор. 3-т. 34-іс. 3-п.

Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Б. 20.

ҚР ОМА. 95-қор. 2-т. 25-іс. 22-п.

ҚР ОМА. 78-қор. 2-т. 4759-іс. 85-п.

ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 2675-іс. 4-п.

Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине 19 века. – Алматы: Казгосиздат, 1962. – 508 с.

ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 2236-іс. 1-п

Батырханов Ғ. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізілген миссионерлік саясаты (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы): диссертация. – Алматы. 185-б.

<http://ikaz.kz/patsha-okimetinin-zh%D2%AFrgizgen-konystan/>

ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 1426-іс. 79-п

Педагогическая мысль в Казахстана во второй половине 19 века. – Алматы: Казахстан, 1965. – 164 с.

Актюбинский городской вестник. 1914. – N 18. С.1-6.(2).

(ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 1426-іс. 96,99-107-пп)

Мустафина Р.Ф. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 144-б.

ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 2188-іс. 2,5-пп

ҚР ОМА. 25-қор. 1-т. 2300-іс. 2-п.

ҚР ОМА 4-қор. 1 – т. 3277- іс. 13-14-пп.

References

Kurmanbek Aset Abaiuly, Kazak filosofiasyndagy dastur men zhanashyldyk (XIX gasyr men XX gasyrdyn basy). Dissertasia

<https://kk.wikipedia.org/wiki/orystandyru>

Zhanakov B.M., Kazakstandagy islam madeniety: Nauryz-Muxammed Talasulynyn murasy. Monografia. Astana Master ПО ЖШС, 2017. 134-б.

Abenova Bibigul Seilkyzy 1986 zhylygı akımshilik-baskaru reformalarynyn Orynbor olkesine engizilui zhane onyn zardaptary, dissertasiya, Almaty 2000

Bolkov D.B. Zhapis ob Orenburgskom krae. Orenburgskie gubernskie bedomosti– 1859.

Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in the XIX Century: Activity, Exhectations and Resulrs.

KR OMA. 25- kor. 1-т., 2236- is. 3-п.

KR OMA. 44- kor. 3-т. 34- is. 3-п.

Myrzahmetov M., Kazak kalai orystandyryldy.. –B. 20.

KR OMA. 95- kor. 2-т. 25- is. 22-п.

KR OMA. 78- kor. 2-т. 4759- is. 85-п.

KR OMA. 25- kor. 1-т. 2675- is. 4-п.

Tazhibaiiev T.T. Prosbishenie I shkoly Kazakstana bo btoroi polovine XIX veka. –Almaty: Kazgoizdat. 1962.-508s.

KR OMA. 25- kor. 1-т. 2236- is. 1-п

Batyrhanov G. Patshalyk Reseidin Kazakstanga zhurgi missiontrlik saiasaty (XIX g. Ekinshi zhartysy – XXg. Basy). Dissertasiya. Almaty 185-b.

<http://ikaz.kz/patsha-okimetinin-zh%D2%AFrgizgen-konystan/>

KR OMA. 25- kor. 1-т. 1426- is. 79-п

T. Pedagogisheski mysl v Kazakstane vo vtoroi polovine XIX veka. – Almaty: kazakstan 1965.-164s.

Aktubinskii gorodskoi vestnik 1914. – N 18. S.1-6.(2).

(KR OMA. 25- kor. 1-т. 1426- is. 96,99-107-пп)

Mustafina R.F. Predstavlenia, kul'ty obriady u kazaxov. Almaty.Kazak universitety 1992.144-b.

KR OMA. 25- kor. 1-т. 2188- is. 2,5-пп

KR OMA. 25- kor. 1-т. 2300- is. 2-п.

KR OMA. 4-kor 1 – т. 3277- is. 13-14-пп.

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Section 2
CULTURAL STUDIES

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Abylov T.

Doctoral student of Ankara University,
Turkey, Ankara, e-mail: abylovtt@gmail.com

ISLAM IN THE GOLDEN HORDE: SPREAD AND IMPACT ON THE EURASIAN STEPPE

In this paper the Islamization process of the Golden Horde and its results will be discussed. The Golden Horde has unified the areas such as **Desht-i Kipchak, Crimea, Volga Bulgaria and the North Caucasus**, which were very different from each other in cultural, religious and political aspects. As a result, inter-religious and international cultural change has increased and a unique syncretic Golden Horde culture has emerged. In the Golden Horde, a religious tolerance policy was carried out where Muslims, Christians, Buddhists, Jews and many other religious groups lived peacefully. This was a very rare case for the Middle Ages time. After a while when Islam strengthened, it became an official religion of the state in the Golden Horde. This case leads us to study the political and cultural context of religious change. The aim of the article is to look into the stages of the Islamization of the Golden Horde starting from the upper class of the its society to ordinary people. Also to find out how the Golden Horde became the center of the Islamic world in the Northern Eurasian steppes.

Key words: Golden Horde, Turko-Mongol state, Kipchaks, religion, Islam, Desht-i Kipchak, sufism.

Абылов Т.

Анкара университетінің докторанты,
Түркия, Анкара қ., e-mail: abylovtt@gmail.com

Алтын ордада ислам: таралуы мен Еуразия даласына әсері

Бұл мақалада Алтын Орданың ислам дінін қабылдау үрдісі мен оның тарихи нәтижелері қарастырылады. Алтын Орда бір-біріне мәдени, діни және саяси тұрғыдан ұқсамайтын Дешті Қыпшақ, Қырым, Еділ Бұлғариясы мен Солтүстік Кавказ сияқты аймақтарды біріктірді. Нәтижесінде дінаралық, ұлтаралық қарым-қатынастар күшейіп, Алтын Ордада ерекше мәдениет пайда болды. Алтын Ордада белгілі бір дінге басымдық бермей, діни төзімділік саясаты жүргізілді. Соның арқасында мұсылмандар, христиандар, буддистер, йаһудилер мен т.б. діни қауымдар бейбіт өмір сүрді. Бұл ортағасырлық дүние үшін сирек кездесетін жағдай еді. Кейіннен ислам Алтын Ордада мемлекеттік дін дәрежесіне жетті. Бұл жағдай діни өзгерістердің саяси және мәдени мәнін зерттеуді қажет етеді. Сондай-ақ мақалада, Алтын Орда қоғамындағы жоғарғы тап арасына исламның таралуы кезеңдері мен оның ислам өркениетінің солтүстік Еуразия далаларындағы орталығына айналуы себептері қарастырылады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, түркі-моңғол мемлекеті, қыпшақтар, дін, ислам, Дешті Қыпшақ, суфизм.

Абылов Т.

Докторант Университета Анкара,
Турция, г. Анкара, e-mail: abylovtt@gmail.com

Ислам в Золотой Орде: распространение и влияние на Евразийскую степь

В данной статье будет рассмотрен процесс исламизации Золотой Орды и его последствия. Золотая Орда объединила такие области, как Дешт-и Кипчак, Крым, Волжская Булгария и Северный Кавказ, которые сильно отличались друг от друга в культурном, религиозном и

политическом аспектах. В результате межрелигиозные и международные культурные изменения усилились и возникла уникальная синкретическая культура Золотой Орды. В Золотой Орде проводилась политика религиозной терпимости, в рамках которой мирно жили мусульмане, христиане, буддисты, евреи и многие другие религиозные группы. Это был очень редкий случай для Средневековья. Через некоторое время Ислам стал официальной религией государства в Золотой Орде. Этот случай подводит нас к изучению политического и культурного контекста религиозных изменений. В статье ставится задача выявить этапы исламизации сословной верхушки и причины становления Золотой Орды как центра исламской цивилизации в северных степях Евразии.

Ключевые слова: Золотая Орда, тюрко-монгольское государство, кипчаки, религия, ислам, Дешт-и Кипчак, суфизм.

Introduction

In the first quarter of 13th century the Turk and Mongol tribes came together under the leadership of Chenghis Khan and established a huge state, than expanded to large areas in a short period of time. It is considered to be one of the most important events in the history of the world. The Golden Horde is a Turko-Mongol state founded after the Mongol military campaigns to the west.

Although this state had a Mongol tradition in the beginning, soon became turkicized with the influence of the Kipchaks, Bulgarians and the other Turkic tribes. While the Golden Horde turkicized gradually, various sufi tariqats and sects emerged in the Muslim world, which was damaged by the destructive effect of the Mongol invasion. The sufi orders not only played important role in the survival of the Islamic culture and its spread, but it also was effective in the Islamization of many states and governments. Meanwhile, a Turkic origin mystic Khoja Ahmed Yasawi and his tariqat which was formed later by his teachings, played a great role in the Islamization of the nomadic Turks. Yasawi dervishes extending from Khorasan, Khorezm, Transoxania, Azerbaijan, Caucasus, Anatolia and Balkans have spread Islamic culture in these areas. Also Yassawiya played a major role in the Islamization of the Golden Horde people. However, we should not ignore the influence of tariqats such as Kubrawiya, Mawlawiyya and Qalandariyya in this process.

Saray was a capital city of the Golden Horde State, which is established on a wide area extending from Idil basin to the regions north of the Aral lake and Kama river, from Dnieper to Dinyester rivers. This city has become one of the most important centers of Eastern Europe and Western Siberia in a short time due to its political importance, and as well as the trade routes that crossed it. This geography where the Golden Horde state was founded, recognized the Islamic religion in the period of Khazar Khaganate and the Volga Bulgaria Khanate. The Islam which

had become widespread due to religious tolerance of Khazar kingdom, rose to the level of the state religion when Volga-Bulgarian khan Almish accepted Islam in 900. After that these areas became a Muslim land under influence of the Abbasid caliphs. In time, the region with its structure, architecture and culture, has gained importance in terms of Turko-Islamic civilization. Turko-Islamic culture formed in this region made a significant contribution to the Islamization of the Golden Horde State. The Volga Bulgarian khanate, which played an important role in the formation and spread of Islamic culture in the region, had political and commercial relations with Kiyev and other Russian principalities. Although the Bulgarians were most profitable in the struggle for regional supremacy, the situation changed in favor of the Russians after duke Vladimir accepted Christianity and united the other dukes around himself. Even it is seen from the Russian sources (letopis) that mutual aid and trade agreements were made between Bulgarians and Russians. The Volga Bulgaria state, which was active in the region before the Mongol invasion, had weakened and left the offensive after the expedition to Ustyug in 1219 to mobilize trade routes to the West. After that date they went to defense. As a result of the weakening of the Idil-Bulgarian State, the situation that would prevent the spread of Islam in the region arose and this situation was eliminated due to the Mongol invasion. That is, the Russian attacks against Bulgarians that increased in 20's of the 13th century were interrupted by the Mongol invasion. Thanks to these developments, the situation in Idil-Ural region has changed in favor of Islam. As a matter of fact, the Islamization of the Golden Horde state established in the following years proves this view (Gündoğdu, 2005: 235).

In the studies on the Islamization of the Golden Horde, various views have been presented by the researchers. Among these, there are historians who suspect that the Golden Horde khans were true Muslims. It has been argued that the khans used Islam in

their political interests and that the religion of khans is only «power» (Yurchenko, 2012:16). However, the Golden Horde was the first to accept Islam within the three Ulus (states) belonging to the Chenghizids. Some researchers have argued that Islam did not fit very well in nomadic lifestyle in the Golden Horde, therefore the propaganda of Islam was not successful (Grekov, Yakubovsky, 1941:112). But in 1253 the Franciscan pastor Rubruck, who was in the Golden Horde, reported to his astonishment that he had met the Muslims he had described as «Saracens». Some of the researchers, while researching the situation of the people becoming a muslim in the Golden Horde, have expressed their views relying only on oral sources, while there were many written religious sources such as *Nehjul-Feradis*, *Kalandername*, *al-Fetawa'l-Bezzaziyye*. Therefore, the religious situation has not been clarified more clearly.

Relations of Mongols with the Universal Religions

The historical sources of the Mongol Empire state that khans showed respect for all religions. It is reported that Chenghis Khan treated all religious scholars and men well, no matter which religions they belonged. Muslim scholars, merchants and statesmen around Chenghiz Khan have always lived in great tolerance and he benefited from them when necessary. There are names of some Muslim Turks among the people from whom benefited Chenghiz Khan. These were Mahmud Yalavach al-Khwarizmi, Danishmend from the Karluks, Hasan and Jafar Hodja (Kitapci, 2005:33). In addition, Ali Khoja Bukhari, Yusuf Kenka Otrari were the chiefs of the embassy delegation sent to Khorezmshah by Chenghiz Khan. Such as this, many other Muslim merchants and 'alims (scholars) were in the service of Chenghis Khan. (Barthold, 1981: 421-422) Juwayni explains the attitude of Chenghis Khan to Muslims: «The Mongols respected Muslims. They set up white and clean felt tents for Muslim merchants. Now Muslims have lost their former reputation because they have dug each other's well» (Cüveyni, 2013: 117).

Another similar practice shows how much Ogedey Khan, the heir to Genghis Khan, values the freedom of religion and conscience. According to a story reported by Juwayni, a Uighur noble who was an idolater lent a Muslim, when it was clear that the latter could not pay the debt, the nobleman told him that he would punish and smite him with a stick hundred times in the middle of the bazaar, in condition if he doesn't convert to Buddhism. When khan

of the khans had listened to the two sides upon the complaint of this poor Muslim, he ordered to punish Uighur noble with hundred hit with a stick in the bazaar, and forced him to give up his house to Muslim. In advance, khan granted a muslim one hundred balish (Juwayni, 2013:216).

However, it is necessary to approach these reports carefully. Because, in the early period we also see from the sources that some of Islamic ceremonies such as ablution and slaughter of animals were banned by the Mongol khans (Cüveyni, 2013:248). In the later times, in Ilkhanid (Kitapçı, 2005:175) and Great Yuan State also were practiced some of anti-Islamic attitude. (Roux, 2014:316).

Christian writers emphasize that the Karakorum and Saray khans were Christians or at least tolerated Christianity. William of Rubruck, wrote on this subject and about Monke Khan the following: «He had such a habit: In the days marked by his seer as a holiday, or in Nastori clergymen's sacred days, Monke Khan used to make a big ceremony in his palace. In such as days the Christian clergymen came first in their religious clothes and prayed for the khan and blessed him. When they went Muslim clergymen came and did the same. After them, the men of the pagans did the same things». (Ruysbroeckli, 2010, 198). The Venetian traveler Marco Polo (1254-1324) also reports the same narration. After informing about Kubilai Khan's celebration a Christian holiday with his close circle and the Christian clergy, Marco writes: «In the feasts of Muslims, Jewish, and pagans, he (The great khan Kubilai – note of writer) did the same. When he was asked why he does this, Kubilai Khan replied: «There are four great Prophets who are revered and worshipped by the different classes of mankind. The Christians regard Jesus Christ as their divinity; the Saracens, Mahomet; the Jews, Moses; and the idolaters, Sogomombar-kan, the most eminent amongst their idols. I do honour and show respect to all the four, and invoke to my aid whichever amongst them is in truth supreme in heaven...» (Marco Polo, 1946:159). This shows that the Mongols knew all the universal religions very well. Ruysbroeckli writes that one of the two districts of Karakorum belonged to Muslims and there were two mosques. On the edge of the city there was the Christian church (Ruysbroeckli, 2010:231). The clergymen of different religions made disputes in front of the Mongolian khans.

The Mongols have learned about Buddhism, Christianity, Islam and many other religions. They had not pressured the nations they had conquered to impose their traditional beliefs, nevertheless, the Mongols also had not rushed to accept another re-

ligion. They wanted to find allies through the local nobles and their religion. This is not just a simple religious tolerance. Here we see the synthesis of two factors: political interests and psychological side.

The attitude towards different religions was so flexible that even within a family, individuals could belong to different religions. For example, Batu Khan belonged to the old Turkish-Mongol religion. His son, Sartak, was also interested in the Nestorian sect of Christianity. According to the rumors, Sartak was so fond of the Nestorianism. For instance after he took the throne in Karakorum, on the way back to Saray, he did not give a visit to Berke's palace. Later in letter to Berke he wrote: «Thou art a Musalman, and I follow Christian faith; to look upon the face of a Musalman is unlucky» (al-Juzjani, 1875: 1291). The fathers (Juchi and Tugrulja) of the Muslim Berke and Uzbek Khan were in their ancestors' religion. This situation lasted for many years in the Golden Horde. The Mongol noblemen really wanted to use all influential religions for their own benefit. In the later period, the Mongol khans of the Golden Horde accepted the Islamic religion, but the other religions were granted freedom. This is not all due to the «religious tolerance» of the Mongols, but rather to the fact that the mongols intended to subdue the nations through the religion they belong to.

The beginning of Islamization in the Golden Horde

Berke was the first muslim khan of the Golden Horde (1209-1266). Berke khan's acceptance of Islam and his struggle with his nephew Hulagu was an event on a scale of states and became the subject of many narrations.

Most of muslim historians have given an information about Berke khan. To summarize, all sources mention the following: In the 1240s Berke khan went to Bukhara and met with Sayfuddin Baherzi (d. 1261) (in some sources he was called Shamsuddin), the successor of Najmuddin Kubra and the sheikh of the sufis, and accepted Islam there. (al-Omeri, 2003:115).

In the work of Rukneddin Baybars (d. 1325), it is written that Berke khan accepted Islam in 662 Hijra. This corresponds to the Gregorian calendar on November 4, 1263 – October 23, 1264. Al-Qalqashandi's writings are more suited to the truth. Al-Qalqashandi writes: «The first ruler of this state (the Land of Juchi – *the note of the author*) was the son of Juchi Berke khan. When Batu Khan sent Berke for the ceremony of coronation of Monke Kagan, he already was a Muslim. Berke put him on the throne

and came back. On the way back, he met with Baherzi and accepted Islam beside him. He was sincere in his faith. After his brother Batu Khan, Berke had the throne as a Muslim (al-Qalqashandi, 1914:474).

Al-Makrizi writes: «Berke khan accepted Islam. He began practicing Muslim rituals in his state, opened madrasahs, and respected the women. His wife Chichek Hatun also converted to Islam and built a mosque-tent for herself. The mosque was built under the administration of the sheik Najmuddin Kubra» (Tiesenhausen, 1884:428). In fact, Najmuddin Kubra (1145-1221) could not have attended an event of Berke khan and his wife's acceptance of Islam, because he died when Berke was 12, and young prince was not married at the time. However, the teachings of Najmuddin Kubra were widespread among the people even after many years of his death. He also had many followers. One of them was Sayfuddin Baherzi, who was mentioned above. As an expression of gratitude, Berke khan has rewarded him generously. But, a real sufi, Sayfuddin had avoided such material benefits. Based on the work of Baybars, al-Ayni writes: «When Najmuddin Kubra gained fame, he became incredibly popular among the people. He sent his followers to big cities for the implementation of the Islamic laws. So he appointed Saaduddin al-Hamawi to Khorasan, Kamaledin ash-Sheryaki to Turkestan, Nizameddin al-Jendi to Desht-i Kipchak and Sayfuddin Baherzi to Bukhara. When Baherzi moved to Bukhara, he sent one of his best students to Berke khan. His student met with Berke khan, gave him an advice, awakened inside him a sense of love for Islam and explained the way he would follow in the future. Berke, accepted Islam alongside him and caused most of his people to become a Muslim (al-Ayni, 2009:91).

Another Sufi order that influenced the Islamization of the Golden Horde is Yasawism. This first Turkic tariqat, which was established by Turkic origin mystic around Turks, initially was settled in the vicinity of Sirdarya in Yasi-Tashkent cities. Then, it extended to the Transoxania and Khorezm where the Turkic language and culture gained strength, after a while from there spread to the steppe. The Yasawi center, which undertook this function in Khorezm, was the city of Bakirgan or Bakirgan Ata. In this city Ahmed Yasawi's third caliph (successor) Suleiman Hakim Ata worked actively and popularized Yasawism in Khorezm area. The book of Bakirgan, which attributed to him was very popular among the Muslims of Idil-Ural and Turkistan. This case shows the role of Yasawism, which came to those regions through Khorezm, on the islamization of the Golden Horde.

Approximately between November 15, 1262 and November 3, 1263, Berke khan sent a letter to the Egyptian sultan Rukneddin Baybars informing him on his acceptance of Islam. In his letter Berke khan gave the names of those who accepted Islam and what families they were from. This news was greeted with enthusiasm in Cairo and great respect was shown to the ambassadors who brought this news. According to al-Makrizi, on July 7, 1263, the caliph al-Hakim performed the Friday prayer with the envoys of Berke khan. People in the mosque prayed for both sultan and Berke khan. The another envoy sent to sultan Baybars, delivered a request of Berke asking sultan to send his men to the holy places Mecca and Medina in order to perform pilgrimage (hajj) on behalf of him. Sultan of course agreed, moreover, he ordered priests in Mecca, Medina, Jerusalem and in Cairo to pray in the honor of Berke khan and sultan al-Malik az-Zahir (Tiesenhausen, 1884: 431).

Ambassadors, merchants and scholars who came to Egypt from the Juchi Ulus (land) were in a hurry to go on the pilgrimage. In 1264-1265 sultan alongside delegation sent to Mecca three written descriptions of the pilgrimage that had to be performed on behalf of Berke khan, also two bottles of holy water taken from Zamzam well and rosemary oil (Tiesenhausen, 1884: 358).

In the letter of Berke khan, the people whom names were on the list of those who accepted Islam, were very happy that their names mentioned in the center of the Islamic world! Hence, from each relative of Berke, personal letters to the Egyptian sultan on their acceptance of Islam began to come. For example, in 1271 sultan received a letter from Emir Noghai, Berke khan's relative. He wrote in his letter that he converted to Islam, and in return he was given gratitude and praise (Tiesenhausen, 1884: 434).

Berke khan's name has become well-known throughout the Islamic world. The Arab historian Nuweyri writes about him the following: «The Islam took place in his heart. He made the Islamic symbols recognizable, welcomed the fakih (scholars on Islamic law) and brought them closer to himself. He built madrasahs and mosques in his country. He was the first to accept Islam from the descendants of Chinghis Han. Once he became a Muslim, most of his people accepted Islam, too...» (Tiesenhausen, 1884: 151). Juchi Ulusu's official acceptance of Islam, made it completely independent from Karakorum, the capital of the Mongol Empire, and led it to the Islamic World which had a more developed culture.

Summarizing the information received from the Muslim sources about Berke khan, we can say that the acceptance of Islam by the Juchi Ulus has taken place in two stages. In the first stage, Berke with his wife and relatives converted to Islam in the 40s of the XIII. century, before he took the throne. Berke accepted Islam through Sayfuddin Baherzi, a student of the famous Najmuddin Kubra, the sheikh of the sufis. Nevertheless, Berke khan's acceptance of Islam has not become an event in the scale of the Juchi Ulus, but was only a memorable case in the history of the dynasty. But this event has laid the ground for the Islamization of the Ulus in a later period. Once Berke became a Muslim the Muslim feudals of the Juchi Ulus have worked hard to bring him to the throne. The second stage is Berke's rise to the throne and process of declaration of Islam as a state religion. The last event, however, is usually only associated with Uzbek Khan. The reason for this is that the concept of «official state religion» has been explored and explained in terms of science. In the Middle Ages usually the religion in which the monarch belonged and issued laws according to it, regarded as an official state religion. In this context, it was not important whether the majority of the people belonged to the same religion or not. The status of religion could be changed with the resignation of the monarch. But the issue is not limited to this. Berke khan has taken several important steps in an international scale to legalize the religion of Islam in the Juchi Ulus. Berke khan sent an authorized delegation to Cairo, which was considered the center of the Islamic world at that time, to inform the news that Islam was accepted as the official religion in the Juchi Ulus.

Berke khan's attempt to fight Hulagu and his son who had taken the curse of the Muslims was a big step for the whole Islamic world. Berke khan defeated Hulagu's army. Historical works describe this event in detail. All sources indicate to one fact, Berke khan was ready to do everything for the sake of the religion. The sultan of Egypt also provoked Berke against Hulagu in his every letter: «His wife is a Christian. He formalized the religion of the cross. It is your duty to fight with infidels even if they are your relatives. Our Prophet (p.b.u.h) also fought with his closest relatives and declared jihad to the Quraish. They were commanded to fight them until they said, «There is no God but Allah». Islam is not about words, jihad is one of the pillars of Islam». (Tiesenhausen, 1884: 55). These words of the sultan had a great impact on Berke. Similar opinions were also included in Berke's letter of reply. Berke stated that the struggle against Hulagu was a sac-

red duty for the Islamic World: «We began to fight with my four brothers around the world to light the flames of faith again, to give back the Holy Quran, prosperity, azan and righteous to the their owners. To avenge for the imams and people». (Tiesenhausen, 1884: 59).

Nevertheless, during the period of Berke khan, Islam did not spread much between the nomadic tribes and even among the Mongols and Kipchaks living in the cities. After Berke's death, his successors were not ready to recognize Islam as an official religion. (Tuda-Mengu, 1282-1287; Tokta, 1291-1312, etc.). Mengu Timur's son Tokta khan sympathized with Buddhism and he liked the lamas and the wise men. However, even in this period the close liaison with Cairo was not broken. Egypt, which had been seen mighty and powerful state in the eyes of the Golden Horde khans, continued to play an important role in the Islamization of the Juchi Ulus.

The growth of the cities in parallel with the spread and strengthening of Islam is a well-known fact. Many cities have been established in the Juchi Ulus. Saray, a capital city of the Golden Horde was a typical Islamic city. The Juchi Ulus has become an integral part of the Islamic world. Trade and crafts began to develop rapidly, on the banners on the tallest buildings and places, the verses from the Quran were written in capital letters. At the highest point of the roof of the palace in Saray, a crescent moon made of gold was placed. In Juchi Ulus, was made an opportunity for all the muslims of the world to meet each other. So, in this period Islamic culture was developed, a school and madrasahs system was established, literary works of world-famous were written. Education was in the hands of mosques. In 1261, Berke khan, in his letter to sultan Baybars, after informing him about his declaration of Islam as a state religion, he empathises that here the children (in the Golden Horde) are learning the Quran in madrasahs.

The spread of Islam among the nomadic tribes living in the steppes of Juchi Ulus has been difficult and took a long time. (al-Umari, 2003:182). In this context, very few significant changes are seen at the beginning of the XIV-XV. centuries. In the territory of Desht-i Kipchak, the muslim graveyards as well as kurgans and balbats, which were seen remotely, also emerged. Later on, tombs were built on them. Perhaps it was an imitation of old Kurgan customs. The nomadic nobility, even after moving to the cities of the Juchi Ulus, preserved this custom (Fedorov-Davidov, 1966:205). Islam, began to strengthen its position among the nomads only in the middle of the XV. century.

Islam as a state religion of the Golden Horde

The rulers of the Golden Horde until Uzbek Khan, were not a Muslim, except of course Berke khan (1256-1266). Uzbek Khan, when he coronated as a monarch he had not converted to Islam yet. In 1315, he even married his sister Konchek Hatun to the duke of Moscow Yuri Danilovich, then Konchek Hatun was baptized and her name was changed to Agatha. After a while Uzbek Khan took the name of Muhammad when he accepted Islam probably in 720 (1320). The existence of the name Muhammad in the coins after this date confirms this information. According to the narrations of Otemish Haji and Abdulgaffar Kirimi, one day while Uzbek Khan was watching performance of the magicians, four saints approached to him and told that they came to teach and invite him to Islam. One of them was Baba Tokles. Magicians were defeated by the saints in the competition, which was organised upon the suggestion of the first, in the presence of Uzbek Khan. Thereupon, all of those who were there, especially Uzbek Han, accepted Islam. After that, Islam was spread in the entire Desht-i Kipchak (Otemis Haci, 2014: 53-54). In some narrations written that the person who brought Uzbek to Islam was sufi named Sayyid Ata (Barthold, 1975: 241).

Juchi Ulus became a real Islamic country during the reign of Muhammad Uzbek Khan. After Tokhta's death (1312), Uzbek succeeded the throne with the help of the ruler of Khorezm Kutlug Timur and his wife Bayalin. Later on, in order to strengthen his relations with Cairo, Uzbek Khan married one of his relative to the Egyptian sultan (Ibn Khaldun, 2006:635).

Before his ascension to the throne, Uzbek was not a Muslim, so he was supported by the noblemen who were opponents of Islam. But when he became a khan, Uzbek started to behave unexpectedly. For example he accepted Islam and declared it as a state religion. Some of the feudals, including their relatives, opposed Uzbek Khan and tried to dethrone him. When he got stronger, he ordered the murder of old pagan clerics (Tiesenhausen, 1884:174). Thus, the rivals of Islam in the Golden Horde have been neutralized.

Islamic sources praise Uzbek khan's loyalty. In fact, he has accepted the religion of Islam having inspired by tariqat. Numanuddin al-Khorezmi, one of the great sheikhs of the period, had a separate and exceptional place in his spiritual life. His headquarter were frequently visited by the u'lama and religious gatherings and propaganda (wa'z) were organized there. For example, al-Umari writes the fol-

lowing: «He is a true Muslim and he doesn't hide it. He is firmly bound by Islamic law, makes a prayer and holds a fast». (al-Umari, 2003:177). Ibn Batuta praised Uzbek Khan: «This sultan is owner of the very large and great country. He is great and high in power, rank and value. He is devastating God's enemies, as well as people of the great Constantinople. He is the most diligent Mujahid of Islam in war with enemies of this religion. He is one of the seven greatest and most powerful rulers in the World». (Ibn Batuta, 1987:338) He has become a few rulers in the Islamic world, who was worthy of such praises.

In sources begin to be cited the clergymen of Islam: Imam, mufti, sufi, sheikh, kadi, sharif, poor (dervish), sayyid, hatip, talib, fakih. According to Ibn Batuta, Uzbek Khan organized a big meeting gathering the sheikhs, the women, the fakih, the sharifs and the poor (dervishes). (Ibn Batuta, 1987, 339). The clergy called probably be listed according to their religious titles. We know something about the first two (sheikh and kadi). The title «sharif» was used for the man who came from the famous and noble family. Usually, this title was given to descendants of the prophet Muhammad. The words «sharif» and «sayyid» were frequently used as synonymous words. In Ibn Battuta's work, the title of «sayyid» was shown to be a little better than the title of «sharif». «The head of sharifs was honorable sayyid...» he writes. (Ibn Batuta, 1987:339)

Not in vain Ibn Battuta mentioned the sharifs alongside with the poor (dervishes) in the meeting of Uzbek Khan. Under the order of the sultan of Egypt in 1371, sharifs started wearing green turban. At that time, the poor were called «fakir» (dervishes). But in the Juchi Ulus, where sufism was popular, the meaning of this word was slightly different. In other words, only a poor person who is loyal to religion and who rejects the pleasures of the world was called «fakir». Many sufi and dervishes introduced themselves as modest poor men. Moreover, the word «fakir» (poor) is often used as a synonym for sufi and dervish. Apart from the mentioned titles, the title of «imam» is also seen.

During the period of the Juchi Ulus, the Bulgarian State continued to be the northernmost center of the Muslim world. The presence of a powerful Islamic state in the North, that had been detached from the center of Islamic world astonished Muslims. It was considered to be a good deed to come to this land and to help muslim brothers in education and to give them a spiritual support. It is no coincidence that the arrival of Muslims from the distant countries to Bulgaria was called «small pilgrimage». In this period, Bulgarians were mus-

lims for 400 years. After the Mongol invasion, a traveler Ruysbroeckli came to Bulgarian territory and wrote the following: «These Bulgarians are the most strict Muslims. They depend on Muhammad's laws more than anyone else». (Ruysbroeckli, 2010:143.) The Bulgarians attempted to spread the religion of Islam among the neighboring Turkish and Finnish-Ugor nations (Marjani, 1885:31). Especially Islam has begun to spread successfully among the nomadic people.

One of the tribes who had the most significant transformation among the Turk nation after period of Chenghis Khan, were Kipchaks. The Kipchaks, which were living as a nomad tribal confederation outside settled nations, were in the process of being assimilated by the Islam, Catholicism and Orthodox before the Mongol invasion. In the Islamic world, they had the opportunity to maintain their identities relatively with the privilege of being one of the components of the state especially in the Khorezm area. However, it is not possible to say the same for the Kipchak communities, which were in contact with the Catholicism and Orthodox religions. The famous Codex Cumanicus dictionary, written in the 14th century to spread Christianity among the Kipchaks, carries the memory of this period. It was only a matter of time before Kipchaks, who had come into contact with the Orthodox, to be absorbed in the crowded Slavic masses, as had happened to many of the earlier and later steppe tribes. It is known that some of the Kipchaks passed to Orthodoxy with the influence of the Russians before 1223. The Kuman leaders with Christian names who were captured and killed by Jebe and Subutai, proves this. These are Yuri the son of Konchak and Danyil the son of Kebek. Ibn Battuta also encountered Christian Kipchak tribes in Desht-i Kipchak territory (Ibn Batuta, 1987:328). Mongolian raids have re-defined the boundaries between the steppe and the settled world, which were near to be erased. In this new period, which started with Batu, the ruling class of Kipchaks was destroyed, but the old Kipchak areas remained ethnically preserved. As one of the main nations of the state, they remained to be representatives of the steppe in the Golden Horde. Surprisingly, in Islamic sources the name of the Golden Horde is mentioned as a «Kipchak Sultanate».

Conclusion

When the Mongols emerged on the stage of history as a global power, they met nations who were more civilized than they did. They got acquainted with the writing through the Uighurs, trying

to complete their own deficiencies culturally. However, when the Mongols with their old traditional beliefs faced systematic religions such as Islam, Christianity and Buddhism, they felt a religious vacuum. For this reason, Mongolian khans have always enjoyed to talk with the representatives of other religions and to get information about them. They kept their shamans with them in these dialogues, and were always respectful to the representatives of all religions. Thanks to the influence of the Mongol faith, they have always been respectful to people with extraordinary abilities, and to magics, so, they have shown all kinds of tolerance to religion and clergy as long as they were not contrary to the laws they have developed with tribal culture. They also respected the religions and their representatives in the regions they invaded. From the very beginning of the military campaigns, they showed religious tolerance against all religions and sects unless they contradicted their policy; in some way, they have pursued a balanced policy to support these groups in order to keep them under their control.

The adoption of Islam in the central regions of the Golden Horde also helped spread of this religion in the territory of Desht-i Kipchak. The Kipchak steppe and Eastern Europe, which were in all kinds

of religious and ethnic alliances, led to the revival of the nomadic culture with Islamization. The presence of regions in the territory of the Golden Horde, which have reached high Islamic culture such as Crimea, Bulgaria of Idil and Khorezm, was undoubtedly influential in the election of Islam as the official religion in this state. It would be misleading to regard the Islamization of the Golden Horde as a mere change of religion. It is necessary to see this as a factor that constituted the base of great ethnic similarity in Eurasia, which lead to the separation of this base afterwards. So, in the Golden Horde Islam was not just about a religion that ruling class belonged to, but it determined the domestic and foreign policy in the state law of the period.

As part of this process, relation of the religion and the politics have added an original interpretation to Islamic civilization. This interpretation, which has already emerged with the Islamization of the Turks, represents a secular understanding of religion and politics, especially after Chinghis Khan's period in Central Asia. The old Turkic-Mongol law was introduced in this stage as the Chinghis law. This experience has become a basis for the creation and development of secular traditions in the Islamic World.

References

- Al-'Ayni, (2009) 'Iqd Al-Jūman Fī Ta'rikh Ahl Al-Zamān. Ed. M. M. Amin. Cairo, Dar El-Kutub Ve Uasaik El-Kaumiya.
- Al-Juzjani, (1875) *The Tabakat-i Nasiri*. Translated by H. G. Raverty, London.
- Al-Qalqashandī, (1914) *Ṣubḥ Al-A'shā*. Cilt 4. Cairo,
- Al-Umari, (2003) *Masālik Al-Abṣār Fī Mamālik Al-Amṣār*. As-Safar As-Salis. Ed. A. A. Al-Shazili. Abu Dhabi. Al-Macma'as-Saqafi.
- Barthold, V., (1981) *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz: H.D. Yıldız, TTK Yayınları, Ankara.
- Barthold, V., (1975) *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, Kültür Yayınları, 390 p.
- Cüveyni, (2013) *Tarih-i cihan gūşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 653 p.
- Fedorov-Davydov, G., (1966) *Kochevnik Vostochnoy Evropy Pod Vlastyu Zolotoordynskikh Hanov*, Moscow,
- Grekov B, Yakubovsky A., (1941) *Zolotaya Orda (Ocherk istorii Ulusa Juchi v period slozheniya i rasstsveta v XIII – XIV vv.)*, Leningrad, Gospolitizdat, 207 p.
- Gündoğdu, A., «Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları», *Volga-Ural Bölgesinde İslam medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum, IRCICA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga- Ural region)* Bildirileri, Kazan, Tataristan, 2005.
- Ibn Battuta, (1987) *Tuhfat An-Nuzzār Fī Gharā'ib Al-Amṣār Wa 'Ajā'ib Al-Asfār*. Beirut, Dar Al-İhiya Al-Ulum, p. 797.
- Ibn Haldun, (2006) *Tarihu ibn Haldun*, Beirut, Dar al-Kotob al-Ilmiyah.
- Kitapçı, Z., (2005) *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Konya, 300 s.
- Marjani, Sh., (1885) *Mustafad Al-Akhbar Fi Akhvali Kazan Va Bulgar*. Kazan,
- Roux, J. P., (2014) *Orta Asya-Tarih Ve Uygarlık*, Çev. L. A. Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- Ruysbroeckli, W., (2010) *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, çev: Z. Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- The Travels of Marco Polo*. (1946) Translated and Edited by W. Marsden. London, 461 p.
- Tiesenhansen, W., (1884) *Sbornik Materialov, Otnosyashisya k İstorii Zolotoy Ordy*, St.Petersburg.
- Yurchenko, A., (2012) *Han Uzbek: mecdü imperii i islamom (struktury povsednevnosti)*, Sankt-Peterburg, Evraziya, 397 p.

Әдебиеттер

- Греков, Б. Якубовский А. (1941), Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV веках. – Ленинград: Госполитиздат, 207 с.

- Тизенгаузен В.Г. (1884) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. – Санкт-Петербург, 588 с.
- Фёдоров-Давыдов Г. А. (1966) Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 276 с.
- Юрченко, А., (2012) Хан Узбек: Между империей и исламом (структуры повседневности). – Санкт Петербург: Евразия, 397 с.
- Al-'Ayni, (2009) 'Iqd Al-Jūman Fī Ta'rikh Ahl Al-Zamān. Ed. M. M. Amin. Cairo, Dar El-Kutub Ve Uasaik El-Kaumiya.
- Al-Juzjani, (1875) The Tabakat-i Nasiri. Translated by H. G. Raverty, London,
- Al-Qalqashandī, (1914) Šubḥ Al-A'shā. Cilt 4. Cairo.
- Al-Umari, (2003) Masālik Al-Abšār Fī Mamālik Al-Amšār. As-Safar As-Salis. Ed. A. A. Al-Shazili. Abu Dhabi. Al-Macma'as-Saqafi.
- Barthold, V., (1981) Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Haz: H.D. Yıldız, Ankara, TTK Yayınları.
- Barthold, V., (1975) Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, Kültür Yayınları, 360.
- Cüveyni, (2013) Tarih-i cihan gūša, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
- Gündoğdu, A., (2005) «**Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları**», **Volga-Ural Bölgesinde İslam medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum, IRCICA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga- Ural region) Bildirileri**, Kazan, Tataristan,
- Ibn Battuta, (1987) Tuḥfat An-Nuẓẓār Fī Gharā'ib Al-Amšār Wa 'Ajā'ib Al-Asfār. Beirut, Dar Al-İhya Al-Ulum,
- Ibn Haldun, (2006) Tarihu ibn Haldun, Beirut, Dar al-Kotob al-Ilmiyah.
- Kitapçı, Z., (2005) Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet, Konya,
- Marjani Sh., (1885), Mustafad Al-Akhbar Fi Akhvali Kazan Va Bulgar. Kazan,
- Roux, J. P., (2014) Orta Asya-Tarih Ve Uygarlık, Çev. L. A. Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- Ruysbroeckli, W., (2010) Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255, çev: Z. Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi,
- The Travels of Marco Polo. (1946) Translated and Edited by W. Marsden. London, 461.

Лала Атакан

докторант Национального Музея Азербайджанской Литературы имени
Низами Гянджеви, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: rus_rahimi@yahoo.com

ЛИЧНЫЕ АРХИВЫ МУЗЕЕВ

Истины, возникающие в результате образования музеев, системной организации архивного дела в музеях в Азербайджане, подчеркивают важность уделения внимания архивному делу и фонду сборочного дела в музеях. В статье поднимается вопрос о значимости музейного и архивного производства в контексте исторического восприятия общественно-политической палитры каждой эпохи. Вместе с тем, сравнительно анализируются схожие и отличающиеся черты между структурой и направлениями деятельности музеев и архивов. На основе исследования делается вывод о том, что музей, документируя развитие общества, не ограничивается лишь изъятием предметов из реальной жизни и превращением их в музейные предметы, а одновременно с этим, обеспечивает восприятие этапов развития общества и период, к которому оно относится. В любые исторические периоды и условия при исследовании объекта важен системный подход к нему, опирающийся на комплексное изучение документов. Так, если исследование ведется вокруг XX века, то в эту эпоху нарушился социально-нейтральный принцип архивоведения, поскольку в советский период этот принцип был заменен принципом коммунистической партийности.

Ключевые слова: музей, архив, фонд, коллекция, научное исследование.

Lala Hasanova

PhD student of the Nizami Ganjavi National Museum
of Azerbaijan Literature, Azerbaijan, Baku,
e-mail: rus_rahimi@yahoo.com

Private archives of museums

The truths arising from the formation of museums, the systemic organization of archive work in museums in Azerbaijan, underscore the importance of paying attention to archival matters and fund collection in museums. The article raises the question of the importance of the museum and archive business in the context of the correct perception of the socio-political palette of each era. However, comparatively analyzed are similar and different features between the structure and activities of museums and archives. On the basis of the research, it is concluded that the museum, documenting the development of society, is not limited to taking objects from real life and turning them into museum items, but at the same time it ensures the perception of the stages of development of the society and the period to which it belongs. In any historical periods and conditions in the study of the object is important a systematic approach to it, based on a comprehensive study of documents. So, if research is being conducted around the twentieth century, then in this era the socially neutral principle of archival science was violated, since in the Soviet period this principle was replaced by the principle of communist party spirit.

Key words: museum, archive, fund, collection, scientific research.

Лала Атакан

Низами Гянджеви Әзербайжан әдебиеті Ұлттық музейінің докторанты,
Азербайджан, Баку қ., e-mail: rus_rahimi@yahoo.com**Мұражайдың жеке мұрағаты**

Мұражайларды қалыптастыру нәтижесінде туындайтын ақиқаттар, Әзербайжандағы мұражайлардағы мұрағаттық жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру, мұражай жұмысына және мұражайларда қорларды құру жұмыстарына назар аударудың маңыздылығын атап көрсетеді. Мақалада әрбір дәуірдің әлеуметтік-саяси бояғышты дұрыс қабылдау тұрғысынан мұражай мен мұрағат ісінің маңыздылығы туралы мәселе көтеріледі. Сонымен қатар мұражайлар мен мұрағаттардың құрылымы мен қызметі арасындағы ұқсас және әр түрлі ерекшеліктер салыстырмалы түрде талданады. Зерттеудің негізінде қоғамның дамуын құжаттау арқылы мұражай нақты объектілерден объектілерді алып тастау және оларды мұражай объектілеріне айналдырумен шектелмей, қоғам дамуының кезеңдерін және осы кезеңге қатысты кезеңді қабылдауды қамтамасыз етеді деген қорытындыға келді. Кез келген тарихи кезеңде және объектіні зерделеуде құжаттардың жан-жақты зерттелуіне негізделген жүйелі көзқарас маңызды. Мәселен, егер зерттеу XX ғасырда жүргізілсе, онда осы дәуірде мұрағат ғылымының әлеуметтік нейтралды қағидасы бұзылды, өйткені кеңес дәуірінде бұл қағида коммунистік партия рухының принципімен ауыстырылды.

Түйін сөздер: мұражай, мұрағат, қор, коллекция, ғылыми зерттеулер.

Введение

Созданные в период эллинизма в качестве «храма муз» первые музеи были местом размышлений, философии. Соответствующий современному понятию музея, объединяющий всю музейную деятельность в себе первый музей был создан в 306-285 годах до нашей эры в Египте, в Александрийском дворце. В этом музее, месте и светского, и религиозного образования, собирались, регистрировались и хранились древние и современные образцы искусства Греции и Востока.

Мутлу Эрбай в своей книге «Планирование выставок и методов представления в музеях» дает определение музея следующим образом: «Музей образовался от греческого слова «museion», появился собиранием в населенных пунктах древнего Египта и Месопотамии ценных вещей, демонстрацией народу в качестве символа силы захваченных победившими в войне правителями трофеев» (Мутлу, 2011: 5-6).

Возникновение музеев современного типа в средние века ускорилось с широким распространением коллекционеров. В частности, в начале XVI века коллекционирование предметов и произведений искусства распространилось по всему миру. Эти образцы составили основу фондов только создаваемых музеев. В Италии слово «музей» было использовано в тот период при демонстрации присущей семейству Медичи коллекции. Начиная уже с XVIII века, музеи сформировались как учреждения, открытые для

использования людей из всех слоев населения. А в XIX веке стали создаваться музеи различного профиля.

Однако уже первый музей современного типа – Александрийский музей – не состоял лишь из выставок и демонстраций, здесь имелись библиотека, архив, центр наблюдения, рабочие комнаты, богатый растительным и животным миром околomuзейный участок.

Музейные экспозиции, художественные выставки призваны не только популяризировать историко-культурное наследие, но и транслировать его традиции, знания и память о нем в современную повседневность. Музейная профессия – это род общественного служения. Рождение и воплощение музейной идеи – процесс, связанный не только с профессионализмом, но и, прежде всего, с глубокой внутренней потребностью личности и общества. В наши дни со всех сторон на жителя России наступает новая эпоха, заносит человека метель повседневных забот. (Степанская, 2017а: 130).

Если обратить внимание на историю возникновения архивов, осуществляющих комплектацию и хранение документов, важных для сохранения в силу исторического, культурного, научного значения, и рассмотреть как направление музейной деятельности, то выясним большую древность возникновения подобного рода учреждений музейного типа. «Архивы существуют со дня возникновения первых музеев и древних государств. Во время археологических раскопок были найдены остатки архивов, со-

стоящих из документов по дипломатии, хозяйству, праву и другим сферам в Египте, Вавилоне, Ассирии, Мидии и т.д. Из древних архивов до нашего времени дошли архив ассирийского правителя Ашшурбанипала, архив Ахеменидов в Истархе и т.д.» (Аллахвердиева, 2010а:175).

Основная часть

В течение долгих веков музейные учреждения развивались по нарастающей и в различные периоды, во времена смены цивилизациями друг друга, расширялись и их сферы деятельности. Однако если даже сегодня по сравнению с предшественниками формы музеев изменились, содержание остается неизменным.

В основных понятиях Закона Азербайджанской Республики «О музеях», составляющего основную правовую базу охраны музеев, говорится: «музей – культурное, научно-исследовательское учреждение, где осуществляется комплектация, охрана, изучение, массовая демонстрация и пропаганда материально-культурных памятников» (2016а). Отсюда можно определить следующие направления музейной деятельности:

1. Комплектация – теоретическая и практическая деятельность музея, направленная на нахождение, собирание и научную организацию музейных предметов;
2. Учёт музейных фондов – представляет собой их регистрацию для оптимального использования;
3. Хранение – осуществляется с целью обеспечения безопасности использования музейных коллекций. Хранение организовывается на основе местных и международных нормативно-правовых норм;
4. Демонстрация – это средство представления музейных предметов людям;
5. Пропаганда – благодаря данному средству музей превращается в место эстетического воспитания, организованного под лозунгом «узнать развлекаясь»;
6. Научное исследование – получение подробных сведений о каждом музейном предмете;
7. Коммуникация – распространение собранной в музеях информации;
8. Консервация – комплексная работа по охране музея от уничтожающего воздействия окружающей среды;
9. Реставрация – основательное переработка поврежденных или же устаревших музейных предметов с целью возвращения музейных предметов в первичное состояние.

Для определения похожих и отличающихся признаков между музеями и архивными учреждениями, сравниваемыми нами, рассмотрим понятие «архив» в основных понятиях Закона «О национальном архивном фонде» от 22 июня 1999-го года, регулирующего отношения по деятельности архивов в Азербайджане: «архив – совокупность архивных документов, архивные организации или структурные подразделения учреждений, предприятий, осуществляющих их комплектование, учет, хранение и использование» (1999а, 22 июня).

А отсюда можем отметить важные направления архивной деятельности:

1. Определение и регистрация архивных материалов;
2. Защита архивных материалов от потери;
3. Хранение архивных материалов в необходимых условиях;
4. Обеспечение использования архивных материалов;
5. Получение новых архивных материалов.

Схожие черты обоих учреждений заключаются в комплектации, учёте и охране информационных носителей, обладающих исторической, научной, культурной ценностью.

И архивы, как и музеи, по составу фондов и назначению коллекций действуют по различным профилям: художественному, историческому, медицинскому, техническому, комплексному. Основной общий признак этих предметов, выражаемых в архивоведении термином «объект охраны», а в музееведении – «музейный предмет», заключается в отображении в себе исторических процессов. Понятие комплектации, обуславливающее существование, создание этих учреждений, в научной литературе объясняется следующим образом: «Комплектация – исследовательская работа, относящаяся к области источниковедения. Это обуславливается тем, что в процессе комплектации осуществляются моменты, составляющие сущность именно этой научной дисциплины. Это следующие: изыскания, нахождение (письменные документы, изобразительные материалы, бытовые, аудио и видео записи) и сбор различных документов. Вместе с тем, к комплектации музейного фонда относится и определение памятника, такая первичная обработка его, как изображение и классификация» (Аллахвердиева, 2010б:25).

При рассматривании составных компонентов музейного и архивного дела следующие признаки различают понятия друг от друга:

1. Как отмечалось выше, хотя все направления архивной деятельности и идентичны музейному делу, направления музейной деятельности более дифференцированы.

2. Архивные документы после окончания законодательно определенного временного сохранения затем передаются в государственный архив для постоянного хранения. Однако входящий в музей каждый предмет музейного значения принимается согласно критериям, указанным в акте, составленном на основе решения экспертной комиссии, на временное или постоянное хранение в музей.

3. Архивные документы кроме научных исследований могут быть использованы в официальных или же личных вопросах, судах. А музейные предметы вне пределов научных исследований, в случаях, непредусмотренных в музейной деятельности, могут быть использованы лишь с разрешения вышестоящего органа, которому музей подчинен.

4. В то время, как в архивах хранятся кино, фото, фоно, видео, письменные документы, в музеях эти понятия более широкие:

«Произведения, относящиеся к архитектуре, музыке, театру и прикладному искусству, в том числе народному искусству и другим видам искусства;

Характеризующие геологию, палеонтологию, минералогию, фауну и флору, историю природоведения отдельные предметы и коллекции;

Рукописи, древние, редкие и ценные издания;

Нумизматические, геральдические, эпиграфические коллекции и отдельные предметы;

Оружие и военные атрибуты, а также отдельные предметы и коллекции на военную тематику;

Предметы из ценных металлов и камней, отдельные предметы и коллекции, имеющие в составе ценные металлы и камни, обладающие историческим, художественным и другим культурным значением;

Имеющие историческое, научное, художественное и культурное значение другие предметы» (2016б).

При несении в себе вышеуказанных качеств архивные документы считаются музейного значения. Постоянное хранение архивных документов осуществляется не только в архивах, но и в музеях и библиотеках. В седьмой статье Закона «О национальном архивном фонде» говорится: «Комплектование архивов музеев и библиотек, общественных, религиозных объединений и организаций документами государственного

архивного фонда» (1999, 22 Июнь). Разумеется, этот пункт является правовой основой единиц хранения, предназначенных для постоянного хранения. Другим объемлющим законодательным актом, регулирующим деятельность Национального архивного фонда, является утвержденное Постановлением Кабинета министров Азербайджанской Республики № 32 от 6 марта 2000-го года «Положение о правилах комплектования, обеспечения сохранности и использования Национального архивного фонда». В Положении отдельным пунктом показано правило комплектования архивных материалов музейного значения:

«2.9. Комплектование архивов музеев и библиотек, общественных, религиозных объединений и организаций документами части Национального архивного фонда, принадлежащей государству, запрещено» (2018).

И в исторически сформировавшейся музейной теории работа с научным фондом, составляющая самостоятельное направление музейной деятельности, представляет собой основную деятельность, обеспечивающую формирование музейных собраний. «Музейное собрание – совокупность хранимых в музее учетных, охраняемых, научно организованных соответственно стандартам изучения музейных предметов, научно-вспомогательных материалов и средств научно-информационного обеспечения. В состав собраний входят фонды, библиотека и архив музея» (Аллахвердиева, 2010в:22).

И личные архивы, будучи в музейных фондах, или же библиотеках хранимым как единое целое составом, образуют коллекцию. В отличие от архивного фонда, для архивной коллекции считается необходимым наличие не исторических, а логических связей. Коллекция создается на основании составляющих для создания фонда меньшинство материалов. Одну из специфичных разновидностей архивных коллекций составляют личные архивы. Процесс вхождения этих коллекций в музей и превращение в музейный предмет проходит через несколько этапов. Планирование работы осуществляет фондосоздатель.

Невозможно не заметить, что любая адекватная концепция развития музейного учреждения должна базироваться на соответствующей программе комплектования фондов – хотя бы потому, что музейные предметы и коллекции представляют собой ключевой ресурс музейного производства. Можно утверждать, что любые попытки развивать музейное учреждение, не сопровождающиеся ростом внутреннего спроса на

операции с его фондами, обречены на неудачу. (Загоскин 2012 : 63)

А.И. Михайловской в книге «Музейная экспозиция» говорится: «произведения искусства и личные вещи оказывают большое эмоциональное воздействие на зрителей музея». Вышесказанное нами находит свое подтверждение в данных мыслях (Михайловская, 1964: 296).

Поездки, предназначенные для встреч с людьми, предприятиями и учреждениями, готовыми к передаче в музей принадлежащих знаменитым людям личных архивов или же комплексных предметов – научные командировки являются началом работы, и после включения предметов в музей постоянно ведется научно-исследовательская работа по тематическим коллекциям. С помощью фондов, являющихся незаменимым источником выявления и изображения действительности каждого периода такой, какая она есть, музей объединяет прошлое и настоящее с будущим. Основное отличие музейных фондов от архивных и библиотечных фондов заключается в собирании в фондах специфических музейных предметов» (Курбанова, 2011:161).

Образовательная, воспитательная, универсальная функции музея ныне призваны способствовать формированию человека не столько информированного, знающего, сколько человека культуры, т.е. устремлять общество от идеи «образованного человека» к идее «человека культуры», вводить музейного посетителя в мир общечеловеческих ценностей через специфические формы «малых» региональных музеев. Намечившаяся тенденция преобладающего развития рекреационной функции музея, т.е. функции организации свободного времени, через развлекательные формы несколько снижает эффективность воспитания «человека культуры». Безусловно, музей призван удовлетворять потребность посетителя в восстановлении утраченных сил посредством общения с музейной атмосферой, с музейной экспозицией, но осуществлять это необходимо, избегая заорганизованности, внешней неглубокой зрелищности,

избегая демонстрации без духовности (Степанская, 2017b: 130).

Музей, документируя развитие общества, не ограничивается лишь изъятием предметов из реальной жизни и превращением их в музейные предметы, вместе с этим, обеспечивает восприятие этапов развития общества и периода, к которому относится. Информация, носимая каждым музейным предметом, и самобытная, и многосторонняя. При этом музейный предмет может быть проанализирован и как предмет музееведения, и как предмет области, сферы, информацию о которой в себе носит. При изучении автора, происхождения, языка, материала, формирования предмета во время проведения всестороннего исследования и в музееведении, и в архивоведении анализ источниковедения считается одним из основных методов.

Заключение

В статье повествуется о нашедших свое подтверждение в теории основных принципах, предназначенных для выявления картины, реалий эпохи. «К научным принципам архивоведения относятся принципы историчности, всесторонности, комплексной оценки, социально-политической нейтральности» (Сафарова, 2015:9).

В любые исторические периоды и условия при исследовании объекта важен системный подход к нему, опирающийся на комплексное изучение документов. Так, если исследование ведется вокруг XX века, то в эту эпоху нарушился социально-нейтральный принцип архивоведения, поскольку в советский период этот принцип был заменен принципом коммунистической партийности. В подобных условиях принцип искажения исторических истин был неминуем. Однако после обретения Азербайджаном независимости не только был восстановлен этот принцип в создании архивов, но также и началось ведение опирающихся на архивные документы исследований, направленных на восстановление и уточнение исторических истин, относящихся к определенным периодам истории.

Литература

- Аллахвердиева А. 2010 Музейные фонды. – Баку: Маср Принт. 207 стр.
 Курбанова Э., Ализаде А. 2011 Организация и методика научно-исследовательской работы в музеях. – Баку: Текнур. 271 с.
 Мутлу Э. 2011 Планировка выставочных и экспозиционных техник в музеях. – Стамбул: Бетаасым. – 262 с.
 Михайловская А.И. 1964 Музейная экспозиция (Организация и техника). – М.: Советская Россия. – 409 с.

Загоскин Д.В. 2012 Музейные фонды как базовый ресурс стратегического планирования в музейном учреждении: проблема комплексной оценки // Вестник Томского государственного университета, Культурология и искусствоведение № 4(8), стр.63

Сафарова И. 2015 Архивоведение. – Баку. – 163 стр.

Степанская Т.М. 2017 Музеи – хранители культурных традиций региона.//Вестн. КазНПУ. Сер.Художественное образование: искусство – теория – методика . №4(53). С. 130

[http:// www.asan.gov.az/uploads/files/file_329.doc](http://www.asan.gov.az/uploads/files/file_329.doc)

<http://www.e-qanun.az/framework/4769>

<http://www.icherisheher.gov.az/qanunlar,163/lang,az/>

<http://www.kulturelbellek.com/dunyada-muzecilik-tarihi/>

References

Allahverdiyeva A.(2010) Muzey fondları.[Museum funds]. Bakı,: Masr Print, p 207.

Qurbanova E., Əlizadə A.(2011) Muzeylərdə tədqiqat işlərinin təşkili və metodları [Organization and methods of research work in museums]. – Bakı,: Teknur, p 271.

E. Mutlu (2011) Muzeylərdə sərgi və ekspozisiya üsullarının yerləşdirilməsi.[Layout of exhibition and exposition techniques in museums]. İstanbul,: Betaasym, p 262.

Mikhailovskaya A.I. 1964 Muzey ekspozisiyası (Təşkilat və texnologiya).[Museum exposition (Organization and technology)]. M., Sovet Rusiyası, 409 p.

Zagoskin D.V. 2012 Muzey fondları muzey təşkilatında strateji planlaşdırmanın əsas mənbəyi kimi: integrasiya qiymətləndirmə problemi // Tomsk Dövlət Universiteti Bülleteni, Mədəniyyətşünaslıq və İncəsənət tarixi № 4 (8), s 63.

Safarov I. Arxivologiya. [Archivology] Bakı,: 2015, p 163.

Stepanskaya T.M 2017 Muzeylər – bölgənin mədəni ənənələrinin qorunması.[Museums – the custodians of the cultural traditions of the region] // Vestn. KazNPU. Ser.Art təhsil: incəsənət – nəzəriyyə – metodlar, №4 (53), s.130

[http:// www.asan.gov.az/uploads/files/file_329.doc](http://www.asan.gov.az/uploads/files/file_329.doc)

<http://www.e-qanun.az/framework/4769>

<http://www.icherisheher.gov.az/qanunlar,163/lang,az/>

<http://www.kulturelbellek.com/dunyada-muzecilik-tarihi/>

Букенов Б.С.

старший преподаватель, Казахская академия искусств имени Т. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bukenov.120@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ АРТИСТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПЕНИЯ У БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА-ВОКАЛИСТА В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Для современного этапа культурного развития человеческого общества характерны преобразования в социальной сфере, оказывающие влияние на все стороны общественной жизни. Современные тенденции развития образования, возросшие профессиональные требования к личности выпускника высшей школы усилили потребность в формировании индивидуальности специалистов, реализации их творческих способностей, развитии индивидуального стиля деятельности. Достижение этой цели невозможно без разработки теоретических и научно-методических основ организации профессиональной подготовки студентов, поскольку решающим фактором обновления высшей школы является не просто личность специалиста, его готовность действовать творчески, но и яркая, самобытная, уникальная и неповторимая личность, ибо творчество не может существовать без личностного, индивидуального воплощения. В данной статье проблемным на сегодня ставится вопрос о том, что обществу нужен специалист, личностно включённый в профессию, обладающий широким кругозором, большим диапазоном эмпатийности, претворяющий в себе гуманистический идеал творческого и образовательного процесса. Он должен уметь выбирать способы мышления и действия, направленные на сохранение и развитие гуманистической культуры, а также стать креативной, неповторимой, уникальной личностью в сфере своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: педагог-вокалист, артистические навыки, вокальное искусство, профессиональная подготовка вокалиста, совершенствование педагогического процесса.

Bukenov B.S.

Senior Lecturer, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bukenov.120@mail.ru

Forming artistic skills in the future teacher – vocalist in the process of professional training

Transformations in the social sphere are characteristic, affecting all aspects of social life very important for the modern stage of the cultural development of human society. Modern trends in the developments of education, increased professional requirements for the personality of a graduate of a higher school have increased the need for the formation of the individuality of specialists, the realization of their creative abilities, and the development of an individual style of activity. Achieving this goal is impossible without developing the theoretical and scientifically-methodical foundations for organizing vocational training for students, since the decisive factor in the renewal of higher education is not just the personality of a specialist, his readiness to act creatively, but also a bright, original personality, unique and inimitable, because creativity cannot exist without personal, individual embodiment. The problem today is that the society needs a specialist, personally involved in the profession, having a broad outlook, a large range of empathy, embodying the humanistic ideal of the creative and educational process. He should be able to choose ways of thinking and actions aimed at preserving and developing a humanistic culture, as well as become a creative, unique, unique personality in the field of his professional activity.

Key words: teacher, singer, artistic skills, vocal art, singers vocational training, improvement of the pedagogic process.

Буменов Б.С.

аға оқытушы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bukenov.120@mail.ru

**Кәсіптік әншілерді дайындау кезеңіндегі,
болашақ Әнші-Ұстаздардың әртістік дағдыларды қалыптастыру процесі**

Адам баласының мәдени даму кезеңіне жаңару, іздену өте қажет және ол қоғамдық өмірдің барлық саласына әсерін тигізеді. Білім берудің заманауи даму кезеңінде жоғарғы білім орнын бітіретін маманға талап күшейтіліп, ол маманның жеке басының біліміне, өзіндік мәнеріне көп көңіл бөлінеді. Бұл деңгейге жету үшін студенттердің теориялық және ғылыми-әдістемелік негізі, дайындығы өте қажет. Себебі маманның жоғарғы білім деңгейі, творчестволық ойлары, қайталанбас әрекеттері негізгі фактор болып саналады. Бұл мақаланың көтеріп отырған негізгі мәселесі, ол қазіргі қоғамға өз мамандығын жетік білетін, жан-тәнімен сол мамандыққа берілген, гуманитарлық және творчестволық білім беруді іске асыра алатын маманның керектігі... Маман ойлану және іске асыру тәсілдерін толық білуі керек, гуманитарлық мәдениетті сақтау және дамыту, өзінің кәсіптік саласында қайталанбас, өзгеше тұлға болуы тиіс.

Түйін сөздер: педагог-вокалист, әртістік дағдылар, жеке ән салу өнері, әншіні кәсіптік дайындау, педагогикалық даму.

В процессе изучения современной ситуации в области культуры и искусства отмечается, что не всегда талантливый музыкант, обладающий значительным интеллектом и широкой образованностью, успешно окончивший творческий вуз, оказывается готовым к профессиональной деятельности. Для молодого специалиста проблема самореализации и самоактуализации сегодня связана не только с выраженностью личностного музыкально-творческого потенциала, но и с умением выстоять на рынке конкурентного труда, доказать свою профессиональную пригодность, оказаться полезным и значимым в творческо-созидательной деятельности. Всё это свидетельствует о необходимости выработки новых подходов к процессу подготовки будущих педагогов-вокалистов. Обучение студентов специальности «Вокальное искусство» целенаправленно ориентировано на овладение ими артистическими навыками пения и элементами театрального искусства, что заметно сыграет положительную роль в процессе становления их как творческих специалистов. Соответственно, у будущих вокалистов-исполнителей в процессе профессионального становления исчезнут мнимые отрицательные психофизиологические доминанты неуверенности, несовершенства, будут развиты способности овладения состоянием вдохновения, умения и навыки воздействия на зрительскую аудиторию, поддерживать устойчивый интерес к выступлению, активизируются способности к выявлению и демонстрации личностных и художественно-творческих установок, сформированы навыки и умения логического и

эмоционально-образного мышления, выражать вербально и невербально мысль, стимулируются процессы развития эмоциональной сферы сензитивности, эмпатийности в будущей вокально-исполнительской деятельности.

В связи с этим, в контексте сказанного обуславливается усиление роли искусства в воспитании будущего поколения, привлечение для реализации этой цели различных форм, методов и средств художественного обучения и воспитания. Данная проблема рассматривалась в трудах разных исследователей – философов и мыслителей, таких как Н.А. Бердяева, И.А. Ильина, В.С. Соловьева, П.А. Флоренского, система К.С. Станиславского как основа актёрско-сценических умений, артистических индивидуальных проявлений в театральном искусстве; специфика театральной деятельности, профессиональная подготовка режиссёра и актёра, предоставленная в работах Е.Б. Вахтангова, А.А. Гончарова, П.М. Ершова, Ю.А. Завадского, В.Э. Мейерхольда, А.С. Макаренко, В.И. Немирович-Данченко, А.В. Эфроса и многих других.

Основная идея данной статьи состоит в обосновании и апробации процесса формирования артистических навыков пения, которые являются таким важным качеством певца – исполнителя, без которого вокальное искусство не будет подлинным искусством, способным вызывать человеческие чувства радости, счастья, гордости, гнева, эмпатийности и не будет иметь возможность духовно обогащать зрителей – слушателей.

Сам феномен «артистические навыки пения» объединяет в себе двойственную направленность разрешения. С одной стороны, определение

искового феномена путем исследования (разложения) цепочки понятий: «артистизм» – «навыки» – «пение» раскрывает содержательную основу ее личностного потенциала, с другой – цементирует научно-методическую доминанту его формирования в процессе художественно-исполнительской деятельности.

Так, понятие «артистизм» многоаспективен и многомерен, и на каждой ступени ее эволюции, идет процесс насыщения его смыслового понятийного содержания, который дополняется современными актуальными тенденциями, характеристиками и требованиями. Понятие «артистизм» становится все более привлекательным и для комплекса современных гуманитарных наук, ибо эстетизация всей общественной жизни предполагает распространение форм поведения и деятельности, идентифицируемых как артистические проявления. Данная особенность заметна по сравнению с прошлыми эпохами, когда артистичность не выходила за пределы узких границ существования представителей элиты общества (театр, жизнь света, отточенное ремесло). По нашему мнению, артистизм является таким важным качеством певца-исполнителя, которое необходимо формировать, прививать и развивать, ибо без него вокальное искусство не будет подлинным искусством, способным на эмоциональном уровне вызывать целую гамму человеческих чувств, эмпатийности, благоприятствующих процессу духовного обогащения зрителей-слушателей.

В контексте сказанного, низкий уровень мотивации развития студентов и отсутствие у них слухового опыта культурной традиции академического вокального пения требует разработки новых эффективных вокально-педагогических технологий, выработки артистических навыков на дисциплине «Вокал». Все сказанное активизирует вопросы выраженности качества певческого тона, требования эстетики пения, принятой в европейской академической вокальной традиции. Поэтому, естественно, в вокальном искусстве существуют разграничения между «звучанием» и «артистической эстетикой пения». Этот момент служит мотиватором педагогической оценки, который должен реализовываться через систему показателей, фиксирующих и описывающих постановочные процессы сформированности «артистических навыков вокального (правильного) пения».

Вопросы музыкально-творческого развития личности представлены в исследованиях ученых

прошлого и настоящего, среди них: Б.М. Теплов, Т.И. Бакланова, Б.М. Бекмухамедов, и др. Применительно к области музыкально-педагогического образования данная тема рассматривается в трудах О.А. Апраксиной, Д.Б. Кабалева, Э.Б. Абдуллина, Г.А. Гариповой, Л.С. Майковской, Р.Р. Джердималиевой и др. Например, Г.А. Гарипова считает, что «артистизм является общекультурной категорией и относится к самым различным областям человеческой деятельности: к образу жизни и поведению, к различным видам искусства, к научной деятельности. ...как целостную систему личностных качеств, способствующих свободному самовыражению личности. Тем самым личность как бы создает себя заново. Этот процесс включает в себя не только замысел, но и воплощение этого замысла, успешность которого зависит от глубины подготовительной работы и от высокой степени сформированности личности» (Загвязинский, 1982: 160). По мнению В.И. Загвязинского, артистизм «...способствует успешной коммуникации, привносит элемент новизны и творчества в профессиональную деятельность, оптимизирует жизнь во многих ее проявлениях» (Загвязинский, 1982: 160).

Нам близка позиция Л.С. Майковской, которая считала, что «главным условием формирования артистизма является педагогическая организация опыта художественной деятельности, при которой учащийся становится источником содержания деятельности посредством активного вовлечения в проектирование и решение художественных задач, способствующих развитию потребности в создании встречных текстов, ценностного отношения к знанию, опыта самонаблюдения, самоанализа, саморегуляции. Результатом развития артистизма у студентов будут являться мотивации выраженности артистических навыков и способностей, таких как активное воображение, творческое мышление, музыкальные способности» (Станиславский, 1999: 839).

Применительно к музыкально-педагогической деятельности «артистизм учителя музыки как профессиональное качество личности проявляется, прежде всего, в исполнительской, коммуникативной и музыкально-организаторской деятельности», – считает Е.В. Большакова (Жак-Далькроз, 2006: 245). По мнению соискателя, «необходимо, чтобы учитель музыки обладал способностью «увлекать» (К.С. Станиславский) эмоционально-эстетическую по характеру, душевную энергию у учащихся, например перед

тем, когда они будут слушать тот или иной музыкальный шедевр; заражать их желанием и волей разучить и с удовольствием исполнить вокально-хоровое.

Несомненно, формирование артистизма способствует развитию психических процессов личности, развивает способность к самовыражению, развивает высокую степень свободы, артистизм развивает у него свой стиль, а главное – делает его полноценным вокалистом-исполнителем. С помощью выработанных навыков артистизма будущий педагог-вокалист может добиться больших высот в профессиональной вокальной артистической деятельности. Поэтому одной из главных компетенций в отечественной вокальной школе пения является воспитание не просто исполнителей, а самостоятельных певцов, всесторонне развитых личностей, творческих индивидуальностей. И осуществлять данный процесс необходимо с учетом индивидуальных особенностей мужского и женского организмов, принимая во внимание анатомо-физиологические особенности строения голосового аппарата и т.д. Поэтому, в рамках профессиональной вокально-педагогической традиции обучения ведется, параллельно с академической сценической практикой (изучением классического вокального музыкально-репертуарного наследия, участием в музыкальных концертах и оперных спектаклях и т.д.). Артистизм реализуется при активной художественно-мыслительной деятельности и включает в себя такие профессионально-личностные качества, как активизация личностного творческого самочувствия, устойчивый психо-эмоциональный положительный тонус в ходе музыкально-педагогического общения. Это требует наличия эмпатии и рефлексии, художественного мышления, импровизационности в поведении. По мнению А. Гариповой, «артистизм – это не только способность к перевоплощению, а целостная система личностных качеств, способствующая свободному самовыражению личности» (Каган, 2003: 383). Майковская Л.С. отмечает, что «артистизм действий есть особое качество личности педагога-музыканта, как обобщенная специфическая способность, позволяющая успешно осуществлять художественно-коммуникативную деятельность на уроке музыки» (Майковская, 2008: 181-185).

Важно подчеркнуть, что артистизм человека основан на образных ассоциациях, сопряженных с оттенками мыслей, эмпатии. Подлинный артистизм – это выражение богатого внутреннего

мира человека, в том числе и педагога-вокалиста. С одной стороны, данный феномен определяется как многогранное и сложное качество универсального порядка, необходимое практически каждому человеку, независимо от его профессиональной деятельности. С другой – ряд ученых считают, что артистизм – такое качество, владение которым обеспечивает свободу личностного самовыражения, свободу творчества в широком смысле этого понятия, богатство личностных проявлений, образный путь постановки и решения проблем, игра воображения, изящество, одухотворенность, ощущение внутренней свободы, а не только внешние факторы – жесты, мимика, интонация.

Артистичная личность легче адаптируется к постоянно меняющимся условиям жизни, направлена на творческое созидание, на конструктивное и оптимистичное ее восприятие. Артистизм – это творческий подход к выходу из проблемных ситуаций. Именно поэтому важной задачей в современной художественной педагогике становится формирование артистических навыков пения как важного качественного показателя профессионализма педагога-вокалиста. Следует отметить, что искусство, по своей сути, направленно на художественную коммуникацию, на общение между людьми в особых художественных формах, в особом эмоциональном ключе, и для поддержания такого рода общения необходимо формирование артистических навыков и умений для всех участников подобного рода коммуникации.

Таким образом, учитывая все вышесказанное, мы приходим к выводу о том, что понятие «артистизма», *характеризуя качество творческого личностного развития, имплицитно, формирует артистические навыки пения и является совершенно необходимым условием для ее успешной самореализации в вокально-исполнительской деятельности.* Поскольку интеграционный синтез категорий «артистизм» и «навыки пения» имеет непосредственное отношение к творческому процессу, то оно и станет следующим предметом нашего анализа. В контексте данного исследования рассмотрим процесс формирования артистических навыков пения, реализованный сквозь призму вокально-сценической деятельности.

Артистичный педагог, как и любая художественно-одаренная личность, отличается богатым воображением, тонкой интуицией, неистощимой на выдумки творческой фантазией, где утонченные реакции перемежаются со сти-

хийными душевными порывами, а упорядоченные, тщательно продуманные приемы обращения к аудитории неожиданно сменяются бьющей через край энергией педагогической импровизации. Даже такой приоритетный признак артистизма как сценическая выразительность, направленная на воплощение тех или иных игровых ситуаций, связанных с переосмыслением интерпретируемого образа, присутствует в точных, скоординированных движениях будущего педагога-вокалиста, способного как воспринимать художественную идею, так и отражать ее всеми приемлемыми для этого действиями.

Так, Л.А. Баренбойм, отмечая значимость творческого воображения в развитии артистических способностей в системе подготовки исполнителя-музыканта, подчеркивает, что «...если воображение художника отличается ясностью и рельефностью, то оно способно стать «маятником», возбудителем творческой страстности». При этом автор подчеркивает, что рельефно представить себе художественный образ необходимо не только для исполнителей (вокалистов, музыкантов), но и для писателей, композиторов, исполнителей, но самостоятельных певцов, всесторонне развитых личностей, творческих индивидуальностей.

Потребность в создании модели формирования артистических навыков пения будущего педагога-вокалиста обусловлена ее структурой как системы взаимосвязанных компонентов, критериев и показателей, целостность которых, их согласованное функционирование определяют уровень эффективности осуществления профессионально-педагогической деятельности педагога-вокалиста. Следует отметить, что создание заданной модели основано, прежде всего, на использовании возможностей воспроизведения специфических факторов, касающихся непосредственно вокально-педагогической действительности, внутренней организации реального, художественно-творческого процесса. В данной модели структурно отражаются содержание, методы, организационные формы профессионального обучения будущих вокалистов, уровни усвоения знаний, умений и навыков освоения артистизма и управление их в музыкально-познавательной деятельности. Вместе с тем, отметим некоторые художественно-педагогические особенности построения модели, характерные для певцов-исполнителей.

Так, возникает совершенно справедливый вопрос: что же такое модель и чем наша модель

будет отличаться от других моделей?

Общеизвестно, что слово «модель» происходит от латинского «*modulus*» и в переводе обозначает «мера, образец» (Ефремова, 2000: 1209). Понятие «модель» используется во всех областях науки и имеет много значений. В настоящее время возникает необходимость решения педагогических проблем, связанных с эффективностью образовательного процесса, требующего от педагога точного научного представления о конечном результате своей деятельности. С точки зрения повышения как качественных, так и количественных характеристик процессов обучения и воспитания, одним из наиболее актуальных является метод педагогического моделирования.

В целом, моделирование позволяет выявить средства, формы, методы, структурные компоненты, а также определить их взаимообусловленность и взаимосвязь, последовательность в решении педагогических задач, в нашем случае, в формировании певческих навыков у будущих педагогов-вокалистов. Применительно к педагогическим исследованиям, нам импонирует мнение Н.М. Борытко, разработавшего три способа моделирования педагогического процесса, которые, эффективно интегрируясь в учебном процессе, обеспечивают решение исследуемых проблем, как:

1) модель процесса становления исследуемого феномена (свойства, качества или деятельности) как становления субъектного пространства воспитанника;

2) модель системы педагогических условий (или системы типов деятельности воспитанника) как социокультурного пространства развития этого свойства;

3) модель педагогической деятельности воспитателя по организации типов деятельности воспитанника (или педагогических условий), предусмотренных предыдущей моделью. Эта последняя модель и есть проект пространства воспитательной деятельности или педагогического взаимодействия педагога и воспитанника» (Борытко, 2006).

Так, С.И. Архангельский под моделью учебного процесса понимает «мысленное отображение структуры и связей изучаемого процесса» (Архангельский, 1976:200). Привлечение понятия «педагогической системы» к анализу образования означает использование для его изучения системного подхода. Этот подход позволяет изучать сложные системы, состоящие из некоторого количества связанных компонентов

(внутренние связи), с учетом влияния внешних воздействий. Модель педагогической системы должна целостно описывать процесс обучения, учитывая все возможные и важные связи его составляющих. При этом педагогический процесс, по мнению Н.Е. Кузьминой, можно представить «как систему из пяти элементов:

- 1) цель обучения (для чего учить);
- 2) содержание учебной информации (чему учить);
- 3) методы, приемы обучения, средства педагогической коммуникации (как учить).

В современных условиях процесс формирования артистических навыков пения будущих педагогов-вокалистов в основном базируется на совокупности выработанных многими годами методов и приемов классических вокальных школ. История вокального искусства и вокальной педагогики подтверждает ведущую определяющую роль художественных, эстетических принципов, устремлений, установок вокальной музыки в становлении и развитии вокально-исполнительских приемов вокальной техники, следовательно, и принципов вокальной педагогики. Систематизация вокально-педагогического обучения позволяет определить этапы становления вокальной педагогики.

Общая теория вокального искусства определяет координацию и субординацию соответствующих, характерных вокально-педагогических понятий и категорий, обосновывает их методологическую базу в перспективе междисциплинарного подхода к системе наук о певческом искусстве, взаимосвязи и самостоятельности явлений, соответствующих категорий вокального искусства в их преломления, в указанных параметрах (проблема дыхания, тембра, прикрытия звука и т. д.). В связи с этим, важно отметить, что вокальная методика не должна подменить собой общую теорию вокального искусства. Вокальная методика так же, как и вокальная педагогика, являясь прикладной дисциплиной, преследует исключительно образовательные и воспитательные цели, в частности, процесса.

Таким образом, процесс формирования артистических навыков пения у будущих педагогов-вокалистов характеризуется дуальной направленностью. С одной стороны – работа всех частей голосового аппарата, а также развитие мышц, участвующих в процессе голосообразования. С другой – исполнительскими, основанными на его психофизическом состоянии. Другими словами, первая сторона работы над сформированностью артистических навыков пе-

ния у будущего педагога-вокалиста есть процесс технического освоения навыков «нахождения голоса», связанный с установлением правильного певческого режима, с развитием верных двигательных навыков, которые впоследствии автоматизируются и дают возможность поющему полностью переключить свое внимание с технической стороны процесса голосообразования на выполнение определенных художественных задач. К ним можно соотнести такие навыки, связанные с правильным функционированием голосового аппарата и отдельных его частей в процессе пения, как: дыхание, свободное голосообразование, точное интонирование мелодии, артикуляция. Вторая – исполнительские навыки, отражающие онтологическую составляющую искусства, порождающую «смысл поверх смысла» (Б.М. Берштейн), вносящую новое измерение в художественное содержание. К данной группе относят навыки, связанные с исполнительской культурой: практическое овладение звукообразованием, характерным для различных стилей классической вокальной музыки, особенностями произношения поэтического текста музыкальных произведений, создание художественного образа, перевоплощения. По мнению К.С. Станиславского: «Артисту, глубоко ушедшему в творческие задачи, нет времени заниматься собою как личностью и своим волнением» (Станиславский, 1999: 52).

Первая ступень в овладении артистическими навыками заключается, по утверждению К.С. Станиславского, в умении привести себя на сцене в «правильное, почти совершенно естественное человеческое самочувствие», вопреки всем условностям сценического представления. Это «правильное, естественное» самочувствие актера К.С. Станиславский называет творческим (сценическим) самочувствием и одной из наиболее важных составляющих артистизма. К.С. Станиславский различает триаду навыков «сценического самочувствия», как – внутреннее, внешнее и общее, где внутреннее сценическое самочувствие складывается из элементов системы, относящихся к «работе актера над собой в творческом процессе переживания». Внешнее сценическое самочувствие объединяет элементы системы, относящиеся к «работе актера над собой в творческом процессе воплощения». «Наподобие внутреннего сценического самочувствия оно складывается из своих естественных частей-элементов, каковыми являются мимика, интонация, речь, движение, пластика ...все части вашего физического аппарата воплощения».

В условиях внедрения личностно-ориентированной парадигмы обучения в казахстанское образовательное пространство актуальность проблемы формирования артистических навыков пения возросла еще в большей степени. И в теории и практике педагогической науки данная проблема считается актуальной и значимой, в том числе и в педагогике художественного образования. Это обусловлено тем, что в конкурентных образовательных условиях заметно повышается роль развития всесторонней и гармоничной, неординарной личности обучающегося. Поэтому личность, ее богатый внутренний мир как высшее проявление ее духовности оказываются в центре внимания ученых-исследователей.

Научно-теоретический анализ показал, что, несмотря на широкий спектр исследований, проводившихся в области применения форм, технологии, методов и приемов формирования артистических навыков пения у будущих специалистов, есть ряд важных аспектов, оказавшихся вне пределов внимания современных вокально-педагогических трудов и изысканий. На наш взгляд, малоизученной оказалась проблема формирования артистических навыков пения у будущих педагогов-вокалистов в процессе профессиональной подготовки. Поэтому она требует пристального внимания и изучения. С этой точки зрения данная тема рассматривается как проявление и активизация у будущего педагога-

вокалиста духовно богатого внутреннего миропонимания и мировосприятия. В целом, данный феномен представляет собой сформированность ярко выраженных личностных качеств личности и его освоение определенных видов художественно-творческих деятельности с целью удовлетворения потребностей к профессиональному самосовершенствованию и самообразованию.

В результате исследования данной проблемы мы пришли к выводу о том, что формирование артистических навыков пения у будущих педагогов-вокалистов имеет особую значимость в период профессиональной подготовки в высшем учебном заведении, так как именно этот период активного становления личности характеризуется целенаправленной выработкой личностных качеств, интеллекта, развитием нравственных и эстетических чувств, выравниванием характера и проявлением осознанного желания овладеть избранной профессией.

По нашему определению интеграционный синтез категорий «артистизм» и «навыки пения» в «формирование артистических навыков пения у будущего педагога-вокалиста» имеет непосредственное отношение к творческому процессу, характеризуя качество творческого личностного развития, и это целостная система личностных качеств, способствующая свободному самовыражению и художественному перевоплощению в успешной концертно-исполнительской деятельности.

Литература

- Загвязинский В.М. Методология и методика дидактического исследования. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
- Станиславский К.С. Собраний сочинений: В 9 т. – М.: Искусство, 1999. Т. 9. Письма: 1918-1938 / Сост. И.Н. Виноградская, Е.А. Кеслер, коммент. И.Н. Виноградская, З.П. Удальцова, ред. И.Н. Виноградская, вступит. ст. А.М. Смелянского. 839 с.
- Жак-Далькроз Э. Ритм. – М.: Классика XXI, 2006. – 245 с.
- Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный. – М.: Рус.яз. 2000. – 2 т. – 1209 с.
- Каган М.С. Введение в историю мировой культуры. Книги 1-2. – СПб., 2003. (1). – 383 с.
- Майковская, Л.С. Артистизм педагога-музыканта как необходимое условие формирования этнокультурной толерантности у школьников / Л. С. Майковская // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2008. – №1. – С. 181-185.
- Борытко Н.М. Моделирование в психолого-педагогических исследованиях // Известия ВГПУ. – 2006. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-v-psihologo-pedagogicheskikh-issledovaniyah> (дата обращения: 05.10.2017).
- Архангельский С.И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. – М.: Высш. шк., 1976. – 200 с.

References

- Bukenov B.S. Tenor dauysty әнshillerge арналған оқу-әдістемелік рал (Оқу-әдістемелік keshenge sai қырastyrylan, Chrestomatia), Almaty, 2018.
- Zagvyazinsky V.M. Methodology and methodology of didactic research –M.: Pedagogy, 1982. - 160 s.
- Stanislavsky K.S. Collected Works: In 9 t. M.: Art, 1999. T. 9. Letters: 1918-1938 / Comp. I. N. Vinogradskaya, E. A. Kesler, comments. I. N. Vinogradskaya, Z. P. Udaltsova, ed. I. N. Vinogradskaya, the entry. A. M. Smelyansky. 839 s.
- Jacques-Dalcroze E. Rhythm. - M.: Classic XXI, 2006. - 245 p.
- Efremova T.F. New dictionary of the Russian language. Explanatory and educational. - M.: Rus.yaz. 2000. - 2 tons. - 1209 s.
- M. Kagan. Introduction to the history of world culture. Books 1-2. SPb., 2003. (1). - 383 s.
- Maikovskaya, L. S. Artistry of a teacher-musician as a necessary condition for the formation of ethnocultural tolerance among schoolchildren / L. S. Maikovskaya // Moscow State University of Culture and Arts. - 2008. - №1. - p. 181-185.
- Borytko N.M. Modeling in Psychological and Pedagogical Research // Izvestia VSPU. 2006. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-v-psihologo-pedagogicheskikh-issledovaniyah> (appeal date: 05/10/2017).
- Arkhangelsk S.I. Lectures on the scientific organization of the educational process in higher education. M.: Higher. school, 1976. - 200 p.
- Send feedback, History Saved Community.

Стамғазиев Е.

оқытушы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Erlan.Stamgaziev@mail.ru

ТАҒЫЛЫМНЫҢ ТӨЛ ОРДАСЫ – ТЕАТР

Мақалада театрдың қоғамдағы, жалпы адамзат өміріндегі маңызы мен бүгінгі, өткен тыныс-тіршілігі жайында сөз қозғалады. «Театр» сөзіне тереңінен түсінік беріледі. Сондай-ақ, оның мәдениет саласындағы алатын орны сипатталады. Театрдың тарихи қалыптасу жолы туралы сөз қозғалады. Бүгінгі театр өнерінің жеткен жетістіктері мен ел мәдениетіне қосқан үлесі айтылады.

Осы рухани байлықтың қайнарларын жастардың бойына, атадан балаға мұра болып келе жатқан мәдени келбетпен сусындатып, өзінің баға жетпес байлықтарын, құндылықтарын қастерлеп, көркемдеу арқылы халықтың мәдениеті мен өнерінің қайнар көзін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Сондай-ақ, тәуелсіздік туын тігіп, демократиялық өркениетті қоғамға қол созып, ел өміріндегі барлық салада реформаларды тереңдете жүргізіп жатқан кезеңдегі Қазақстан театрларының ахуалына, оның мәдениетіне талдау жасау және шынайы жағдайға сәйкес негізгі бағыттарды айқындауды жүзеге асыру үшін шешілетін бірқатар міндеттер талқыланады.

Театр өнерінің тарихын терең зерттеп алмайынша, аталған салада жаңашылдық орын алмайтыны белгілі. Сол себептен, тәуелсіздік алған жылдарда халықтың сана-сезімінің жаңаша қалыптасуы өнердің барлық саласында өткеніміз бен бүгінімізді бағдарлап, жаңаша баға беруіне өз септігін тигізгендігі аталып өтті.

Түйін сөздер: театр, мәдениет, өнер, тарих, халық, ұлттық, тәуелсіз, сахна, көрермен, пьеса, рухани.

Stamgaziev Ye.

Teacher, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Erlan.Stamgaziev@mail.ru

Theater as a synthesis of arts

In the article the role of theatre is examined in society and in life of humanity on the whole, its today and past. The detailed elucidation of term «theatre» is given. In particular, his place is illuminated in the field of culture. The question of history of becoming a theatre is affected. There is told about the today's achievements of dramatic art and the contribution to the culture of people.

Analyzed the origins of this spirituality of young people, where their priceless wealth, happiness and values, art, design and culture through the sources, from generation to generation. And also, to raise the flag of independence, democratic civilized society, stretching out hands, theaters, carried out during the period of deepening reforms in all spheres of the country's life, state, analysis and determination of the main directions for the realization of its culture will discuss a number of tasks solved in accordance with the real situation.

If you deeply study the history of the theater, it is known that there will be no innovations in this area. That is why in the years since independence, it was noted that recapturing the sense of Khan's identity contributed to the development of our art's past and present.

Key words: Theatre, culture, art, history, people, national, sovereign, stage, spectator, play.

Стамгазиев Е.

преподаватель, Казахская академия искусств имени Т. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Erlan.Stamgaziev@mail.ru

Театр как синтез искусств

В статье рассматривается роль театра в обществе и в жизни человечества в целом, его сегодняшнее и прошлое. Дается подробное разъяснение термина «театр». В частности, освещается его место в сфере культуры. Затрагивается вопрос истории становления театра.

Рассказывается о современных достижениях театрального искусства и его вкладе в культуру народа. Охарактеризованы истоки духовности молодежи, получаемые через источники культуры и искусства путем передачи из поколения в поколение обретаемых народом культурных и моральных ценностей. Вместе с тем, анализируется состояние театров Казахстана, определяются основные направления их развития с целью решения основных проблем отрасли в соответствии с реализуемыми в разных сферах деятельности общества для достижения демократической цивилизации под флагом независимости. Естественно, что без изучения истории театра, невозможно внедрение новых форм и методов в данной отрасли. Вот почему в годы, прошедшие с момента обретения независимости, было отмечено, что пересмотр чувства идентичности. Казахстана способствовало развитию прошлого и настоящего нашего искусства. В связи с этим, в статье описано направление развития всех сфер искусства в соответствии с формированием национального самосознания после обретения независимости и заново дается оценка ситуации и вносится предложение по ее улучшению.

Ключевые слова: Театр, культура, искусство, история, народ, национальный, суверенный, сцена, зритель, пьеса.

Кіріспе

Мәдениет – адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқандарының бәрін түгел қамтиды. Жай ғана сауат ашудан және тазалық ережелерін сақтаудан бастап, өмірдің асқан үлгілі шығармаларын жасағанға дейінгі ұғымды қамтып жатқан – мәдениет саласының өрісі кең.

Мәдениет – тарихи құбылыс. Оның дәрежесі мен сипаты қоғамдық өмірдің жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Тарихи дәуірлердің алмасуы мәдениеттің мазмұны мен формаларына сөзсіз терең өзгерістер енгізеді.

Мәдениетті тұлғалық сипатта қарастырғанда, бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі маңыздылары:

- мәдени әрекет;
- мәдени орта;
- мәдени игіліктер мен қажеттіліктер және мәдени ұйымдар мен ұжымдар.

Бұлардың арасында ең түбегейлісі – мәдени әрекет. Әрекеттену – жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет деп, әдетте, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді. Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени

қажеттіліктерді бөліп қарастырады.

Осылардың қатарына біз мынандай адамдық қажеттіліктерді жатқызамыз: өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірден өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылыққа талпыныс, альтруизм, гумандылық және тағы басқалары. Мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық (қатынастық) табиғатымен тығыз байланысты. Мәдени орта заттық-материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани қызмет орындарынан тұрады. Оларға техника мен құрал-жабдықтардың даму деңгейі, тұрмыстық мәдени дәрежесі, адамдардың білімділігі, кәсіптік шеберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар, клубтар, театрлар және т.б.) жатады.

Мәдениеттің өзекті бөлігі – өнер. Шынында да, өнер мәдениеттің алтын қазынасы, адамның ұлылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі – оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы. Осыған дейін қарастырылған анықтамалардан бір түйінді ой айтуға болады: мәдениет – адам әлемі. Мәдениет көріністерінде адамдық парасат, ақыл-ой, ізгілік пен әдемілік заттандырылып, игіліктер дүниесі құралған. Сонымен бірге мәдениет адамды тұлға деңгейіне көтеретін негізгі құрал. Әл-Фараби айтқандай, адам – «хайуани мадани», яғни, Мәдениетті жан. Адам – табиғат туындысы және ол үшін табиғи орта мәңгілік қажеттілік болып қалады. Мәдениет адамнан табиғатты бөліп алады деген пікір қанша рет айтылса да,

адамның табиғи шығармашылықтың ең жоғары үлгісі екендігіне күмән жоқ. И. Гердердің тілімен айтқанда, адам – табиғаттың бірінші азаттық алған пендесі (Сағатова Х. 2008: 72).

Мәдениет – адамзаттың өндірістік, қоғамдық, ақыл-ой жетістігінің жиынтығы. Яғни «мәдениет – халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік-бостандығы мен тарихи зейін-есі, философиялық жүйелері мен рәміз-таңбалық өсиеттері, орны толмайтын шығындары мен өмірлік сабақтары, діні мен тілі, ділі мен мұраты – осының бәрі мәдениетпен біте қайнасқан». Олай болса, рухани құндылық, рухани қазына саналатын театр өнері мәдениетпен тығыз байланыста.

Мәдениет пен өнердің тууы мен қалыптасуы, дамуы мен түрлену үдерісі екі түрлі үрдіс арқылы жасалады. Біріншісі, дәстүрлі-нормативті қорғау, яғни өнердегі дәстүр сабақтастығын сақтау, мәдени мұраларды қызғыштай қорып, ұрпақтан ұрпаққа жалғастыру. Екіншісі, экспериментальды-ізденіс үрдістері. Бұл бағытқа негізінен жаңашылдық, заманауи тәжірибелік ізденістер тән.

Бүгінгі күні мәдениет пен мәдени әлеуетті дамыту әлем халқы мен мемлекеттерінің көпшілігінің аса маңызды даму басымдықтарының қатарына кіреді. Мәдениеттің даму деңгейі, ұлттық және әлемдік мәдени мұраны сақтап қалу мен байытуды, сапалы мәдени құндылықтардың жасалуын, таратылуы мен қолданылуын, жемісті мәдени алмасу мен тұлғаның рухани-шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетуін қамтамасыз ететін, тиімді жұмыс істейтін мәдени институттар инфрақұрылымы мен тетіктерінің болуы табыстың аса маңызды критерийлерінің бірі болып табылады.

Театр – табиғатынан көпшілік қауымға ғана арналған, қоғамдық-мәдени мән-маңызы үлкен өнердің бірі. Ол көрерменсіз, жеке өз алдына өмір сүре алмайды. Осыған байланысты сахна мен көрермен бірігіп отырып шынайы өмір құбылысына ой жүгіртеді, оған өз тұрғысынан баға береді; театр көрермендердің ішкі жан сезіміне әсер етіп, терең толғандырған жағдайда ғана өзінің қоғамдық-әлеуметтік қызметін атқарып, эстетикалық мақсат-мұратына жетеді (Құндақбайұлы Б. 2001: 83).

Театр өнері көрерменнің өзгелерге деген, басқа халықтар өмірі мен қоғам тіршілігіне деген ынта-ықыласын арттырумен қатар, достық сезімін де күшейте түсуге игі әсер етеді. Дүние

жүзіндегі түрлі халықтардың географиялық-тарихи даму өзгешелігі мен олардың өмір-тұрмысы, әдет-ғұрпы, психикалық хал-жайы әр алуан театр жүйелерінің туып, қалыптасуына ықпал жасады. Осыған орай еуропалық театрларды және Шығыс елдерінің (Жапония, Қытай, Үндістан, т.б.) театр мәдениетін, Америка, Африка, Мұхит аралдары халықтарының өзіндік сипаты бар театр өнерін де атауға болады. Театрдың әрекет пен сауыққа негізделген мән-мағынасы тарихи тұрғыда, оның өмірге алғаш келуімен байланысты айқындалады.

Бүгінде бүкілхалықтық талқылаудан өтіп, жер-жерде жүзеге асырылып жатқан Елбасы «Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын», – деген болатын (Н.Ә. Назарбаев. 2017).

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың былтырғы жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Ұлы даланың тарихымен таныстырып, руханиятты сақтауға арналған алты жоба ұсынылып отыр. Тәуелсіздік алғалы ширек ғасыр көлемінде үшінші мәрте тарихымызды түгендейтін бағыт-бағдар алып отырмыз. «Мәдени мұра» – ақтандақтарды қалпына келтіріп, өшкенімізді жандырса, «Рухани жаңғыру» – ұлт тарихын таныстыратын даңғыл болды. Ал мына «Ұлы даланың жеті қыры» – ұрпақтар мақтанатын, арғы тектерін әлемге батыл әрі айқын насихаттайтын төлқұжат. Әр ру өз бабасын батыр етіп көрсетіп, өз атасын ақылман деп, ақсүйек пен қарасүйекке, қожа мен қараға бөліне бастағанымыз да шындық. Енді Мемлекет басшысы айтқандай: «тарихи сананы жаңғыртып, көтерілген мәселелерді ой елегінен өткізіп, терең зерделеу қажет» (Н.Ә. Назарбаев. 2018).

Сондай-ақ, Елбасы: «Ұлы дала әл-Фараби мен Яссауи, Күлтегін мен Бейбарыс, әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және т.б. көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді. Сондықтан, біз біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымызбен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек. Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет», – деп атап кетті.

«Әдебиет пен өнер ұлы болмаған жерде – ұлт та ұлы болмайды», – деп Ғабит Мүсірепов айтқандай, кез келген елді ерекшелетін мәдениеті мен әдебиеті, салт-санасы мен тарихы, рухани дүние танымы екені даусыз. «Ел ішінде өнер бар, өнерді тапқан шебер бар», – дейді дана халқымыз. Сол сан түрлі өнердің ішінде театр өнері, театр мәдениетінің орны бір төбе. Әрбір театрдың тарихи жағынан қалыптасып дамуы, болашаққа қадам басуы, өсіп-өркендеуі, әр халықтың өмір-тұрмысымен, салт-санасымен, тағлымды тарихымен және ішкі мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың шарықтау шегі мен адами дүние танымның жемісі (Құндақбаев Б. 1997: 91).

Қазақ театры XX ғасырдың басында пайда болды. Өзінің алғаш шымылдығын 1926 жылы 13 қаңтарда Қызылордада М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясымен ашты. М. Әуезов Қазақстанда сахна өнерінің негізі қаланып, қалыптасуына ұйытқы болды. Ш. Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы өз көрермендеріне тұңғыш рет Азамат соғысының батыры А. Иманов туралы «Аманкелді» фильмін ұсынды. Содан бері киностудия қазақ елінің өнері мен өмірін, мәдениетін, әлеуметтік жағдайын бейнелейтін көптеген фильмдер түсірді. Шәкен Айманов – қазақтың ең атақты актері, режиссер, КСРО Мемлекеттік сыйлығының, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері. Оның қойған көркемсуретті фильмдері: «Махаббат туралы аңыз», «Дала қызы», «Біздің сүйікті дәрігер», «Алдар көсе», «Атаманның ақыры», «Туған жер» (Қуандықов Қ. 1969: 150).

Театр – халықты эстетикалық адамгершілік пен ізгілікке тәрбиелеудің аса маңызды құралы. Оның өзгеше бір қасиеті, яғни әрекетке құрылған

табиғаты сахналық ойын-сауықтың мазмұн-желісі мен идеялық-эстетика негізін құрайтын драма арқылы ашылады. Театр әдеби шығарманы сахналық әрекетпен, өзіне тән бейнелі театрлық бояу-өрнекпен жаңа күйге түсіреді де драмадағы мінез-кейіптерді, олардың өзара қарым-қатынастарынан, қақтығыстарынан туатын таластартыс пен іс-қарекеттеріне жан бітіріп, тірілтіп жібереді. Осыған орай, көрермендер де театр сахнасында өтіп жатқан оқиға әрекет пен оған қатысушы-қаһармандардың ой-арманына, шат күлкісі мен сезім діріліне, күйінішіне, жалпы тіршілік-тынысына бейжай, немқұрайлы емес, қайта бар ынта-зейінімен, ынтызар көңілімен қарайды, яғни олар осы сәтте сахналық өмір көріністерінің жай бейтарап, салқынқанды бақылаушысынан гөрі тікелей қатысушысы ретінде бой көрсетеді. Түптеп келгенде театрдың қоғамдық-тәрбиелік қызметі мен идеялық-эмоциялық және көркемдік-эстетикалық әсер күші де осыған саяды (Сығай Ә. 2008: 202).

Театрдағы басты тұлға, пьесадағы берілген жағдайға байланысты әрекет етіп, сахналық қаһарманның характерін жасайтын – актер. Ол сахнада шығармалық үдеріс кезінде пьеса материалын өзінің болмыс шындық туралы ой-түсінігімен, өмірде көріп-байқағандарымен, эстетикалық сезім-түйсігімен үнемі байытып, толықтырып отырады. Бұл тұста актердің бойынан орындаушылық өнерге қоса ойшыл суреткерлік қасиет те айқын аңғарылады. Актер образы пьеса және спектакльді қоюшы-режиссердің түсінік-шешімі мен түсіндірмесі негізінде өмірге келеді. Өнердің өзге түрлеріндей театр да өмір шындығын көркем образдар жүйесі арқылы бейнелейді.

Осы рухани байлықтағы қайнарларды жастардың бойына атадан балаға мұра болып келе жатқан мәдени келбетпен сусындатып, өзінің баға жетпес байлықтарын, құндылықтарын кастерлеп, көркемдеу арқылы халықтың мәдениеті мен өнерінің қайнар көзін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу.

Театр (грек. theatron – ойын-сауық орны; ойын-сауық) – сахналық өнердің өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы көрермендердің көз алдында актерлер күшімен бейнелейтін бір түрі; ойын-сауық немесе спектакль; түрлі сахналық ойын-сауықтар, сонымен қатар жалпы мәдени шаралар өткізілетін орын-жай.

Театрдың тарихи жағынан қалыптасып, даму, өсіп-өркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың өмір-тұрмысымен, олардың жалпы тарихымен және тұрлаулы мәдениетімен тығыз

байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың негізгі бір формасы болып табылады.

Адамзат тарихымен қоса жасасып келе жатқан театрдың қайнар көзі ежелгі замандағы аңшылық пен ауыл шаруашылық ойын-сауықтарына, халық мерекелері мен салт-жораларына саяды. Осы негізде пайда болған алғашқы трагедиялық және комедиялық сипаттағы дәстүрлі ойын-сауықтар мазмұнынан драмалық тартыстар мен сюжеттердің нышандары, сондай-ақ хор әндері, билер, диалогтар, киім киіп, сән-салтанат құру, маскамен бет-әлпетін өзгерту бой көрсетті. Ойын-сауық әрекетінің діни-салттық негізден бірте-бірте арылып бөлінуі, қаһарманның хор тобынан алдыңғы қатарға шығуы және көпшілік мейрамдарын арнайы ұйымдастырылған ойын-сауыққа айналдыру әдеби драмалардың тууына қолайлы жағдай жасады.

Кеңестік қазақ театрының репертуарлық қоры негізінен орыс және дүние жүзінің классикалық туындыларынан, сонымен бірге М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Тәжібаев, Қ. Мұхамеджанов, т.б. драматургтердің пьесаларынан құралды. Осы кездегі Еуропа мен АҚШ елдеріндегі театрдың жаңа үлгі-түрлерінің даму процесі күрделі де әр алуан жағдайды бастан кешірді. Дүниежүзілік екі соғыстың аралығында режиссер Г. Бати, Ш. Дюллен, Л. Жуве, Ж. Питов, Ф. Жемье, А. Арто (Франция), Ю. Остэрва, Л. Шиллер, С. Ярач (Польша), Э.Ф. Буриан, Я. Верих, Й. Гонзль (Чехословакия), Б. Брехт, Э. Пискатор (Германия) театрдағы жүргізілген жаңашыл ізденістерге басшылық жасады. Саяси және антифашизм театр майданы кең қанат жайды. Екінші дүниежүзілік соғыста фашизмнің жеңіліске ұшырап күйреуі театрда демократиялық ағымның зор өрлеуін туғызды. Болгария, Германия, Польша, Румыния, Чехословакия секілді батыс-еуропа елдерінде театр өнері жедел қарқынмен өркендеді.

Белгілі бір мәдени құбылыстар қоғамда сабақтастық арқылы тарихи даму үдерісінде жаңғырып және үздіксіз жалғасып отыруы мүмкін. Өткен мәдени құндылықтар, үздіксіз сипаты бар және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, әрбір тарихи дәуір мәдениетінің тірі элементі ретінде әрекет етеді. Адамзат дамуының тарихи кезеңдерінде небір өркениеттер құмға сіңгендей жойылғанымен, олардың мәдени жетістіктерінің іздері қалды. Сол іздердің кейбірі мәдениеттің әлемдік қазынасына кіріп, мәдени-тарихи прогрестің дамуына өз үлесін қосты. Ал, бұл

фактілер мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарымен анықталады. Мәдениет өркениетін адам санасына сіңіруге тырысқан көреген-режиссерлер, сахна санаткерлері – кейбір ғылыми-техникалық жаңалықтардың адамзатқа қасірет әкелетінін, қоғамның даму үдерісіне кері ықпалын тигізетінін суреткерлік көзбен көре білді.

Қазақстанның кәсіби режиссурасы еуропалық және ұлттық құндылықтар негізіндегі көркемдік ұстанымдарды біріктіре біліп, театр өнерінің барлық саласында сабақтастық тұрғыдағы мәдени-рухани мұралар жалғастығын тауып, жаңашылдықты ту еткен экспериментальды-ізденіс үрдісі дамып отыруы тиіс.

Театр – сымбатты өнердің ішіндегі ең зор өнердің бірі. Ешбір өнерді тілек, құрғақ бұйрық туғызбайды. Қай елдегі, қай түрдегі өнерді алсақ та сән-салтанатпен ырғалып-жырғалып, бір күннің ішінде ғайыптан көшіп келген жоқ (Сығай Ә. 2009: 207).

Театрдың тарихи жағынан қалыптасып, даму, өсіп-өркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың өмір-тұрмысымен, олардың жалпы тарихымен және тұрлаулы мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың негізгі бір формасы болып табылады.

Қай өнерді алсақ та әуелде өз елінің халық өнері болып, содан ілгері қарай басқан сатысында ғана көптікі болып, жалпы адам баласының ортақ теңізіне барып құяды.

Қазақ театрының жарты ғасырдан астам тарихында ұлттық пьесалармен бірге, орыс, батыс классиктері және советтік бауырлас халықтар драматургиясының шығармалары да репертуарда кеңінен орын алды. Мұның барлығы қазақ сахна өнерінің тынысын кеңейтіп, актерлік және режиссерлік өнерінің кең арнамен дамуына мүмкіндік туғызды.

Еліміз тәуелсіз мемлекет атанып, дүниежүзілік қауымдастыққа танылып, жаңа демократиялық қоғамымыздың дүниеге келуі – рухани кеңістігіміздің жаңғыруына, ұлттық сананың қалыптасуына жол ашты. Бұл тұрғыда театр өнері үдерісі – өзі бірге өмір сүріп отырған қоғаммен жаңғырып, жаңашылдық бағытта даму соқпағына түсті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында объективті және субъективті себептермен мәдениет ошақтары құлдырап, жабыла бастады. Мемлекеттің қолдауынсыз мәдениет саласы өз бетінше өркендей алмайтын, халықтың рухани жан дүниесі мәдениет құлдыраса бірге құл-

дырайтынын, сөйтіп ғасырлар бойы жинаған рухани байлықтан аз ғана уақыттың ішінде әлсірейді.

Ел тәуелсіздігімен қатар театр қайраткерлеріне шығармашылық еркіндік келді. Бүгінде драматург өзін толғандырған барлық мәселелерді көрерменге бүкпесіз жеткізе алса, режиссер өзі қалаған пьесаларды еш жалтақтамай қояды. Осы шығармашылық еркіндікті қазіргі таңда әркім өзінше түйсініп, ұлттық өнеріміздің дамуына үлестерін қосуда (Жақсылықова М. 2014: 78).

Ұлттық сахналық өнеріміздің өркендеуіне үлес қосқан алып режиссер Ә. Мәмбетовтің шығармашылығымен қазақ театр сахнасына енген шарттылық бағыты Тәуелсіздік жылдардағы режиссерлер тарапынан қызу қолдау тапты. Әсіресе, драматургиялық шығармаға қазіргі күн талабына сай интерпретация табу, режиссерлік жаңа көзқарас пен жаңалық табу, суреткерлік таным мен талғамын көрсету егемендік кезеңіндегі режиссураға тән құбылыс болды.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері өткен тарихымызбен бүгінгі танымымызды таразылап, ұзақ жылдар бойы қол үзіп қалған ата-бабаларымыздың дәстүріне терең үңіліп, рухани сабақтастықты жалғастыруға ден қойылды. Қоғамымызда болып жатқан қайта түлеулерге өнердің барлық саласы тәрізді театр өнері де қызу кірісіп, өз үлесін қосты. Бірқатар өңірлерде қазақ театрлары бой көтерді. Көршілес жатқан алыс-жақын шет елдерде театр және басқа да өнер ошақтары жабылып жатқанда, театрлардың көптеп ашылуы қазақ жұрты үшін үлкен мақтаныш еді.

Тәуелсіздік жылдары театр төріне шыққан сахналық бейнелердің құндылығы мен маңыздылығы халық жүрегінен орын тепті. Абылай хан, Томирис, Бұқар сынды тарихи тұлғалармен қатар, классикалық Еңлік-Кебек, Есен, Қозы мен Баян бүгінгі тыныс-тіршілігімізді жеткізетін Қабыл мен Абыл, Ләйлә, Құмар, Тимур, Нәзила, Суретші, Бәкей, т.б. сынды бейнелер замандас санасына рухани-мәдени қозғалыс салып жүрген күрделі еңбектер деген ой түйеміз (Қазақ сахна өнері. 2009: 308).

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік жылдарында еліміздің театр режиссурасында сабақтастық пен жаңашылдық үдерісі қатар өрбіді. Сонымен қатар, қазақ театрлары – көнеден келе жатқан халқымыздың лиро-эпостық дастандары негізінде жазылған ұлттық класикалық драматургияны жаңа көзқараспен танып, тың ізденістермен жаңартып, әлемдік театр үдерісінде

жүріп жатқан заманауи үрдістермен үндес жаңашылдық пен соны өзгерістерге толы режиссерлік интерпретацияларды ұсынды деп айта аламыз.

Ел ішінде өнер бар, өнерді тапқан шебер бар дейді дана халқымыз. Сол сан түрлі өнердің ішінде театр өнері, театр мәдениетінің орны бір төбе. Әрбір театрдың тарихи жағынан қалыптасып даму, болашаққа қадам басуы, өсіп-өркендеуі, әр халықтың өмір-тұрмысымен, салт-санасымен, тағлымды тарихымен және ішкі мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың шарықтау шегі мен адами дүние танымның жемісі. Ел өмірінің айнасына айналған театрларымыз күннен-күнге шама-шарқынша дамып келеді. Алыс-жақын шетелге танылып, әлінше өз өнерін көрсетіп, еліміздің танылуына үлес қосып жүрген жайы бар.

Бүгінде мемлекетімізді төрткүл дүние таныды. Еңбастысы, өнерімізбен мәдениетіміздің тарихындағы ақтаңдақ тұстарының ақиқатын ешкімнен қысылмай, қымтырылмай айтатын кезеңге жеттік. Егер халық пен өнерді егіз ұғым десек, егеменді ел атанған кезеңнен бастап мәдениетіміздегі рухани мұралар мен құнды жәдігерлер, сахна саласындағы қол жеткізген шығармашылық жетістіктер мен тәжірибелер туралы ғылыми-әдістемелік тұрғыда саралауға да қол жеткіздік.

Театр – нағыз таза өнер. Бұлай деп отырғанымыз, театр – тірі өнер деп аламыз. Өйткені, жалпы, драмалық театрларда дыбыс күшейткішті қолданбайды, микрофон қолданылмайды, фонограмма айтылмайды. Егер көріп отырған халық актердің сөзін нақ қалпындағыдай қабылдамай фонограммалық болса, не болмаса, микрофонмен естілетіндей жағдай болса – онда спектакльдің қасиеті жоғалады, сәні кетеді. Сахнада тұрған әртіс өзінің жан-дүниесінен шыққан сөздерін, дауысын халықтың жүрегіне жеткізе отырып шығарады. Ұлы сезіммен арпалысып, күйзеліске ұшырап, көрерменнің көңілінен шығуға тырысып бағады.

Театр туралы айтқан кезде, бірден мынандай ой келеді. «Көрермен театрға не үшін келеді?», «Қазіргі таңда театрға қаншалықты адам келеді?», «Кімдер көреді?». Қазіргі кезде көрермендердің өзін екі-үш топқа бөлуге болады. Бір тобы режиссер үшін, бір тобы авторлар үшін, енді бір тобы актерларға келуі мүмкін. Былайша айтқанда, өз қалауымен, өз еркімен баратын халық санаулы. Менің ойымша, жалпы көрермендердің мәдениеті жайында әңгіме айтқан кезде өте

абай болу керек деп ойлаймын. Көрерменді кінәлаған театр – ең алдымен өзі кінәлі! Егер, шын мәнінде, жақсы қойылым болатын болса – ол ешқандай көрерменді талғамайды. Мәселен, бір жастарымыз драма театрға барып түсінбей жатады, бір үлкен кісілеріміз жастар театрына барып қабылдамай жатады.

Менің ойымша, осының барлығы – жай ғана сылтау деп қараймыз ба, әлде жалқаулық деп қараймыз ба, әйтеуір бір түсініспеушілік. Режиссер мен актерлардың жүрегіне жол таба білген спектакль – ол көрерменге міндетті түрде жетеді. Қазіргі қоғамда көрермендер туралы да әр түрлі пікір бар. Мысалы, «Көрерменді театрға дайындап әкелу керек» дейді, біреулер. Кешіріңіз, ондай талап еш жерде жоқ! Бірақ дегенмен де, спектакльге келерден бұрын сол спектакльдің мазмұнымен таныс болу керек деп ойлаймын. Бір жағынан көрермен – басқасын айтпағанда ең алдымен тұтынушы. Ол театрға әртүрлі жағдайда келіп қалуы мүмкін.

Тіпті, себеп-салдарсыз байқамай келіп қалған көрермен де болады. Осындай жағдай бола қалған жағдайда, спектакль басталмай тұрып, қойылатын қойылымның не туралы болатынын айтып кеткені, не болмаса, экран болса, көрсетіп кеткені дұрыс деп ойлаймын. Сондықтан, кез келген көрермен үшін, тек қана талантты және шынайы, көз алдында туған өнер ғана баурап ала алады. Осыдан жарты ғасыр бұрын өмір сүрген, Кеңестік театрды алып көрейік. Ол кезде театрларға бірнеше міндеттер қойылатын болған, яғни: тәрбиелеу, насихаттау, үгіттеу, көзін ашу, ақпараттандыру деген сияқты. Бүгінгі күні бұл міндеттер өз күшін жойған.

Қазіргі көрермен білімді, көкірегі ояу, көзі ашық. Мысалы алып қарайық, «Абай» қойылымы болады дейік. Бір кісілеріміз «Абай жолын» бәрін түгелдей оқып, жаттап алған. Оның бұл қойылымға барғысы жоқ. Өйткені ол қойылымда не болатынын, қалай болатынын біледі, оған қызық емес. Бұл театрға бармаудың бірінші фактісі. Екінші, кітап оқымаудың салдары деп ойлаймын. Яғни, әдебиет оқымаған адам, ұлы жазушылардың шығармаларын оқымаған, не болмаса, қазақ тіліне, салтына, дәстүріне жанашырлықпен қарап, соған сіңбеген адам театрға барады деп ойламаймын. Тағы да, қазіргі таңда, жаһандану дәуірі, жастардың лебі ғаламтор желілермен байланысуы, көзге жалт-жұлт етіп көрінгенге құмартып, дүрсілдеген дауысқа еліртіп, тән рахатын беретінге әуес болған заманда театрдың жас көрермендерін алып кетуде. Былайша айтқанда, рухани азықты

жүрегіне сіндірмей, театр қойылымын сезіне алмайды.

Тағы бір мәселе, біздің театрдың сахнасын кішкентай сахна деп жатамыз, көрерменге орын таппай жатамыз. Осыған ренжіп, келесіде қайта келместей кетіп жатамыз. Негізінен алып қарасақ, бұл бір жағынан «керемет». Керісінше, тура сахнаның қасында отырып, актерді 15 метрден емес, дәл жанынан көріп, актердің кейіпкерінің жан дүниесіне енгеніне куә болу – бұл көрерменнің ең бірінші олжасы емес пе?! Үлкен сахналарда жарықпен, суретпен, бояу-гримдермен отырған көрерменнің көз алдына тек қана әсер әкелуіміз мүмкін. Ал, жап-жақын жерде, қасында отырған кезде образ жасау, қойылымда ойнау бұл әсер емес, бұл нақты соның ішіне енгізу болып табылады. Актер саған қарап диалог оқып тұрғанда, құдды бір, саған айтып тұрғандай күй кешесің. Сондықтан, осы жағынан алғанда, біздің қазақ театрларымыз – басқа театрларға қарағанда актерлік шеберліктің өте биік шеберлігін көрсетеді. Сол себепті, көрерменмен актерлардың, қойылыммен байланысы өте жоғары болып келеді.

Қазіргі таңда театрдың көрермендері өте аз. Талдап қарайтын болсақ, театр көрермені – үлкен кісілер, өнер адамдары, мұғалімдер, өнер саласындағы студенттер. Тіпті, қазіргі театр билеттері ондай қымбат та емес. Қарапайым адамның қалтасы көтеретін баға. Соны біле тұра шетелдік киноларға, басқасына бес мыңдап, он мыңдап шығарып, пайдасыз дүние алып кететіне ішің күйеді, кейде. Жастардың рухани сезімді күшейту, рухани тәлім-тәрбие беру, келешек заманда, болашақта, туған жерге, тілге, салт-дәстүрге, салт-санаға деген құрмет жатады. Рухани білім алған ұрпақ өте мәдениетті, кішіпейіл, адамгершілігі мол, жаны жайсаң, көзі ашық ұрпақ болатынына нық сенімдімін.

Халықтың көз алдында дүниеге келіп, өмір кешетін жасампаз да дара өнер – театр. Театрда драматургтың қиялынан туғандары қайта жанданып, сөзбен жазылған көркем бейнелер өз бетінше әрекет етіп, тіршілік иесі – сахналық бейнеге айналады. Сахналық бейне актерлік өнер арқылы жаңа өмірге аяқ басып, өзіне тән нақтылық пен жеке басына сай ерекшеліктерге ие болады. Суреткер сахнада ойнап жүріп, «бейненің бейнесін» жасайды, яғни сөзбен сомдалған автор қиялындағы бейнеге сүйене отырып, көзбен көріп, сезінуге болатындай етіп, бейнеге жан бітіреді. Сондықтан белгілі театр маманы Б. Захава айтқандай: «актер – театр ерекшелігін анықтайтын басты құрал» болып табылады.

Театр (грек. theatron – ойын-сауық орны; ойын-сауық) – сахналық өнердің өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы көрермендердің көз алдында актерлер күшімен бейнелейтін бір түрі; ойын-сауық немесе спектакль; түрлі сахналық ойын-сауықтар, сонымен қатар жалпы мәдени шаралар өткізілетін орын-жай.

Белгілі бір мәдени құбылыстар қоғамда сабақтастық арқылы тарихи даму үдерісінде жаңғырып және үздіксіз жалғасып отыруы мүмкін. Өткен мәдени құндылықтар, үздіксіз сипаты бар және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, әрбір тарихи дәуір мәдениетінің тірі элементі ретінде әрекет етеді. Адамзат дамуының тарихи кезеңдерінде небір өркениеттер құмға сіңгендей жойылғанымен, олардың мәдени жетістіктерінің іздері қалды. Сол іздердің кейбірі мәдениеттің әлемдік қазынасына кіріп, мәдени-тарихи прогрестің дамуына өз үлесін қосты. Ал бұл фактілер мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарымен анықталады. Мәдениет өркениетін адам санасына сіңіруге тырысқан көреген-режиссерлер, сахна санаткерлері – кейбір ғылыми-техникалық жаңалықтардың адамзатқа қасірет әкелетінін, қоғамның даму үдерісіне кері ықпалын тигізетін суреткерлік көзбен көре білді (Маамиров А.М. 2016: 35).

Қазақстанның кәсіби режиссурасы еуропалық және ұлттық құндылықтар негізіндегі көркемдік ұстанымдарды біріктіре біліп, театр өнерінің барлық саласында сабақтастық тұрғыдағы мәдени-рухани мұралар жалғастығын тауып, жаңашылдықты ту еткен экспериментальды-ізденіс үрдісі дамып отыруы тиіс.

Қазақстандағы диаспоралардың өз ұлттық тілінде сөйлейтін театрларының тарихы мен шығармашылық тынысы, көркемдік келбеті мен кемшін түсіп жатқан өзекті мәселелері бүгінгі күн тұрғысынан қарастыру, бағамдауымыз қажет. Қазақстанда толыққанды жұмыс істейтін орыс, ұйғыр, кәріс, неміс, өзбек этностарының кәсіби театрлары бар. Олардың шығармашылық жолы, белестері, бүгінгі хал-күйі арнайы сараптама жасауды қажет етеді. Еліміздегі тек орыс тілінде сөйлейтін драма театрлардың саны он алтыны құрайды екен.

Қазақстан театр өнері тек елордамыз Астана мен Алматы секілді бас қалаларда ғана емес, республиканың барлық облыстарында жақсы дамыған. Өздерінің ана тілінде өнері мен мәдениетін дамытуға мол мүмкіндіктер алған мемлекет қарамағындағы ұлт өкілдерінің бұл театрлары республиканың, облыстың бюджетінен қаржыландырылады. Дүниенің

түкпір-түкпірінде ұлтаралық араздықтар өршіп тұрған кезде еліміздің басты байлығына, баға жетпес құндылығына бағаланған этно-конфессиялық бейбітшілікті берік ұстаған бағытымыз алыс-жақын шетелдердің, жалпы-әлемдік қауымдастықтың назарын аударып келеді.

Қазақстан театрлары өздерінің шығармашылық жолының алғашқы жылдарынан бастап-ақ репертуарына ұлттық драматургиялық шығармаларымен қоса әлемдік классиканың шоқтығы биік туындыларын жоғары деңгейде қойып келеді.

Мәдениетіміз үшін маңызы зор оқиға – бұл А. Жұбановтың және Л. Хамидидің «Абай» операсын Оңтүстік Тюрингия (Германия) опералық театрының тарихи сахнасында қойылуы. Опералық жанрдағы қазақ шығармасы алғаш рет Батыс Еуропа сахнасында қойылды. Бұл халқымыздың музыкалық өнері әлемдік мәдениетте абыройлы орын алатынын мойындау. Бұл Елбасымыз, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Еуропаға жол» бағдарламасын өмірге енгізу. Маңызы зор іс – тарихи-мәдени мұрамызды сақтау. Көпке мәлім, 1987 жылы ЮНЕСКО Бас конференциясының 24 сессиясында «Жібек жолы – сөйлесу жолы» Ұлы жібек жолын кешенді зерделеу бойынша халықаралық жобасы мақұлданды («Еуропаға жол» бағдарламасы. 2008).

Театр – уақыт айнасы. Ел ішінде өнер бар, өнерді тапқан шебер бар дейді дана халқымыз. Сол сан түрлі өнердің ішінде театр өнері, театр мәдениетінің орыны бір төбе. Әрбір театрдың тарихи жағынан қалыптасып даму, болашаққа қадам басуы, өсіп-өркендеуі, әр халықтың өмір-тұрмысымен, салт-санасымен, тағлымды тарихымен және ішкі мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың шарықтау шегі мен адами дүние танымның жемісі.

Өнердің қай саласы болмасын, өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Тәуелсіздік алған жылдарда халықтың сана-сезімінің жаңаша қалыптасуы өнердің барлық саласында өткеніміз бен бүгінімізді бағдарлап, жаңаша баға беру керектігін алға тартты. Тәуелсіз мемлекетіміз құрылып, туымыз желбірегеннен бері ұлттық өнеріміздің тарихи даму жолдарын зерттеп, оны келесі ұрпаққа жеткізу міндеті алғашқы кезекке шықты. Көпсалалы өнеріміздің ішінде XX ғасырдың басында дүниеге келген театр өнерінің алар орны ерекше. Оның танымдық мұрат-мақсатымен бірге, рухани мәні де жоғары. «Театр өнерінің тамыры бұқараның ең қайнаған

ортасынан нәр алады, ал ол ортада сол халықтың өмірлік мақсат-мұраттары, әдет-ғұрыпты, салт-санасы бүге-шүгесіне дейін айқын көрініп қайнап жатады». Қай елдің театры болмасын белгілі бір ой-идеяның эстетикалық-көркемдік сұранысына жауап беріп, өз заманының талап-талғамына сай үн қатуға ұмтылады.

Мәдениет майданындағы сүбелі саланың бірі осы – театр. Театр көрінгеннің ермегі емес, ол тап-таза еңбек. Еңбектің көркемі. Театр – көңіл көтеру орны ғана емес, ол ірі мәдениет ошақ. Өнер орны, еңбекшілер үстемдігінің мәдениет майданындағы қармаулы орынның бірі. Бүтін ел шаруасын, қоғам құрылысын социалдық негізде қайта жасауға қол қойған үстіміздегі дәуірде өнердің, өнер ішінде әдебиеттің, театрдың орны өзгеше. Бұлар – өнердің төңкерісшілдері. Салт-сананың социалшылдық бағытқа бастаушысы, ұйыстырушысы. Киімі ұлттық, сүйегі пролетариаттық мәдениеттің майданы, өнердің өндірісі. Үстіміздегі дәуірде мәдениеттің, өнердің басын осылай ашалап алған соң өнер, мәдениеттің қай саласына болса да қоятын шартымыздың беті бірыңғайланады.

Еліміз тәуелсіз мемлекет атанып, дүние жүзілік қауымдастыққа танылып, жаңа демократиялық қоғамымыздың дүниеге келуі –

рухани кеңістігіміздің жаңғыруына, ұлттық сананың қалыптасуына жол ашты. Бұл тұрғыда театр өнері үдерісі – өзі бірге өмір сүріп отырған қоғаммен жаңғырып, жаңашылдық бағытта даму соқпағына түсті.

Республикамыздағы театрлардың барлығы да халқымыздың өткеніне ой жіберіп, тарих беттеріндегі ақтаңдақ тұстарды толтырып, әлеуметтік әділет аңсаған жылдар мен кезеңдерге қызу қатыстарын білдіруге күш салды.

Еліміздің бірқатар өңірлерінде қазақ театрлары бой көтерді. Көршілес жатқан алыс-жақын шет елдерде театр және басқа да өнер ошақтары жабылып жатқанда, театрлардың көптеп ашылуы қазақ жұрты үшін үлкен мақтаныш еді.

Тәуелсіздік алғалы өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді. Мемлекетімізді төрткүл дүние таныды. Ең бастысы, өнеріміз бен мәдениетіміздің тарихындағы ақтаңдақ тұстарының ақиқатын ешкімнен қысылмай, қымтырылмай айтатын кезеңге жеттік. Егер халық пен өнерді егіз ұғым десек, егеменді ел атанған кезеңнен бастап мәдениетіміздегі рухани мұралар мен құнды жәдігерлер, сахна саласындағы қол жеткізген шығармашылық жетістіктер мен тәжірибелер туралы ғылыми-әдістемелік тұрғыда саралауға да қол жеткіздік.

Әдебиеттер

- «Еуропаға жол» бағдарламасы туралы // Егемен Қазақстан. – 2008. – 5 қыркүйек. – 2 б.
- Жақсылықова М. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2014. – 152 б.
- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. – 12 сәуір 2017 ж.
- Құндақбайұлы Б. Заман және театр өнері. – Алматы: Өнер, 2001. – 520 б.
- «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – Т. 8. – 175 б.
- Қуандықов Қ. Тұңғыш ұлт театры. – Алматы: Жазушы, 1969. – 244 б.
- Қазақ театрының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1975. – Т.1. – 400 б.
- Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 488 б.
- Құндақбаев Б. Мұхтар Әуезов және театр. – Алматы: Ғылым, 1997. – 248 б.
- Маамиров А.М. Қазақстанның театр режиссурасы: сабақтастық және жаңашылдық (1991-2015): докт. дис. – Алматы, 2016. – 139 б.
- Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. – 2018. – 21 қараша.
- Нұрпейіс Б.К. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері: өнертану ғыл. докт. дис. – Алматы, 2010. – 266 б.
- Сағатова Х. «Мәдениет пен өнер дәстүрінің әлем кеңістігіндегі сабақтастығы» // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның мақалалар жинағы. – Алматы, 2008. – 150 б.
- Сығай Ә. Ой төрінде – театр. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2008. – 330 б.
- Сығай Ә. Сахна әлемі. 2 том / бас ред. Талаптан Ахметжан. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 336 б.

References

- Action «Way to Europe», 2008, September p.5.
- Zhaindikalinova M. General Musical Acoustic Art Kaizak: Research, Magazine. – Almaty «Tradition», 2014. – 152 p.

- President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev Statute Nasarbaeva «Orientation on future: spiritual revival» – April 12, 2017.
- Kundakbaevich B. Arts and theater arts. – The Almaty: Art, 2001. – 520 p.
- «Kaunas»: The National Encyclopedia / Other Research. Nysanbaev. Almaty: Encyclopedia of Encyclopedia, 1998. – T. 8. 175 pp.
- Kudalnikov K. First National Theater. – Apple: Enlightener, 1969. – 244 p.
- Theory of theater. – Almaty: Nauka, 1975. – T.1. – 400 p.
- Art of the Sun. The period of indefinite. – Almaty: Innovation in the LINGU «KUE», 2009. – 488 p.
- Kundakbaeva B. Muhtar Auezov and Theatra. – Almaty, Nauka, 1997.
- Mameirov AM Theatrical director film: Theoretical and Practical (1991-2015): Doctor. – Almaty, 2016. – 139 pp.
- Article of Nassarbaev «Seven Hellenic Velikoy Steppe». – 2018. – November 21.
- Nurpeis BK Theoretical and practical teens of theatrical directors: Doctor of technical sciences. disk. – Almaty, 2010. – Article 266
- H. Sagatova «Exhumation of cultural and historical traditions in the world space» // Conference of the Kharkov Scientific-Practical Conference. – Almaty, 2008. – p.
- Chicha A. The theory is the theater. – Apple: ACA, 2008. – 330 c.
- Eiji A. Mir Sachny. Almaty: Ainur, 2009. – 336 p.

Уткельбаева З.И.

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abrali@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ИМАМА АБУ ХАНИФЫ

Данная статья рассматривает богословские взгляды имама Абу Ханифы в различных областях исламского права с целью выявления основных принципов и положений, в основе которых строится основная методологическая база ханафитского мазхаба. Ханафитский мазхаб получил широкое распространение в мусульманском мире и его последователями являются большинство мусульман, проживающих в Казахстане и странах СНГ – России, Узбекистане, Таджикистане, Киргизстане, Поволжье, на Урале и в Сибири, в Крыму, частично на Северном Кавказе и Азербайджане. Религиозно-правовое наследие Абу Ханифы и его учеников является актуальным и сегодня. Особенность методологии богословов ханафитского мазхаба – рациональность. В сочетании с правовыми установками и учетом местных традиций оно практически не имело разногласий и стало достоянием общемировой правовой культуры. Ханафизм смог не только объединить культурно-правовые памятники Средней Азии и Казахстана, но также универсализировать их многовековой опыт на основе трансформации классических исламских правовых признаков. Анализируя методику имама Абу Ханифы в богословских науках, можно проследить традицию передачи данных особенностей в дальнейших трудах ученых-богословов ханафитского мазхаба мавераннахрской школы фикха. Целью автора являлось изучение и выявление основных принципов и правил применения инструментов права имамом Абу Ханифой, а также его учениками в различных областях исламского права.

Ключевые слова: наследственное право, фикх, мусульманство, ханафитский мазхаб, история, исламское право.

Utkelbayeva Z.I.

Egyptian University of Islamic culture «Nur-Mubarak»,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abrali@mail.ru

Features of the Imam Abu Hanifa Methodology

Article considers the theological views of Imam Abu Hanifa in various areas of Islamic law, in order to identify the basic principles and provisions that build the basic methodological basis of the Hanafi School. Hanafi School became widespread in the Muslim world and its followers are the majority of Muslims that are living in Kazakhstan and the CIS countries, such as: Russia, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Volga region, in the Urals, Siberia and in Crimea, partly in the North Caucasus and Azerbaijan. Religious and legal heritage of Abu Hanifa and his students is still relevant today. Rationality is the methodological particularity of the Hanafi School theologians. In combination with legal installations and taking into account local traditions, it practically had no disagreements and became the property of the global legal culture. Hanafism was able to not only unite the cultural and legal monuments of Central Asia and Kazakhstan, but also universalize their centuries-old experience based on the transformation of classical Islamic legal signs. Analyzing Abu Hanifa's methodology in theological sciences, can be traced the tradition of features' transmitting in the further works of the Hanafi School theologian scholars of the of the Maverannahr school of Fiqh. The aim of the author was to study and identify the basic principles and rules for the application of the tools of law by Imam Abu Hanifa, as well as his students in various areas of Islamic law.

Key words: inheritance law, Fiqh, Islam, Hanafi School, history, Islamic law.

Уткельбаева З.И.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abrali@mail.ru

Имам Абу Ханифаның әдіснамасының ерекшеліктері

Мақалада имам Әбу Ханифаның ислам құқығы саласындағы діни ілімдік көзқарастары қарастырылады. Ханафи мазхабының басты негізгі әдіснамалық базасының мақсаты қағидаттар мен ережелерді анықтаудан құрылады. Ханафи мазхабы мұсылман әлемінде кеңінен таралды. Оның ұстанушылары Қазақстанда және Ресей, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Урал, Сібір, Қырым, ішінара Солтүстік Кавказ бен Әзірбайжан сияқты ТМД елдерінің мұсылмандары болып табылады. Әбу Ханифа мен оның шәкірттерінің діни-құқықтық мұрасы бүгінгі таңда өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ханафи мазхабының әдіснамасының ерекшелігі оның рационалдылығында деп айтуға болады. Жергілікті дәстүрдің құқықтық қағидаларын ескеріп, өзара үйлестіре білген Ханафи мазхабы жалпыға ортақ әлемдік құқықтық мәдениеттің жетістігіне айналды. Ханафизм Орта Азия мен Қазақстанның мәдени-құқықтық ескерткіштерін біріктіріп қана қоймай, сонымен бірге классикалық исламдық құқықтық белгілерді өзгерту негізінде олардың көп ғасырлық тәжірибесін әмбебаптандыра білді. Имам Әбу Ханифаның діни ілімдік әдістемесін талдау арқылы фикхтың мәуринахрлық мектебінің ханафи мазхабы ғұламаларының еңбектеріндегі мәліметтерді жеткізу дәстүрінің ерекшеліктерін бақылауға болады.

Түйін сөздер: мұрагерлік құқық, фикх, мұсылмандық, ханафи мазхабы, тарих, ислам құқығы.

Введение

Актуальность темы исследования. Исследования в области исламского права в истории его формирования являются актуальными и важными. Актуальность данного исследования касается не только правового мусульманского наследия, но и применения исламского права в современных условиях согласно традиции ханафитской богословской школы. Объектом данного исследования является методика имама Абу Ханифы и его роли в становлении ханафитского мазхаба, и его отличия от других юридическо-богословских школ.

Цель исследования: изучить и выявить основные принципы и правила применения инструментов имамом Абу Ханифой, а также его учениками в различных областях исламского права.

Задачи исследования: дать объективный анализ особенностей методик имама Абу Ханифы и его учеников и их вклад в развитие исламских наук согласно ханафитской правовой традиции. *Теоретической и методологической основой* данного исследования послужил анализ научных трудов таких зарубежных ученых как: У. Рудольф, Жуда Абдулгани Басюни. Из отечественных ученых стоит выделить работы А.К. Муминова, Ш. Адилбаевой, а также российских ученых Д. Мухитдинова, А. Адыгамова, в которых освещены вклад Имама Абу Ханифы и его учеников в отдельные области исламского права. Для поставленных задач использовались следующие *методы и приемы научного исследования:*

сравнительно-исторический, метод сравнительного анализа, научные работы, относящиеся к периоду средневековья и изучение современных исследовательских работ на арабском, русском и казахском языках по теме вклада основоположников ханафитского мазхаба и особенностей.

Объект исследования: Методология и разработки имама Абу Ханифы и их применение в решении правовых вопросов, связанных с основными положениями исламской религии.

Основная часть

Традиция почитания улемов является особой частью исламской богословской традиции, сложившейся в средневековье и соблюдаемой по сей день. Доказательством данного факта является то, что до сих пор мусульманские юридические школы называются именами основателей и порядок изучения их трудов во всех странах исламского мира одинаков. Согласно сложившейся норме, суннитские мазхабы всегда перечисляются не по алфавиту, а в порядке старшинства имамов-основателей: ханафитский, маликитский, шафиитский и ханбалитский. В мечети Пророка Мухаммада в городе Медина (Саудовская Аравия) внутренний зал, заложенный при династии Омейядов и Аббасидов и приобретший свою окончательную форму при Османах и династии Сауд, украшен по периметру круглыми панно с вписанными в них именами Всевышнего Аллаха и важнейших деятелей Ислама. Южная стена содержит имена Аллаха, Пророка Мухаммада и четырех праведных халифов; северная

стена симметрично украшена шестью именами основателей мазхабов в следующем порядке: в центре стены – Абу-Ханифа, затем справа – имам Малик, слева – имам аш-Шафии, затем в том же порядке – имам Ахмад ибн Ханбал, Зайд ибн Али, Джафар ас-Садик. Это косвенно указывает на высокое положение ученых-имамов и их значении для исламской уммы в целом. Свое начало мусульманское право получило в Медине, которая стала центром решения вопросов для новообращенных мусульман, но позднее дальнейшее распространение права переходит к городам Ирака: Куфа и Басры, затем к Багдаду, который становится крупнейшим центром просвещения в различных направлениях науки и религии. Именно в Багдаде мусульманское право систематизируется в самостоятельную дисциплину. С момента возникновения и распространения исламского призыва на новых завоеванных территориях возникали многочисленные дискуссии по вопросам политических, финансовых, гражданских и уголовных взаимоотношений, впоследствии ставшие причиной создания уникальной системы религиозных законов и комплекса юридических норм, извлекаемых из них, теоретической базой которых становились твердые доказательства согласно источникам исламского права – Корана, Сунны Пророка Мухаммада, а также согласованное мнение авторитетных ученых (иджма), в том числе сподвижников Пророка, суждение по аналогии (кияс), отказ от решения по аналогии или его корректировка в случае, если оно нецелесообразно (истихсан, введен в обиход Абу Ханифой), выведение решения на основе его полезности для общества (истислах, разработан и применен имамом Маликом) и применение вспомогательного источника в ханафитской школе которым является местное право (урф, или адаты). Хотя изначально мусульманские богословы разделялись на категории асхаб аль-хадис («традиционалисты»), следующие буквальному пониманию хадисов) и асхаб ар-рай («люди свободного суждения», опирающиеся на логическое и рациональное понимание хадисов), постепенно это деление стало условным, благодаря заслугам имама Абу Ханифы и его учеников. Элемент общего согласия, являющийся обязательным условием шариата, придал этой системе гибкость и восприимчивость, позволив ей работать и развиваться на протяжении столетий вплоть до сегодняшнего дня. Таким образом, именно с имама Абу Ханифы начинается письменная традиция исламского богословия, а также школа рациональных

рассуждений (асхаб ар-рай) (Издательский дом «Медина», доступ к сайту: 18 января 2019, www.idmedina.ru/history_culture/minaret/khair_muh.html). В современном мире последователи имама Абу Ханифы составляют примерно половину мусульманского населения Земли. Данный мазхаб распространен в Турции, Афганистане, Пакистане, Индии, Китае, Китае, Сирии, на Балканах, частично в Индонезии, России, в Средней Азии и Казахстане, в Поволжье, на Урале, в Сибири, Крыму, на Северном Кавказе (за исключением чеченцев, ингушей и некоторых народов Дагестана), частично в Азербайджане. Великий богослов Нуман ибн Сабит с куньей Абу-Ханифа и нисбой Куфи родился 5 сентября 699 г. в эль-Куфа, Наджаф, Ирак – в семье богатого торговца шелком (из мавали) и получил блестящее светское и богословское образование. В книге индийского ученого Муфти Махмуд говорится: «Чтобы стать ученым Ислама – Муджтахидом, необходимо в первую очередь: знать досконально орфографию, фонетику, синтаксис, морфологию и остальные тонкости арабского языка». (По-арабски эти разделы и подразделы звучат примерно так: Эвдаин, сахихин, мерви, мутаватир, ред, мавду, мазмун, муфрад, саз, надир, муста'маль, мухмаль, му'реб, ма'рифа, иштикак, хакикат, меджаз, муштерак, издад, мутлак, мукаййад, ибдал, кальб...). Затем тщательно изучить науки, необходимые для понимания Благородного Корана. В том числе науки: сарф, нахв, ме'ани, байан, беда', белягъат. Глубоко изучить такие науки как: усул-и фикх, усул-и хадис и усул-и тафсир. Знать хорошо основные труды Великих Имамов, в первую очередь труды Мутлак Муджтахидов (т.е. богословом, достигшим высшей степени знаний в юридическо-богословских науках) – основателей 4-х мазхабов суннитов. Чтобы быть ученым по фикху – факихом, кроме всего перечисленного необходимо знать доказательства обсуждаемого вопроса и уметь аргументировать выводы. Знать способы сходства аналогий, с одновременным толкованием доказательств. Чтобы стать ученым по хадисам – мухаддисом, необходимо знать наизусть услышанные хадисы без изменений и цепочку имен их передатчиков (иснад). Ученому мухаддису необязательно знать скрытый смысл хадисов и их аргументированное толкование, и если ученый факих говорит о каком-либо хадисе то, что он является достоверным, а ученый мухаддис говорит, что данный хадис слабый, то ценится утверждение факиха. Вот почему при научных спорах более ценными являются выводы, и аргу-

ментация этих выводов Имама А'зама Абу Ханифы. Ведь Имам А'зам в степени стоит выше всех муджтахидов и факихов, так как передавал хадисы и от Сподвижников Пророка Мухаммада, мир ему и благословение Аллаха (Islamtoday, последнее обновление сайта: 30 ноября 2017, <https://islam-today.ru/veroucenie/imam-abu-hanifa-lider-ucenyh-islama/>).

Учителя Абу Ханифы:

В становлении Абу Ханифы решающую роль сыграло его пребывание в Куфе, который в тот период времени был одним из культурных центров Халифата. Благодаря этому ему удалось увидеться с некоторыми сподвижниками Пророка – Анасом ибн Маликом, Абдуллой ибн Абу Афвом, Сахлем ибн Саидом и др., у которых он слышал и записывал хадисы. На протяжении 28 лет Абу Ханифа изучал мусульманское право у одного из самых известных специалистов по фикху Хаммада ибн Абу Сулеймана и не расставался с ним вплоть до его смерти в 120 г.х. Имам Абу Ханифа обучался у Хаммада ибн Абу Сулейма, и сказал имам Абу Ханифа: «Я учил-

ся у Хаммада пятнадцать лет». В другой версии сказано: «Десять лет заучивая его мнения и слушая его объяснения», ученика Ибрахима ан-Нахаи, и у других ученых. Также он слышал хадисы от Ата' ибн Аби Рабаха в Мекке и говорил: «Я не видел никого лучше, чем Ата'», хадисы от Атия аль-Авфи, Абдурахмана ибн Хурмуза аль-А'раджа, Икрима, Нафи, Адий ибн Сабит, Амр ибн Динар, Саляма ибн Кухейл, Катада ибн Диамы, Абу аз-Зубейр, Мансур, Абу Джафар Мухаммад ибн Али иль-Хусейн и также от большой группы табиин. Имам Абу Ханифа многому научился у Ахль аль-Бейта, членов семьи Пророка Мухаммада, которых он безгранично уважал и любил. В частности, он поддерживал отношения с Зейдом ибн Али, Мухаммадом Бакиром. Ему довелось также встретиться с Джафаром ас-Садиком (Islamtoday, последнее обновление сайта: 21 января 2015, https://islam-today.ru/blogi/rashid_isaev/ucitela-abu-hanify-i-ego-uceniki/). Таким образом, можно показать следующую цепочку наставников имама Абу Ханифы (Рис. 1):

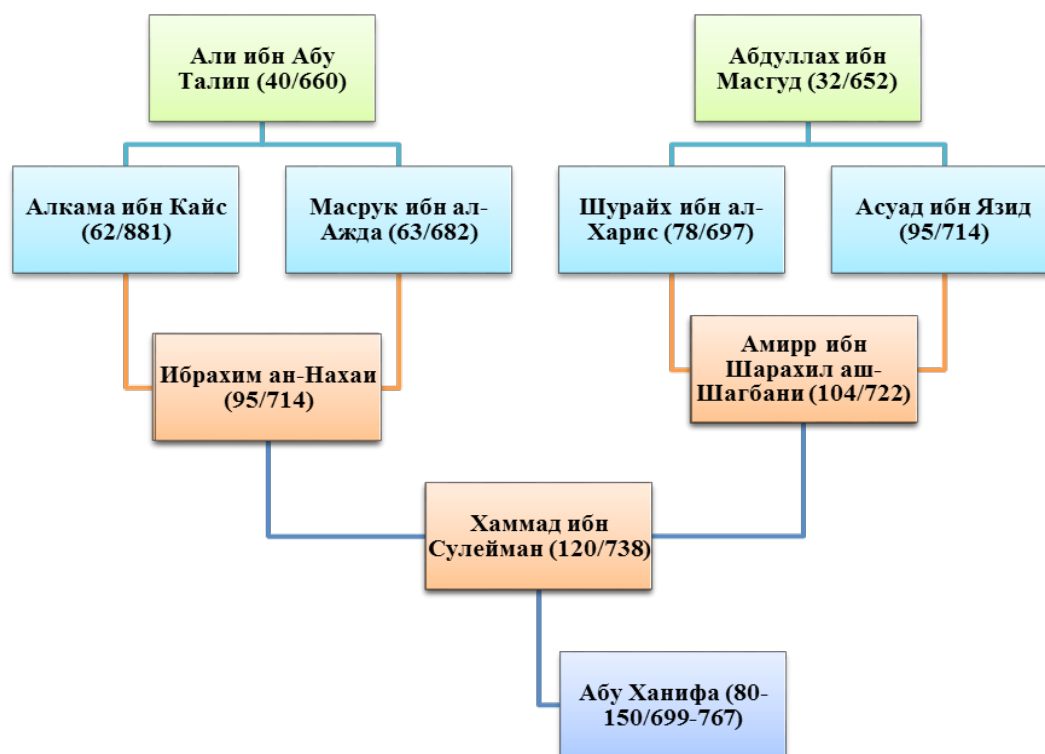

Рисунок 1 – Иерархия наставников имама Абу Ханифы

Ученики Абу Ханифы:

1. Абу Йусуф, Йакуб ибн Ибрахим аль-Куфи (113-182). В период правления Аббасидского халифа Харуна ар-Рашида был верховным кадием. Сыграл большую роль в формировании и развитии ханафитского мазхаба.

2. Мухаммад ибн Хасан аш-Шейбани (132-189). Родился в Васите, затем жил в Куфе и Багдаде. Умер в Рее. Обучался у Абу Ханифы и Абу Йусуфа. После Абу Йусуфа стал самым выдающимся правоведом Иракской школы. Сыграл большую роль в развитии ханафитского мазхаба. Его книги являются одними из самых авторитетных в ханафитском мазхабе (Захир ар-Риваййа).

3. Абуаль-Хузайл, Зуфар ибн Хузайл ибн Каус аль-Куфи (110-158). Родился в Исфахане, умер в Басре. Был передатчиком права, а затем занялся правоведением. Был самым способным учеником Абу Ханифы в области киййаса. Сыграл большую роль в развитии ханафитского мазхаба.

4. Хасан ибн Зияд аль-Лулу (ум. в 204) Обучался праву у Абу Ханифы, а затем у Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шейбани. Был также передатчиком хадисов. Описал мировоззрение своего учителя Абу Ханифы. Однако по степени авторитетности в ханафитском мазхабе его книги уступают книгам Мухаммада аш-Шейбани, которые входят в Захир ар-Риваййа.

Имам Абу Ханифа был Учителем многих людей своего времени. Однако некоторые его ученики настолько были близки ему, что оставались вместе с ним до конца его жизни. Согласно преданию, их было 36, в их числе Абу Йусуф, Мухаммад аш-Шейбани, Зуфар ибн Хузайл, Хасан ибн Зияд, Хаммад ибн Хасан, Абдулла ибн Мубарак, а также Ваки ибн Джаррах, Абу Амр Хафс ибн Гийас, Йахйя ибн Закариййа, Давуд ат-Таи, Асад ибн Амр, Афйат ибн Йазид аль-Адвй, Касим ибн Маан, Али ибн Мушир, Хиббан ибн Али и многие, многие другие (Айдын Али-заде, сайт: «Тюркско-татарский мир» Института Истории АН Татарстана, последнее обновление сайта: 20 января 2019). Несмотря на то, что деятельность имама Абу Ханифы происходила в Куфе, в период расцвета различных течений и сект, широкое распространение его теологических взглядов с дальнейшим развитием она получает именно на северо-востоке Ирана и далее в Мавераннахре. Творчество имама Абу Ханифы приходилось на периоды правления Омеядского и Аббасидского халифата, следовательно, ему приходилось решать правовые вопросы, охватывающие два периода, затем исследовать научную деятель-

ность, связанную с вопросами исламского фикха и вероубеждения в период распространения исламских сект (Мухаммад абу Захра, без года).

По мнению швейцарского ученого У. Рудольфа: «таким как Уасиия так называемому Фикх акбар II следует отказать в авторстве Абу Ханифы, так как Весинк уже доказал гораздо более позднюю дату их появления. Но и после этого остаются четыре чрезвычайно интересные рукописи, которые следует отнести к непосредственно периоду основания теологической школы: два коротких письма, адресованных некоему 'Усману ал-Батги а также более подробные *Китаб ал-Алим уа-л-мута аллим и Китаб ал-Фикх ал-абсам..* Гипотеза У. Рудольфа состоит в том, что данная работа дошла до нас в интерпретации и представляет собой не что иное, как труды учеников великого имама. Относительно писем к 'Усману ал-Батги, то в настоящем труде У. Рудольф уверен в том, что автором данных работ является сам Абу Ханифа, так как стиль письма продиктован логикой дискуссий, характеризующей методику имама Абу Ханифы и проблемы, описанные в них, не являются систематичными, не имея литературной стилизации, но имеют личную и деловую направленность. Из данного письма следует то, что письмо сначала стало известным в Ираке: Абу Йусуф (ум в 182/798 г.), известный ученик Абу Ханифы, по-видимому, передал его Абу 'Абдалла Мухаммаду б. Сама'а (ум. в 233/847 г.), унаследовавшему его должность *кади*. Но третье имя в этой цепочке относится уже не к Ираку, а к северо-востоку, где *риуана* останется в памяти многих поколений. Следующим не может быть никто иной кроме Нусаира б. Йахйя ал-Факих ал-Балхи, дата его смерти – 268/881-2. Перечисленные при этом признаки действительно убедительны и могут считаться достаточным доказательством: во-первых, более поздняя исламская традиция располагает информацией о том, что Абу Ханифа писал 'Усману ал-Батти. Во-вторых, и это очень важно, в содержании сохранившегося текста нет никаких особенностей, которые бы позволили усомниться в его подлинности; он не противоречит нашим знаниям об Абу Ханифе и полностью соответствует религиозным реалиям и языку середины II/III века. Для продолжения *риуали* достаточно краткого резюме. Сначала называются имена трех человек, о которых ничего не сообщается в библиографических трудах, но о родине которых можно узнать по их *нисбе*. Абу Са'ид Мухаммад б. а Бакр ал-Вусти, Абу Салих Мухаммад б. ал-

Нусаих ас'Самарканди и Абу Закарила Йахиа б. Мутирраф ал-Балхи; Затем мы встречаемся с именем Абу л-Муими Маимуна Мухаммада ал-Макхули ан-Насафи (ум. в 50S/1114 г.). **знамени-**того богослова и систематики школы матуридитов, который должен был быть знаком с *рисалой*. После него приводятся имена многих известных ханафитов. Заканчивается перечисление Хусамом ад-Дином ас-Сигнаки (ум в 711/1311 г. или в 714/1314 г.) (Рудольф У., 1999: 286). Сигнаки Хусам ад-дин ал-Хусайн ибн Али ибн Хадждадж ас-Сигнаки ал-Йасави умер в 711/1311-1312 или 714/1314-1315 году учился у Хафиз ад-дин ал-Кабир ал-Бухари и Фахр ад-дин ал-Маймарги. Он составил комментарий к «Китаб ал-хидайа» под названием «ан-Нихайа», который закончил в конце раби, 1700/феврале 1301 года. Он также составлял «ал-Кафи». Хусам ад-дин приезжал в Багдад, Дамаск и Халаб. У него проходили обучение Кивам ад-дин ал-Каки, ас-Саййид Джалал ад-дин ибн Шамс ад-дин ал-Харазми ал-Гурлани и Фахр ад-дин Абу Талиб Ахмад, известный как Ибн ал-Фасих (Муминов, 2015: 189). Данное письмо читалось в научных кругах и документально подтверждает то, что данный текст попал в Балх и позднее распространился по всему Мавераннахру. Таким образом, анализируя работы имама Абу Ханифы, мы видим то, что имам придерживается теологической школы матуридийя, и то, что они были написаны в форме дискуссий и не представляют собой систематический литературный или теологический текст, т.е. был основан на диалоге между учителем и учениками. О получении знаний имам Абу Ханифа сказал следующее: «Не следует приобретать знания, кроме как для поступления соответствия им, а поступать соответственно им означает прекратить заниматься благами этого бренного мира ради вечного» (Бурхан аль-Ислам аз-Зарнджи, 2009). Большой вклад внес имам Абу Ханифа и его ученики в науку Фикх. В переводе с арабского языка лексическое значение слова «фикх» – это правильное и точное понимание слов и действий с помощью познания сути чего-либо. Но кроме данного определения, слово «фикх» можно обозначить специальным значением как «гильм», и «фахм» использовано приблизительно в двадцати местах в форме глагола в значении «полностью и хорошо понимать что-либо, охватить его смысл, знать истинную сущность и постичь его умом». Следовательно ученый, специализирующийся на изучении исламского фикха, должен иметь глубокие познания, каким был Абу Ханифа. его методика состояла в следующем:

- 1) Коран;
- 2) Сунна;
- 3) Ижмаг;
- 4) Мнение сахабов (если они полностью не противоречат Кыясу);
- 5) Кыяс;
- 6) Традиция, практика и др. (Н. Самигуллин, 2016: 26).

Имам Абу Ханифа был последователем куфийской школы передачи хадисов и метода Ибн Мас'уда, являющимся одним из сподвижников Пророка, а также он был судьей Ирака в период халифата Умара ибн аль-Хаттаба. Религиозная традиция понимания Корана и Сунны подвергалась рациональному осмыслению и комментированию нормативных положений с помощью умозрительных заключений и анализа правовых решений. Классическая методика ученых хадисоведов заключалась в заучивание хадиса и дальнейшей ее передаче без применения относительно данного хадиса той или иной отрасли исламского права, что неоднократно вызывало разногласия между исламскими учеными. Метод Абу Ханифы в передаче хадиса был отличен. Абу Ханифа говорил: «Ученый хадиса, незнающий науку фикх, подобен аптекарю, собравшему все виды лекарств, но не знающий, какой из них следует прописать больному. Точно так же и ученые хадиса не знают полное значение хадиса, до тех пор, пока ученый фикха не разъяснит его». И следует заметить, что разделение ученых на асхабур-рай и асхабуль-хадис связано не с тем, способны ли они считать тот или иной хадис подходящим в качестве доказательства, а с тем, что это связано с особенностями их методологии. В Хиджазе преобладала установка на традиционализм, последователи которого стремились не выходить за рамки буквального понимания Корана и Сунны. В Ираке же религиозная традиция подвергалась рациональному осмыслению, благодаря которому вопросы решались с помощью умозрительных методов. Великий муджтахид, имам одного из самых распространенных мазхабов Абу Ханифа, не мог быть оторванным от своего места проживания Ирака, который являлся центром политических и интеллектуальных дискуссий и полемик, в котором широко распространилось большое количество риваятов, среди которых имело место распространение большого количества сомнительных хадисов, и это было одной из причин, по которой имам не принимал каждый услышанный им хадис, а был вынужден применять жесткие условия для принятия данного хадиса.

Причина того кроется в периоде, в котором жил Абу Ханифа. Вот поэтому для тех, кто стремился передать вымышленный хадис, Ирак был самым подходящим местом, а значит, и принимал хадисы только от людей, известных своей справедливостью, хадисы машхур (переданные группой передатчиков). Таким образом, Абу Ханифа, изучая хадисы, по скрупулёзности превосшел даже самих классических ученых науки хадис (хадисоведения). Поэтому, если у классических ученых хадисоведения один и тот же хадис мог считаться верным, то к условиям, поставленным Абу Ханифой, этот хадис мог не подходить, а значит считаться слабым (Адилбаев А., Адилбаева Ш., 2013).

Временные рамки пророческого периода в становлении исламского права ограничиваются 610-632 гг. Первая дата, согласно исламским источникам, связана с началом ниспослания Корана, а вторая – со смертью пророка Мухаммада. Период правления праведных халифов начинается с правления халифа Абу Бакра ас-Сыдыка и завершается правлением халифа Али. Он характеризуется следующими изменениями в характере становления исламского права:

- во-первых, изменяется отношение к Сунне Пророка. Халифы, прежде чем принять решение на основе высказываний пророка Мухаммада, начинают проверять их на достоверность и по своему усмотрению воздерживаются от практического использования некоторых хадисов;

- во-вторых, часть богословско-юридических решений принимается самыми известными сподвижниками пророка Мухаммада коллегиально;

- в-третьих, халифы и сподвижники начинают использовать иджтихад более активно, иногда даже в тех случаях, когда это противоречит Корану.

В частности, Ибн Шихаб аз-Зухри рассказывает о том, как к Абу Бакру пришла старушка с требованием части наследства одного из своих умерших родственников. Халиф Абу Бакр ей сообщил, что ни в Коране, ни в хадисах Пророка нет указаний о доле наследования бабушки. После чего Абу Бакр попросил совета у своих приближенных, и тогда ал-Мугира сообщил, что Пророк выделял бабушке одну шестую часть наследства. Абу Бакр потребовал подтверждения данной информации, и Мухаммад ибн Маслама подтвердил ее. Как видим, Абу Бакр принял высказывание Пророка только после того, как перепроверил его аутентичность. Кроме Умара ибн ал-Хаттаба довольно свободно иджтихад

применяли его единомышленники Абдулла ибн Мас'уд и Зайд ибн Сабит, Али ибн Аби Талиб и его единомышленники Убай ибн Ка'аб и Абу Муса ал-Аш'ари. Третий халиф Усман ибн Аффан тоже прибегал к иджтихаду при принятии решений, в частности известно, что ему принадлежит фетва о необходимости выплаты доли наследства женщине, которой муж объявил о разводе во время своей предсмертной болезни. Еще более активно к иджтихаду прибегал халиф Али, его судебным решениям посвящены как отдельные исследования, так и разделы книг, описывающих его биографию. Одним из ярких примеров его судебных постановлений является его решение о долях выкупа четырех погибших в яме со львом, каждый из которых был причиной смерти последующего. Именно с этого решения становится актуальным вопрос о коллективной ответственности нескольких человек одновременно. Абу Бакр и Ибн Аббас высказались в пользу того, что дед, подобно отцу, при наследовании имеет более приоритетные права, чем родные братья покойного. В наследственном праве имам Абу Ханифа придерживался мнения сподвижника Пророка Мухаммада, и принимал решения логического характера, например, по мнению Имама Абу Ханифы наследование дедушки с братьями покойного, в случае отсутствия отца, предпочтение отдавалось дедушке, так как он находился на его месте. По мнению же других мазхабов, дедушка обязан разделить наследство покойного вместе с братьями, но так, чтоб его доля не была ниже 1/3 от всего имущества (Басюни Д.А., 2013: 350).

Основные книги ханафитского мазхаба подразделяются на три категории:

- а) Масаилу'ль-усуль или Захиру'р-Риваййа. Сюда входят сочинения Абу Ханифы, Абу Йусуфа, Мухаммада Аш-Шейбани, Зуфара ибн Хузайла, Хасана ибн Зийада и некоторых других авторов. Основу Масаилу'ль-усуля составляют книги Мухаммада аш-Шейбани – Мабсут, Аз-Зиядат, Аль-Джами ас-Сагир, Аль-Джами аль-Кабир, Ас-Сийер ас-Сагир, Ас-Сийер аль-Кабир. Эти книги были собраны Абу Фадлом аль-Марвази (Хаким Шахид) в сборнике «Мухтасар аль-Кафи». Этот сборник в свою очередь приводится в труде Ас-Сарахси «Аль-Мабсут».

- б) «Масаилу'н-навадир» или «Гайри Захиру-р-риваййа». Это дополнительные книги мазхаба). Сюда входят сочинения тех же теоретиков ханафитского мазхаба, которые не входят в Масаилу'ль-усуль. Сюда относятся книги: «Аль-Кайсаниййат», «Аль-Харуниййат», «Аль-

Джурджанийят», и «Ар-Рукийят» Мухаммада аш-Шейбани. Источники этой категории считаются менее надежными, чем книги первой категории.

в) Аль-Вакиат и фетвы. Авторами этих книг являются ученики Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шейбани и ученики их учеников. Количество их достаточно большое. В этих книгах отражены правовые предписания (фетвы) мазхаба, а также различные события. Наиболее известными являются книги «Китаб ан-Навазил лиль Факих», «Меджду ан-Навази'ль ва аль-Вакиат». Первый такой сборник фетв «Навазил», на основании этих книг составил Абу-ль-Лейс Самарканди. К этой категории относится и сочинение Ибни Абидина «Ресми аль-Муфти».

Таблица 1 – Термины Ханафитского мазхаба:

Захиру'р-Риваййа – аш-Шейбани	Сообщения от Абу Ханифы, Абу Йусуфа и Мухаммада
Имам	Абу Ханифа
Шейхан	Абу Ханифа и Абу Йусуф
Тарофейн	Абу Ханифа и Мухаммад аш-Шейбани
Сахибейн	Абу Йусуф и Мухаммад аш-Шейбани
ас-Сани	Абу Йусуф
ас-Салис	Мухаммад аш-Шейбани
Леху	мнение Абу Ханифы
Лехума или Мазхабухума	мнение Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шейбани
Асхабуна	Абу Ханифа, Абу Йусуф и Мухаммад аш-Шейбани
Машайих	последователи, которые не жили в период жизни Абу Ханифы

Некоторые методы Ханафитского мазхаба:

– Те фетвы, которые опираются на вердикты Абу Ханифы, Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шейбани (Захиру'р-Риваййа), являются окончательными и обязательными к исполнению. Если же предписания Абу Ханифы и Сахибейна различаются, то предписания основателя мазхаба являются более приоритетными для исполнения. Что же касается предписаний Сахибейна (Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шейбани), то им не отдается в этом случае предпочтения, если нет для этого никакой насущной необходимости. Например, эта необходимость может появиться, если данные о принадлежности той или иной фетвы Абу Ханифе являются сомнительными.

По некоторым вопросам, как например, свидетельства или наследства фетвы, могут быть даны со ссылкой на Абу Йусуфа. По отдельным вопросам фетвы могут быть даны и со ссылкой на Мухаммада аш-Шейбани и Зуфара ибн Хузайла.

– Если по какому-то вопросу нет готового предписания Имама (Абу Ханифы), то фетва (правовое предписание) может быть выдана на основе мнения и доказательств Абу Йусуфа, затем Мухаммада аш-Шейбани, а затем Зуфара ибн Хузайла и Хасана ибн Зийада.

– Если по какой-либо проблеме возможно применение как кийаса, так и истихсана, то в большинстве случаев необходимо выдать предписание на основании истихсана.

– Если в Захиру'р-Риваййе нет ничего по какой-то рассматриваемой проблеме, то ее решение позволительно искать в других источниках мазхаба.

– Если от Имама (Абу Ханифы) по какому-то вопросу имеется много преданий, то при выдате правового предписания необходимо ссылаться на самый убедительный и неоспоримый.

– Если Машайих (последователи, не видевшие Абу Ханифу) имеют различные, порой противоречащие друг другу предписания по какому-то вопросу, надлежит выдавать фетву на основании мнения большинства.

– Нельзя выдавать правовые предписания на основании слабых и сомнительных преданий (хадисов). Однако если есть насущная необходимость, в исключительном случае позволительно выдавать фетву на основании этих преданий (Айдын Али-заде, сайт: «Тюркско-татарский мир» Института Истории АН Татарстана, последнее обновление сайта: 20 января 2019). Благодаря усилиям учеников Абу Ханифы была разработана теоретическая база ханафитского мазхаба, что послужило распространению данной школы права и ее утверждению в различных регионах мусульманского мира.

Заключение

Таким образом, рассмотрев особенности методики имама Абу Ханифы и его учеников в развитие исламских наук согласно ханафитской правовой традиции, мы видим то, что Абу Ханифа и его ученики систематизировали свод религиозных законов путем твердой доказательной базы, основанной на источниках исламского права, придав ей гибкость применения, которая способна развиваться на протяжении столетий

вплоть до сегодняшнего дня. Именно с имама Абу Ханифы начинается письменная традиция исламского богословия, а также школа рациональных рассуждений (асхаб ар-рай). Логикой дискуссий, характеризующей методику имама Абу Ханифы и проблемы, описанные в них, не являются систематическими и не имеют литературной стилизации. Религиозная традиция понимания Корана и Сунны подвергалась раци-

ональному осмыслению и комментированию нормативных положений с помощью умозрительных заключений и анализа правовых решений. Благодаря усилиям учеников Абу Ханифы была разработана теоретическая база ханафитского мазхаба, что послужило распространению данной школы права и ее утверждению в различных регионах мусульманского мира.

Литература

Литература

- Islamtoday. Имам Абу Ханифа – лидер ученых Ислама. Последнее обновление сайта: 30 ноября 2017, <https://islamtoday.ru/veroucenie/imam-abu-hanifa-lider-ucenyh-islama/>
- Islamtoday. Учителя Абу Ханифы и его ученики. Последнее обновление сайта: 21 января 2015, https://islamtoday.ru/blogi/rashid_isaev/ucitela-abu-hanify-i-ego-uceniki/
- Адилбаев А., Адилбаев Ш. Абу Ханифа и ханафитский мазхаб. – Алматы: Кокжиек, 2014: 444.
- Адилбаев А., Адилбаева Ш. Несостоятельность негативных суждений в адрес ученого, факиха Абу Ханифы с призм выдающихся ученых. (Издательский дом: «Руснаука», 2013), Доступ к сайту: 18 января 2019, http://www.rusnauka.com/21_DSN_2013/Philosophia/5_143046.doc.htm
- Айдын Али-заде. История и правовые методы ханафитского мазхаба. Сайт: «Тюркско-татарский мир» Института Истории АН Татарстана. Последнее обновление сайта: 20 января 2019, <https://www.tataroved.ru/religion/publ/1/>
- Басюни Д.А. Наследство и обязательное завещание в Исламском праве (Египет: Каир, 2013: 350)
- Бурхан аль-Ислам аз-Зарнуджи. Методика приобретения знаний и завещание Абу Ханифы (Издательский дом «Ихсан», 2009).
- Издательский дом «Медина». Хайретдинов Д.М.: Абу Ханифа-аль Имам Аль-Азам. Доступ к сайту: 18 января 2019, www.idmedina.ru/history_culture/minaret/khair_muh.html
- Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015.
- Мухаммад абу Захра. Абу Ханифа: жизнь и время творчества (араб. "أبو محمد، فقهه و إراؤه – عصره و حياته. حنيفة أبو"). (Каир, без года).
- Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. – Алматы: Фонд «XXI век», 1999).
- Самигуллин Н. Введение в ханафитский мазхаб. – Казань: Чу «Хузур», 2016: 64.

References

- Islamtoday. Imam Abu Xanifa – lider uchenyx Islama. Poslednee obnovlenie sajta: 30 noyabrya 2017, <https://islamtoday.ru/veroucenie/imam-abu-hanifa-lider-ucenyh-islama/>
- Islamtoday. Uchitelya Abu Xanify i ego ucheniki. Poslednee obnovlenie sajta: 21 yanvarya 2015, https://islamtoday.ru/blogi/rashid_isaev/ucitela-abu-hanify-i-ego-uceniki/
- Adilbaev A., Adilbaev Sh. Abu Xanifa i xanafitskij mazhab. (Almaty: Kokzhiek, 2014: 444).
- Adilbaev A., Adilbaeva Sh. Nesostoyatel'nost' negativnyx suzhenij v adres uchenogo, fakixa Abu Xanify s prizmy vydayushixsya uchenyx. (Izdatelskij dom: «Rusnauka», 2013), Dostup k sajtu: 18 yanvarya 2019, http://www.rusnauka.com/21_DSN_2013/Philosophia/5_143046.doc.htm
- Ajdyn Ali-zade. Istoriya i pravovye metody xanafitskogo mazhaba. Sajt: «Tyurksko-tatarskij mir» Instituta Istории AN Tatarstana. Poslednee obnovlenie sajta: 20 yanvarya 2019, <https://www.tataroved.ru/religion/publ/1/>
- Basyuni D.A. Nasledstvo i obyazatel'noe zaveschhanie v Islamskom prave (Egipet: Kair, 2013: 350)
- Burxan al-Islam az-Zarnudzhi. Metodika priobreteniya znaniy i zaveschhanie Abu Xanify (Izdatelskij dom «Ix-san», 2009).
- Izdatelskij dom «Medina». Xajretdinov D.M.: Abu Xanifa-al Imam Al-Azam. Dostup k sajtu: 18 yanvarya 2019, www.idmedina.ru/history_culture/minaret/khair_muh.html
- Muminov A.K. Xanafitskij mazhab v istorii Centralnoj Azii. (Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2015)
- Muxammad abu Zaxra. Abu Xanifa: zhizn i vremya tvorchestva (arab. "أبو محمد، فقهه و إراؤه – عصره و حياته. حنيفة أبو"). (Kair, bez goda).
- Rudolf U. Al-Maturidi i sunnitskaya teologiya v Samarkande (Almaty: Fond «XXI vek», 1999).
- Samigullin N. Vvedenie v xanafitskij mazhab. (Kazan: Chu «Xuzur», 2016: 64).

3-бөлім
САЯСАТТАНУ

Section 3
POLITICAL SCIENCE

Раздел 3
ПОЛИТОЛОГИЯ

Абдигалиева Г.К.¹, Каипова Ж.Қ.²

¹филос.ғ.д., профессор, e-mail: g.kanaievna@mail.ru

²«Саясаттану» мамандығының магистранты, e-mail: zhanka.02@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

АУҒАН ЕСІРТКІ ТАСЫМАЛЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІНЕ ӘСЕРІ

Қазіргі таңда әлемдік қауымдастықтың назарын аударып отырған өзекті мәселелердің қатарына заңсыз есірткі саудасын жатқызуға болады. Есірткі тасымалы ұйымдасқан қылмыстың, жемқорлықтың, зорлық-зомбылықтың артуына себеп болып, мемлекеттердің қауіпсіздігіне қатер төндіріп, әлемдік қауымдастықтың дамуына әсер етеді. Ауған есірткі тасымалының мемлекеттік деңгейде емес, аймақтық, халықаралық мәселе ретінде өзекті болуы лаңкестік, экстремизм және діни радикализмнің кең қанат жаюына мүмкіндік беріп отыр. Сол себепті, мақалада ауған есірткі тасымалының алғышарттары, Орталық Азия мемлекеттеріне таралу деңгейі және оған әсер етуші факторлар талданып, аймақтық қауіпсіздікке ауған есірткі тасымалының қатері қандай дәрежеде екені анықталады. Ауған есірткі өндірісінің алғышарттарын қарастыру арқылы мемлекеттің есірткі ошағына айналу себебі, аймақ мемлекеттерін жекелей алғандағы есірткі тасымалының тармақтары және көршілес мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына есірткі тасымалының ықпалына талдау жасалады. Зерттеудің тарихи, салыстырмалы, қауғалды, ретроспективті әдістері негізінде аймақтағы есірткі тасымалы жағдайына статистикалық сараптама жасалды. Сонымен қатар, автор аймақтық ұйымдардың ауған есірткі тасымалымен күресудегі іс-шараларының маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу барысында отандық, ресейлік, ортаазиялық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, аймақтық қауіпсіздік жүйесіндегі ауған есірткі тасымалы жан-жақты көзқарас тұрғысынан қарастырылды. Басты назар ауған есірткі тасымалының аймақтық деңгейдегі мәселеге айналу себебіне әсер етуші факторларға аударылып, аймақ мемлекеттерінің бұл мәселені шешудегі бірлескен іс-әрекеттері нәтижелі болатындығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: есірткі тасымалы, ауғандық фактор, аймақтық қауіпсіздік, аймақтық саясат, аймақтық ұйымдар.

Abdigaliyeva G.K.¹, Kaipova Zh.K.²

¹doctor of philosophy, professor, e-mail: g.kanaievna@mail.ru

²Master's student in «Political science», e-mail: zhanka.02@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Influence of the Afghan drug traffic on the system of regional security of Central Asia

Nowadays one of the topical issues the international community faces is illegal traffic in drugs. Transportation of drugs becomes the reason of growth of organized crime, corruption, violence, threatens safety of the states and has an impact on development of the international community. The research of a problem of the Afghan drug traffic is relevant as it constitutes danger not only on a national level, but also at the regional and international levels, promotes distribution of terrorism, extremism and religious radicalism. In this regard, in article prerequisites of the Afghan drug traffic, the level of their distribution in the states of Central Asia and the factors influencing it are analyzed, the degree of threat to the Afghan drug traffic is defined on regional security. On the basis of consideration of prerequisites of the Afghan drug production the reasons of transformation of the state into the center of a narcoturn,

a branch of drug traffic in the certain countries of the region and their influence on a social and economic condition of neighboring countries are analyzed. Authors carried out the statistical analysis of a condition of drug traffic in the region on the basis of historical, comparative, causal and retrospective methods of a research. Also authors note importance of holding actions of the regional organizations for fight against the Afghan drug traffic. During the research this problem in the system of regional security is comprehensively considered, works of national, Russian, Central Asian and western researchers are used. Special attention is paid to the factors influencing the reasons of transformation of the Afghan drug traffic into a problem of the regional level, the effectiveness of joint actions of the countries of the region in permission of this problem is noted.

Key words: drug traffic, Afghan factor, regional security, regional policy, regional organizations.

Абдигалиева Г.К.¹, Каипова Ж.К.²

¹д.филос.н., профессор, e-mail: g.kanaievna@mail.ru

²магистрант специальности «Политология», e-mail: zhanka.02@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Влияние афганского наркотрафика на систему региональной безопасности Центральной Азии

На сегодняшний день одной из актуальных проблем, стоящих перед мировым сообществом, является незаконная торговля наркотиками. Перевозка наркотических средств становится причиной роста организованной преступности, коррупции, насилия, угрожает безопасности государств и оказывает влияние на развитие мирового сообщества. Исследование проблемы афганской наркоторговли является актуальным, так как она представляет опасность не только на государственном уровне, но и на региональном и международном уровнях, способствует распространению терроризма, экстремизма и религиозного радикализма. В связи с этим, в статье анализируются предпосылки афганской наркоторговли, уровень их распространения в государствах Центральной Азии и влияющие на него факторы, определяется степень угрозы афганского наркотрафика на региональную безопасность. На основе рассмотрения предпосылок афганского наркопроизводства анализируются причины превращения государства в очаг наркооборота, ветви наркоперевозок в отдельных странах региона и их влияние на социально-экономическое состояние соседних стран. Авторами проведен статистический анализ состояния наркоперевозки в регионе на основе исторического, сравнительного, каузального, ретроспективного методов исследования. Также авторы отмечают важность проведения мероприятий региональных организаций по борьбе с афганским наркотрафиком. В ходе исследования всесторонне рассматривается данная проблема в системе региональной безопасности, использованы труды отечественных, российских, центральноазиатских и западных исследователей. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на причины превращения афганского наркотрафика в проблему регионального уровня, отмечается результативность совместных действий стран региона в разрешении данной проблемы.

Ключевые слова: наркотрафик, афганский фактор, региональная безопасность, региональная политика, региональные организации.

Кіріспе

Есірткінің заңсыз өндірісінің артуы мен медициналық емес мақсатта қолданылуы XX-XXI ғасырлар тоғысындағы өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл барлық мемлекеттерге әсер етіп, көптеген мемлекеттердің экономикасына және миллиондаған адамдардың денсаулығына айтарлықтай қауіп төндіретін жаһандық мәселе ретінде алдыңғы қатарға шықты. Әлемдік сауда айналымының 10 % тиесілі есірткі саудасы техникалық және қаржылық әлеуеті жоғары жаһандық күшке айналды. Есірткі саудасынан түсіп жатқан ауқымды пайда мемлекеттерге зардабын тигізіп, ұлттық және аймақтық тұрақтылыққа әсер етеді. Қазіргі таңда есірткі өндірісі

мен таралымының үш негізгі халықаралық орталығы белгіленген: Оңтүстік Американың кокаин өндіретін елдерінің «Анд тобы», есірткінің «ауыр» түрлерін (апиын және героин) өндірумен айналысатын Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің «Алтын үшбұрышы» және апиын көкнәрін, үнділік қарасора, гашиш, марихуана өсірумен және өндірумен айналысатын «Алтын жартыай» мемлекеттері, яғни Ауғанстан, Пәкстан, Иран. Әлемдік деңгейде аталған үш орталықтың ішінде «Алтын жартыай» аз уақыт ішінде жетекші орынға ие болды. Ауғанстандағы ұлттық экономиканың құлдырауына әкелген әскери қимылдардың әсерінен және Пәкстан мен Иран шекараларындағы бақылаудың әлсіздігінен «Алтын жартыайдың» әлемдік рөлі

арта түсті (Жмуйда И., Морозова М.). Әлемдік есірткі өндірісінің 90 %-ы тиесілі Ауғанстан есірткі өндіруде жетекші мемлекет болып табылады. Мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрделілігі, жұмыссыздық және кедейлік есірткі саудасымен айналысатын тұрғындардың санын күн сайын арттыруда. Есірткі өндірісі елдегі соғыстың және халықаралық терроризмнің басты себепшісі болып табылады. Сонымен қатар, Ауғанстанмен көршілес орналасуына байланысты Орталық Азия мемлекеттері қазіргі таңда басты есірткі транзиттері өтетін аймаққа айналды. Есірткі мәселесі аймақ мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына ықпал ете отырып, аймақтың дамуына кері әсерін тигізеді. Қазіргі таңда есірткінің заңсыз айналымы Орталық Азия мемлекеттері үшін аймақтық қауіпсіздікпен қоса, ұлттық қауіпсіздіктің қатері ретінде қарастырылады. Географиялық орналасуы жағынан және Ауғанстанмен көршілес болуы аймақты әлемдік есірткі тасымалының эпицентріне айналдырды. Әлемдік заңсыз есірткі саудасының дамуы, аймақтағы есірткі тасымалының тарихи алғышарттары, өткен ғасыр соңындағы жаһандық геополитикалық өзгерістер және Орталық Азия мемлекеттеріндегі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай аймақта есірткі тасымалының ушығуына айтарлықтай әсер етті. Есірткінің заңсыз саудасының қазіргі таңдағы жағдайы тек Ауғанстан үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін төнген қауіп болып саналады. Сұраныс болған жағдайда, есірткі өндірісі әрқашан даму үстінде болады. Сол себепті, ауған есірткі тасымалымен күрес нәтижелі болуы үшін халықаралық тәжірибе көрсеткендей, бір мемлекет шегінде ғана емес, аймақ мемлекеттері бірлескен іс-шаралар жүргізгенде ғана нәтижеге жетуі мүмкін. Ең алдымен, есірткі тасымалымен күресте мемлекеттер арасында бірыңғай әдіс қалыптастыру қажет және ортақ құқықтық кеңістік қалыптастыратын заңнамалық базаны жетілдіру қажет. Сонымен қатар, аймақтың шекара мәселесін реттеу, нашақорлықты емдеуге қатысты іс-шаралар жүргізу және халықаралық есірткіге қарсы бағдарламаларға белсенді қатысу есірткі мәселесімен күрестің нәтижелі болуына ықпалын тигізуі мүмкін.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Ғылыми мақаланың тұжырымдамалық-әдіснамалық негіздерін аймақтық қауіпсіздік туралы классикалық тұжырымдамалар, сая-

си өмірдегі ауған есірткі тасымалы аймақтық қауіпсіздікке қатер төндіретін фактор ретінде қарастырылған әлемдік және отандық зерттеушілердің еңбектері құрайды. Жұмыс барысында тарихи бірізділік, жүйелілік, салыстыру, құрылымдық-қызметтік, саясаттанулық талдау жасау, сараптамалық бағалау әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеудің әдістемесі салыстырмалы және жүйелі, каузалды әдістерге негізделген. Сонымен қатар, зерттеу әдістері ретінде жалпығылыми саналатын ішкі біртұтастық, қисынды бірізділік, хронологиялық және ретроспективті әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылау

XX-XXI ғасырлар тоғысында есірткі өнімдерінің әлем бойынша және жекелеген мемлекеттерде кең таралуы орын алды. Есірткі мемлекет өмірінің барлық саласына әсер ете отырып, мемлекет тәуелсіздігін, демографиялық жағдайды, саяси, әлеуметтік-экономикалық саланы дағдарысқа ұшыратып, есірткі өндірісі мен тасымалының құрбаны болған мемлекет ретінде Ауғанстан алдыңғы қатарға шықты. 1970 жылдардың аяғынан бастап әлемдік нарықта апиын өндіруде Ауғанстанның рөлі айқын көріне бастады. 1980 жылдары елдегі орын алған жағдайға байланысты мемлекеттік шекараларды қорғау, заңды салық салу жүйесін, капитал айналымын реттеу, кедендік тауар айналымын қадағалау мүмкіндігі болмады. Мемлекеттік жүйенің әлсіздігі елді есірткі өндірісі мен тасымалының нағыз орталығына айналдырды. Сонымен қатар, Ауғанстанның географиялық орналасуы қылмыстық бизнеске араласуының басты себебі болды. Мемлекет Парсы шығанағынан халық тығыз орналасқан Үндістан субконтинентіне және Оңтүстік Азиядан Орта Азия арқылы Ресей шекарасына дейінгі стратегиялық маңызы бар көлік артерияларының қиылысында орналасқан. Орта Азия мен Ауғанстанның географиялық окшаулануы әлемдік экономикаға әлсіз интеграциялануына әкелді. Бұл дамыған елдерге есірткінің заңсыз өндірілуі мен тасымалдануы үшін оларды арзан жұмыс күшіне айналуын қамтамасыз етті. Мемлекеттегі суландыру жүйесінің бүлінуі, дәстүрлі ауыл шаруашылығының құлдырауы есірткінің заңсыз өндірісінің дамуына себеп болды (Абдуллаев К., 2004:166). Елдегі экономиканың дамуы мен дәстүрлі ауыл шаруашылығының күйреуіне әкелген азамат соғысы, апиын көкнәрін өсіруде мемлекет тарапынан қадағалаудың бол-

мауы 1990 жылдары апиын көкнәрін өсіру және апиын өндіру бойынша Ауғанстанның жаһандық деңгейде басты орталыққа айналуына себеп болды. Нәтижесінде, апиын өндірісі қарсылас тараптардың әскери қимылдарына қажеттіліктерін қамтамасыз етуші және халықтың күнкөріс деңгейін өтейтін басты табыс көзіне айналды. Апиын көкнәрі көбінесе салыстырмалы перифериялық, экономикалық артта қалған және қауіпсіздік мәселесі ушыққан аудандарда өсіріледі, мұнда заңды нарыққа қол жеткізу қиын, ал ақшалай табыстың баламалы көздері жоқ немесе өте аз. Мемлекетте есірткі өндірісін алмастыратын баламалы табыс көзінің болмауы, экономикалық дамуының төмен деңгейі, алдымен ұлттар арасындағы, содан кейін талибтер мен коалициялық күштер арасындағы әскери қақтығыстардың жалғасуы есірткі өндірісінің дамуына өз үлесін қосты. БҰҰ ЕҚБ сарапшыларының пікірінше, Ауғанстандағы есірткі «серпілісінің» басты себептері: біріншіден, экономиканың құлдырауы, яғни, импорт пен сырттан келетін қаржылай қолдауға тәуелді экономика, дамымаған инфрақұрылым. Екіншіден, есірткі өнімдері мен ауылшаруашылық өнімдері бағасы арасындағы он есе үлкен айырмашылық және ауа-райының жағдайына негізделген ауыл шаруашылығы (Князев А.А., 2003:7).

Сонымен қатар, апиын көкнәрі үшін егістік алқаптарының кеңеюі және апиын экспортының ұлғаюы 1979-1989 жылғы соғыс кезіндегі қарсыласу қозғалыстарымен тығыз байланысты болды. 1989 жылы 15 ақпанда мемлекеттен Кеңес әскері шыққаннан кейін, азамат соғысы қайта басталып, Ауғанстанның аграрлық секторы толық күйреді. Ауылшаруашылық жерлер қолданыстан шығып, құр шөлге айналды, жер суару жүйесі жойылды. Сонымен қатар, 1990 жылдары Ауғанстанда көп жылға созылған құрғақшылық орын алуына байланысты, апиын көкнәрін егу қажыған шаруалар үшін тығырықтан шығудың бір ғана жолы болды. Тағы бір айта кететін мәселе, көкнәр және каннабис Ауғанстан территориясында өте ерте заманнан бері өсіріледі. XX ғасырдың 60-жылдарына дейін көкнәр мал азығы ретінде қолданылып, тұқымынан сабын қайнатып, сабағынан бояғыш заттар жасаған (Коргун В.Г., 2006:56).

2000 жылдары Ауғанстанда есірткі өндірісінің толық кезеңі орын алды – көкнәр өсіруден бастап, апиынның морфин және героинға айналуына, есірткінің қоймаларда көп мөлшерде сақталып, олардың жергілікті, аймақтық және

аймақаралық, трансшекаралық деңгейдегі сатылымына дейін толық үрдіс орын алды. XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында Ауғанстандағы апиын өндірісі жоғарылады, ал оның ортақ деңгейі мемлекетті талибтер басқарған кезеңге қарағанда біршама артты. Көкнәр өсіру мен апиын өндірісінің өсу деңгейі бірқалыпты емес, көбінесе циклды болады: 2000 жылдардағы көкнәр егістіктері мен апиын өндірісінің ауқымды кеңеюі 2008-2009 жылдары қысқа мерзімге төмендеді. Дегенмен, бұл жерде есірткі өндірісінің динамикасы емес, оған әсер етуші факторлар маңызды болып табылады (Drug Use in Afghanistan: 2009).

1-кесте – 1994-2017 жылдар аралығындағы апиын өндірісі бойынша жалпы көрсеткіш

Жылдар	Егістік алқаптары (га)	Апиын өндірісі (т)
1994	71000	3416
1995	54000	2335
1996	57000	2248
1997	58000	2804
1998	64000	2693
1999	91000	4565
2000	82000	3276
2001	8000	185
2002	74000	3400
2003	80000	3600
2004	131000	4200
2005	104000	4100
2006	165000	5300
2007	193000	7400
2008	157000	5900
2009	123000	4000
2010	123000	3600
2011	131000	5800
2012	154000	3700
2013	209000	5500
2014	224000	6400
2015	183000	3300
2016	201000	4800
2017	328000	9000

Дерек көзі: Afghanistan Opium Survey 2017. Cultivation and Production // URL: https://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afghan_opium_survey_2017_cult_prod_web.pdf.

2001 жылы өндіріс көлемінің күрт төмендеуі талибтер тарапынан қойылған шектеуге байланысты болды. Бұл шектеу екі бағытты көздеді: біріншіден, «Талибан» әкімшілігінің халықаралық мойындауға қол жеткізуге тырысқан уақытта жасалған насихаттық қадамы болды, екіншіден, әлемдік нарыққа героин жеткізуді күрт төмендету арқылы, олар бағаны тез көтерді, сол себептен ескі қорларды тиімді сатуға мүмкіндік болды. Жарты жыл уақыт ішінде апиын бағасы он есе жоғарылады. 2001 жылдың соңына қарай 2000 жылғы жиналған өнімнің үштен бір бөлігі де болмады.

БҰҰ сарапшыларының пікірінше, 2005 жылы апиын көкнәрі егістіктерінің қысқару себептері келесідей факторлармен түсіндіріледі: Хамид Карзай әкімшілігінің апиын өндірісіне қатысты белсенді насихат жүргізу әрекеттері; заңнамалық базаның күшеюі және есірткіге қарсы азаматтық және діни шектеулердің енгізілуі («фетва»). Көкнәр плантацияларын жою бағдарламалары және бекітілген заңдардың жүзеге асуының орын алуы халық санасында үрей туғызды. Сонымен қатар, ішкі нарықтағы бағаның төмендеуі белгілі бір деңгейде апиын өндірісінің төмендеуіне әкелді (Смагулов А.Д., 2010:327).

2007 жылы апиын экономикасының және апиынды қайта өңдеудің жоғарғы нәтиже көрсетуінен кейін 2008-2009 жылдары көкнәр егістіктерінің алқабы қысқарды, бірақ ол талибтер билігі кезіндегі ең жоғарғы көрсеткішпен (1999 жылы – 91000 га) салыстырғанда, 35 %-ға жоғары. 2008-2009 жылдардағы уақытша төмендеуі нарық жағдайының жаһандық, аймақтық және жергілікті деңгейлерде төмендеуі нәтижесінде орын алды. 2008 жылғы әлемдік дағдарыс салдарынан шаруалардың астық дақылдарын егуі, әсіресе бидай, қысқа мерзімге болса да орын алды. Бұл жағдайдың әсерінен бидай бағасы көтеріліп, апиын бағасы төмендеген болатын, бірақ бұл жағдай есірткі алқаптарының жойылуына әсер етпеді.

2017 жылғы потенциалдық өсім егістік алқаптарының ұлғаюымен түсіндіріледі, сәйкесінше жиналған өнім де көп болды. 2016 жылы елдің 7 провинциясында егістік алқаптарын жою жұмыстары жүргізіліп, 355 га алқап жойылды. Ал, 2017 жылы 750 га егістік алқабы жойылып, бұл шара 14 провинцияда жүргізілгеніне қарамастан, егістік алқабы 328 мың га-ны құрады. Соған қарамастан 2017 жылы қазіргі күнге дейін болмаған көрсеткіш орын алып,

әлемдік қауымдастық тарапынан алаңдаушылық тудырды (Afghanistan Opium Survey, 2017).

Ауған есірткі тасымалының басты дәстүрлі бағыттары батыс және оңтүстік болып табылады. 1990 жылға дейінгі кезеңде есірткінің 60 %-ы оңтүстік бағыт бойынша тасымалдана, барлық есірткі экспортының 7 %-ы батыстық бағытқа тиесілі болды. Дегенмен, КСРО-ның ыдырауы жаңа тәуелсіз мемлекеттер территориялары арқылы Түркияға, Еуропаға және АҚШ-қа есірткі тасымалының дамуына үлес қосқан жаңа солтүстік бағыттың қалыптасуына әкелді. БҰҰ-ның сарапшыларының деректері бойынша, қазіргі таңда солтүстік бағыт арқылы 65 % апиын және 80 % героин тасымалданады. Бұл өз кезегінде, есірткі тасымалының аймақтық деңгейдегі жағдайын сипаттайды.

1990 жылдардың басында ТМД-ның жаңа құрылған мемлекеттері арасындағы шекаралық қадағалауды қамтамасыз етудің әлсіздігі заңсыз есірткі тасымалының дамуына әсер етті. Алайда, есірткі тасымалы мемлекет шекараларының қандай жағдайда екеніне қарамастан, жаһандық мәселе ретінде қазіргі таңда бірінші орынға шығып отыр. Есірткі экспансиясының құрбандары ретінде территориясы арқылы маршрут өтетін барлық мемлекеттер саналады.

Орталық Азиядағы заңсыз есірткі айналымының даму тарихы XIX ғасырдан бастау алады. Бұл жағдайды Түркістан өлкесіндегі (қазіргі Қырғызстан территориясы) ұйғыр және дүнген диаспораларының Қытаймен саудасаттық жасау үшін апиын көкнәрін өсіруімен тікелей байланыстырады. XIX ғасырдың соңында апиын мен гашиштың контрабандалық айналымы 100 т-дан асып түсті. Сауда-саттық көлемін тек репрессия көмегімен апиынға мемлекеттік монополия жариялаған кеңес билігі тұсында ғана қысқарту мүмкін болды. Өткен ғасырдың ортасына қарай апиын шаруашылығы Қырғызстанның 64 мың га көлемдегі апиын егістігін біріктірген 98 совхоз бен колхозында дамыды. Олар заңды апиын өндірісі көлемінің мемлекеттік деңгейдегі 80 %-ына, әлемдік деңгейдегі 16 %-ына ие болды. Қатаң қадағалау шараларына қарамастан, әр гектардан 5-10 кг көлемінде апиын ұрланып отырды. Оның коммерциялық бағасы 1500 рубль, өткізу бағасы 13 рубль 50 тиынды құрады. 1974 жылдың сәуір айынан бастап Қырғызстанда апиын көкнәрін заңды түрде өндіру тоқтатылды. Сонымен қатар, 1965 жылға дейін Қырғызстанда өнеркәсіптік мақсатта қарасора өсірілсе, біраз уақытқа дейін

медициналық мақсатта эфедра дайындалатын (Olcott M.B., Udalova N.:8

XX ғасырдың 90-жылдарына дейін Орталық Азиядағы заңсыз есірткі айналымы өзінің жеке шикізат базасына негізделген – жабайы апиын көкнәрі және үнділік қарасора. КСРО ыдырағаннан кейін, бір жағынан, мемлекеттік қадағалаудың әлсіреуінен, екінші жағынан Ауғанстанның есірткі контрабандасының дамуынан есірткінің сауда-саттық көлемі ұлғайды.

Ауғанстаннан Орталық Азияға қарқынды есірткі контрабандасының басталу үрдісі өткен ғасырдың 90-жылдарына сәйкес келеді және үш негізгі фактор себеп болды:

- Ирандағы заңсыз есірткі саудасымен күрестің күшеюі;
- КСРО-ның ыдырауы;
- Тәжікстандағы азамат соғысы.

Ирандағы заңсыз есірткі саудасымен күрестің күшеюі есірткі тасымалындағы дәстүрлі батыс бағыттың рөлінің төмендеуіне әкелді. 80-жылдардың басынан бастап Иран заңсыз есірткі айналымымен күресті күшейтті. Транзиттің басты маршруттарына қарудың ауыр түрлерімен жабдықталған полиция сақшылары тұрғызылды және инженерлік тосқауыл жүйесі құрылды. Бір уақытта осы бағытта жұмыс жасайтын арнайы құрылымдар күшейтіліп, заңсыз есірткі айналымы саласындағы заңнама қатаң қадағалауға алынды. 1989 жылдан бастап мемлекетте 30 г героин және 5 кг-дан астам апиын тәркіленген адамдар өлім жазасына кесілетіні туралы ескертулер айтыла бастады. Иран тарапынан жүргізілген шаралар территориясы арқылы өтетін есірткі ағынын біршама қысқартты. Бұл өз кезегінде дәстүрлі батыс бағыттың рөлінің төмендеп, өндірісі күн сайын дамып жатқан апиын мен героинді өткізудің жаңа арналарын іздеуге ынталандырды. Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы есірткі контрабандасының қауіпсіз маршруттарының пайда болуына әкелді. Иран арқылы өтетін батыс бағыт жабылып, оңтүстік бағыт бойындағы әскери іс-қимылдардың күшеюі ауған есірткі өнімдерінің солтүстік бағыт арқылы тасымалдануына түрткі болды. БҰҰ-ның сарапшыларының деректері бойынша, Ауғанстаннан солтүстік бағыт арқылы 65 % апиын және 80 % героин тасымалданады. Сонымен қатар, Пәкстан мен Үндістан заңсыз есірткі саудасына қарсы күресті күшейткеннен кейін солтүстік бағыттың рөлі арта түсті.

Посткеңестік кеңістіктегі есірткі тасымалының дамуына қарсы әрекет ету жүйесінің

құлдырауы аймақ елдері арқылы есірткі тасымалының ұлғаюына әсер етті. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қауіпсіздіктің біртұтас жүйесі күйреді, ал ыдырау үрдісінің жылдам болуы жаңа тәуелсіз мемлекеттер үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік бермеді. Ұлттық кедендік құрылымдар қалыптасқанша, яғни 1993-1994 жылдарға дейін ішкі шекараларда қадағалау болмады. Ағымдағы жағдай заңсыз есірткі тасымалын қолдайтын қылмыстық топтар мен криминогендік аймақтардың көптеп құрылуына ықпал етті.

Тәжікстандағы азамат соғысы ТМД-ның оңтүстік шекарасындағы жағдайларға әсер етті. 1991-1993 жылдары Таулы Бадахшан автономиялық облысындағы шекаралық қадағалау мүлдем әлсіреді. Тәжікстанда әскери қимылдар басталғаннан кейін 40 мыңдай адам Таулы Бадахшан автономиялық облысына қоныс аударды. Облыстағы халықтың өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуі ашық жатқан тәжік-ауған шекарасында есірткі саудасымен айналысуға итермеледі. Дәл осы аймақ бойынша заңсыз есірткі тасымалының негізгі бағыты салынды. Хоруг-Ош тас жолымен апиын Ферғана алқабына, одан кейін Қырғызстан, Өзбекстан, Қазақстан арқылы Ресейге және Еуропа елдеріне жеткізілді (Kego W., Hedlund M.).

Ауғанстанмен шекаралас Орталық Азия мемлекеттері арқылы өтетін транзит есірткіні Ресейге, Балтық елдеріне және ары қарай Еуропаға экспорттауға мүмкіндік береді. Ауғанстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы шекараның таулы аймақта орналасуы, оның дұрыс қорғалмауы есірткі тасымалының аймақ мемлекеттеріне таралуының тағы бір себебі. Сарапшылардың пікірінше, аз уақыт ішінде бұл бағыт әлемдегі ең белсенді бағытқа айналды. Бұл қорытынды аймақтағы есірткі заттарының өсу динамикасымен расталады. БҰҰ сарапшыларының пікірінше, Орталық Азия мемлекеттері арқылы 120 т героин түрінде есірткі өнімдері тасымалданады.

Ауғанстан есірткі заттарының көп бөлігі елден тыс жерде сатылады, яғни транзиттік елдерде шоғырланады. Ауған есірткі өнімдерінің шамамен жартысы Еуропаға Иран және Пәкстан арқылы тасымалданады, 35 % Өзбекстан және Түркменстан арқылы, ал қалған бөлігі Тәжікстан арқылы. Ауған есірткі өндірісінің жағдайы және Орталық Азия мемлекеттеріне таралуы ресейлік зерттеуші А.А. Князевтің мақалаларында көрініс табады.

2004 жылдан бастап Орталық Азия мемлекеттері территориясына жақын Ауғанстанның солтүстік провинцияларында апиын көкнәрін егу көлемі арта бастады. Героин өндіретін зертханалардың да көп бөлігі осы аймақта іске қосылды. Мысалы, соңғы кезге дейін солтүстік бөлікте орналасқан провинциялардан тек Бадахшанда ғана апиын өсірілетін. Алайда, 2003-2004 жылдары солтүстік провинциялардың барлығында апиын өсіру басталды, ал Бадахшанда 2003 жылы есірткі заттарын егетін алқаптар 55 %-ға ұлғайған. Орталық Азия мемлекеттерінің шекараларына жақын аймақта егістік алқаптарының ұлғаюы, зертханалар санының көбеюі аймақ арқылы есірткі контрабандасы көлемінің шамадан тыс артуына себеп болды. Аймақ мемлекеттері ішінде Тәжікстан Республикасы солтүстік бағыт арқылы есірткі тасымалы жолындағы басты арна болып табылады. Геополитикалық орналасуы жағынан мемлекет территориясы ТМД және Еуропа мемлекеттеріне тасымалданатын есірткі транзитінің тоғысында орналасқан. Ауғанстаннан Тәжікстанға есірткі тасымалдайтын 5-6 бағыт салынған (Искандаров К., Назаров Н., 2004:28).

Есірткі тасымалы тек Тәжікстан территориясы арқылы ғана емес, Өзбекстан арқылы да жүзеге асады. Өзбек-ауған шекарасының жалпы ұзындығы 137 км, бірақ күрделі географиялық жағдайлар Термез қаласы маңында жаңа «бағыттың» пайда болуына әсер етті. Термез қаласы жанындағы шекаралық бөлімшені қадағалау жер бедері жағдайына байланысты өте қиын және тек жергілікті тұрғындарға ғана белгілі жүздеген таулы қыраттар бар. Термездік «бағыт» Орта Азияның бұрынғы кеңестік республикаларына ауған героиның тасымалдаудағы ең қысқа жол болып саналады. Термезден басталатын героин тасымалы Карши, Бұхара, Үргенш арқылы Қарақалпақстан астанасы Нүкіске, ары қарай Қазақстан мен Ресейге жөнелтіледі. Өзбекстанның заңсыз есірткі айналымындағы келесі қауіпті аймақ – Әндіжан облысы (Князев А.А., 2010:19).

Тәжікстан территориясында солтүстік бағыт тоқтап қалмайды. Мысалы, Тәжікстаннан есірткі әуе жолы арқылы Ресейге жіберілуі мүмкін. Бірақ, көп жағдайда есірткі сатушылар тауарды қырғыз территориясына, Өзбекстанға, Қазақстанға бағыттайды. Қазақстан мен Ресей арасындағы шекара саяси-географиялық тұрғыдан ешқандай ерекшелігі жоқ бірегей шекара. Ұзындығы жағынан әлемдегі ең ұзын құрлықтық шекара болып табылады. Есірткі саудасымен

күрес жүргізетін ұлттық және мемлекетаралық құрылымдар екі мемлекет арасындағы шекараны ең негізгі «қауіпсіздік белдеуі» ретінде қарастырады. Өйткені, Ауғанстаннан Ресей мен Еуропаға тасымалданатын есірткінің «ауыр» түрлерін ұстауға мүмкіндік көп. Қазақстандық сарапшылардың дерегі бойынша, мемлекетте ауған есірткі өнімдерінің 30 %-ы қалады, сәйкесінше қалған 70 %-дың басым бөлігі Ресей территориясына тасымалданады. БҰҰ ЕҚБ-ның «Нашақорлық, қылмыс және көтерілістік қозғалыстар: Ауғанстан апиыны транзитінің қатері» атты баяндамасының деректері бойынша, Ресейге түсетін есірткі өнімдерінің ең көп бөлігі (жылына 50 т) Қазақстан территориясы арқылы өтеді.

Ресей Федерациясының есірткі айналымын қадағалау бойынша федералдық қызметінің мәлімдеуінше, Ресейде тұтынылатын жыл сайынғы таза героин 10 т-ға тең, ал, солтүстік бағыт бойынша тасымалданатын есірткінің қалған бөлігі Орталық Азия мемлекеттерінде қалып қояды. 2009 жылғы БҰҰ ЕҚБ-ның деректері бойынша, экспортқа шығарылған 365 т ауған героинының 25 %-ы, яғни 90 т, Орталық Азия мемлекеттері арқылы солтүстік бағыт бойынша тасымалданған. Ресей нарығына түсетін героин көлемі 75-80 т-ны құрайды (Кулагин А.И., 2016).

Аймақ мемлекеттері арасында есірткі тасымалы әлеуметтік-экономикалық, саяси өміріне әсер еткен келесі мемлекет – Түркменстан. Есірткі тасымалында солтүстік бағыт бойынша маңызды орынға ие болмаса да, балқандық бағыттың жүкті ауыстырып тиейтін ірі пункті болып саналады. Мемлекеттің орналасу жағдайының бірегей болуы, Ауғанстан және Иранмен шекарасының айтарлықтай ұзындығы территориясы арқылы дәстүрлі батыс бағыттың қосымша тармағы өтуіне мүмкіндік берді. 1992-1999 жылдар арасында түркмен-ауған және түркмен-иран шекарасын қорғаған ресейлік шекарашылардың елдеріне оралуы есірткі тасымалын ушықтырып жіберді. Дегенмен, Гурбангулы Бердымухамедов билік басына келген соң, есірткі тасымалымен күрес және шекара қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласы бірқатар өзгерістерге ұшырады. 2008 жылы Ауғанстан мен Иран шекаралары арқылы тасымалданатын есірткі өнімдеріне қарсы күресті күшейтуге қатысты Түркменстан және БҰҰ ЕҚБ тарапы өзара келісімге келді. Бұл бастаманың жүзеге асуының нәтижесінде есірткі өнімдерін қадағалау бойынша Агенттік құрылып, тәркіленген есірткі көлемі артты және Ауғанстанмен, Иранмен

трансшекаралық ынтымақтастық күшейді. 2008 жылы БҰҰ-ның есірткі өнімдері бойынша Комиссиясы Түркменстанның есірткі тасымалымен күресудегі әрекетін жоғары бағалап, бұл мәселені шешудегі жетекші рөлге ие болғанын атап өткен болатын (Caspian Sea and Turkmen Border Initiatives, 2012). 2010 жылы Түркменстанның бұқаралық ақпарат құралдары есірткі контрабандасында күдікті адамдарды телевизиялық жаңалық бағдарламалардан көрсете бастады, ал президент Гурбангулы Бердымухамедов мемлекеттік шенеуніктерге есірткімен күресу шараларының нәтижесін арттыру қажет екенін жеткізді. Алайда, 2013 жылдың басына қарай шекаралық қауіпсіздік саласындағы жағдай біраз өзгеріске ұшырап, түркмен билігіне қосымша шекара бөлімшелерінің көмегімен жағдайды тұрақтандыруға тура келді. Соған қарамастан, Орталық Азия мемлекеттері арасында есірткі саудасына қарсы күресте айқын жетістіктерге жеткен мемлекет – Түркменстан. Ауғанстан мен Түркменстанның көршілес болуына, ұзын және ыңғайлы шекара жағдайына қарамастан қазіргі таңда Түркменстан территориясы арқылы 5 % көлемінде есірткі тасымалданады. Түркменстан президенті Гурбангулы Бердімұхамедов Орталық Азия мемлекеттері президенттері арасындағы шын мәнінде есірткінің заңсыз тасымалымен күрес жүргізген тұлға болып саналады (Афганский наркотрафик: состояние границ Афганистана Совместная российско-американская рабочая группа по афганскому наркотрафику).

Аймақтағы есірткі өндірісінің дамуымен қатар, ортаазиялық мемлекеттердің қылмыстық-саяси үрдісінде ұйымдасқан қылмыстық топтардың есірткіден түскен қаржыны өздерінің заңсыз қызметтеріне жұмсайтын исламдық радикалдық топтармен өзара әрекеті күшейген. Бұл үрдіс аймақтық қауіпсіздікке айтарлықтай қауіп төндіреді деп айтуға болады. Мысалы, А.Л. Зеличенконың пікірінше, 1999-2000 жылдардағы Баткен оқиғалары, яғни Өзбекстан Ислам қозғалысының заңсыз қаруланған топтарының Қырғызстан территориясына басып кіруі, есірткі өндірісін, тасымалын барлауға арналған (Зеличенко А.).

Ауған есірткі өндірісі және тасымалы әлемге және Орталық Азия мемлекеттерінің тұрақтылығына қауіп төндіретін басты фактор. Ауғанстаннан төнетін қауіпті ескере отырып, Орталық Азия мемлекет басшылары есірткі тасымалымен күресуде ортақ іс-шаралар жүргізуді бастаған болатын. 2014 жылғы 31 мамырда Душанбеде Ауғанстан, Қырғызстан және Тәжікстан

мемлекеттерінің есірткіге қарсы ведомство басшыларының үшжақты кездесуі өтті.

Есірткі тасымалы мәселесінің аймақ мемлекеттеріне қатері ушығып тұрған жағдайда мемлекет-тараптар (Қазақстан, Ресей, Қырғызстан, Әзірбайжан, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан) есірткіні қадағалау саласындағы аймақтық ынтымақтастық бойынша өзара түсіністік Меморандумын бекітті. БҰҰ ЕҚБ тарапы Орталық Азиядағы есірткі өнімдерінің, психотроптық заттардың және оның прекурсорларының заңсыз айналымымен күрес бойынша өңірлік ақпараттық үйлестіру орталығын (ЦАРИКЦ) құру идеясын қолдады. ЦАРИКЦ құру БҰҰ ЕҚБ-ның есірткі саудасымен күресудегі ауқымды жобасы болып табылады. Жобаның басты мақсаты мүше-мемлекеттердің құзыретті органдарының трансұлттық есірткі қылмысына қарсы әрекеттерін үйлестіру. Негізгі міндеттері: заңсыз есірткі айналымына қарсы күрестегі халықаралық операциялардың жүргізілуін реттеу, заңсыз есірткі айналымына қатысты трансшекаралық қылмыс бойынша ақпараттарды сақтау, жинақтау, қорғау және алмасу. ЦАРИКЦ статистикасы бойынша, 2016 жылы мүше-мемлекеттерде есірткіге қатысты қылмыс саны біршама жоғарылаған.

Ауған есірткі өнімдерінің заңсыз саудасымен күресуде БҰҰ ЕҚБ-ның аймақтық жобалары үлкен рөл атқарады. Бағдарламалар үш басты бағытты негізге ала отырып жұмыс жасайды: саясатты қолдау және заңды жүзеге асыру; есірткінің заңсыз айналымына жол бермеу; есірткіге сұранысты төмендету. GLO/F46, RER/H36, RER/F43, RER/F60 атты бағдарламалар аймақтық деңгейдегі есірткі тасымалымен күресте айтарлықтай нәтижеге жетті (Инфографика по официальным данным ЦАРИКЦ за 2016-2017 гг.).

Орталық Азия мемлекеттерінде есірткі тасымалының дамуы аймақтың геосаяси орналасуына тығыз байланысты. Сол себепті аймақ елдері бұл сұрақты шешу мақсатында бірлесе әрекет ету қажет деп санады. Халықаралық аймақтық деңгейдегі ұйымдар Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы және Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында есірткі тасымалымен күресуге қарсы көптеген іс-шаралар жүргізіліп келеді. ҰҚШҰ-ның мақсаты бейбітшілікті, халықаралық және аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту болғандықтан, есірткі мәселесі қауіпсіздіктің басты қатері ретінде саналып, ұйымның бұл мәселедегі атқарып жатқан іс-шаралары бірқатар нәтижелерге қол

жеткізді. Ал, ШЫҰ-ның аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі басты бағыттары лаңкестікке, экстремизмге, сепаратизмге және заңсыз есірткі тасымалына қарсы күреске негізделіп, ұйым аясында есірткі мәселесіне қатысты стратегиялар, бағдарламалар қабылданды.

Орталық Азияның оңтүстік бөлігіндегі тұрақсыздық ҰҚШҰ мүше-мемлекеттер қауіпсіздігіне әсер ететін басты фактор ретінде қарастырылады. ҰҚШҰ Жарғысының 8 бабында мүше-мемлекеттер халықаралық лаңкестікпен, экстремизммен, есірткі өнімдерінің және психотроптық заттардың заңсыз айналымымен, ұйымдасқан трансұлттық қылмыспен, заңсыз көші-қон мәселелерімен және мүше-мемлекеттердің қауіпсіздігіне қатер төндіретін басқа да мәселелермен күресте бірлесе әрекет етеді деп айтылған.

ҰҚШҰ мүше-мемлекеттер территориясына есірткі өнімдерінің үлкен көлемде тасымалдануы ұйым тарапынан бірлескен іс-шаралар жүргізуге себеп болды. Ауғанстаннан Орталық Азияға және Ресейге төнетін қауіп-қатермен күресудің ҰҚШҰ шеңберіндегі 4 басым бағытын көрсетуге болады. Бірінші бағыт – ҰҚШҰ мүше-мемлекеттерімен ауған билігі арасындағы өзара әрекеттестік, мемлекеттегі тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін Ауғанстанға көмек көрсету, әлеуметтік және экономикалық жобаларды жүзеге асыру. 2011-2013 жылдары ҰҚШҰ мүше-мемлекеттері ауған билігіне әскери күш-жігерді нығайтуға көмектесті. 2006 жылдан бастап Қазақстан, Ресей және Тәжікстан әскери мамандарды дайындауды қолға алған. Ресейде Ауғанстанның және Орталық Азияның есірткіге қарсы құрылымдарына мамандар дайындау қазіргі күнге дейін жалғасуда. Келесі басым бағыт – ҰҚШҰ мүше-мемлекеттерінің шекараларын қорғау мәселесі. Қазіргі таңда бұл мәселенің маңызы өте зор. Ауған-тәжік шекарасындағы әскери қақтығыстардың және есірткі мәселесінің ушығуы бірлесе жұмыс жасауды талап етеді. Үшінші бағыт халықаралық аренадағы ауған мәселесін реттеудегі ұйымның жұмысын үйлестіруге арналады. ҰҚШҰ-ның күш әлеуетін нығайту, жедел әрекет етудегі ұжымдасқан іс-шараларды жетілдіру төртінші бағыттың негізгі басымдылықтары болып табылады. ҰҚШҰ деңгейінде жасалып жатқан іс-шаралар тізімінде 2005 жылы ұйым шеңберінде Заңсыз есірткі айналымымен күресу бойынша мүше-мемлекеттердің өкілетті органдары жетекшілерінің координациялық кеңесінің маңызы зор. Сонымен қатар, ауған есірткі мәселесімен күресте ҰҚШҰ мүше-

мемлекеттерінің басты бағыттарының бірі – аймақтық деңгейде тұрақты түрде өткізілетін есірткіге қарсы операция «Канал». Бұл операция Ауғанстаннан тасымалданатын есірткі арналарын жабудың басты механизмі болып табылады. «Канал» операциясының жыл сайын өткізілуі нәтижесінде есірткі өнімдері тәркіленіп, есірткі арналары жабылуда және есірткінің заңсыз тасымалына қатысты қылмыстық істер қозғалып, есірткінің заңсыз айналымымен айналысатын 200 топтың жұмысы тоқтатылды. 2006 жылы 5 сәуірде БҰҰ ЕҚБ мен ҰҚШҰ арасында Ынтымақтастық жөніндегі Протоколға қол қойылды. Құжат екі ұйымның есірткі контрабандасымен, терроризммен және ұйымдасқан қылмыспен күресудегі ортақ жобаларды жүзеге асыру туралы және ұйым қызметтері жайлы ақпарат алмасуды қарастырады. Ұйым шеңберінде ауған есірткі тасымалымен күресудегі келесі іс-шара – мүше-мемлекеттердің есірткіге қарсы бөлімшелерінің және ішкі істер органдарының жылдам әрекет ету күштерін жедел-тактикалық оқытуға арналған «Гром» деп аталатын алғашқы аймақтық деңгейдегі бағдарлама.

«Канал» және «Гром» операцияларының нәтижесі бойынша, Ауғанстан ішкі әлеуметтік-экономикалық және басқа да мәселелердің ушығуынан бастапқы кезде бұл операцияға қатыспаған болатын. Уақыт өте келе, ҰҚШҰ мүше-мемлекеттерінің саяси жетекшілігінің қолдауымен 2014 жылы бақылаушы ретінде қатысуы мемлекеттің есірткі тасымалымен күрестегі іс-әрекетін бір қадам болса да алдыға жылжытты. 2014 жылы ҰҚШҰ мүше-мемлекеттерінің өкілетті органдары жетекшілерінің координациялық кеңесі мен Ауғанстанның есірткімен күрес бойынша Министрлігі Өзара түсіністік пен ынтымақтастық Меморандумы негізінде жұмыс жасайтын болды. Меморандумға қол қою арқылы Ауғанстанның есірткіге қарсы құрылымдары ҰҚШҰ шеңберінде өткізілетін операцияларға қатысуға мүмкіндік алды. «Канал» операцияларының нәтижелері есірткі тасымалының қауіпті қатер екенін тағы да дәлелдеп, ҰҚШҰ мүше-мемлекеттерінің өкілетті органдарының ауған есірткі тасымалымен күрестегі өзара әрекеттестігін бекіте түсті. 2014 жылы 23 желтоқсанда ҰҚШҰ мүше-мемлекеттері 2015-2020 жылдарға арналған есірткіге қарсы стратегияны бекітті. Қазіргі таңда есірткі мәселесімен күрестегі басты іс-шаралар аталған стратегия негізінде жүзеге асырылуда (Организация Договора о коллективной безопасности).

ШЫҰ-ның есірткі мәселесіне қатысты аймақ қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басым-

дылықтары халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық негізінде жүзеге асады. 2011 жылдың 15 маусымында ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің басшылары есірткі және оның прекурсорларының заңсыз айналымымен бірлесе отырып күресу нәтижелі болатынын негізге ала отырып, «ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің 2011-2016 жылдарға арналған есірткіге қарсы стратегиясын» қабылдады. Стратегияның басты мақсаты – 2017 жылға қарай есірткінің және оның прекурсорларының заңсыз айналымын және мүше-мемлекеттер территориясында есірткінің медициналық емес мақсатта қолданылуын түбегейлі қысқарту. Стратегия тараптардың есірткіден төнетін қауіпке қарсы күресудегі келісілген тәсілдерін және есірткінің және оның прекурсорларының заңсыз айналымымен күресетін ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің өкілетті органдары арасындағы ынтымақтастықтың басты бағыттарын анықтайды. Сонымен қатар, тараптардың есірткінің заңсыз айналымын және медициналық емес мақсатта қолданылуын шектеу бойынша өзара әрекеттестігін жетілдіреді. Стратегияның қабылдануы ШЫҰ-ға мүше-мемлекеттердің есірткімен күресуде жасап жатқан жұмыстарының жаңа сатыға көтерілгенін көрсетеді.

2017 жылдың сәуір айында Астана қаласында ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің кездесуі өтті. Кездесу барысында тараптар Ауғанстандағы қақтығысушы тараптар арасындағы қарым-қатынасты реттеуге байланысты және есірткі өндірісіне қатысты мәселелерді талқылады. Сонымен қатар, ауғандық тараптан есірткі тасымалының артуы ШЫҰ мүше-мемлекеттеріне экономикалық тұрғыдан қауіп төндіреді. Экономиканың қараңғы секторының дамуына, жемқорлықтың ұлғаюына, басқару құрылымдарының қадағалау төмендеуіне және халықтың өндірістік-экономикалық тұрғыдан деградацияға ұшырауына әсер етеді. Бұл демографиялық және саяси қауіпсіздікке төнетін қатерлер.

2018 жылы 25 мамырда Пекин қаласында ШЫҰ мүше-мемлекеттері Жоғарғы сот өкілдерінің XIII Отырысы өтті. Отырыс барысында Жоғарғы сот өкілдері лаңкестік, экстремизм, сепаратизм, есірткі тасымалы, ақшаның ағылуы сияқты қауіпсіздікке қатер төндіретін мәселелермен күресте ынтымақтастықты нығайтуға дайын екендіктерін білдірді. Аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тараптар іс-шаралар ұйымдастыруға келісті.

Ауған есірткі мәселесімен күресте аймақтық ұйымдар бірқатар жетістіктерге жетті. ҰҚШҰ-ның аймақ мемлекеттері территориясында

жүргізілген операциялары нәтижесінде заңсыз айналымнан есірткі өнімдерінің ауқымды бөлігі тәркіленіп, миллиондаған тұрғынды есірткі тәуелділігінен құтқарды және Ресейге тасымалданатын есірткі өнімдеріне тосқауыл болды. ШЫҰ деңгейінде есірткіге қарсы күрес бойынша қабылданған стратегиялар шеңберінде іс-шаралар, кездесулер жүзеге асырылуда. Есірткі мәселесі аймақ қауіпсіздігіне әсер ететіндіктен, аймақтық деңгейде әрекет ету әрқашан тиімді болады (The Shanghai cooperation organization).

Есірткінің заңсыз тасымалы және оның шамадан тыс қолданылуы Қазақстанның да ұлттық қауіпсіздігіне әсер ететін фактор. Қазіргі таңда Қазақстан заңсыз есірткі тасымалы мәселесін мемлекет дамуына төнетін қауіп ретінде қарастырып, есірткі саудасымен күресті ішкі және сыртқы саясат басымдылықтарының бірі ретінде бекітті.

Қазақстанда соңғы 15 жыл көлемінде заңсыз есірткі тасымалының артуына, есірткінің медициналық емес мақсатта қолданылуына бірнеше факторлар әсер етті. Біріншіден, географиялық орналасуы жағынан және транспорттық инфрақұрылымның дамуы әсерінен мемлекет Ауғанстаннан Ресейге және Еуропа елдеріне тасымалданатын заңсыз есірткі транзитінің дәлізіне айналды. Екіншіден, Қазақстанда есірткінің каннабистік тобының (марихуана және гашиш) жеке шикізат базасының болуы. Шу алқабында 140 мың га аумақты жабайы қарасора алқабы алып жатыр және Қазақстанда жыл сайын қарасорадан өндірілетін марихуана мен гашиштың көлемі тұрақты түрде 20-23 т-ны құрайды. Үшіншіден, ішкі «қара нарықта» есірткінің «жеңіл» түрлеріне қарағанда, «ауыр» түріне деген сұраныстың артуы. Есірткі тұтынушылардың 65 %-ы «ауыр» түрдегі есірткі өнімдерін пайдаланады.

«Соңғы жүзжылдықтағы есірткі жағдайының ушыққанын барлығымыз мойындауға тиіспіз. Химиялық препараттан бастап, тұлғаның моральдық-физикалық денсаулығына әсер ете отырып, көптеген мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне әлеуметтік-қоғамдық қатер төндіретін мәселеге айналды. Есірткі саудасы өз заңдары бар және құрылымы бекітілген мемлекет ішіндегі мемлекет болып саналады. Есірткі құралдарының таралуымен және нашақорлықпен күрестің қазіргі таңдағы жағдайы ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық маңызға ие бастама. Қазақстанда қоғамның азаматтық жағдайына, әлеуметтік ілгерілеуге және экономикалық дамуға әсер ететін әлеуметтік маңызы бар мәселе болып саналады» – деп Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев

атап өтіп, Қазақстанның есірткі тасымалымен күрестегі басым бағыттарын бекітті (Назарбаев Н.А., 2003: 114)

Қазіргі таңда есірткі тасымалындағы басты мәселе Қазақстан территориясына есірткінің осы уақытқа дейін тасымалданған оңтүстік бағыт арқылы емес, Иран, Кавказ республикалары, Каспий арқылы тасымалдануы алаңдаушылық туғызуда. Есірткі нарығында синтетикалық есірткі өнімдерінің артуы есірткіге қарсы күрестің жаңа жүйесін қалыптастыруды талап етеді.

Қазақстандағы есірткі мәселесіне жүргізілген талдаулар есірткімен күрестегі іс-шаралардың әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Заңсыз есірткі тасымалымен күрес жүргізетін арнайы мекемелер жұмысының нәтижесіз болуы, есірткінің шикізат базасын жоюдағы іс-шаралардың жеткіліксіздігі, есірткіге тәуелді адамдардың әлеуметтік-психологиялық оңалту жүйесін дамытудың артта қалуы есірткіге қарсы күресті маңызды орынға шығарады. Шекаралардағы бақылаудың әлсіздігі, «көлеңкелі есірткі саудасы» деңгейінің артуы, есірткіге тәуелділіктің артуы, есірткіге қатысы бар халықаралық қылмыстық топтардың Қазақстан территориясын есірткі транзитіне айналдыруы мемлекеттің есірткі тасымалымен күресте тиімді іс-әрекет жасауына негіз болады. Дегенмен, Қазақстан Республикасының есірткі мәселесімен күрес саласындағы іс-шаралары бірқатар жетістіктерге жетті. Біріншіден, есірткіге қарсы күресте халықаралық ынтымақтастық шеңберіндегі іс-шаралардың мемлекет территориясында жүзеге асырылуы, екіншіден, Қазақстанда ұлттық есірткіге қарсы заңнамалық және нормативтік-құқықтық база қалыптасып, стратегиялық бағдарламалар қабылданып, жүзеге асырылуы, үшіншіден, есірткі тасымалымен күресте ұлттық құрылымдық жүйе қалыптасып, жұмыс жасауы мемлекеттің есірткі тасымалымен күрестегі іс-шараларының нәтижелі болуына септігін тигізеді.

Қорытынды

Қазіргі таңда заңсыз есірткі тасымалы мемлекеттік, аймақтық және халықаралық

деңгейде маңызы бар мәселеге айналды. Ауған дағдарысының негізі болған есірткі өндірісі дамуының алғышарттары мемлекетте 1970-1980 жылдарда орын алған оқиғалармен тығыз байланысты. Есірткі алқаптарының және өнім мөлшерінің жыл сайын артуы алаңдаушылық туғызуда. Ауған есірткі өндірісі дамуының себептері мемлекеттегі әскери қозғалыстардан басталып, халықаралық күштердің іс-әрекетімен жалғасады. Ал, есірткі өндірісін, тасымалын және саудасын қысқарту үшін, алдымен есірткіге деген сұранысты төмендету қажет. Ауғанстанда орын алған жағдай заңсыз есірткі өндірісімен және тасымалымен күресуде ешқандай нәтиже көрсетпеуде. Есірткі өндірісі мәселесі – бұл Ауғанстан экономикасының әлсіз тұсы және мемлекеттің экономикалық дамуы реттелгенде ғана бұл сұрақ өз шешімін табуы мүмкін. Ауған есірткі өндірісі аймақтық қауіпсіздіктің қатері ретінде Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық қауіпсіздігіне және аймақтық қауіпсіздікке айтарлықтай зиян келтіретін мәселе. Есірткі тасымалымен күрес аймақ мемлекеттері бірлескен іс-шаралар жүргізгенде ғана нәтижеге жетуі мүмкін. Сонымен қатар, аймақтың шекара мәселесін реттеу, нашакорлықты емдеуге қатысты іс-шаралар жүргізу және халықаралық есірткіге қарсы бағдарламаларға белсенді қатысу есірткі мәселесімен күрестің нәтижелі болуына ықпалын тигізеді. Аймақ деңгейінде жұмыс жасайтын ұйымдар іс-шаралары нәтижесінде заңсыз айналымнан есірткі өнімдерінің ауқымды бөлігі тәркіленіп, миллиондаған тұрғынды есірткі тәуелділігінен құтқарды. Есірткіге қарсы күрес бойынша қабылданған стратегиялар шеңберінде іс-шаралар, кездесулер жүзеге асырылуда.

Заңсыз есірткі өндірісімен, тасымалымен және саудасымен күрес халықаралық қауымдастықтың назарын аударып отырған мәселе. Есірткінің заңсыз саудасының қазіргі таңдағы жағдайы тек Ауғанстан үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін төнген қауіп болып саналады. Сұраныс болған жағдайда, есірткі өндірісі әрқашан даму үстінде болады. Сол себепті, есірткі тасымалымен күрес нәтижелі болуы үшін бір ғана мемлекет емес, халықаралық, аймақтық ұйымдар, басқа да мемлекеттер бірлесе әрекет етуі қажет.

Әдебиеттер

- Afghanistan Opium Survey 2017. Cultivation and Production // URL: https://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afghan_opium_survey_2017_cult_prod_web.pdf.
- Caspian Sea and Turkmen Border Initiatives (work in progress), UNODC Regional Office for Central Asia // URL: https://www.unodc.org/documents/afghanistan/Rainbow_Strategy/Violet_paper_6_Jan_2012.pdf
- Drug Use in Afghanistan: 2009 Survey. Executive Summary. Vienna: UNODC, 2010. // <https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Studies/Afghanistan-Drug-Survey-2009-Executive-Summary-web.pdf>
- Kego W., Hedlund M. Europe and Afghan Heroin // URL: http://isdp.eu/content/uploads/publications/2011_kego-hedlund_europe-and-afghan-heroin.pdf
- Maley W. Talking to the Taliban 11 World today. L., 2007. Vol. 63. №11.
- Olcott M.B., Udalova N. Drug Trafficking on the Great Silk Road: The Security Environment in Central Asia // URL: <https://carnegieendowment.org/files/drugs.pdf>
- Rubin B. R. The Political Economy of War and Peace in Afghanistan / B. R. Rubin // World Development. 2000. – Vol. 28, № 20. – P. 1789-1803.
- Sedra M. Afghanistan: Between War and Reconstruction. Bonn, 2002. 93. Sedra M. Lessons from Afghanistan. Yale, 2002.
- The Shanghai cooperation organisation // <http://eng.sectso.org/>
- Абдуллаев К. «Варлорды» и реконструкция Афганистана // Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 1 / Под ред. А.А. Князева. – Бишкек: Илим, 2004. – 166 с.
- Акимбеков С.М. История Афганистана. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 848 с.
- Афганский наркотрафик: состояние границ Афганистана Совместная российско-американская рабочая группа по афганскому наркотрафику // URL: <https://www.eastwest.ngo/sites/default/files/ideas-files/Afghanistan%27s%20Border%20s.pdf>
- Жмуйда И., Морозова М. «Золотой полумесяц» и Центральная Азия: основные потоки героиновой экспансии // <http://www.ca-c.org/journal/rus-04-2002/07.jmuprimru.shtml>
- Зеличенко А. История афганской наркоэкспансии 1990-х. // URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/zelich/01.php
- Инфографика по официальным данным ЦАРИКЦ за 2016-2017 гг. // URL: <http://www.caricc.org/index.php/ru/infografika/pro-ofitsialnym-dannym>
- Искандаров К., Назаров Н. Наркоситуация в Афганистане и ее влияние на безопасность Республики Таджикистан // Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 1/Под ред. А.А. Князева. – Бишкек: Илим, 2004. – 166 с.
- Князев А.А. К истории и современному состоянию производства в Афганистане и их распространения в Центральной Азии. – Бишкек: Илим, 2003 – 246 с.
- Князев А.А. Необходимость поиска новых парадигм на афганском векторе // Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 4 / Под ред. А.А. Князева. – Бишкек, 2010. – 159 с.
- Коргун В.Г. Ситуация в Афганистане: перспективы развития // Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 3 / Под ред. А.А. Князева. – Бишкек–Душанбе, 2006. – 350 с.
- Кулагин А.И. Афганский наркотрафик – угрозы для России и Европы // URL: <https://scientificmagazine.ru/images/PDF/2016/7/afganskij-narkotrifik-ugrozy-dlya-rossii-i-evropy.pdf>
- Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 с.
- Об УНП ООН // <http://www.unodc.org/unodc/about-unodc/index.html?ref=menutop>
- Организация Договора о коллективной безопасности // <http://www.odkb-csto.org/>
- Пластун В.Н. Новые тенденции в развитии ситуации в центральноазиатском регионе к концу 2004 г. // Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 1 / Под ред. А.А. Князева. – Бишкек: Илим, 2004. – 166 с.
- Смагулов А.Д. Афганистан. Опыт восстановления и реконструкции, 2001-2009 годы. – Кабул: «Нури», 2010. – 502 с.

References

- Abdullaev K. «Varlordy» i rekonstrukciya Afganistana // Afganistan i bezopasnost' Central'noj Azii. Vyp. 1. Pod red. A.A. Knyazeva. – Bishkek: Ilim, 2004. – 166 c.
- Afganskij narkotrafik: sostoyanie granic Afganistana Sovmestnaya rossijsko-amerikanskaya rabochaya gruppа po afganskomu narkotrafiku // URL: <https://www.eastwest.ngo/sites/default/files/ideas-files/Afghanistan%27s%20Border%20s.pdf>
- Afghanistan Opium Survey 2017. Cultivation and Production // URL: https://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afghan_opium_survey_2017_cult_prod_web.pdf.
- Akimbekov S.M. Istoriya Afganistana. – Astana – Almaty: IMEHP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. – 848 c.
- Caspian Sea and Turkmen Border Initiatives (work in progress), UNODC Regional Office for Central Asia // URL: https://www.unodc.org/documents/afghanistan/Rainbow_Strategy/Violet_paper_6_Jan_2012.pdf
- Drug Use in Afghanistan: 2009 Survey. Executive Summary. Vienna: UNODC, 2010. // <https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Studies/Afghanistan-Drug-Survey-2009-Executive-Summary-web.pdf>
- Infografika po oficial'nyy dannym CARIKC za 2016-2017 gg. // URL: <http://www.caricc.org/index.php/ru/infografika/po-ofitsialnym-dannym>
- Iskandarov K., Nazarov N. Narkosituatsiya v Afganistane i ee vliyaniye na bezopasnost' Respubliki Tadjikistan // Afganistan i bezopasnost' Central'noj Azii. Vyp. 1/ Pod red. A.A. Knyazeva. – Bishkek: Ilim, 2004. – 166 c.

- Kego W., Hedlund M. Europe and Afghan Heroin // URL: http://isdpeu/content/uploads/publications/2011_kego-hedlund_europe-and-afghan-heroin.pdf
- Knyazev A.A. K istorii i sovremennomu sostoyaniyu proizvodstva v Afganistane i ih rasprostraneniya v Central'noj Azii. Bishkek: Ilim, 2003 – 246 s.
- Knyazev A.A. Neobhodimost' poiska novyh paradigm na afganskom vektore // Afganistan i bezopasnost' Central'noj Azii. Vyp. 4. Pod red. A.A. Knyazeva. – Bishkek, 2010. – 159 s.
- Korgun V.G. Situaciya v Afganistane: perspektivy razvitiya // Afganistan i bezopasnost' Central'noj Azii. Vyp. 3. Pod red. A.A. Knyazeva. – Bishkek–Dushanbe, 2006. – 350 s..
- Kulagin A.I. Afganskij narkotrafik – ugrozy dlya Rossii i Evropy // URL: <https://scientificmagazine.ru/images/PDF/2016/7/afganskij-narkotr-afik-ugrozy-dlya-rossii-i-evropy.pdf>
- Maley W. Talking to the Taliban 11 World today. L., 2007. Vol. 63. №11.
- Nazarbaev N.A. Kriticheskoe desyatiletie. – Almaty: Atamyra, 2003. 240 s.
- Ob UNP OON // <http://www.unodc.org/unodc/about-unodc/index.html?ref=menutop>
- Olcott M.B., Udalova N. Drug Trafficking on the Great Silk Road: The Security Environment in Central Asia // URL: <https://carnegieendowment.org/files/drugs.pdf>
- Organizaciya Dogovora o kolektivnoj bezopasnosti // <http://www.odkb-csto.org/>
- Plastun V.N. Novye tendencii v razvitii situacii v central'noaziatskom regione k koncu 2004 g. // Afganistan i bezopasnost' Central'noj Azii. Vyp.1. Pod red. A.A. Knyazeva. – Bishkek: Ilim, 2004. – 166 s.
- Rubin B. The Fragmentation of Afghanistan. State Formation and Collapse in the International System / B. Rubin. New Haven: Yale University Press, 2002. -420 p.
- Sedra M. Afghanistan: Between War and Reconstruction. Bonn, 2002. 93. Sedra M. Lessons from Afghanistan. Yale, 2002.
- Smagulov A.D. Afganistan. Opyt vosstanovleniya i rekonstrukcii, 2001-2009 gody Kabul: «Nuri», 2010. – 502 s.
- The Shanghai cooperation organisation // <http://eng.sectesco.org/>
- Zelichenko A. Istoriya afganskoj narkoehkspansii 1990-h. // URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/zelich/01.php
- Zhmujda I., Morozova M. «Zolotoj polumesyac» i Central'naya Aziya: osnovnye potoki geroinovoj ehkspansii // <http://www.ca-c.org/journal/rus-04-2002/07.jmuprimru.shtml>

Amanov Sh.M.

Faculty of Law and Social Sciences, Suleyman Demirel University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shatlyk.amanov@sdu.edu.kz

DEMOCRATIC ORIENTATIONS OF THE PEOPLE IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE MID-1990S

Favorable attitudes toward democratic values held by ordinary citizens, or lack of it, have long been considered as an important factor in explaining the prospects for the democratization process. Drawing upon the third wave (1995–1998) of the World Values Survey project, this paper comparatively explores the democratic attitudes of the people in the South Caucasus region (Azerbaijan, Armenia and Georgia) in the mid-1990s. Theoretical justification for analyzing mass orientations is grounded in the basic assumption that what people think and how they view democracy is crucial to understanding the possibilities for change and reform. The results reported here carry a positive claim and suggest that democratic orientations appear to be a shared desire in all three nations with small variations. The empirical evidence presented below may also indicate that the values and beliefs of mass publics do not seem to be an obstacle to the future democratization in the region.

Key words: South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Democracy, Democratic Values, Politics, and Political Participation.

Аманов Ш.М.

Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар факультеті,
Сүлейман Демирел университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: shatlyk.amanov@sdu.edu.kz

Оңтүстік Кавказ халықтарының 1990-шы жылдардың ортасындағы демократиялық көңіл-күйлері

Қарапайым халық ұстанатын демократиялық құндылықтарға қатысты оң көзқарастар немесе қандай бір көзқарастардың мүлдем болмауы ұзақ жылдар бойы демократияландыру үрдіс келешегін түсіндіру талпынысында маңызды фактор болып саналып келді. Осы мақалада Дүниежүзілік құндылықтарды зерттеу («World Values Survey») жобасының үшінші толқыны (1995–1998 жылдар) негізінде Оңтүстік Кавказ (Әзірбайжан, Армения және Грузия) халықтарының 1990-шы жылдар ортасындағы демократиялық көзқарастарына салыстырмалы талдау берілген. Бұқаралық көңіл-күйді талдаудың теоретикалық негіздемесі, адамдардың қалай ойлайтыны және демократияны қалай қабылдайтыны өзгерістер мен реформалар жасау мүмкіндіктерін ұғынуда шешуші мағына болатынына жол беруге негізделген. Осында ұсынылған нәтижелер оң сипатты көрсетеді және барлық үш елдегі демократияға бағытталған көңіл-күй көзқарастардағы сәл ауытқулар болса да ортақ қалау болып табылатыны жалпы айқындалатынын болжайды. Төменде берілген эмпирикалық мәліметтер қалың жұрттың құндылықтары мен нанымдары, осы аймақты болашақта демократияландыру жолында кедергі болып табылмайтынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Оңтүстік Кавказ, Әзірбайжан, Грузия, Армения, демократия, демократиялық құндылықтар, саясат және саяси өмірге қатысу.

Аманов Ш.М.

факультет юриспруденции и социально-гуманитарных наук,
Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: shatlyk.amanov@sdu.edu.kz

Демократические настроения населения Южного Кавказа в середине 1990-х годов

Позитивные взгляды на демократические ценности, которых придерживаются простые граждане, или вовсе отсутствие каких-либо взглядов долгое время считалось важным фактором в попытке объяснить перспективы процесса демократизации. На основании третьей волны опросов (1995–1998 годы), проведенных в рамках Всемирного исследования ценностей («World Values Survey»), в данной статье дается сравнительный анализ демократических взглядов населения Южного Кавказа (Азербайджан, Армения и Грузия) в середине 1990-х годов. Теоретическое обоснование анализа массовых настроений основано на базовом допущении того, что то, как люди думают и как они воспринимают демократию, имеет решающее значение в понимании возможностей для изменений и реформ. Результаты, представленные здесь, носят позитивный характер и предполагают, что демократические настроения, по всей видимости, являются общим желанием населения во всех трех странах с небольшими отклонениями во взглядах. Представленные ниже эмпирические данные могут также указывать на то, что ценности и убеждения широкой публики не являются препятствием для будущей демократизации региона.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Грузия, Армения, демократия, демократические ценности, политика и участие в политической жизни.

Introduction

The contemporary political culture of the people in the South Caucasus has largely been neglected by scholars, at least until recent times. Studies exploring public opinion and democratic orientations in the region were particularly rare for two main reasons. First, both the previous communist rule and the post-independence regimes made it difficult for researchers to collect individual level public opinion data in the South Caucasus. Second, politics was – and still is – elite-dominated in the region and public-say in government has been limited. However, as, after years of relative neglect, modernization theory, democratic transition, and religion (especially Islam) have started attracting the attention of scholars throughout the 1990s, some recent studies have been devoted to understanding peoples' values and cultural orientations (Collins, 2005; Grigore, 2014). Moreover, it is highly likely that more studies will make an attempt to analyze peoples' values since several 'revolutions' took place in countries like Georgia, Ukraine, and Kyrgyzstan, showing that bottom-up changes are quite possible in the nations in 'transition'. Analyzing people's attitudes may in fact be helpful because it may improve our understanding of the level of democratic sentiments in a society (Inglehart, 1977). As Dalton and Shin (2003) have persuasively argued in their study of citizen orientations toward democracy in East Asia, a public commitment to democratic values and principles is the foundation

of the democratic process, and the extent of such orientations is essential for judging the potential for democratization. Therefore, the study may safely assume that even under the authoritarian context of the South Caucasus, what people think and how they view and understand democracy, politics and political participation matter. In addition, as Rose (2002) indicates,

Even if a country is ruled autocratically, those ruled may nevertheless hold democratic values. The fall of the Berlin Wall has shown that citizens of Central and Eastern Europe held values that were suppressed rather than expressed by communist rule. A standard way of ascertaining commitment to democratic values is to ask whether people think that democracy is better than any other form of government. (p. 107)

Thus, following Rose's (2002) path, this paper aims to understand «whether people think that democracy is better than any other form of government» in Azerbaijan, Georgia and Armenia. This study is based on the assumption that orientations of people are shaped by their historical experiences (Vachudova, 2005). A brief overview of their political history, as provided below, demonstrates that the countries under examination have both similar and different experiences. The most important similarity is that they all were under the Soviet rule for more than seven decades and proclaimed their independence, one after another, during the year of 1991. Similarly, all three shared common preconditions, including shared cultural

and historical background, as well as the common goal of joining the family of democratic states (Koryakov and Sisk, 2003). Once the Soviet system as a whole collapsed, the inevitable conclusion was the ideological victory of the Western camp and the triumph of the liberal democracy and free market model of development (Derghoukassian, 2006, p. 5). However, these countries also had different experiences under the Soviet regime and the transition that followed, with different trajectories of reform. To begin with, there are significant differences in their economic and cultural structures. Most importantly, the Azeri people, who are overwhelmingly Islamic, may be expected to display different cultural characteristics than the people of the other two countries do. Azerbaijan also stands apart economically as it has significant advantages over Georgia and Armenia, since Azerbaijan is blessed with oil and natural gas, which clearly makes the country attractive to international investment and thus foreign political influence.

Finally, the countries in question also face different political and security challenges, as discussed briefly in the following section. This was a region that probably had the most difficult post-Communist decade (Markozashvili, 2014). Azerbaijan has serious political conflicts with the neighboring Armenia. On the other hand, Armenia, in addition to political conflict with Azerbaijan, has almost a century-old historical dispute over the controversial territorial and genocide claims with the neighboring Turkey. Georgia is also not without serious political-security problems. In fact, it faces both domestic and foreign threats as the still unresolved conflicts with Abkhazia and South Ossetia and the Russian traditional influence pose clear challenges to Georgia's territorial integrity and unity. In short, since the countries Azerbaijan, Armenia and Georgia are different in terms of their historical, cultural, and economic characteristics and relations, it is then possible to assume that their populations will also exhibit significant differences in their view of democracy and what the best form of governance is.

Thus, this paper is an attempt to understand the degree to which the people of the South Caucasus region display elements of democratic values in the mid-1990s. The elites are not the focus of this study. It instead analyzes what ordinary people in Georgia, Armenia and Azerbaijan think about democracy and how they view it. However, it should be noted that the aim of the paper is not to provide precise policy prescriptions or statistically explain *why* people in these countries display democratic features that

they do, rather to present descriptively and examine *what* their democratic orientations are and make speculative arguments based on the assumption that democratic culture is the result of developments in history, politics and economics.

South Caucasian Nations: Background

The transition of the twenty-seven post-communist states into democracies has not been an easy process, so much so that some of these countries still cannot be termed democratic even in the most relaxed sense of the word. Freedom House ranked all three South Caucasian nations as «partly free» in its 1998 report where Armenia received 4 out of 7 (with 7 the lowest rating), Azerbaijan and Georgia were given 5.5 and 3.5 ratings respectively (Freedom House, 1998b). Economic liberalization and political reforms that aimed at establishing a new democratic system of governance have been partially successful for a variety of reasons. However, the socio-economic landscape of the South Caucasian region, representing three former Soviet Union countries, has also significantly changed over the past years of transition from a centrally-planned economic structure to a free market-oriented system. These countries, which gained independence together in 1991, have now been diversified in terms of their socio-economic and political development with varying national conditions, then and now, forming group of lower middle income countries in the region. The challenges of regional disintegration, difficult transitions to market-based economies and political regimes leading to swift polarization and the weakening of democratic processes remained to threaten the development landscape of these countries.

Armenia

The Armenian people were stateless for centuries under the Ottoman Empire and the Soviet rule, where they were politically passive and disengaged and «adapted to the prevailing political climate» (Dudwick, 1997, p. 72). A nationalist movement started in Armenia in the early 20th century but was oppressed by the Ottoman Turks, which would never be forgotten and be used by the elite as a political instrument to mobilize the Armenian people. In fact, it has become an important domestic and foreign policy goal for today's Armenia to achieve an international recognition of the 'Armenian genocide,' which is disputed by the Republic of Turkey yet still finds some significant international backing thanks in large part to the politically active and powerful Armenian diasporas living abroad. The eastern part

of Armenia which was ceded by the Ottomans to Russia, declared its independence on May 28, 1918, but was conquered by the Soviet Russia in 1920. In addition to the historical conflict with Turkey, territorial dispute which eventually result in a war with the neighboring Azerbaijan over Nagorno-Karabakh region, a largely Armenian populated area that lies within the territory of Azerbaijan, has significantly increased the sense of nationalism and politicized the people in Armenia. The nationalist groups in the country regularly mobilize against Azerbaijan and Turkey, and there has been strong nationalist sentiment in government ranks (Bremmer, 2006). Although it is no longer the basis of politics in Armenia, ethno-nationalist fervor characterized late-Soviet Armenia and the years following independence (Bremmer, 2006).

Nationalist sentiments in Armenia existed long before the emergence of political conflict with Azerbaijan. Especially between 1988 and 1990, the Armenians frequently participated to demonstrations in large number and demanded independence. Dudwick (1997) takes attention to the fact that Armenia became one of the first countries among the Soviet republics «whose population mobilized around a national and democratic agenda, the only republic to organize a referendum on independence according to Soviet law, and the only Transcaucasian republic continuously ruled since independence by a democratically elected president» (p. 69). They finally gained freedom after a referendum in 1991.

After the independence, the Armenian people faced severe economic realities as highly limited energy supplies, overall inefficiency and uncompetitive public industries and political conflicts with the neighboring countries brought about record levels of unemployment and decline in economy, which finally led large number of people with education or family connections abroad to emigrate. Politically, the existing patron-client relations create barriers for general public to participate in the process of governance, and the growing power of patrons at the expense of the general public increases «cynicism» among the Armenians. Political parties and leaders control all access channels to the government, and elections were regarded as a «competition between patron-client networks» (Dudwick, 1997, p. 91). In fact, in this environment, those who held the power suspended the largest opposition party, Armenian Revolutionary Federation (the ARF-Dashnak), and closed several opposition newspapers in 1994 (Dudwick, 1997, p. 91). Prior to 1995 parliamentary elections, eight other parties were banned, thereby ensuring the dominance of then-President Levon Ter

Petrosian's ruling Armenian National Movement (ANM)-led coalition. International monitors noted that democracy was seriously undermined by the 1995 parliamentary and 1996 presidential elections, which were fraught with irregularities (Freedom House, 1998a).

Azerbaijan

Azerbaijan had a short-lived independent and democratic state experience with the declaration of the Azerbaijan Democratic Republic that started in 1918, but this moment of democracy and a national awakening ended in 1920 when the Bolsheviks occupied the country and took control of the government. Although it lasted only two years, this multi-party system experience would later lay an important foundation for the re-establishment of the country in 1991.

The discovery of natural resources in the 19th century led to some level of Westernization, secularization and economic development of Azerbaijan's most important city, Baku, and its surroundings. In fact, the elite, who had emerged during this time of the first oil boom, established the Azerbaijani Republic and held the first democratic elections. However, during the Soviet occupation, this same elite group was completely destroyed. It should also be noted that Azerbaijan went through a more oppressive russification process because its people have an Islamic background. Russian colonization not only isolated the country from the rest of the Islamic world but also gradually marginalized the ulema of Azerbaijan (Cornell, 2006). However, its cultural difference and previous democratization experience created the basis for revitalization, as the cultural elite in the 1970s started searching the roots of the Azeri nation, and this period saw a revival of the Azeri history and culture. In the 1980s the Azeri people organized huge demonstrations, which were especially fueled by the territorial conflict with Armenia over Nagorno-Karabakh region and the incapacity of the Soviet elite. In fact, as noted by Musabayev (2005),

From its outset, the conflict over Nagorno-Karabakh served as a key impulse to the awakening of national sentiment in Azerbaijan, stimulating ethnic mobilization and drawing wide sectors of the population into the movement for social and political reform. It spawned mass political opposition under the Soviet system, paving the way for the first democratic processes in Azerbaijani society. (p. 60)

Following its declaration of independence in 1991, Azerbaijan initiated a set of reforms aimed at establishing a democratic society and an economic system based on free market principles. During

the first years of independence Azerbaijan faced several complex problems that were related to the consolidation of civil society, a multiparty political system, human rights practices like freedom of speech and the functioning of a market economy. Although it made some accomplishments in all of these areas, it has to be recognized that the country has failed to carry out free and fair elections to the supreme executive and legislative state bodies back then (Koryakov and Sisk, 2003).

The first multi-party elections for the Supreme Soviet and presidential office held in 1990 and 1992 respectively. But both of the initial post-independence presidents, Ayaz Mutalibov and Abulfaz Elchibey, lost their power in the turmoil caused by civil strife and a series of defeats in the Nagorno-Karabakh conflict (Waal, 2016). They were held responsible for the failure in the economy and also for the losses on the battlefield in the war with the Armenians, who, since then, have been occupying a significant portion of the Azeri territory. The majority-Armenian populated Nagorno-Karabakh region in the southwest of Azerbaijan officially declared independence in 1991. This *de facto* status has not been diplomatically recognized by any nation and is still considered a *de jure* part of Azerbaijan, being occupied by Armenian forces (United Nations Security Council, 1993).

In 1993, democratically elected president Elchibey was overthrown by a military coup led by Colonel Surat Huseynov, which resulted in the rise to power of the former KGB general and Soviet-era politburo member, Heydar Aliyev. During his presidency, thanks to the country's vast natural resources, Aliyev managed to reduce the country's unemployment, rein in criminal groups, and establish the fundamental institutions of independent statehood, and brought stability, peace and major foreign investment. Unlike Armenia and Georgia, Azerbaijan is blessed with natural resources. In terms of its economic outlook, «virtually all Azerbaijanis share the belief that foreign investment in oil will yield a financial bonanza and make everyone rich» (Alstadt, 1997, p. 139). At the same time, the country was infected by widespread corruption. Order and stability were imposed at the expense of political pluralism (Waal, 2016). According to the Freedom House, a western nongovernmental institution that quantitatively measures democracies, Azerbaijan was not considered a democracy throughout Aliyev's reign.

Georgia

Georgia, similar to Armenia and Azerbaijan, had also a brief independent government experience

in 1918 after the collapse of the Tsarist regime. Georgia's short period of independence ended in 1921 when the Red Army forcibly invaded the country and incorporated it into the Soviet socialist system. Georgia was part of this system until the Soviet Union dissolved in 1991 (Central Intelligence Agency, 2010). The Georgian nationalist movement as an opposition was visible during the Soviet rule from time to time with their street protests and demonstrations. Unsurprisingly, the transition period was controlled by this opposition group. In fact, the electoral rules were written by the opposition, and the first elections expectedly brought them to power. However, the opposition was fragmented soon and, because of the Moscow's influence and economic difficulties, a former communist came back to power in 1992. The political crisis in Georgia in the 1990s was the result of the disagreement between one group which placed territorial unity and integrity before democracy and another which believed that political unity and integrity should be obtained through democratic means. However, it was argued that the democratization process was initiated in Georgia more as a response to Gorbachev's perestroika than less because of any homegrown development (Nodia, 1995, p. 106). Also, the political competition between Eduard Shevardnadze and Zviad Gamsakhurdia, a radical ethno-nationalist ruler, further heightened the conflict between the two groups (Nodia, 1995). A violent coup in January 1992 toppled Gamsakhurdia and established a military council, which invited Shevardnadze to return to lead Georgia (Bremmer, 2006).

Like many post-communist countries, Georgia suffered from the economic crisis and civil unrest during the 1990s. According to Slider, Georgia, in the pursuit of independence from the Soviets, went through the most difficult transition period. It has experienced high levels of political instability and violence, ethnic conflict, and economic disruption. Although Georgia was one of the richest republics under the Soviet rule, it experienced severe economic decline after the end of the Soviet era as it suffered from a very high level of inflation, much higher than those observed in Azerbaijan and Armenia. The agriculture and industry outputs decreased. The civil war and military conflicts in South Ossetia and Abkhazia aggravated the crisis (Slider, 1997). However, Slider (1997) also notes that elections that have been held since 1990 were freer and fairer as compared to those in its neighborhood. The most important characteristic of Georgia that puts it apart from both Armenia and Azerbaijan is the degree of

ethnic conflict that it had. As its autonomous regions Ossetia and Abkhazia actively sought separation in the 1990s, Georgia faced constant threat of breakdown.

General Assumptions and Assessment of Survey Data

A review of political, economic and historical developments of the South Caucasian states demonstrates that the countries in question have distinguishable differences as well as similarities. If democratic culture is defined as sum of values, norms and attitudes *that reflect historical, political and economic experiences, this paper then makes the claim that people in Georgia, Azerbaijan and Armenia may exhibit different democratic orientations*. Thus, this paper assumes that the democratic orientations of the people in Armenia, Azerbaijan, and Georgia will have significant variations. However, the conclusions of this paper should be viewed cautiously. Perhaps most importantly, this paper has limitations in explaining the recent «democratic» developments in the region because peoples' orientations may change as they learn from their experiences. In fact, more than two decades have passed since the surveys for this paper were undertaken and this period is surely long enough to expect significant changes in the context of the South Caucasus. This paper should be viewed as a first step towards understanding the democratic values of the people of the region, and how the attitudes of people have changed since the mid-1990s may be recommended as the subject of a future research. Another point that needs to be acknowledged is that this paper limits its focus to the degree of differentiations of democratic attitudes in Armenia, Azerbaijan, and Georgia. The scope of this paper thus makes it difficult to make in-depth analyses for each country which also deserves greater attention in future research.

As mentioned earlier, primary data used in this paper is drawn from the third wave (1995-1998) of the World Values Survey (WVS) series (Inglehart et al., 2014) which were gathered by the Institute for Social Research at the University of Michigan under the supervision of Ronald Inglehart, who also assembled and documented this three-wave dataset (Inglehart et al., 2000). Currently in its seventh wave, the survey is coordinated by the World Values Survey Association and undertaken since 1981. The WVS provides data on socio-cultural and political change based on national sample surveys, using a common questionnaire to understand how public attitudes

differ across nations regarding social, political and economic issues. The data were collected between the years 1995 and 1998 through face to face interviews, with a sampling universe consisting of all adult citizens, ages 18 and older. The number of respondents by country in the third of wave of the WVS was as following: two-thousand people were interviewed in Armenia, 2002 in Azerbaijan and 2008 in Georgia. The Armenian branch of the survey was undertaken by the Sociological Research Center at the Armenian Academy of Sciences in Yerevan and supervised by Gevork Pogorian and Hans-Dieter Klingemann from the Berlin Science Center for Social Research. The Azeri part of the survey was carried out under the supervision of Dr. Ali Aliev and Hans-Dieter Klingemann. The Georgian Institute of Public Opinion in Tbilisi carried out the Georgian branch of the survey, and it was supervised by Merab Pachulia (GIPO) and Hans-Dieter Klingemann. The Inter-university Consortium for Political and Social Research at the University of Michigan provides the data set used in this study in the SPSS form from its web-site at <https://www.icpsr.umich.edu/icpsrweb/>. WVS wave 3 data and documentation can also be found on the WVS web-site: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp>. No statistical tests were conducted since the principal goal of the paper is to present 'what' people from the countries under examination think of democracy, democratic values and political participation, and to make speculations based on the obtained results and then provide questions for future research.

Viewing Democracy

Public support for democracy and democratic values is a complicated orientation to measure. In the terms of Dalton, understanding the meaning of democracy is especially uncertain in those nations where actual experience with democratic politics is limited or non-existent (Dalton and Shin, 2003). Bearing this in mind, multiple questions from the WVS will be analyzed to assess both orientations toward different regime types and the support of democratic sentiments. Table 1 and 2 below are designed to demonstrate how the people in Georgia, Armenia, and Azerbaijan viewed democracy in the mid-1990s. In Table 1, the acceptance of democratic norms («affective support») is weighed by a standard question that asks whether respondents think having a democratic system is a good idea or a bad idea. Table 2 shows the responses to a question which asks the citizens about the performance traits of democracy («evaluative support»), allowing them to «express doubts about democracy, without directly

rejecting democratic principles» (Dalton and Shin, 2003; Chunlong, 2004). Four choices were usually offered for each Likert-scale question.

It should be noted at the outset that it could be possible to collapse the four answer choices («very good», «fairly good», «fairly bad», and «very bad») into two simple categories (simply coding as «yes» and «no»), while treating DK (don't know) responses as «missing.» However, instead of doing this, the tables below present all answers without resorting to such simplification, since there is indeed a difference between the answers 'very good' and 'fairly good,' which shows the 'degree' to which people hold of the attitudes they do. In the meantime, while the tables below present the magnitudes of attitudes in such a detail, discussions that follow those tables will nevertheless do such condensation for the sake of simplicity.

Table 1 – Affective support of a democratic system (the WVS question no: V157)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Very Good	38.5%	25.8%	34%
Fairly Good	46.2%	50.2%	48.5%
Fairly Bad	6.6%	10.3%	1.2%
Very Bad	2.1%	3.1%	0.9%
NA	6.5%	10.5%	15.4%
(N)	2,008	2,000	2,002

Note: For the wording of each WVS question, see Inglehart, Ronald, et al.

When people were asked what they think about «having a democratic political system» as a way of governing the country, 84.7 percent of the people in Georgia and 82.5 percent of the people in Azerbaijan said it is a 'very good' or 'fairly good' idea. The percentage for Armenia was 76.0. The results show that the majorities in these nations were favorable toward democracy. On the other hand, 8.7 percent in Georgia and 13.6 percent in Armenia said it is a 'very bad' or 'fairly bad' idea. Interestingly, the same percentage for Azerbaijan was only 2.1 percent. Furthermore, as displayed above, a larger percentage of people in Azerbaijan said 'don't know.'

The relatively large number of DK and NA responses across several questions in this survey is somewhat surprising and needs to be factored in. Although «don't know» responses inform about a specific state of mind of the respondent, their

interpretation is a big challenge. My interpretation is more in line with those of Chunlong (2004) who explained DK answers in three different ways in the context of Chinese public opinion survey results. One possible interpretation of the DK responses is that some respondents were unable to answer the question because of the lack of knowledge. Others may have some knowledge about democracy and its performance, but no clear-cut idea about the meaning of support of democracy. The last explanation to this is that the DK response is not truly a DK. Under an authoritarian regime, outright support of democracy is still believed to involve political risk and therefore, these respondents may have withheld their true opinion through caution (Chunlong, 2004).

Table 2 – Evaluative support of a democratic system (V163)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Strongly Agree	25.2%	12.5%	19.4%
Agree	52.9%	48.8%	63.7%
Disagree	11.8%	19.5%	2.6%
Strongly Disagree	1.3%	2.9%	0.7%
DK	8.8%	16.4%	13.5%
(N)	2,008	2,000	2,002

Table 2 completes the results of Table 1 by providing information regarding how the people in the countries under scrutiny view democracy when compared to the 'alternative' forms of political systems. Accordingly, when the people were asked to state their opinions about whether democracy is better than any other forms of government even if democracy may have problems in governance, overall (combining 'strongly agree' and 'agree' answers) 83.1 percent of the people in Azerbaijan and 78.1 percent of the people in Georgia said democracy is better. The same percentage was clearly lower in Armenia: 61.3 percent. Also, overall 22.4 percent in Armenia and 13.1 percent in Georgia disagreed with the statement, while the same percentage for Azerbaijan was much lower: 3.3 percent. Although one should be cautious in interpreting these findings as the people surveyed may have a differing understanding of democracy comparing to the people in an established democracy, the survey results show that majorities of the public in Georgia, Azerbaijan and Armenia were favorable toward democracy. Democratic aspirations appear to be a common desire in all three nations showing

high level of affective and evaluative support for democracy.

Understanding Democracy and Democratic Values

The previous tables show how the people in Georgia, Armenia, and Azerbaijan view democracy. In order to have a better idea of the democratic orientations of the general population, we should ask what people think as the best form of governance and what they understand from democracy; and, of course, we should examine why they do or do not support democracy. The following tables are designed for these purposes.

Table 3 – The idea of having a strong leader exercising power without control (V154)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Very Good	30.9%	17.6%	3.2%
Fairly Good	30.0%	31.0%	1.9%
Fairly Bad	25.2%	26.5%	50.1%
Very Bad	6.0%	15.8%	22.8%
NA	7.9%	9.2%	21.9%
(N)	2,008	2,000	2,002

The results presented in Table 3 are striking. One should pay particular attention to the difference between the Azerbaijanis, on the one hand, and the Georgians and the Armenians, on the other, in their desire of having a leader who should be ‘strong’ yet may undermine the very nature of the democratic process. Table 3 shows that, when people were asked how they find the idea to have a strong leader who doesn’t have to bother with parliament and elections, 60.9 percent in Georgia and 48.6 percent in Armenia said it is ‘very good’ or ‘fairly good’ idea. The rule by a strong leader is endorsed by only 5.1 percent in Azerbaijan – a lower proportion than in many established Western democracies. Approximately 73 percent in Azerbaijan, 42.3 percent in Armenia and 31.2 percent in Georgia did not support the idea. In both Georgia and Armenia, the public opinion is almost equally divided on the issue while the majority of the Azerbaijanis are against a ‘strongman rule’. It is likely that ethnic divisions and separatist movements in the South Ossetian and Abkhazian regions of Georgia and Armenia’s success in the Nagorno-Karabakh war may noticeably affect the people in a way to support the idea of having a strong leader.

Table 4 – Using violence to pursue political goals is never justified (V164)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Strongly Agree	42.6%	38.1%	46.9%
Agree	34.6%	35.8%	48.1%
Disagree	11.1%	16.0%	1.0%
Strongly Disagree	5.7%	3.8%	0.2%
NA	6.0%	6.2%	3.8%
(N)	2,008	2,000	2,002

Table 4 is designed to understand people’s views about using violence in a democratic system. When they were asked to tell their opinion on the statement «using violence to pursue political goals is never justified,» in line with the results displayed in the previous tables, a large portion of the people in Azerbaijan (95 percent) demonstrated a democratic attitude and agreed with the statement. On the other hand, those who agreed with the statement accounted 77.2 percent in Georgia and 73.9 percent in Armenia. Those who disagreed were 19.8 percent in Armenia and 16.8 percent in Georgia and only 1.2 percent in Azerbaijan. This finding, again, shows that people in Azerbaijan tend to exhibit more democratic orientations than those in Georgia and Armenia do, at least was that the case in the mid-1990s.

Table 5 – The idea of having the army rule (V156)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Very Good	3.9%	3.9%	0.6%
Fairly Good	6.8%	13.2%	1.3%
Fairly Bad	24.1%	34.7%	32.4%
Very Bad	59.5%	40.4%	52.1%
NA	5.8%	7.7%	13.5%
(N)	2,008	2,000	2,002

When people were asked what they think about having the army rule in their country, 17.1 percent of the people in Armenia and 10.7 percent in Georgia endorsed the idea. These figures are quite analogous to that in the Russian Federation (17.5 percent), though a larger minority than in Central and Eastern Europe (5 percent) (Rose, 2002, p. 107). However, the same percentage was only 1.9 percent for Azerbaijan. Though the army rule does not exist in the successor states of the Soviet Union including

the South Caucasian nations, the Azerbaijanis are less ready to favor the military rule which might be elucidated in respect to the military defeat of the Azerbaijan during the Nagorno-Karabakh war that took place from February 1988 to May 1994. Also, Table 5 shows that 84.5 percent in Azerbaijan, 83.6 percent in Georgia, and 75.2 percent in Armenia found it 'fairly bad' or 'very bad' idea.

Table 6 and 7 show why people in the South Caucasus support (or do not support) democracy. Assuming that economic difficulties and maintaining order are the two most important concerns in the region, one table is devoted for each that allows eliciting potential criticisms of democracy.

Table 6 – Democracies aren't good at maintaining order (V162)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Strongly Agree	6.1%	9.2%	2.3%
Agree	34.9%	37.0%	15.0%
Disagree	40.6%	39.2%	46.2%
Strongly Disagree	8.9%	6.0%	17.9%
DK	9.6%	8.6%	18.6%
(N)	2,008	2,000	2,002

Public opinions were more divided on whether democratic political system does a poor job in maintaining order. Table 6 shows that 46.2 percent of the people in Armenia and 41.0 percent of the people in Georgia thought that democracies are not good at maintaining order in a country. On the other hand, only 17.3 percent of the people in Azerbaijan thought in the same way. Also, 64.1 percent of the people in Azerbaijan, 49.5 percent in Georgia, and 45.2 percent in Armenia disagreed with the statement that democracies aren't good at maintaining order.

Table 7 – In democracy, the economic system runs badly (V160)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Strongly Agree	5.2%	11.2%	1.1%
Agree	22.7%	27.0%	12.5%
Disagree	50.6%	44.8%	64.3%
Strongly Disagree	12.0%	7.6%	5.9%
DK	9.5%	9.4%	16.1%
(N)	2,008	2,000	2,002

Moreover, according to Table 7, 70.2 percent of the people in Azerbaijan, 62.6 percent in Georgia, and 52.4 percent in Armenia disagreed that democracies are not good at economic management. However, 38.2 percent of the people in Armenia and 27.9 percent in Georgia thought that a democratic system is incapable of managing the economy. Only 13.6 percent in Azerbaijan thought that democratic regime is not good at managing the economy. These responses are not surprising in view of the fact that the three nations' experience with democracy has been unfavorable because of the fact that, in the former Soviet Union, the emergence of democratic government was accompanied by economic collapse (Inglehart, 2003). The above tables may also clinch an argument that many people in the South Caucasus (especially in Armenia and Georgia), where the weakened states have often failed to provide their citizens with the preconditions and opportunities for a peaceful and prosperous life, «associate their grim living conditions not only with the policies of certain politicians and government officials but also with the general democratic principles that are formally declared by the state authorities» (Koryakov and Sisk, 2003, p. 36).

Interest in politics and political participation

People's interest in politics and political participation are also important in understanding the democratic orientations of the people in these countries since democracy's one of the most important component is to provide appropriate channels for the ordinary citizens to raise their voices and participate in politics. For that reason, Table 8, 9, and 10 are designed to demonstrate the degree to which the people in Azerbaijan, Georgia and Armenia are interested in and participate into politics.

Table 8 – Interest in politics (V117)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Very interested	10.1%	14.0%	8.5%
Somewhat interested	39.4%	37.0%	33.3%
Not very interested	29.0%	34.9%	31.9%
Not at all interested	21.2%	12.6%	24.2%
DK	0.2%	1.6%	2.1%
(N)	2,008	2,000	2,002

Although the tables previously discussed show that the Azerbaijanis have more positive attitudes toward democracy, according to Table 8 the Azerbaijanis are also less interested in politics when compared to the people in Georgia and Armenia. The table demonstrates that 41.8 percent in Azerbaijan, 51 percent in Armenia and 49.5 percent in Georgia claimed an interest in politics. On the other hand, 56.1 percent in Azerbaijan, 50.2 percent in Georgia and 47.5 percent in Armenia said they were not interested in politics.

Table 9 and 10 show whether the people in the countries under examination took some sort of political action (signing petition or attending lawful demonstration) or they were willing to do so in the future. Thus, these tables want to understand to what extent the people in Georgia, Armenia and Azerbaijan participate into politics.

Table 9 – Signing a petition (V118)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Have done	13.5%	17.3%	9.4%
Might do	14.2%	38.0%	14.9%
Would never do	69.5%	41.8%	69.4%
DK	2.7%	2.9%	6.2%
(N)	2,008	2,000	2,002

Table 10 – Attending lawful demonstrations (V120)

	Georgia	Armenia	Azerbaijan
Have done	18.9%	27.5%	19.5%
Might do	14.5%	27.4%	21.1%
Would never do	64.7%	42.4%	54.6%
DK	1.8%	2.8%	4.8%
(N)	2,008	2,000	2,002

According to Table 9, 55.3 percent in Armenia, 27.7 percent in Georgia and only 24.3 percent in Azerbaijan stated that they signed or might sign a petition. Table 10 reveals similar results: When people were asked whether they attended lawful demonstrations or might attend in the future, 54.9 percent in Armenia claimed that they did or might do in the future. The same proportion was 33.4 in Georgia and 40.6 percent in Azerbaijan. Interestingly, affirming Table 8, both Table 9 and Table 10 exhibit that the people in Azerbaijan and, to a lesser degree, in Georgia, when compared to those in Armenia,

were less politically active despite their more positive attitudes toward democracy. One should take into account not only public disappointment in the political institutions and processes but also cultural influences on the way people think about democracy. Some cultures may have a tradition of citizen participation, whereas in others people may be more respectful to appointed or elected authorities (Koryakov and Sisk, 2003, p. 37). On the other hand, the people in Armenia, despite the fact that their attitudes towards democracy were more negatory, seemed to be more politically active than those in Azerbaijan.

Conclusion

In conclusion, the WVS survey results presented here carry a positive claim and suggest that the majority of the public in all three nations surveyed have a favorable attitude towards democracy and democratic form of government. The large majorities of the public in Azerbaijan and Georgia support the Churchillian position that, for all its flaws, democracy is better than other forms of government. Meanwhile, the majority of the public in Armenia also endorse this position. This does not mean that there is no ‘democracy deficit’ (Grigore, 2014) or ‘democratic immaturity of the electorate’ (Sumbadze and Tarkhan-Mouravi, 2001) in the South Caucasus. What it means is that, although popular understanding of the meaning of democracy may vary across the region, democratic aspirations seem to be a shared desire in all of these nations. The evidence here may also imply that the mass political culture which favors democracy over authoritarian forms of government is important in providing a context for further democratization in the region. It is fair to say that the political culture does not seem to be an obstacle to democratization in the South Caucasus. Likewise, the results raise questions about an argument which blames the lack of democratic political culture for the democratic deficit in the South Caucasian nations as several analysts have previously claimed.

This paper was also designed to show how the peoples in Georgia, Armenia, and Azerbaijan were different from one another in their democratic orientations in the mid-1990s. Hence, the most important and very interesting finding of this study is that Azerbaijan was clearly apart in terms of its peoples’ more positive attitudes toward democracy. In other words, the people in Azerbaijan were more likely than those in Georgia and Armenia to prefer democracy and elections over the alternatives and

think that using violence in politics was not justified. The Azerbaijanis, who are religiously Islamic as mentioned earlier in this study, were also more likely to think that democracy doesn't necessarily mean bad economic management or disorder. However, what is more striking is that some scholars view democratic values as incompatible with the basic values of Islamic publics, arguing that religion would set major limits to further democratization (Huntington, 1993). Yet the findings of this study runs counter to this argument and may actually be in line with those of Rose, who showed that «religion and ethnicity make less difference to political values than do more 'modern' influences such as education and economic well-being» (Rose, 2002; Inglehart, 2003). As mentioned earlier in this study, although the people in Azerbaijan were not significantly better off economically than those in Georgia and Armenia at the time, they were nevertheless optimistic about their economic futures. In addition, Azerbaijan's military defeat against Armenia may be taken into consideration when thinking about why the Azeri people are less likely to support the army rule.

Yet, despite the positive attitudes displayed by the Azeri people, this paper also showed that the people in Azerbaijan were also the least politically active in comparison to those in Georgia and Armenia. They were less interested in politics and also less likely to participate into such political activities as signing petition or involving in lawful protests. In other words, the people in Azerbaijan

compared to those in Georgia and Armenia, perhaps wanted to stay away from politics, although they believed that democracy is the best form of government. Therefore, this study concludes that the Azerbaijanis passively supported democracy despite their more positive attitudes toward it, while the Georgians and the Armenians were more involved in politics despite their less positive view of democracy, at least from the perspective of the ordinary citizens that responded to the survey.

However, these conclusions should be taken cautiously and may even be viewed as a provocation for further discussion and research. Keeping this in mind, a future study may attempt to measure the democratic orientations of the people in these countries for a more recent time. The findings displayed in this paper are useful since they may serve as a comparative basis. Such a study will help us to understand the general trend in these countries. Thus, this study can be perceived as a first attempt toward understanding this trend. Secondly, this study may also enhance our understanding of the recent 'democratic' revolution attempts in the region if country-specific qualitative and quantitative studies attempt to probe the issues further. Finally, a future study may put the South Caucasus region into broader comparative perspective by comparing the nations in the region with the other Soviet successor states, the established Western democracies, and other regional contexts. This will help us to gain a better understanding of democratization process itself.

References

- Alstadt, A. L. (1997). Azerbaijan's Struggle toward Democracy. In K. Dawisha & B. Parrott (Eds.). *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus* (pp. 110-156). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bremmer, I. (2006). The post-Soviet nations after independence. In L. W. Barrington (Ed.), *After independence: making and protecting the nation in postcolonial & post-communist states* (pp. 141-161). Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press. Retrieved from <http://www.press.umich.edu/titleDetailDesc.do?id=126246>
- Central Intelligence Agency (CIA). (2010). Georgia. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gg.html>
- Chunlong, L. (2004). Democratic Values Among Chinese People. *China Perspectives*, 55. Retrieved from <http://chinaperspectives.revues.org/413>
- Collins, K. (2005, November 7). Political Islam in Central Asia and Azerbaijan: Its Causes and Consequences? Havighurst Colloquium Lectures, Miami University, Oxford, Ohio.
- Cornell, S. (2006). The Politicization of Islam in Azerbaijan, (The Silk Road Papers series). John Hopkins University, Washington, DC. Retrieved from <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0610Azer.pdf>
- Dalton, R. J., & Shin, D. C. (2003). Democratic Aspirations and Democratic Ideals: Citizen Orientations toward Democracy in East Asia. Retrieved from the WVS website: <http://www.worldvaluessurvey.org/AJPublications.jsp?CndPUTYPE=1,5&PUID=5>
- Derghoukassian, K. (2006). Balance of Power, Democracy and Development: Armenia in the South Caucasian Regional Security Complex, (Working Paper No. 06/10). Armenian International Policy Research Group.
- Dudwick, N. (1997). Political Transformations in Postcommunist Armenia: Images and Realities. In K. Dawisha & B. Parrott (Eds.). *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus* (pp. 69-110). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Freedom House. (1998a). Freedom in the World 1998 – Armenia. Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/1998/armenia>
- Freedom House. (1998b). Freedom in the World 1998 – Armenia, Azerbaijan and Georgia. Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-1998>
- Grigore, P. (2014). Communist Development and the Postcommunist Democratic Deficit. In M. Beissinger & S. Kotkin (Eds.), *Historical legacies of communism in Russia and Eastern Europe* (pp. 28-51). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781107286191.002.
- Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3), 22- 49.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2003). How Solid is Mass Support for Democracy – And How Can We Measure It? *PS: Political Science & Politics*, 36(1), 51-57. doi:10.1017/S1049096503001689
- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (Eds.). (2014). *World Values Survey: Round Three – Country-Pooled Data file Version*. Madrid: JD Systems Institute. Retrieved from www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp
- Inglehart, Ronald, et al. *World Values Surveys and European Values Surveys, 1981-1984, 1990-1993, and 1995-1997* [Computer file]. ICPSR version. Ann Arbor, MI: Institute for Social Research [producer], 2000. Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor], 2000.
- Koryakov, I., & Sisk, T. (Eds.). (2003). *Democracy at the Local Level: A Guide for the South Caucasus*. Retrieved from International IDEA website: www.idea.int/publications/catalogue/democracy-local-level-guide-south-caucasus
- Markozashvili, L. (2014). Transition toward democracy – Georgian problem. *Pressto*, 3. doi:10.14746/pp.201419.3.14. Retrieved from <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pp/article/view/2939/2922>
- Musabayev, R. (2005). The Karabakh conflict and democratization in Azerbaijan. *Accord*, 17, 60-63. http://www.cr.org/downloads/Accord17_19TheKarabakhconflictanddemocratizationinAzerbaijan_2005_ENG_0.pdf
- Nodia, G. (1995). Georgia's identity crisis. *Journal of Democracy*, 6 (1), 104-116.
- Rose, R.(2002). How Muslims View Democracy: Evidence from Central Asia. *Journal of Democracy*, 13(4), 102-111.
- Slider, D. (1997). Democratization in Georgia. In K. Dawisha & B. Parrott (Eds.). *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus* (pp. 156-201). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Sumbadze, N., & Tarkhan-Mouravi, G. (2001). *Democratic Value Orientations and Political Culture in Georgia*, (Occasional Papers 3), 3-43. NISPAcee, Bratislava.
- United Nations Security Council (UNSC). (12 November 1993). Armenia-Azerbaijan (S/RES/884 [1993]). Retrieved from <http://www.refworld.org/docid/3b00f16520.html>
- Vachudova, M.A. (2005). *Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration after Communism*. New York: Oxford University Press.
- Waal, T. (2016, September 23). Azerbaijan at Twenty-Five: A New Era of Change and Turbulence. Carnegie Europe. Retrieved from <http://carnegieeurope.eu/2016/09/23/azerbaijan-at-twenty-five-new-era-of-change-and-turbulence-pub-64671>

Lukpanov A.I.

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty,
e-mail: jazzira55@gmail.com

**THE SPIRITUAL HERITAGE OF YUSUF BALASAGUN
IN THE CONTEXT OF THE MODERNIZATION
OF POLITICAL SCIENCE**

This article artistic heritage Y. Balasaguni interpreted in the context of modern political science. The subject of analysis is the basic idea of «Kutadgu Bilik» the author of the poem («KuttyBilik»). Interesting is the author of the writing of this work. Introducing work convinces the reader that the author of the poem Y. Balasagun – outstanding poet and thinker of the largest of all Turks early Middle Ages. In its work, Y. Balasagun great poetic talent and skill describe and solve complex social problems associated with the policy, political power and the state. He is one of the first thinkers who sang an ideal ruler and the state, given the images of different categories of people, and the rulers of the various social strata, representatives of secular and religious power of contemporary society.

Key words: state, poem, «Kutadgu bilik» («Kutty bilik»), ideal ruler, thinker, Turks, poet, medieval society, history, politics, tradition.

Лукпанов А.И.

филос.ғ.к., доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jazzira55@gmail.com

**Саясаттану ғылымын жаңғырту контексіндегі
Жүсіп Баласағұнның рухани мұрасы**

Бұл мақалада Ж. Баласағұнның творчестволық мұрасы қазіргі саяси ғылымдардың жаңғыруы тұрғысынан қарастырылады. Мәселе автордың «Құтты білік» («Кутадгу билиг») поэмасының негізгі идеяларын талдау арқылы дәлелденетіні. Автордың поэманы жазу себептері де қызықты. Әрине, Ж. Баласағұн қай замандарда да аса көрнекті ақын, әрі аса ірі ойшыл. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармасында сол ортағасырлық тарихи дәуір қоғамы мен мемлекетінің діни және саяси-әлеуметтік тіршілік-әрекеті мен тұрақтылығы мәселелері өз көріністерін тапқан. Ол ортағасырлық тарихта идеалды деп саналған ел билеуші мен мемлекетті, қоғамды және тарихи тұлғаларды жырлаған. Жастар тарихтың сыртқы жаулардан елді қорғау сияқты, әйгілі қолбасшылардың, елшілердің портреттерін, әртүрлі деңгейдегі билеушілердің мінез-құлықтарын және олардың бодандарына және мұхтаждықтағыларына қатынастары, қанағаттылық, тұтыну-дағы ұстамдылық, артық кетпеу, тәрбие және тәрбиелілік сияқты дәстүрлерін және басқа да тарихи, т. б. даму аспектілерін білуі тиіс. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» поэмасының негізгі идеалдары мен принциптері тегі түркілік елдер жастарына тарихи санасы мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда аса маңызды роль атқара алатын мәңгі жасампаз шығарма.

Түйін сөздер: мемлекет, өлең, «Құтты білік», «әдемі билеуші», ойшыл, түрік, ақын, ортағасырлық қоғам, тарих, саясат, дәстүр.

Лукпанов А.И.

к. филос. н., доцент,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: jazzira55@gmail.com

**Духовное наследие Юсуф Баласагуна
в контексте модернизации политической науки**

В данной статье творческое наследие Ю. Баласагуни осмысливается в контексте современной политической науки. Предметом анализа являются основные идеи автора поэмы «Кутадгу билик» («Құтты білік»). Интересным является написание автором данной работы, ознакомление с которой убеждает читателя в том, что автор поэмы Ю. Баласагун – выдающийся поэт и крупнейший мыслитель всех тюрков времен раннего средневековья. В своей работе Ю. Баласагун большим поэтическим талантом и мастерством описывает и решает сложнейшие проблемы общества, связанные с политикой, политической властью и государством. Он один из первых мыслителей, который воспевал идеального властителя и государства, дал образы разных категорий людей, правителей и различных социальных слоев, представителей светской и религиозной власти современного ему общества. Узловые идеи и принципы произведения Ю. Баласагуна «Кутадгу билиг» («Құтты білік») имеют огромное значение в деле формирования исторической идентичности современной молодежи тюркоязычных стран. Молодежь должна знать такие аспекты истории, как традиция защиты страны от внешних врагов, портреты выдающихся полководцев, послов, поведения правителей различных рангов и их отношение к подданным и нуждающимся, проблема довольства, умеренности в потребностях, воспитания и т. д.

Ключевые слова: государство, поэма, «Кутадгу билик» («Құтты білік»), идеальный властитель, мыслитель, тюрки, поэт, средневековое общество, история, политика, традиция.

Introduction

In April 2016 in Istanbul, at the 33rd permanent meeting of the International Organization of the Turksoy, the participating countries decided to declare 2016 the Year of Yusuf Balasagun, in connection with its millennium. All Turkic-speaking countries accepted this decision with great enthusiasm. The fact is that Y. Balasagun is an outstanding poet and thinker of the Turkic-speaking peoples of the early Middle Ages.

He wrote his famous work «Kudatgu bilik» («Gracious knowledge») in the years 1069-1070. He spent 18 months writing this book. It is known that the work of Y. Balasaguni «Kudatgu bilig» («Gracious knowledge») has three options – the first found in the city of Herat in 1439, the second in the royal library in the city of Venice, the third – created in the city of Namangan written in Arabic in Egypt remaining in the Eastern Fund in Tashkent. At one time in different countries, this work bore a different name «State order» – («Aynakul Mamlakat»), («Propaganda to akims») («Panumalan short»), («Arab ul Miluk»), («Courtesy of akims»).

Kudatgu bilig («Gracious knowledge») – is one of the most important historical and literary monuments of the XI century. This work is still well known for a long time, but under different names in the Machine, China, Eastern countries. The Iranians called her «Shahnama the Turks», and the name «Kudatgu bilig» («Gracious knowledge») was

given to her by the Turans. The fame of the poem «Gracious knowledge» in the European world is associated with the name of the Australian orientalist Von Hammer – Purgsthal, orientalist G. Vambery and V.V. Radlov, the translation into Kazakh was made in 1986 by Askar Egeubaev. Observing the tradition of that time, Y. Balasagun dedicated his Khan Khans to Satan Tabgach-Bogra ruler Kara-Khakan-Ali Hasan from the Karakhanid dynasty, his famous work «Kudatgu bilig» («Gracious knowledge»). For this Bogra Khan granted poet the title of Hass-hajib – the minister of the court or the «chief chamberlain». The work, which is the single most comprehensive source of information about the Turkic folk life of the early Middle Ages. In this capacity, Y. Balasagun was engaged in a variety of public affairs – from the execution of laws and customs to receiving ambassadors and organizing official state ceremonies.

The history of the creation of «Gracious knowledge» is of particular interest. The reasons for writing a poem for Yusuf could be the complex internal and external situation of the country, namely, political unrest that shook the Karakhanid state at that time. It was probably created with the aim of strengthening the rule of the Karakhanid dynasty that came out of the nomadic Turkic tribes in the settled agricultural oases of Semirechye and East Turkestan. The political position of the author, who created the poem not in Arabic, which was then officially considered a literary language, but

Turkic, is indisputable. And poem, written in turkish language, is, in the opinion of the author:»... the first time combined wisdom.» In the poet's winged words, he concludes:

The word of the Turks was grazed by a deer upland.

I tamed him, made him submissive. (Balasaguni Yusuf: 1983, p. 490).

Main part

Y. Balasagun is an outstanding poet, a truly brilliant thinker, philosopher, encyclopedic scientist, famous state and public figure. The life setting of the thinker is worthy. He believes that happiness, power, and the beauty of a human being consist in the benefit of its society and people. Familiarization with this work convinces that Balasaguni was well acquainted with the life, culture and ideology of the Turkic statehood in the person of the Karakhanid state. The author is deeply versed in the most acute problems associated with such complex phenomena of public life as the state, government and power relations of the time. We believe that his ideas about the ideal state system are the source of the good traditions of the thinkers of the Ancient and Medieval world – Confucius, Shan Yang, Plato, Cicero, Al-Farabi and many others. After all, he was also inherent in searches like the ideal state, designed to ensure prosperity, justice and order in society. For example, the art of government, Plato's «royal art» and the art of Elik Küntuda's rule by Y. Balasagun, his knowledge about the ideological, political and literary movements of Central Asia, Iraq, Iran before the Renaissance (VIII-IX c.) is not doubted. The author was deeply familiar with spiritual, religious and political ideas and practices of governing the country, clearly distinguishes their social essence.

The author of the poem «Kuttabilig» Y. Balasagun provides a deep philosophical and humanistic understanding of the role and importance of politics in society, the Turkic statehood of that Karakhanid era. The author was able to overcome the scholastic approach of the middle ages, to carry out scientific and dialectical understanding of the real social and political problems of society. It contributed, in a certain sense, to the manifestation at that stage of the elements of the Eastern Renaissance, humanism. In the worldview of Y. Balasagun and in his work «Gracious knowledge» four major lines and traditions of scientific understanding are organically interwoven – philosophical, religious (shamanistic), Islamic and political.

Naturally, the «Gracious knowledge» of Y. Balasagun presents information about the golden period of the so-called Eastern Renaissance associated with the Turkic world. Acquaintance with this work convinces that its author pays special attention to the place and role of government and politics in society, relying primarily on the example of the Karahanid state. The author from a humanistic position conceptually interprets the essence and role of knowledge, happiness, grace as the key problems of his work. As the author shows, these phenomena acquire a comprehensive significance, social strength and power in an organic connection with such phenomena of public life as the power and power relations of that era. This is an amazing teaching, which for many centuries had a powerful beneficial influence on the spiritual development of the descendants of the Turks – our ancestors. «Kutadgu bilig» was a real happiness and spiritual grace for all Turkic-speaking peoples. In this work, the contemporary thinker's reality, social consciousness and political concepts of certain social circles were originally reflected. It is believed that Y. Balasaguni had some administrative experience gained in public service.

The author is well acquainted with the spiritual, religious and political ideas and practices of governing the country, clearly distinguishes their social essence. The poem reflects the moral and ethical, moral and political problems of early medieval society. It should be noted that at this time the Karakhanid state entered its heyday. The author distinguishes his social essence. Quite interestingly, ideas about politics, state and government, high in terms of the level of development of that era, are presented in the book «Kutadgu bilig» («Gracious knowledge»). In the preaching of the poem it is said that it is written «in the Bograkan language» Turkic language. Balasagun managed to organically combine an understanding of the problems of real processes in the life of the Karakhanid state in the context of the Middle Ages. Moreover, by its nature and rationality of judgments and ideas, the poem is a monument not to religious, but to secular literature of that era. The plot of the poem is built on the conversations of the characters and their letters. «In his instructive allegories, Yusuf mentally projects ideal images of people onto a background made up of people who are unthinkable, living,» writes Academician A.N. Kononov. The poem «Kutadgu bilig» consists of 6520 bayts (13,000 lines of verse), divided into 85 chapters.

The initial section «Kutadgu Bilig» contains thoughts of the thinker about the omnipotence of

the Great Tengri, the dignity of the mighty Prophet, the dignity and power of the four sahaba, the dignity of the highly respected Ulug Bograkhan Arslanhan (a prop of truth and religion). Further on it is told about seven stars, twelve wards, dignity and benefits – the dangers of the art of language, the nature and benefits of good deeds, the dignity and benefits of knowledge, reason, the name of the book, about old age. It is sincerely wished that Turkic happiness be healthy for a thousand years, without evil. Balasagun is a poet who has managed to express universal human ideas and thoughts of an ethical and didactic nature, aphorisms. We see this in the example of his poetic reflection on the power and meanings of the properties of the Word, on the benefits and harms of language. The tongue bestows shine upon man. Language gives people happiness and glory brings. And he punishes and mows his head. According to the author, the two prowess in man do not know the limit: A good word and a good deed. The poet advises:

«Hold speech, you will be the goal and healthy.
Omniscient created your language explanatory-
Keep your head, rule over the word!»
(Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 161-163).

In the work there are a lot of interesting things about the properties and benefits of good deeds, about the property, the benefits of knowledge and reason. According to the author, the mind – the light that opens the black night, Knowledge – the light that radiates you. According to the poet, intelligent and wise – the most wonderful of miracles: heed their advice, fly to the skies! In his work, Yu. Balasaguni sings about the laws of the ideal state, based on the moral and ethical norms of the Islamic era.

The book «Kudatgu bilik» («Gracious knowledge») outlines the ideas of Balasaguni about politics, state and government, most characteristic of that era. In his work, Y. Balasaguni writes about the laws of the ideal state, based on the moral and ethical norms of the Islamic era. The main ideas of Y. Balasaguni's poem «Kutadgu Bilig», which constitute the author's political philosophy, unfold around problems: the norms of the ideal, in the opinion of the author, society and government; rules of behavior of people of different classes in this society and the rules of the relationship between the ruling and the ruled. The poem attaches particular importance to the need to govern the country only by the force of just laws, for it is they who strengthen the state order, strengthen the unity of the country. In the poem «Kutadgu Bilig» special importance is attached to legislative activity, to the extent that

good laws contribute to the strengthening of order in the state. Balasagun says: And everyone who was born in the universe from a century, .. everyone is lord and slave, and good and bad, They left a name after the death of the earth. From them we got a reliable law: the people ascended by the heritage of their ancestors.

People are diverse, among them there is a clever and stupid, rich and poor, scientist and ignoramus, sly and simple. As we can see, the poet sees that society is heterogeneous, and reflects on the qualities that people should possess, starting with the ruler, Beck, and further, governing the state and the diverse people. The beginning of the word to present the image of the monarch Elik Kuntuda. With the mind as the sea, the intention is bright, speech is sweet, brilliant knowledge, generous hand, wide soul, friendly, does not save anyone evil. Yusuf describes the inherent features of the image of an ideal ruler: In this world, a wise, brave, happy soul passed, identifying people with happiness. An educated Bek, we respect behavior, existed with a worthy character, carried out works with a mind, with policies consistent with politics by a wide mind. The author cites as an example the sovereign. The sovereign, «whose intelligence and knowledge are the glorious wisdom: who ruled the whole world, was wise and learned. Obviously, at this time, the Karakhanid state in its development was still in full bloom. And «the subjects were culturing the wise law!» Know, he says, the just law is the pillar of control, Where the law is the country's nerves are strong. (Balasagun, Zh.: 2003, p. 121) Balasagun deeply understood the role and importance of the law in the fight against violence and for justice in society. According to his words «the idea is this: where law and legality happen, people are active, and the country is healthy and flourishing. If it rules criminally, then the country will be displeased with indignation. Only on the basis of good laws, he believes, the people firmly hold the reins of the state. This is even instructive for all ages! Governance of the country is the cause of the Beks from antiquity, it was made by force of law and order.

In his opinion, only based on good laws, society firmly hold the foundations of the state foundation. He believed that if the rulers – the right is violated, then the country – is outraged, the people – are unhappy. People do not tolerate violence and injustice. Indeed, the poem «Kutadgu Bilig» sang the law, depicting the moral and ethical norms of the Islamic era. He writes: Where power and law, there is a blessing people, in addition, in the glory of time, his name lives. The author sees their coordinated interaction as a condition for the normal

development of the state. As can be seen from the above, in the poem Y. Balasagun one of the most important problems of the social and political life of that time is the science of government. According to the author, the welfare of the state and people is based on four principles. They should be: the first is correct government, which requires a strict, fair law. It is personified by the ruler of Küntuda. The second is blessing, prosperity and happiness for the country, its personification is the wise vizier – Aitoldy. The third is intelligence and rationality, it is embodied by the son of the vizier Ogdulmush. Fourth – temper, conscience, future, afterlife knowledge. In this work, the otherworldly life, is represented by the hermit, the brother of the vizier Odogurmish. The protagonists of the poem personify virtues based on four principles. The plot of the poem is built on the conversations of the characters and their letters. The ideological composition of this principle is the path of truth and justice.

The poet speaks of the high significance of law and justice: If the Bek holds the path of law in his dominion, the whole will reach his hand, in short. She knows, if you look at the time, everything has changed, the country has changed its temper. The poem attaches particular importance to governing the country only by the force of just laws, for it is they who strengthen the state order, strengthen the unity of the country. In the poem «Kutadgu Bilig» special importance is attached to legislative activity, to the extent that good laws contribute to the strengthening of order in the state. Balasagun says: And everyone who was born in the universe from the beginning of the century .. everything is Bek and slave, both good and bad, They left a name after the death of the earth. From them we got a reliable law: the people ascended by the heritage of their ancestors. The poet is aware that the people are humanly diverse, among them – there are intelligent and stupid, rich and poor, Scientist and ignoramus, sly and simple.

As we see, the poet ponders what qualities people should possess, starting a Bek ruler and further, governing the state, with its diverse people. (Balasaguni Yusuf: 1983, pp.213-215). At first, in poems, Balasagun describes Elik Kyntuda as the most ideal ruler. Yusuf writes: In this world, a wise, brave, happy soul passed, identified people with happiness. Educated Bek, respect behavior, existed worthy character. He was doing things with his mind, with policies consistent with wide-minded politics. The author cites as an example the sovereign sovereign, «whose mind and knowledge are the glorious wisdom: who ruled the world, was wise and learned, And his subjects were fostered by the wise law!» The poet warns: «Know – strong nerves

of the country. (Balasagun, Zh.: 2003, p. 121) Only on the basis of good laws, he believes, the people firmly hold the reins of the state. Governance of the country is the cause of the Beks from antiquity, it was made by force of law and order.

According to the author, the welfare of the state and people is based on four vital reasons – principles. First: – there must be a strict, fair law. He is personified by the ruler of Elik of Cuntuda. Naturally, based on the correct laws and the corresponding managerial business lead to the flourishing of the state, filling the treasury, the people of the world, well-being and a full-bodied existence. The author pays special attention to the description of the merits of the people who govern the state, the simple people. In this case, the caring and true Bek policy is not replaceable. It is an important factor in strengthening the state, it protects the country-land. The author notes: «The caring attitude of the policy in a pair, Still, without an order is not yet worth it, the Policy of the sovereign corrects the people and the law. Policy protects the country-land. This policy tames the Beck Gate, by the Politics correcting the Becky country.» (Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 125-130). The ideas of Y. Balasagun about politics as a phenomenon, the most important factor of state regulation, is fundamental in the history of political thought as a phenomenon. The author is confident that the rulers, those of them who have lost weight, All the good law bestowed possessions. He treated them, their activities and exemplary behavior very positively.

Who is wise and learned – great nobility,
But knowledge dominates mastery.
Debt of honor for a husband is self-control:

Of course, the correct laws and the present case of management based on them lead to the flourishing of the state, the replenishment of the treasury, will bring the people to peace and abundance, wealth. The cities multiplied by the uluses. The treasury was filled with gold. (Balasaguni Yusuf: 1983, p. 256). Of course, this is the dream of any ruler! Elik – it was a real Bek, ruling a firm, truthful law. For me, he believes, everyone is equal before the law, I will decide fairly, Reflecting on the rulers, the Poet summarizes: «The country and the whole world bloom with the law, When you oppose, the country and the whole world are in the pen!» (Balasaguni Yusuf: 1983, p. 173). The poet complements the image of the ideal ruler: he must be wise, surround himself with people who are also wise. He is determined and courageous. He must be a clever man, with a kind gut and a soft speech, endowed with

knowledge and appreciating art, generous, open, without a memory, an intercessor of the common people, wise. He must be a sovereign ruler, sensible; They should always be at the head of virtuous deeds: the subjects were fostered by the wise law, he was concerned about the welfare of the subjects, rules in the laws of reason. He should not be angry and do things with anger of rage. The sovereign must always be on the alert, he must mentally weigh the meanings of each word, because politics is a delicate matter which a small mistake can lead to terrible consequences. And therefore – the ruler should be fair, wise, reasonable, so that the treasury grew richer, to cope with an adversary, the mighty army strengthened by force, to verify the truth of the law with science, the glory of the Bek went through the universe, happiness would grow permanently. Outlines: what should be a decent Beck? Answer: the most worthy should be the bek Bek. As an example of the ideal ruler, the author cites the experienced, intelligent, energetic, and wisest ruler Elik Kuntuda («The sun has risen»), whose fame spread among the people, a happy man, recognized as blessed by the people. The poet writes:

«Where power is given to virtuous beks,
the nation grows richer, the whole country flourishes.»
(Balasaguni Yusuf: 1983, p. 173)

Yusuf believes that the rulers are committed to sovereignty, rule by the people, referring to science. According to the author, among the Turkic Beks there are many such so many valiant, strong and powerful ones who are more glorious than many sovereigns. As an example, the author cites the famous Alp Tonga (the Tajiks called him Afrasiyab), who, at the head of his subject people, with his valor, intelligence and wisdom, managed to strengthen his power over the boundless limit, that is, the vast state. Necessity of justice and law was deeply understood by people with a pure heart, who knew with their whole soul with all their strength, diligently defended themselves. As he believes that Beck, the ruler must be fair, wise and reasonable. Author:

For power in all justice – again,
And the power only in truth is alive and well.
(Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 89-90)

Further, narrating about the praiseworthy properties and benefits of good deeds, Balasagun notes that the Beks were born to hold power, learning, they learn these things. He is sure that the dignity of the Beks is sacred, .. they are valiantly this dignity is not proper. Knowingly, you need to

lead the case, and when necessary, Elik individually, with the mind, boldly correct it. In this case, the caring and true Bek policy is not replaceable. It is an important factor in strengthening the state, it protects the country-land. The author is confident that the rulers, those of them who have lost weight, All the good law bestowed possessions. Further, he tells about the differences and benefits of learning and knowledge. He recalls that thanks to them you will reach the heights, and these benefits bring you honor. Y. Balasagun believes that the Bek needs a degree, favor, and knowledge, and scholarship, good reverence, possessed himself and was farsighted and bold. Moreover, along with those, he needs to avoid evil, anger and anger, libation, intoxicating, stubbornness and maliciousness. (Balasagun, Zh.: 2003, pp. 23-92). The main characters of the poem by Y. Balasaguni «Kutadgu Bilig» are represented by very positive – literate, knowledgeable and executive people in the affairs of public administration.

So, Kuntüda is recognized as a wise and just person. Those who are rational, having invited him, have made them near, who know, have given greatness to the name- glory. He realized that the country needed helpers, supporters, knowledgeable, reasonable beek-defenders of the country. If there are not many of them, there are no difficulties, the law is inviolable, things are going smoothly. The second principle is happiness, its personification is the wise vizier – Aitoldy. Admission Aitoldy to work. Aitoldy enters the service of Elik after long ordeal. Conversations of Elik Kuntüda with the Vizier Aitolda («Full Moon»), Elik Aitolda's story about the fair. His honest, many years of service to Elik Kunduda brings happiness and prosperity for the country. If, according to the author, Elik Kuntüda is the black head of true law, then Aitoldy is the identity of happiness, abundance, and prosperity for the whole country.

Interviews are important in the poems (questions and answers between Hajib, Aitoldy and Elik). The first of the heroes, after long happy years of service, Aitoldy realized the variability of happiness and impermanence of well-being. (Balasagun, Zh.: 2003, p. 45). Aitolda's illness, his advice and Aitolda's testament to his son Ogdulmish. After the death of Aitolda, his successor, the vizier of the country, his son Ogdulmish became. Receiving Ogdulmish to the service of Elik as a vizier. Ogdulmish serves the sovereign as a vizier, the second person after Elik in the state. The recruited Vizier presents to Elik his point of view on three issues that concern the State of Karakhanids. First: the story of Ogdulmish about the mind, the property of rationality. Second: Elik asks: «What should a worthy Bek be?» And

the Creator gives, that Bek, memory, reason for the reason Bek is needed; trusts the one to whom worthy of being, gives him reason, heart and wings. The third personifies the mind and the rational. Who can be the ruler in the management of the country? Who needs it? How to guess the mood of a reasonable husband? Tips of the poet: Keep closer to yourself, the one who considers you close. Each other will understand in education. Let him protect the king, the country to correct his temper. Let the king guard the whole country?

What you need to be to lead them all,
With glory and honor to rule them.
And that both the people and the country would bloom
And with a good prayer, the times would go ...
(Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 213-215)

Further, the vizier tells what the vizier, the leaders of the troops, the generals, the great khajib, the head of the guard, the chronicler-secretary, the leader and others should be. The author describes the obligatory merits of the people who govern the state and the people. Expresses his opinion on the rights of workers, what should be the duties of the beks. This is clarified by multiple questions and answers between Elik and Ogdulmish. Be merciful, find out the position of the worker – feed the hungry, undressed dressed. Elik Ogdulmishu's answer is very informative. Elik expresses his satisfaction that Ogdulmish was ahead of everyone in all the best undertakings. He expresses a wish to him: the creator who favors me may pardon you. The poem says:

Mind and knowledge, like the sea, deep,
Does he have to do everything in time?
He must be righteous in faith, direct,
Then he is trusted by the people.
(Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 184-184)

The author reflects on what qualities the ruler, his viziers, military leaders, hajib, secretary, ambassador and many others should possess. At the same time, the author emphasizes on the role of the vizier and the commander of the troops that they perform, comparing them with two leashes of one rein. Noting «Great Art- to rule the troops, the poet especially underlined: the husband needs a mighty one for this cause, Everything in life has been seen and beating bravely». (Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 24) A poet, reflecting on the responsibility of the ruler and his role, raises the question: What should be done in order to lead them all. The Author describes the obligatory merits of the people who govern the

state and the people. As he believes that Beck, the ruler must be fair, wise and reasonable. The state should be ruled by an enlightened ruler, clothed with fertile knowledge, asserts Yu. Balasagun. According to the poet, knowledge is the only source of well-being, both rulers and people. The ideal of a ruler is stated: he must be a sovereign ruler. A thinker is convinced that only a wise and knowledgeable ruler is able to govern society well and rule according to the law.

With knowledge, you need to lead the case,
individually, with the mind to fix it boldly.
With knowledge, people should be codified,
But knowledge will not be, and the mind will not understand.

The poet describes the ruler: he must be wise, surround himself with people who are also wise. He needs assistants, trusted people who willingly, with great diligence, take part in government. As the author believes, they must have the necessary qualities, behavior, which should differ each in their field of activity. But, first of all, it is the «all-seeing eye and the all-hearing» vizier. Of course, according to Yu. Balasagun, this is a key figure in the relationship between the ruler and his people, the people. His direct duty is not only to bring to the common people the decrees and orders of the head of state, but, conversely, to convey to the ruler the requests and aspirations of his subjects. This is important in case of occurrence and aggravation of contradictions between them. Of course, his direct duty is to neutralize them in a timely manner, avoiding a complication, to ensure the quiet life of the people.

«He must be righteous, direct and truthful,
And honest, and good, and in all fair.
And if, as the poet believes, the ruler of Vladyka is such
Both the Bek and the people find peace
(Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 184-184)

The poet opposes this rule to arbitrariness, which he unequivocally condemns, believing that «the government will not retain violence and oppression.» The poem reflects on the fact that another ruler controls the country by force of arms, by establishing strict order, and scientists by the power of his spiritual greatness. The words embedded in the mouth of Elik, Y. Balasagun characterizes the negative properties of a person in the public service: deception, inclination to violence, self-interest and shameless morality, lichydeism and drunkenness, i.e. those «sins that are bad for service.» Historical experience shows that Balasagun was right. In his

work, Yu. Balasagun gives answers to the most burning questions – what should be the relationship between the ruler and the state, between the ruler and the common people, between the courtiers. Obviously, it was Yusuf Balasaguni who was one of those major thinkers who stood at the origins of the humanistic tradition of establishing relations between the authorities and the people in the history of mankind. In this regard, the Fourth is restraint, conscience, contentment with little, consistency, satisfaction.

The characters in the 1548-3317 poker baits personify the life problems above the noted heroes of the poem. The main idea of the author – what should be the relationship between them. They are reflected in the letters, meetings, and conversations of Elik, Ogdūlmish and his brother Ogdurmish. Elik Kuntuda writes a letter to Ogurmysh inviting him to himself, and with interest and persistently sends him a vizier three times with a letter. Ogdulmish; the son of the vizier and his successor Ogdūlmish («The Honored»), the personification of the mind, the appearance of his brother Ogdurmish («The Awakening»). He is a Hermit «unassuming», «aloof» «modest». In the poem of Yu Balasagun, a significant place is occupied by the relationship of religious (spiritual) and secular (state) life. The main idea of the author – what should be the relationship between them. In the end, Ogdūlmish – Ogdurmish – Kunuda Elik relations arise. Ogdulmish acts primarily as a representative on behalf of Elik, who personifies the supreme secular power. At the same time, he appears in the image of the forerunner of the future life of that world.

It should be noted that the last final part of the work is very valuable in that it deeply comprehends the meaning of human life and death, as about the inevitability of fate, birth, aging, illness and death of all life, including first of all man. These questions are unfolded at the meeting of Elik with Ogdurmysh, who convinces him that his betrayal will remain, your life will quickly pass, enough if your weighty good name remains. (Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 135-190). Ogdūlmish's disappointment in his life, arousing his guilt before the Most High. He regretted: Life went into nothing, I lived in vain. He appeals to Brother Ogurmysh, who soothes his brother-vizier, saying: Elik has given your reason, knowledge, all honor-authority, you will do good for the virtues, God will compensate you for this in full. (Balasagun, Zh.: 2003, p. 119 – 158) Finally Ogdurmysh came, a meeting and a conversation took place between Ogdūlmish, Ogdurmysh and Elika Kuntuda. «Ogdulmish came insight. He understood now the path of truth. He turns to Elik.»

Do not forget Elik, death will win anyway, Do not doubt, she will catch up instantly! «A global matter is a matter of truth, we obey, such is the law of nature – we will die!». (Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 415)

At the same time, it is noted that «he who was good before death is alive in the name.» Ogdulmish tells Elik about the law of governing the country, thanks to which «the whole country will carelessly correct the whole country, to free the people from indecent acts.» He says: Place a free law, let the country spread freely, Pray, let it enhance its dignity. Three rights, you see, the people have you, repay the will, do not show strength, even if you die. First, to be valuable to decrees; second, Treasury is not appropriated; Third, let there be an enemy of your enemy, let him love the mentality of the community that loves you. Advises Ogdūlmish Elik: Do not shy away, you always follow the truth, ... do good, show your good name, extend your eternal age with your glory. The conclusion that the success of the ruler and his people are mutually determined: El is corrected, the Bek becomes brighter, Bek is corrected, El will become even cleaner. (Balasaguni Yusuf: 1983, pp. 535).

Illness and testament of Ogdulmishu. In it Ogdurmysh expressed a number of useful wishes: Life is not to be left empty; about honesty; to devote all living to charity; do not look at the world enviously, greedily; do not be greedy, for her, intelligent, knowing the secrets of knowledge, Respect, know the worthiness of religions; The day of the living does not remain forever, .. The despicable world can force to renounce God; by abandoning a good deed, the country will turn out; Having learned the world, having lost hope from fear, he is running around the world from severe suffering. »The inspired vizier gives Elik some useful advice that he must adhere to: First, Language, speak bluntly. Elik's words: The world will pass, without returning back, and how much life remained is not known. Do not forget Elik, death will win anyway, do not hesitate, she will catch up instantly! ». (Balasagun, Zh.: 2003, p. 45). About myself: I left my youth, today I have grown old, thank God, thinking of God, I grew up. Both the fed and the hungry will die, And the Bek, the rich, and the slave will not be saved, surrender. It tells about the advice of Ogdurmish Elik: to be merciful to the whole country, to be honest to everyone. He puts the question straight. «The people who are be spoiled, they will be corrected by beks, and the bek will spoil, who will fix him?»

Ogdulmish tells Elik about the law of governing the country. He says: Three rights, you see, the people have you, repay the will, do not show strength, even

if you die. First, to be valuable to decrees; second, Treasury is not appropriated; Third, let there be an enemy of your enemy, let him love the mentality of the community that loves you. He advises Ogdulmish Elik: Do not shy away, you always follow the truth, .. do good, show your good name, extend your eternal age with your glory. Ogdulmish tells Elik about the law of governing the country, thanks to which «the whole country carelessly corrects the law, free people from oppressive affairs.» He says: Set a free law, let the country spread freely, Pray, let it increase its dignity. Three rights, you see, the people have you, repay the will, do not show strength, even if you die. «Your grace in your El-people is interesting and necessary in your two worlds.» Illness and testament of Ogdulmish Ogdulmish. by Celebration: Life is not to be empty, about honesty, to dedicate everything alive to mercy, do not look at the world enviously, greedily, do not be greedy, Then it is said with a warning. «To her, intelligent, knowing the secrets of knowledge does not remain forever, .. Sneaky world can force to renounce God; having renounced a good deed, the country will turn out; Having learned the world, having lost hope from fear, it is running around the whole world because of heavy suffering. «The latter is associated with a warning that the world of religion and the secular world will not get along. According to the hermit Ogdurmysh, the «distant» religions and the «distant» ones of the world do not unite, Religion and the world, having united, do not reconcile, these two, having come together, do not unite. The author at the end of his work asks for forgiveness from his readers for them. The roots of wisdom and power are obviously one, both equally precious, I do not infringe upon any ..

The conclusion is paradoxical, but it is completely natural, bearing in mind that in the era of the life and work of Y. Balasagun. There is

a religious and secular power in the world – in the West and East were in rivalry and struggle in relation to the great Unknowable and felt differently their relationship with him and each side tried to express it. Recall the events in the world: in Iran in 1978-79, the bloody regime of ISIL and the insurgency of the military in Turkey in July 2016. These are the main immortal socio-political ideas of Y. Balasagun's «Kutadgu Bilig».

Conclusion

Thus, many provisions of Yusuf Balasaguni about the politician and the ruler, as well as the requirements for people performing various public functions in society, always have instructive significance. This is the tradition of protecting the country from external enemies, portraits of generals, ranks and their relationship to subjects and those in need, the problem of contentment, moderation in needs, education, etc. Summarizing the experience of ancestors, Balasagun, deeply revealed the meaning of philosophical understanding of the phenomenon: to be death-it would be difficult to realize the meaning of life «» Always say a word mind, So be it-the words in the eye for the blind! «. The poem «Kutadgu Bilig» is an invaluable monument created by the author in the name of the good of the descendants, the people and the state of that and subsequent stages of historical development. It contains the poet's deep philosophical reflections on many of the most important universal human problems of the epoch. «Kutadgu Bilig» sings about the political ideas and thoughts of its time. Therefore, the socio-political heritage of Y. Balasagun, containing samples of the spiritual, socio-political, cultural and aesthetic values of the era, is not exhaustive and is always in demand. They are inexhaustible sources for the development of modern political science.

References

- Balasaguni Yusuf. Good knowledge.- Leningrad: Poet's Library, 1999.
 Altai Zh, Kasabek A., Myhambetali K. Philosophy of history – Almaty «Rarity» 2006, p. 79 – 85
 Amrebayeva J. The World of Values in «Kutadgu Bilig» («Gracious Knowledge») – Almaty: Institute of Philosophy and Political Science, 2001.
 Balasagun – Kazakh National Encyclopedia. V. 2, Almaty, 1999, 104 p.
 Balasaguni Yusuf. Gracious knowledge / Translator: S.N.Ivanova. Publisher: M.: Science. 1983. 560 p.
 Fomkin M.S. On the Sufi motifs in the «Gracious Knowledge» by Yusuf Balasaguni – Soviet Turkic Studies, 1990 № 4.
 Ivanov S. I. «On the Grace of Knowledge» by Yusuf Balasaguni – Yusuf Balasaguni. Good knowledge – Moscow: Science, 1983.
 K. Biekenov, Sadirova M. Sociological explaining vocabulary, Almaty. Vocabulary, 2007. pp86- 87
 Kelimbetov N. Kazakh Literature. A. 1998
 Platon. Sochinenie v 3-x tt. T.3, 1.-M, 1971-1972. S.275.
 Balasagun, Zh. «Kutadgu Bilik» («Gracious knowledge») / Zh. Balasagun, Translator: A. Egeubayev. Astana: Audarma, 2003.
 128 p Zhusip Balasaguni – Kazakh National Encyclopedia. V. 4, Zh-K. Almaty, 2002, pp 107- 109

Муйдинов Д.Н.

PhD соискатель, Национальный университет Узбекистана,
Узбекистан, г. Ташкент, e-mail: muydinov86@list.ru

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ, СОЦИАЛЬНУЮ, КУЛЬТУРНУЮ И ЭКОНОМИЧЕСКУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ В ЕВРОПЕ

В статье проанализировано влияние миграционных процессов на политическую, социальную, культурную и экономическую стабильность в Европе. Рассмотрены составляющие иммиграционной политики стран ЕС. Отдельно проанализирована политика государств ЕС, связанная с нелегальной миграцией. Основной целью статьи является исследование факторов, приводящих к интенсификации миграционных процессов, и их влияния на социальные, политические культурные и экономические последствия для страны; изучение механизмов правового регулирования проблемы миграции. В качестве теоретической основы работы выбраны исследования отечественных и зарубежных ученых в сфере миграции. Как методологические средства использованы общенаучные методологии исследования: метод анализа и синтеза, законы логического вывода. В статье отдельно выделим причины, побуждающие интеллектуальную эмиграцию, или «отток мозгов». Здесь важными являются экономические факторы: неудовлетворительный уровень заработной платы, слабая материально-техническая база теоретических и прикладных исследований, недостаточный доступ к наработкам зарубежных коллег и контактов с ними, вызванные ограниченным финансированием научной и технической деятельности. Политические причины преимущественно имеют место, когда речь идет о вынужденной эмиграции, что вызывает потоки беженцев разных видов. Одними из видов политических причин эмиграции являются этнические внутригосударственные конфликты и гражданские войны, замешанные на классовых, региональных, идеологических противоречиях или борьбе за власть. К образовательным причинам относятся желание получить образование за границей, недоступное на родине, повышать свой профессионально-квалификационный уровень, изучить иностранный язык, чтобы использовать свое образование в перспективах дальнейшего развития как на Родине, так и за рубежом.

Ключевые слова: миграционная политика, миграционные процессы, Европейский Союз, стабильность.

Muydinov D.N.

PhD Fellow, National University of Uzbekistan,
Uzbekistan, Tashkent, e-mail: muydinov86@list.ru

The impact of migration on political, social, cultural and economic stability in Europe

The article analyzes the influence of migration processes on political, social, cultural and economic stability in Europe. Considered the components of the immigration policy of the EU. The main purpose of the article is to study the factors leading to the intensification of migration processes and their impact on the social, political, cultural and economic consequences for the country; studying the mechanisms of legal regulation of the problem of migration. As a theoretical basis of the work selected studies of domestic and foreign scientists in the field of migration. As a methodological tools used general scientific research methodology: a method of analysis and synthesis, the laws of inference. In the article, we single out the reasons that prompted intellectual emigration, or «brain drain.» Economic factors are important here: unsatisfactory wages, poor material and technical base of theoretical and applied research, insufficient

access to the achievements of foreign colleagues and contacts with them, caused by limited funding of scientific and technical activities. Political reasons mainly exist when it comes to forced emigration, which causes flows of refugees of various kinds. One of the types of political reasons for emigration are ethnic intrastate conflicts and civil wars implicated in class, regional, ideological contradictions or power struggles. Educational reasons include the desire to get an education abroad, inaccessible at home, to improve their professional qualification level, to learn a foreign language in order to use their education in the prospects for further development both at home and abroad.

Key words: migration policy, migration processes, the European Union, stability.

Муйдинов Д.Н.

PhD, Ўзбекстанның Ұлттық университеті,
Өзбекстан, Ташкент қ., e-mail: muydinov86@list.ru

Көші-қонның Еуропадағы саяси, әлеуметтік, мәдени және экономикалық тұрақтылыққа әсері

Мақала көші-қон процестерінің Еуропадағы саяси, әлеуметтік, мәдени және экономикалық тұрақтылыққа әсерін талдайды. ЕО иммиграциялық саясатының компоненттері қарастырылды. ЕО елдерінің заңсыз көші-қонмен байланысты саясатын жеке-жеке талдады. Мақсаттың негізгі мақсаты – көші-қон үдерістерін күшейтуге және олардың елдің әлеуметтік, саяси, мәдени және экономикалық салдарларына әсерін тигізетін факторларды зерделеу; көші-қон проблемасын құқықтық реттеу тетіктерін зерделеу. Жұмыстың теориялық негізі ретінде көші-қон саласындағы отандық және шетелдік ғалымдарды іріктеу. Әдістемелік құралдар ретінде жалпы ғылыми зерттеу әдістемесі қолданылды: талдау және синтездеу әдісі, қабылдану заңдары. Мақалада біз интеллектуалды эмиграцияны, немесе «ми ағызуды» тудырған себептерді жеке бөліп алдық. Экономикалық факторлар мұнда маңызды: қанағаттанарлықсыз жалақы, теориялық және қолданбалы зерттеулердің нашар материалдық-техникалық базасы, ғылыми-техникалық қызметтің шектеулі қаржыландырылуымен туындаған шетелдік әріптестердің тәжірибесіне қол жеткіліксіз және олармен байланыс. Саяси себептер көбінесе мәжбүрлі көші-қон туралы болып жатады, бұл түрлі түрдегі босқындардың ағындарын тудырады. Эмиграцияның саяси себептерінің бірі – этникалық шиеленіскен қақтығыстар мен сыныптық, аймақтық, идеологиялық қарама-қайшылықтар немесе күштерге қарсы күреске қатысты азаматтық соғыстар. Оқудың себептері шетелде білім алу, үйде қол жетімсіздік, кәсіби біліктілік деңгейін арттыру, шетелде де, өз елінде де, шетелде де болашақ даму перспективасында өз тілін үйрену үшін білім алуды қалайды.

Түйін сөздер: көші-қон саясаты, көші-қон процестері, Еуропалық Одақ, тұрақтылық.

Сегодня международная миграция является глобальным, сложным, масштабным, динамичным и влиятельным процессом. Большинство стран мира одновременно являются странами происхождения, назначения и транзита мигрантов и испытывают как различные проблемы, так и значительные возможности, связанные с миграцией. Поэтому формирование на национальном и на международном уровнях современной сбалансированной миграционной политики, которая бы способствовала политической, социальной, культурной и экономической стабильности стран, является актуальным вопросом.

Актуальность темы связана также с важностью определения научных подходов по проведению миграционной политики на макроуровне. Внедрение несовершенной миграционной политики усиливает ее негативные последствия, к которым можно отнести: увеличение нелегальной миграции, неконструктивную экономическую активность мигрантов, рост хозяйственного хаоса, усиление социальной напряженности, по-

вышение рисков возникновения межнациональных, межэтнических, межконфессиональных и других конфликтов, ухудшение криминогенной ситуации; отток части денежных доходов и др.

На данный момент в ЕС, из-за эскалации многих конфликтов, среди населения распространяются мысли, что со стороны государства должны внедряться более жесткие меры по прекращению негативного влияния миграционных процессов на ситуацию в государстве [17]. Однако, как показывает опыт, это может способствовать возникновению еще более негативных последствий, поэтому именно на макроуровне предпочтение должно отдаваться более опосредованным мерам регулирования миграционных процессов [15].

Проблематика обеспечения экономической и политической, социальной, культурной стабильности государства путем разработки и реализации сбалансированной миграционной политики как на национальном, так и на международном уровне рассматривалась в работах зарубежных

и отечественных ученых. Среди наиболее весомых исследований в этой сфере стоит выделить достижения таких ученых, как: Р.А. Пашенская, Д.Е. Слизовский, Г.Ф. Тапинос, В. Anderson, A.Gerard, I. Shutes, F.Vecchio и др.

Однако актуализация новых вызовов и угроз, стоящих перед национальными экономиками, требует дальнейшего научного прогресса в исследовании данной проблематики.

Основной целью статьи является исследование факторов, приводящих к интенсификации миграционных процессов, и их влияния на социальные, политические культурные и экономические последствия для страны; изучение механизмов правового регулирования проблемы миграции.

В качестве теоретической основы работы выбраны исследования отечественных и зарубежных ученых в сфере миграции. Как методологические средства использованы общенаучные методологии исследования: метод анализа и синтеза, законы логического вывода.

Массовая миграция населения стала одним из характерных явлений для общества второй половины XX века. Причинами миграции могут быть факторы экономического и неэкономического происхождения. К неэкономическим относятся: политические, национальные, религиозные, расовые, семейные и др. Причины экономического характера основываются на различном экономическом уровне развития отдельных стран. Рабочая сила стремится переместиться из стран с низким уровнем жизни в страны с более высоким уровнем.

К экономическим беженцам относят категорию эмигрантов, которых к эмиграции побудили плохие экономические условия на родине (инфляция, массовая безработица, неумеренно высокий уровень цен, невыплата зарплаты и т.п.), которые привели к массовому обнищанию. Такую миграцию А. Адеподжу называет «миграция как стратегия выживания семьи» [1]. Отметим, что сегодня такая мотивация присуща прежде всего эмигрантам из слаборазвитых стран Африки, Азии и Южной Америки. А целью этого вида миграции является обычное физическое выживание членов семьи или в стране иммиграции, или на родине за счет денежных переводов мигранта [15].

Отдельно выделим причины, побуждающие интеллектуальную эмиграцию, или «отток мозгов». Здесь важными являются экономические факторы: неудовлетворительный уровень заработной платы, слабая материально-техническая

база теоретических и прикладных исследований, недостаточный доступ к наработкам зарубежных коллег и контактов с ними, вызванные ограниченным финансированием научной и технической деятельности [8].

Политические причины преимущественно имеют место, когда речь идет о вынужденной эмиграции, что вызывает потоки беженцев разных видов. Одним из видов политических причин эмиграции являются этнические внутригосударственные конфликты и гражданские войны, замешанные на классовых, региональных, идеологических противоречиях или борьбе за власть [7].

К образовательным причинам относятся желание учиться за границей, получить образование, недоступное на родине, повышать свой профессионально-квалификационный уровень, изучить иностранный язык, чтобы потом использовать свое образование в работе дома или за рубежом.

Влияние международной миграции на страны-реципиенты сложным образом сочетает положительные и отрицательные эффекты.

Опыт стран ЕС свидетельствует, что в результате правильно построенной миграционной политики снижаются негативные эффекты международной миграции и максимизируется ее положительное влияние на национальные экономики [17;18].

Важнейшими положительными внешними эффектами для страны-реципиента являются:

- увеличение сегмента рабочей силы в экономике, объемов производства, внутреннего рынка;
- поступление интеллектуального капитала в экономику;
- улучшение ситуации на рынке труда; рост конкурентоспособности продукции.

Основной положительный эффект – рост кадрового потенциала (международная миграция обеспечивает значительную долю прироста рабочей силы в подавляющем большинстве развитых стран). Прямая экономия затрат на подготовку высококвалифицированной рабочей силы за счет ее иммиграции из других стран невелика (в основном не превышает 1% ВВП), при этом повышается интеллектуальный потенциал страны-реципиента. Отток финансовых ресурсов через денежные переводы мигрантов можно рассматривать как существенный негативный эффект только в некоторых развитых странах (в частности, в Люксембурге – 20% ВВП, в Швейцарии – 4% ВВП). В большинстве стран-реципиентов

этот эффект несущественный (менее 1% ВВП) [10].

В то же время международная миграция производит ряд негативных внешних эффектов для страны-реципиента:

- увеличение бюджетной нагрузки за счет «сильной» и «локальной» ловушек безработицы;
- рост теневого сектора экономики;
- дополнительные затраты на нейтрализацию социальной напряженности и криминализации [14].

Увеличение количества иммигрантов оказывает огромное влияние, в связи с чем преступность может развиваться, затрагивая все группы населения региона, а не только иностранные общины. Иммиграция сама по себе может вызвать недовольство и агрессию со стороны местного населения, так как влияние другой культуры меняет местную, что способствует дестабилизации в обществе. Нация теряет свою идентичность и сплоченность, появляются определенные группы людей с радикальными идеями как с одной, так и с другой стороны.

Миграционная политика стран ЕС является реакцией правительства соответствующей страны на конкретные особенности, вызовы и угрозы миграционных процессов и становится важным фактором усиления или смягчения асимметрии миграционных процессов. Европейскими специалистами создаются отдельные механизмы по нейтрализации последствий миграции и смягчению социальной напряженности от этого явления.

Важной составляющей иммиграционной политики является интеграционная политика страны-назначения. Большинство стран реализуют инициативы по успешной интеграции международных иммигрантов в принимающее общество, в том числе через реализацию таких механизмов: противодействие дискриминации мигрантов, учебные языковые курсы, курсы истории и культурных особенностей принимающей страны.

Другой составляющей иммиграционной политики является политика натурализации, которая является достаточно разнообразной, поскольку критерии для получения гражданства могут варьироваться на законодательном уровне в разных странах мира. Например, в 2010 году Греция снизила минимальную продолжительность проживания для натурализации с десяти до семи лет [18].

Еще одной составляющей иммиграционной политики является политика содействия возвращению иммигрантов в страны их происхож-

дения, которая реализуется на государственном уровне в формате программ поощрения, реинтеграции и облегчения возвращения иммигрантов на родину. Например, такие страны как Чехия и Испания успешно реализуют политику содействия возвращения мигрантов за счет финансовых стимулов. В 2008 году в Испании была реализована программа под названием «Plan de Retomo Voluntario», которая предусматривала денежную помощь по безработице для неевропейских мигрантов, желающих вернуться на родину [18].

В рамках программы ЕС на 2008-2013 годы «Солидарность и управление миграционными потоками» был создан Европейский фонд по вопросам возвращения мигрантов на родину, который предоставляет финансовые ресурсы для содействия добровольному возвращению иностранных лиц, проживающих в странах-членах Европейского союза [16].

Кроме того, составной иммиграционной политики является политика в отношении высококвалифицированных мигрантов. На сегодня большинство стран ЕС проводят политику по привлечению высококвалифицированных работников. Высококвалифицированные мигранты, как правило, имеют возможность воспользоваться различными преференциями по осуществлению иммиграции, продолжительности пребывания, смены места работы и возможности воссоединения семьи, в противовес низкоквалифицированным мигрантам. Например, на региональном уровне, в рамках Европейского союза с 2009 года в 25 странах-членах ЕС (кроме Дании, Ирландии и Великобритании) реализуется законодательная норма «Голубая карта», которая представляет собой разрешение на осуществление трудовой деятельности в странах ЕС для высококвалифицированных мигрантов из разных стран мира, устанавливает их условия въезда, проживания и регулирует другие вопросы, связанные с миграцией. Например, в 2012 году странами ЕС было предоставлено 3664 единицы «Голубых карт», а в 2013 году уже 15261 единица. Больше всего Голубых карт предоставляли такие страны как Германия, Люксембург, Франция. Меньше всего – Словакия, Финляндия, Венгрия, Бельгия.

Сегодня, наряду с легальными миграционными потоками, которые системно регулируются на государственном, региональном и международном уровнях, нелегальные миграционные потоки труднее поддаются регулированию и контролю.

Именно нелегальная миграция порождает значительные культурные, социально-экономические, политические проблемы в странах происхождения, в странах транзита и в странах назначения.

Различные экономические, социальные, культурные показатели и показатели преступности дают понять об отрицательном воздействии нелегальной миграции на страны ЕС [15;16;19]. В некоторых случаях – это прямая угроза обществу принимающей страны, как для местного населения, так и для самих мигрантов. На помощь мигрантам тратится очень большая доля государственного бюджета, оказываются различные поддержки и предоставляются пособия для основной части мигрантов – единственный доход на содержание семьи. Количественное соотношение определенных диаспор, по сравнению с местными жителями, сильно возросло, что угрожает потерей культуры и идентичности в некоторых регионах.

Дополнительно ко всему, возросшая ксенофобия и ненависть стали причиной совершенных преступлений как со стороны иммигрантов, так и со стороны местного населения.

Отдельно проанализируем политику государств ЕС, связанную с нелегальной миграцией. Оценить количественно нелегальную миграцию достаточно сложно, однако Международная организация по миграции (МОМ) предоставила следующую оценку мигрантам, которые не имели соответствующих документов: в 2015 году данный показатель составлял 10-15% от 214 млн. международных мигрантов [19].

Так, сегодня внутри ЕС уже идут острые дебаты о том, как выходить из ситуации. Еще в апреле 2015 г. Евросоюзом, по инициативе президента Еврокомиссии Жана Клода Юнкера, был утвержден экстренный план по борьбе с нелегальной миграцией, которая предусматривает распределять сотни тысяч мигрантов с помощью системы квот.

Критериями для определения численности принятых мигрантов стал размер населения, ВВП и уровень безработицы в конкретной стране, а также количество уже принятых мигрантов.

Однако этот план подвергся сокрушительной критике не только со стороны официальных правительств (в частности Италии, Греции, Венгрии), но и среди населения стран ЕС. Протесты граждан против вышеупомянутой системы квот охватили большинство стран ЕС.

Стоит вспомнить и примеры конкретных мер, которые были реализованы в контексте стремления решения проблемы неуправляемой

волны мигрантов с Востока. Так 18 ноября 2015г. в Брюсселе Еврокомиссия обнародовала пересмотренную политику соседства (Review of the European Neighbourhood Policy), которая устанавливает новые рамки отношений ЕС с 16 странами-соседями – на востоке и юге Евросоюза.

Однако, на наш взгляд, те меры, которые принимаются на общеевропейском уровне, являются слишком слабыми и эпизодическими и не могут в комплексе решить проблему, общую для практически всех государств Европейского Союза, ведь внутри отдельных стран существуют точки зрения, часто диаметрально противоположные применительно к другим государствам европейской группировки.

Так, общая Европейская Система Убежища ЕС (CEAS) – это набор законов ЕС, принятых в 2005 г. Они предназначены для гарантирования того, что все государства-члены ЕС защищают права просителей убежища и беженцев. CEAS излагает минимальные нормы и процедуры предоставления убежища для просителей и беженцев. Выполнение CEAS разнится в странах Европейского Союза, что приводит к существованию 28 систем убежища, производящих неравные результаты.

Соответственно, для того, чтобы проблема миграционных процессов перешла в плоскость цивилизованной управляемости, необходимы консолидированные усилия всех членов Европейского Союза, их правительств и руководителей, которые будут согласованы между собой по крайней мере по ключевым позициям. Также необходимо принять и утвердить общий бюджет, из которого будут выделяться средства на решение «миграционного вопроса».

Для того, чтобы справиться с «миграционной проблемой», особенно в ситуации кризиса, необходимо не только общий бюджет, общая позиция, но и, самое главное – определенная среднесрочная и долгосрочная стратегии.

Представители государств должны учитывать свой опыт в принятии тех или иных решений и таким образом совершенствовать меры по обеспечению безопасности в различных сферах, которые зависят от иммиграционных потоков.

Вопрос проведения взвешенной миграционной политики является не только механизмом минимизации миграционных рисков, а, прежде всего, залогом эффективного использования позитивного потенциала миграционных процессов в интересах дальнейшего прогрессивного социально-экономического развития и средством преодоления негативных последствий миграционных процессов.

Таким образом, проведенное исследование дает возможность сосредоточить внимание на поиске научных подходов по регулированию влияния миграционных процессов на политическую, социальную, культурную и экономическую стабильность в Европе с целью сохранения равновесия между всеми участниками указанного процесса.

Во-вторых, необходимо принимать глобальные политические решения и соглашения под

эгидой ООН, чтобы резко сократить число причин нелегальной миграции и поощрять легальную миграцию.

Кроме того, необходима модернизация возможностей схемы «Blue Card» в европейском регионе для поощрения легальной миграции.

В то же время, также важно создание организационной, концептуальной основы для формирования нового универсального европейского политического пространства для беженцев.

Литература

- Адеподжу А. Региональные и локальные перспективы. Проблемы и новые тенденции международной миграции в Африке южнее Сахары // *Международный журнал социальных наук*. – 2001. – № 032. – С. 161–175.
- Алиев Д.М. Этапы формирования правового регулирования вынужденной миграции в ЕС // *Евразийский юридический журнал*. 2018. № 7 (122). С. 46-50.
- Ахизер А. Территориальная миграция – реализация потребности в полноте бытия // *Общественные науки и современность*. – 2007. – № 3. – С. 141–149.
- Баккуев Э.С., Берова Ф.Ж., Гятов А.В., Кунижева Л.Х. Миграционные процессы и пути совершенствования миграционной политики // *Региональные проблемы преобразования экономики*. – 2017. № 12 (86). – С. 106-113.
- Малахов В.С. Германия после «миграционного кризиса»: политика, экономика, общество // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2018. Т. 62. № 5. – С. 41-51.
- Симян Т.С. Метаморфозы европы: проблема миграции и сценарии ее решения // *Идеи и идеалы*. – 2017. Т. 2. № 1 (31). – С. 3-11.
- Тапинос Г.Ф. Глобальные тенденции и проблемы. Глобализация, региональная интеграция, международная миграция // *Международный журнал социальных наук*. – 2001. – № 032. – С. 61–72.
- Химси М. Современные тенденции международной миграции и её влияние на социально-экономическое развитие стран // *Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право*. – 2017. № 4-5. – С. 25-31.
- Цоберг О.А. Аппетитность стран ЕС в контексте активизации международной миграции // *Современные евразийские исследования*. – 2017. № 1. – С. 84-90.
- Слизовский Д.Е. Эволюция отношений миграции и безопасности // В книге: *Приоритетные направления стратегии национальной безопасности Российской Федерации* Акопов Г.Л., Матвеев Р.Ф., Рудой В.В. Академия политической науки, Южно-Российский институт – филиал Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 185-200.
- Слизовский Д.Е., Пашенская Р.А. Миграция: политологическое измерение // В сборнике: *Мировой кризис и политические изменения* Политическая наука: Ежегодник 2009. Российская ассоциация политической науки. – Москва, 2010. – С. 212-230.
- Anderson, B., Shutes, I. (2014) *Migration and Care Labour. Theory, Policy and Politics*.// Palgrave Macmillan UK. p.235
- Aas, K. F., & Bosworth, M. (Eds.). (2013). *The borders of punishment: Migration, citizenship, and social exclusion*. // Oxford: Oxford University Press.
- Gerard A. and Vecchio F. (2018), *Entrapping Asylum Seekers: Introduction, Entrapping Asylum Seekers*, [Электронный документ]. Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1057%2F978-1-137-58739-8_1, (1-23)
- Migration and Asylum: a challenge for Europe*.// *Fact Sheets on the European Union* – 18/06/2018. [Электронный документ]. Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600414/IPOL_PERI\(2017\)600414_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600414/IPOL_PERI(2017)600414_EN.pdf)
- Overview on the use of EU funds for Migration policies*. Directorate-general for internal policies of the union. Policy department D: Budgetary affairs. // [Электронный документ]. Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/572682/IPOL_IDA\(2016\)572682_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/572682/IPOL_IDA(2016)572682_EN.pdf)
- Integration of refugees in Austria, Germany and Sweden – January 2018*// [Электронный документ]. Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/614200/IPOL_STU\(2018\)614200_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/614200/IPOL_STU(2018)614200_EN.pdf)
- Integration of refugees in Greece, Hungary and Italy – December 2017*// [Электронный документ]. Режим доступа: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614194/IPOL_STU\(2017\)614194_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614194/IPOL_STU(2017)614194_EN.pdf)
- Migration data portal*. Международная организация по миграции (IOM – The International Organization for Migration) [Электронный документ]. Режим доступа: https://migrationdataportal.org/data?i=stock_abs_&t=2017

References

Adepodju A. Regional and local perspectives. Problems and new trends in international migration in sub-Saharan Africa // *International Journal of Social Sciences*. – 2001. – No. 032. – pp. 161-175.

- Aliev D.M. Stages of formation of legal regulation of forced migration in the EU // *Eurasian Law Journal*. 2018. No. 7 (122). pp. 46-50.
- Akhiezer A. Territorial Migration – Realization of the Need for the Fullness of Being // *Social Sciences and Modernity*. – 2007. – № 3. – pp. 141–149.
- Bakkuev E.S., Berova F.Zh., Gyatov AV, Kunizheva L.Kh. Migration processes and ways to improve migration policy // *Regional problems of economic transformation*. 2017. No. 12 (86). pp. 106-113.
- Malakhov V.S. Germany after the «migration crisis»: politics, economy, society // *World economy and international relations*. 2018. T. 62. No. 5. pp. 41-51.
- Siman T.S. Metamorphosis of Europe: the problem of migration and scenarios for its solution // *Ideas and ideals*. 2017. T. 2. № 1 (31). pp. 3-11.
- Tapinos G.F. Global trends and problems. Globalization, regional integration, international migration // *International Journal of Social Sciences*. – 2001. – № 032. – p. 61-72.
- Khimys M. Modern trends of international migration and its impact on the socio-economic development of countries // *Scientific Review. Series 1: Economics and Law*. 2017. No. 4-5. pp. 25-31.
- Tsoberg O.A. The attractiveness of the EU countries in the context of enhancing international migration // *Modern Eurasian studies*. 2017. No. 1. p. 84-90.
- Slizovsky D.E. Evolution of relations of migration and security // In the book: Priority directions of the national security strategy of the Russian Federation Akopov G.L., Matveev R.F., Rudoy V.V. Academy of Political Science, South-Russian Institute – a branch of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation. Rostov-on-Don, 2011. p. 185-200.
- Slizovsky D.E., Pashenskaya R.A. Migration: political dimension // In the collection: World crisis and political changes Political science: Yearbook 2009. Russian Association of Political Science. Moscow, 2010. p. 212-230.
- Anderson, B., Shutes, I. (2014) *Migration and Care Labour. Theory, Policy and Politics*.// Palgrave Macmillan UK. p.235
- Aas, K. F., & Bosworth, M. (Eds.). (2013). *The borders of punishment: Migration, citizenship, and social exclusion*. // Oxford: Oxford University Press.
- Gerard A. and Vecchio F. (2018), *Entrapping Asylum Seekers: Introduction, Entrapping Asylum Seekers*, https://link.springer.com/chapter/10.1057%2F978-1-137-58739-8_1, (1-23).
- Electron resources (in English)
- Migration and Asylum: a challenge for Europe.// Fact Sheets on the European Union – 18/06/2018.[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600414/IPOL_PERI\(2017\)600414_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600414/IPOL_PERI(2017)600414_EN.pdf)
- Overview on the use of EU funds for Migration policies. Directorate-general for internal policies of the union. Policy department D: Budgetary affairs. // [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/572682/IPOL_IDA\(2016\)572682_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/572682/IPOL_IDA(2016)572682_EN.pdf)
- Integration of refugees in Austria, Germany and Sweden – January 2018// [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/614200/IPOL_STU\(2018\)614200_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/614200/IPOL_STU(2018)614200_EN.pdf)
- Integration of refugees in Greece, Hungary and Italy – December 2017// [[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614194/IPOL_STU\(2017\)614194_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614194/IPOL_STU(2017)614194_EN.pdf)]
- Migration data portal. IOM – The International Organization for Migration) https://migrationdataportal.org/data?i=stock_abs_&t=2017

Liu Xiaoyin¹, Abzhapparova A.A.²

¹Ph.D., Shanghai University of Finances and Economics, China, Shanghai, e-mail: luciaxy@vip.163.com

²Ph.D., Researcher of the project of MES RK «Educational migration from Kazakhstan:

trends, factors and social and political consequences»,

Al-Farabi Kazakh National University,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

**EDUCATIONAL MIGRATION:
THE EXPERIENCE OF CHINA**

Migration or movement of people from one region to another has been going on for centuries. However, educational migration is a relatively new form of migration, which dates back to the time when the countries of Asia and Africa were under colonial domination. A limited number of young people were selected to study in the higher education institutions of the cities of the Empire, with a view to their further work in the administrative centers of the colonies. Young people, students and graduates are an intellectual potential and an important component in the development of society, a special group with a good level of mobility, intellectual activity and health, which give them an advantage over other categories of the population, represent the economic and demographic potential of the country, so the migration losses of students are undesirable in the country. Often, studying abroad is considered as a step towards future migration. International students, especially from developing countries, often stay in the host country after graduation. A foreign diploma is often viewed as an investment in finding a job after graduation, either in the host country or in the home country. Many host countries are interested in hiring talented foreign young people who have graduated from their universities.

Key words: migration, student migration, youth, China, higher education institution.

Лю Сяоин¹, Абжаппарова А.А.²

¹PhD докторы, Шанхай қаржы және экономика университеті,
Қытай, Шанхай қ., e-mail: luciaxy@vip.163.com

²саяси ғылымдарының кандидаты, PhD докторы, ҚР БҒМ «Қазақстанның білім беру
көші-қоны: тенденциялар, факторлар және әлеуметтік-саяси салдарлар»

жобасының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

Білім көші-қоны: Қытай тәжірибесі

Адамдардың бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударуы немесе жылжуы ғасырлар бойы орын алады. Сонымен қатар, білім көші-қонының салыстырмалы түрде жаңа түрі болып табылады, оның тамыры Азия мен Африка елдері отарлық үстемдіктің астында болған кезде кетеді. Империя қалаларының жоғары оқу орындарында оқу үшін олардың одан әрі колониялардың әкімшілік орталықтарында жұмыс істеу мақсатында жастардың шектеулі саны іріктелді. Жастар, студенттер және түлектер зияткерлік әлеует және қоғамның дамуындағы маңызды құрамдас бөлігі, ұтқырлықтың, зияткерлік белсенділік пен денсаулықтың жақсы деңгейі бар ерекше топ болып табылады, осылар оларға халықтың басқа санаттарынан артықшылық береді, елдің экономикалық және демографиялық әлеуетін көрсетеді, сондықтан елде студенттердің көші-қон шығындары қажет емес. Көбінесе шетелде оқыту болашақта көші-қонға қадам ретінде қарастырылады. Шетелдік студенттер, әсіресе дамушы елдерден, оқуды аяқтағаннан кейін қабылдаушы елде жиі қалады. Шетел дипломы оқуды аяқтағаннан кейін немесе қабылдаушы елде немесе Отанда жұмыс іздеуде инвестиция ретінде қарастырылады. Көптеген қабылдаушы елдер жоғары оқу орындарын бітірген талантты шетелдік жастарды жұмысқа алуға мүдделі.

Түйін сөздер: көші-қон, студенттік көші-қон, жастар, Қытай, жоғары оқу орны.

Лю Сяоин¹, Абжаппарова А.А.²

¹доктор PhD, Шанхайский университет финансов и экономики,
Китай, г. Шанхай, e-mail: luciaxy@vip.163.com

²кандидат политических наук, доктор PhD, научный сотрудник проекта МОН РК
«Образовательная миграция из Казахстана: тенденции, факторы и
социально-политические последствия», Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы. e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

Образовательная миграция: опыт Китая

Миграция или перемещение людей из одного региона в другой происходит веками. Вместе с тем образовательная миграция является относительно новой формой миграции, корни которой уходят в те времена, когда страны Азии и Африки находились под колониальным господством. Для обучения в высших учебных заведениях городов Империи отбиралось ограниченное число молодых людей, с целью их дальнейшей работы в административных центрах колоний. Молодежь, студенты и выпускники являются интеллектуальным потенциалом и важной составляющей в развитии общества, особой группой с хорошим уровнем мобильности, интеллектуальной активности и здоровья, которые дают им преимущество перед другими категориями населения, представляют экономический и демографический потенциал страны, поэтому в стране нежелательны миграционные потери студентов. Зачастую обучение за рубежом рассматривается как шаг к миграции в будущем. Иностранные студенты, особенно из развивающихся стран, часто остаются в принимающей стране после окончания учебы. Иностранный диплом часто рассматривается как инвестиция в поиске работы после окончания учебы либо в принимающей стране, либо на родине. Многие принимающие страны заинтересованы в найме на работу талантливых иностранных молодых людей, окончивших их вузы.

Ключевые слова: миграция, студенческая миграция, молодежь, Китай, высшее учебное заведение.

Introduction

An integral part of the global processes taking place simultaneously with transition to an information society is the movement of intellectual resources: information, scientific ideas, technologies and qualified manpower. Educational migration is relocation of people with a view to receiving education at various levels and for various periods of time. A component of educational migration may be said to be the flow of learning migrants oriented to educational institutions.

All countries of the world identify the increasing level of education of their citizens as a priority area of social-economic development, as one of the major means of maintaining competitiveness of the state and personality and ensuring national security. The growing internationalization of continuing education and expansion of services in this sphere are accompanied by a growing activity of educational migration. Educational migration has steadily taken the third position in the migration flow in terms of significance after labour migration and relocation of compatriots. Participants of educational migration may be considered to be one of the most desirable categories of migrants; they are generally young and enterprising people distinguished by their openness and willingness to assimilate new knowledge and technologies.

Educational migration, as well as labour migration, is an important link in the entire migration process. Its main difference from intellectual migration is that educational migration precedes the process of «brain drain». Intellectual migration emigration of scientific, technical and other highly qualified specialists for permanent or temporary residence; a kind of international migration. «Brain drain» goes mainly to economically developed countries such as the US, China and the UK.

One of the most important types of migration mobility is international educational (training) migration, which is the movement of people between countries for the purpose of obtaining education at different levels and for different periods. «In the international practice of migration accounting, the movement of students and trainees is singled out as an independent category, since this migration performs a well-defined social function associated with the internationalization of education and the development of highly professional resources, which in fact represent the intellectual global capital of society» (Ryazancev S.V.: 2010). This type of migration includes the movement of students of different levels of training: schoolchildren, students of secondary special and higher educational institutions, graduate students, doctoral students, trainees, professionals who improve their skills in various educational institutions, structures and

companies. According to «Migration: dictionary of basic terms» (Yudina T. N.:2007, p.241) these risks «lie in the fact that those who leave their countries are often the most capable and talented, reducing the country's potential for long-term economic growth. For countries that have lost a significant portion of their skilled labour force, this process could have reduced returns on capital. Local firms that invest in employee training will also find it difficult to compensate for their investment if these trained workers leave the country on a regular basis. The emigration of highly skilled professionals, especially when it becomes cumulative, can greatly complicate the task of creating the critical mass of scientific and technological knowledge and experience needed to develop new products or to adapt imported production technologies to local conditions. The history of industrialization shows the importance of technological learning and capacity-building at the enterprise level for the development of innovative processes and products.»

In the era of globalization, higher education was largely internationalized and developed on a market basis. The rapid growth of international education has led to an increasing number of students wishing to pursue higher education abroad, often considering studying abroad as a step towards permanent residence in the country of study (Gribble, C.: 2008, pp. 25-39). Both the cultural and economic contribution that foreign students make to the economies of host countries has led major international players to make greater efforts to facilitate the entry and integration of foreign students into the country. Among the measures taken, even such significant as amendments to the migration legislation and changes in visa policy and procedures.

International students bring significant profit to the national economies of the countries actively developing the industry of education. In addition to the financial benefits, education – exporting countries receive a number of advantages:

1) In order to ensure the continuity of education for international students, universities in these countries bring in the necessary compliance curricula and programs. They also transfer the learning process to distance learning or open campuses in other countries.

2) It is the development of partnerships between universities. At this stage of development, many universities are developing a system of double diplomas.

3) It is a constant improvement of the scientific base – otherwise not to attract young promising

scientists, namely in terms of the quality of research work is measured by the activities of universities in most countries. The world University rankings are also based on these data.

4) It is an opportunity for the citizens of developing countries to acquire a huge social capital, to get good contacts and connections around the world, as well as cross-cultural communication.

As you can see, the intensity of international educational migration is caused by quite objective reasons, the effect of which is unlikely to weaken in the near future. At the moment, the situation is estimated as follows (Vyhovanec O.D.: 2011) the leader in the world educational market (whose capacity is estimated by the WTO – 50-60 billion dollars) – the United States, which controls almost a third of the world financial educational turnover. According to UNESCO (UNESCO: 2018), in 2013, about half of the total number of foreign students accounted for only six leading countries: the United States (19%), the United Kingdom (10%), Australia (6%), France (6%), Germany (6%), the Russian Federation (3%). It is necessary to take into account not only the total number of foreign students, but also their share in relation to the total number of students. Thus, in Russia this indicator in 2013 was 3.6%, in 2014-4.3% (Gromova E.A., Boyarkin G.N.: 2011, pp. 105–113), in 2015 – 6% (Komrakov A.:2016), while, for example, in Switzerland the share of foreign students in 2011 was 38% (Oko planety: razdel politiki). In addition, according to experts (Aref'ev A.L.: 2012), the increase in the share of foreign students in Russian universities is caused, among other things, by the reduction in the number of Russian students. In addition, experts note (UNESCO: 2018) that the «newcomers» – China, Malaysia, Singapore, Egypt, Saudi Arabia, the United Arab Emirates-begin to compete quite successfully with the leading countries in the field of educational migration.

Globally, competition for foreign students is projected to intensify, and many countries see them as the most desirable category of migrants. The world market of educational services is estimated at \$ 50-60 billion. Economically developed countries (for example, USA, Switzerland, Great Britain, Germany, France, etc.) actively attract students. In particular, the U.S. state Department for several years, providing substantial funding for the implementation of overseas programs for the development of student exchanges and attracting international students and faculty for study and internships in the United States.

Currently, the competition of education exporting countries is entering a new round, new players are emerging, and in the next decade the educational redistribution of the world is quite likely. By 2025, the total number of students in the world will increase from today's 97 to 260 million people. According to UNESCO, foreign students will be 5-7 million by that time, two-thirds of them will be from Asia. The leadership in the supply of students will be for India and China, therefore, the struggle will unfold for these regions (Ryazancev S.V.: 2010).

At present, most developed countries face problems of shortage of highly skilled labour resources in the labour market. According to existing estimates, at the turn of the XX-XXI centuries, lack of specialists in the field of information technologies in the United States was about 850 thousand people in Europe - 2 million people. As practice shows, only at the expense of internal reserves (in particular, the development of relevant areas in education and retraining) the problem of meeting the high demand for professionals can not be solved. Modern systems of public education are inertial, they do not have time to immediately respond to the ever-changing needs of the labor market.

In this regard, the competition for the involvement of certain categories of specialists and students is becoming increasingly intense in the world. The international migration of skilled workers in developed countries is associated with the real benefits of knowledge dissemination and the demand for human resources in the fast-growing advanced sectors of the economy. What unites developed countries today is the high demand for specialists in the field of information technology, space and aviation technology, health, education, etc.

The governments of a number of countries (Australia, Canada, the USA, great Britain) in order to attract qualified labor force began to actively stimulate temporary migration of both existing specialists and students.

Literature review

The paper deals with the research of Russian and foreign researchers, as well as the research of the world organization in the field of educational migration and the world labor market. For the definition of «educational migration», we reviewed works of C Gribble, O.D. Vykhovanets, S.V. Ryazantsev, E.A. Gromova, G.N. Boyarkin. Their works define the concept of «educational migration»

and the causes of educational migration. In the study of the global trend of educational migration, the statistical data of UNESCO and the work of A. Matt, A. Komrakov, A.L. Arefyev were studied.

Studying the experience of educational migration in China, in the publications of scientific journals specializing in world education (the times higher education, Journal of International Students, World Education News & Reviews), the main reasons for the migration of Chinese students to foreign universities were identified. The dynamics of educational migration of Chinese students was analyzed by studying the UNESCO database and statistics of the official website of the Ministry of education of China. Scholarship programs for study abroad (state and international) for students and young scientists of China were also studied.

An important component of the study is the analysis of the Chinese raft in the field of encouraging Chinese students who have received education abroad to return back to China.

Main part

In 1978, on the approaches to the policy of reforms and openness, Deng Xiaoping made a fundamentally important decision: to send three thousand students and scientists to study abroad every year. He believed that if at least 15% of them return – it will be a big win for the country (Zweig D., Rosen S.: 2003). Currently, China has become the world leader in the number of students studying abroad, and the share of return has reached about a third of their number. From 1978 to 2009, about 1.62 million people left China for study abroad (China study: 2010). First and foremost, Chinese youth are attracted to the United States and England, that is the same countries where our compatriots leave, as well as Australia and Japan. These are the countries that are at the forefront of technological progress and, therefore, are able to provide the entering into working life generation with ample opportunities for entrepreneurial, teaching, scientific, etc. Career at the same time with a high quality of life. A young person who has come from abroad has a chance to integrate into this life or, having acquired the appropriate professional baggage, to find a worthy place at home in the advanced segments of the economy, updated with the help of technologies from the same countries.

By the end of the last decade, the number of Chinese students abroad had become the largest group of international students in the US. In fact, China is still one of the leading countries sending

students to study abroad, and this demand for foreign education remains strong. The main reasons why Chinese students choose to pursue higher education abroad are as follows:

1. Chinese students rated future employment prospects as one of the main reasons for studying abroad. There is a strong belief among Chinese students and their parents that foreign education will improve employment prospects and career development.

2. The intention to move to the country of study is an important reason for choosing a foreign education. Chinese young people believe that studying abroad will make it easier for them to move to another country.

3. By studying a new cultural environment and learning in a different educational system, many students believe that they will have a richer experience than if they were studying in their home country.

4. A very important reason is the entrance exam in China (Gaokao)- one of the most stressful periods of time for Chinese students and their parents. In China, it is the most important exam for all high school graduates who want to get higher education. Therefore, many parents try to avoid psychological stress for their children and make a choice in favor of foreign universities. It should be noted that parents have a great influence on their children when choosing a profession and country of study.

5. The motivational attitudes of Chinese youth are also influenced by their friends who study in another country. This is not always the main factor, but it can be one of the reasons that encourage the student to travel abroad. In their opinion, the trip foreign training opens up new opportunities to establish personal and professional relationships with people from all over the world.

6. Chinese students also believe that studying abroad gives them a quality education. This is because foreign schools offer a more flexible learning environment, with more emphasis on improving the student's mental skills such as leadership, teamwork, and decision-making. Studying in an English-speaking country, students can learn and improve their language skills (The times higher education: 2018; Journal of International Students: 2017; World Education News & Reviews: 2017).

Chinese parents note that the main factors influencing the decision to teach a child abroad are (in percentage): comprehensive education and development, high quality education, creativity of the educational process,, impartiality of education, personalized learning, the importance of obtaining fundamental knowledge.

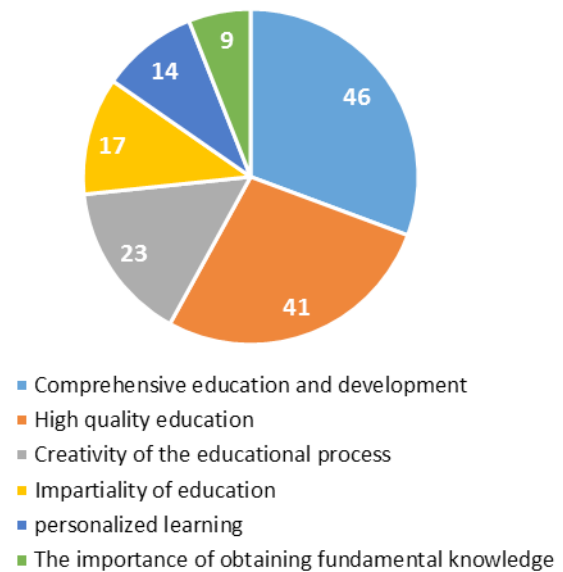

Figure 1 – The main factors influencing the decision to study abroad (Krasnov G. A., Belous V. V.: 2016)

According to the Statistical Institute of UNESCO, of the 10 countries that educate the majority of students from China.

The People's Republic of China is one of the countries that understands that education is the key to its development and global competitiveness. For more than a decade, public spending on education has increased by more than 20 percent per year and now stands at more than \$ 250 billion per year (UNESCO: 2018).

According to a recent online survey of the Daily Chinese youth newspaper, which was attended by 1621 respondents (both students and their parents), it turned out that most young people go abroad to obtain a diploma and improve their social status. The survey also highlighted other factors that influence the decision to study abroad. Thus, 47 percent of students believe that foreign education will allow them to gain advantages in employment, 43 percent go abroad for better education, 39 percent believe that foreign education will allow them to broaden their horizons, 29 percent are looking for opportunities to get rid of parental care, 28 percent are looking for opportunities to avoid the pressure of the Chinese examination system, 22 percent – go to study abroad without any clear (Yibada: 2015).

China is the number one country for sending its citizens to study abroad. Recently, there has been a tendency to send children to study abroad at an earlier school age.

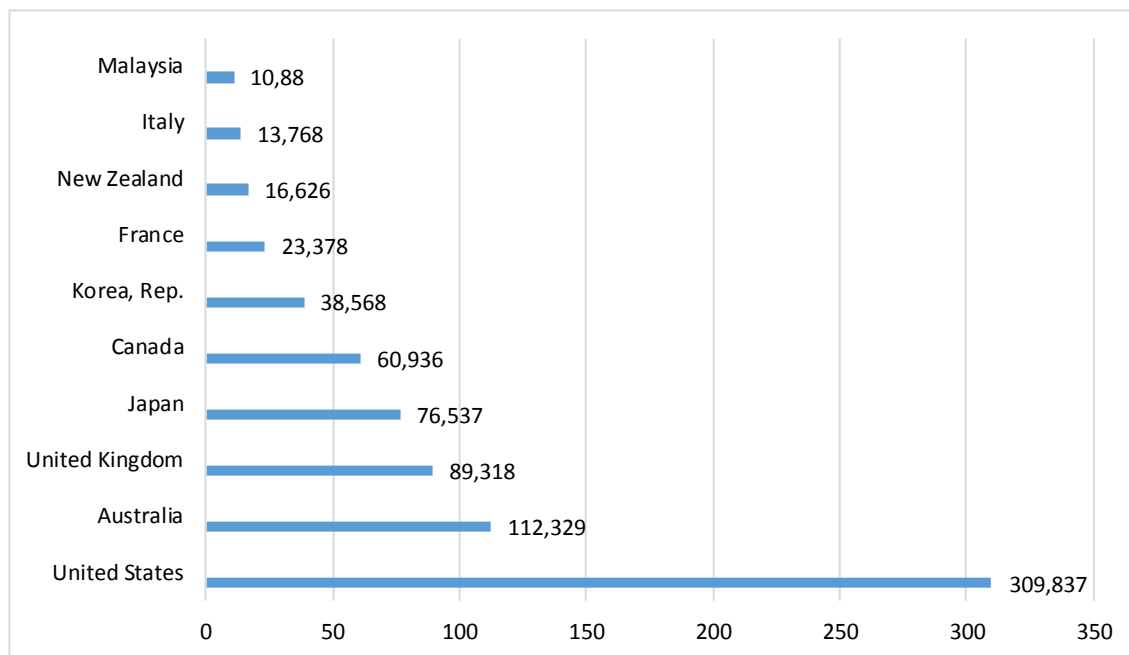

Figure 2 – Number of Chinese students studying abroad in 2016 (UNESCO: 2016)

Since the beginning of the XXI century, China has been funding scholarships for young people in foreign universities. The structure and scope of these programmes have evolved over time to reflect national interests. Early programs were focused primarily on the sending of Chinese experts in the centers of education abroad to receive professional training, the scholarship holders themselves chose universities learning (*The New York Times: 2013*).

The priorities of China's future economic competitiveness were identified as improving the level of training in science and technology, as well as the development of a more innovative workforce. This was followed by the creation of several new scholarship programmes. Unlike previous programs, they are aimed at obtaining a degree in priority areas and require that scholarship recipients return to China after graduation. These programmes are more closely linked to China's efforts to establish world-class higher education institutions. They also represent a significant increase in the number of scholarships awarded each year.

National scholarship «The National Merit Scholarship» is the first student scholarship program in China for students who pay for their studies abroad. Founded in 2003 and operating to the present day, it offers up to 500 scholarships per year to Chinese students who are already studying in doctoral studies abroad (*China Daily: 2017*).

Founded in 2007, the «Elite Doctoral scholarship» is designed to help the best students and universities in China. The aim of the program is to train leading specialists in the field of science and technology, who, after returning to China, will help to improve and reform the country's higher education system. The scholarship was created to solve the problems associated with the fact that without the active development of professional specialists, the future innovative and research potential of the country will continue to lag behind other countries, thereby reducing China's global competitiveness.

China scholarship for master's degree students funded by the state, was founded in 2009. It also funds research in areas that are critical to national development and competitiveness. Its objectives are the development of higher education institutions and academic disciplines, promoting international cooperation in the field of higher education, improving the quality of teaching and research in Chinese universities, and immigrants in the development of global skills and perspectives. The program is aimed at employees of state institutions and vocational schools (*British Council: 2014*).

In 2012, the first in China scholarship program in the field of external mobility for undergraduate students «the International Exchange Schemes for Elite Undergraduate Students» was launched. The

program funds approximately 3,000 students a year, most of whom are going abroad in their final year. The objectives of the programme are to promote inter-Agency cooperation and cultural exchange, and to improve the intercultural skills and abilities of returnees. Like the «Elite Doctoral scholarship», this program is aimed at students from the best universities in China, although training in specific areas is not required.

According to CSC statistics, less than 3,000 Chinese received government-funded scholarships to study at foreign universities in 2003. In 2010, their number exceeded 13,000. Such figures show a significantly increased commitment of the country to the development of human resources and are a sign that the intellectual capital of the country is really growing (China Scholarship Council: 2013).

It is also important to note that several academic reviews of scholarship programs have revealed a number of positive results in the development of China's national education. For example, universities benefit from closer interdisciplinary cooperation between University departments and the expansion of partnerships with foreign institutions. Perhaps the most significant are the changes in the provision and quality of higher education (Shen, R: 2013, pp. 14-16). Repatriates who have graduated from foreign universities also note improved communication skills and understanding of different cultures, as well as improved employment prospects. (Zhou, Y., Zhang, H.: 2009, pp. 10–15).

The leading exporting countries actively use the opportunities of the two largest exhibitions in the country to promote educational services: the Chinese educational exhibition and the Chinese international educational exhibition tour.

The Chinese educational exhibition, which began its work in 2000, annually presents the national pavilions of Argentina, Australia, Canada, Chile, Cyprus, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Ireland, Israel, Italy, Japan, the Republic of Korea, Malaysia, New Zealand and the Philippines. The organizers from foreign countries are diplomatic missions accredited in China, national profile ministries and agencies for the promotion of higher education.

Chinese international exhibition tour organized by Beijing, Shanghai, Hangzhou, Guangzhou, Nanjing, Hefei, Shenyang cities is held annually in spring and summer time. Foreign educational organizations actively participate in it. So in 2015, the US was represented by 51 participants (and it was not only universities, but also high schools), Canada – 49, UK – 47, Japan – 37, Australia – 34, France – 29, New Zealand – 24, the Republic of

Korea – 13. The Russian Federation was represented by 4 universities: far Eastern Federal University, national research UNIVERSITY «Higher school of Economics», Moscow state Institute of international relations and St. Petersburg state marine technical University (China Digital Landscape: 2014).

Among the tools of recruiting the important role played by the Internet platform, promoting the network training abroad. Internet platform «Education in the UK» provides information about learning in the UK in 36 languages, including Chinese. Official site of the Australian government «Study in Australia» distributes information about educational opportunities in Australia in 18 languages, including Chinese. It should be noted that education in Australia is promoted not only through the national website, but also through the websites of individual Australian cities in Chinese.

In 14 languages of the world, including Chinese, the Internet portal «Learn in the USA». The website of the Centre for the promotion of studies and academic orientation in Italy (Italian) is available in 6 languages, including Chinese. – Centro di promozione accademica per l'orientamento allo Studio in Italia). Portal for the promotion of higher education in the Republic of Korea «Study in Korea» provides information about learning opportunities in Korea in Chinese and 3 other languages (ASEM: 2009).

If we consider the problem of the return of Chinese students after graduation, according to the statistics of the Ministry of human resources and social welfare of China, in 2016 the rate of «repatriates» reached a record level – 432,500 students. Over the past four years, the return rate has increased by about 10 percent, from 72.38 per cent in 2012 to 82.23 percent in 2016.

According to the latest research of the Beijing analytical center «Center of China and Globalization»(CCG), the main reasons for the return of Chinese with a foreign diploma are:

1. China's growing economy is one of the factors driving Chinese students to return home after graduating from foreign universities. Especially if their skills match the demands of China's high-tech industry, which grew by about 10% between 2015 and 2016. (China Daily: 2017).

2. Another factor is career prospects, higher compensation, and the removal of immigration restrictions. China can provide better paying jobs and better career prospects. To date, the social status and wages in China are not inferior to foreign ones. Wages in the Chinese technology sector are rising along with the expansion of the sector. Particularly impressive is the salaries of professionals in the field

of artificial intelligence: team leaders in this area, with experience of three to five years, can receive more than 1.5 million yuan (about \$ 237,000 us annually.) (Japan times: 2018).

3. For many Chinese, life within the country is more familiar and convenient. The lack of a language barrier, a better understanding of culture, and closer social connections are also important factors in encouraging Chinese students to return home.

4. Raising the prestige of major Chinese companies such as Tencent Holdings, the e-Commerce giant Alibaba Group, the media aggregator Toutiao, the AI Cloudminds startup and the Baidu search engine is without a doubt the main factor driving young Chinese professionals back home. Moreover, there are many examples when Chinese students with foreign diplomas have achieved great success as entrepreneurs and innovators after returning to China.

5. By the end of 2014, there were 305 business incubators in China designed specifically for

students returning from abroad. In these centres was 22 000 new enterprises, involving 63 000 returnees. By the end of 2016, the number of such «pioneer parks» for students who graduated from foreign universities increased to 347, and the number of companies in which they are located increased to 27 thousand. (The Center for China and Globalization: 2016).

6. Another factor in the return of Chinese students is the so-called «bamboo ceiling». This is a theory that claims that Chinese graduates can expect to work in technology companies abroad, but rarely move up the career ladder. This theory, first put forward by Jane Hyun in her book published in 2015, «Overcoming the bamboo ceiling: a career strategy for Asians,» is provable. A 2015 study by the nonprofit research Agency Ascend Foundation found that among the five major technology companies (Google HP, Intel, LinkedIn, and Yahoo), the ratio of professional Asian and Asian Americans is 27%, but only half of them hold senior positions (The Ascend Foundation: 2013).

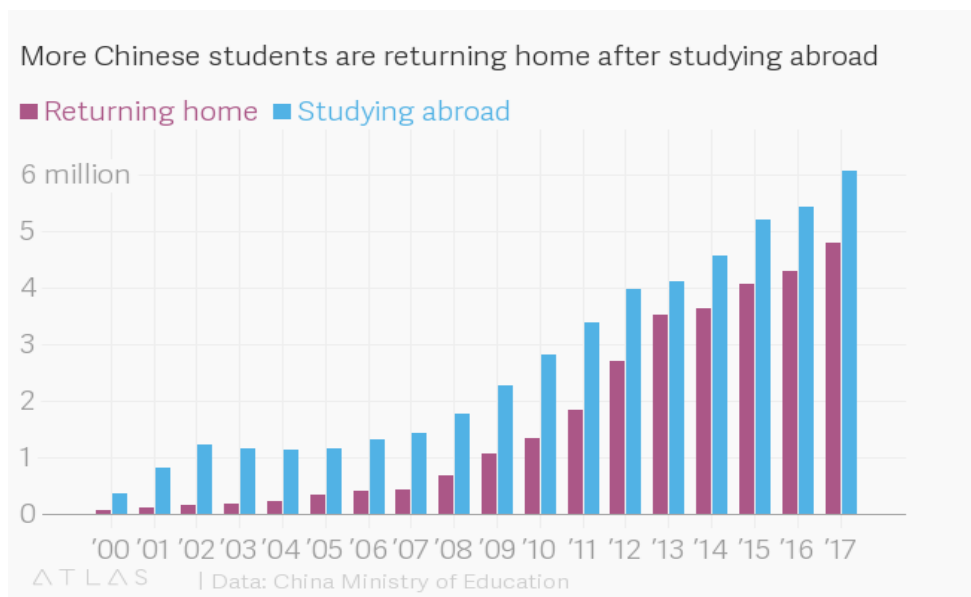

Figure 3 – Number of students who returned to China after completing their education
(Statistics from the Ministry of education of China: 2018)

The MTSP study also highlighted some of the consistent benefits and challenges faced by Chinese graduates of foreign universities (The Center for China and Globalization: 2016):

* Almost 86% of respondents felt more competitive due to international perspectives gained from studying abroad;

* 82% believe their language skills give them an advantage;

* 79% assessed the possibilities of intercultural communication received while studying abroad.

Almost seven out of ten students felt unclaimed in the labor market due to lack of understanding of the internal situation in the field of employment;

* 47% said they were concerned about the lack of better employment opportunities;

* 45% could not get used to the home environment, including due to the fact that they used the wrong strategies in the work.

* 41% believe that they are not familiar with the domestic market.

Conclusion

After analyzing the research of world organizations studying the problem of education and migration, we came to the conclusion that China's experience in the field of educational migration can be called positive. The Chinese government is making efforts to make foreign education more accessible to talented Chinese. In accordance with the developed national plan for medium-and long-term educational reform and development for the period 2010-2020) Chinese scholarship Council annually allocates several thousand scholarships for young Chinese

to study abroad. In addition to these scholarships, a number of universities and companies also provide scholarships to employees to study abroad (usually in graduate and post-graduate studies). The Chinese government enables its students to get quality education in various universities of the world, as well as creates conditions for their subsequent employment (Nuffic: 2015). The most important factor in choosing a University to study abroad is the reputation of the University, its position in the world University and subject rankings.

It is also important to note that China is actively developing its own education system. China supports the education of foreign students. In the period from 1978 to 2009, Chinese educational institutions accepted a total of 1.69 million foreigners from 190 countries and regions of the world to study (China study: 2010). According to the World Rating Agency QS for 2018, 6 universities in China entered the top 100 best universities in the world (Quacquarelli Symonds: 2018).

References

- 2018年度我国出国留学人员情况统计 (Statistics of the Ministry of education of China on the situation of Chinese students studying abroad in 2018). URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/xw_fbh/moe_2069/xwfbh_2018n/xwfb_170301/170301_sjtj/201703/t20170301_297676.html (date of appeal 12.07.2018).
- Allen Matt. Switzerland. Price of education quality // Eye of the planet: policy section. URL: <http://oko-planet.su/politik/politiklist/179023-shveyecariya-cena-kachestvennogoobrazovaniya.html> (date of appeal: 14.04.2018).
- Annual publication of University rankings Quacquarelli Symonds (QS). URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2018> (date of appeal 02.02.2019).
- Aref'ev A.L. Foreign students in Russian universities // Third world forum of foreign graduates of Soviet and Russian universities. 2012. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/analit02.php> (date of appeal: 14-31.10.2018)
- ASEM Education and Research Hub for Lifelong Learning: China's National Plan for Medium and Long-term Education Reform and Development. (2010-2020). 2009. URL: https://docviewer.yandex.kz/view/0/?*=en (date of appeal: 16.05.2018).
- China Scholarship Council. Application for Scholarship Schemes for State-Sponsored Master's Students (in Chinese). URL: www.csc.edu.cn/Chuguo/ef6a0410f70d489cbffd99c7c2bfa6d2.shtml, accessed 29 October 2013 (date of appeal 12.07.2018).
- China's information technology industry grows fast. The national English-language newspaper China: China Daily. URL: http://www.chinadaily.com.cn/business/2017-02/21/content_28292959.htm (date of appeal 12.07.2018).
- China's information technology industry grows fast. The national English-language newspaper China: China Daily. URL: http://www.chinadaily.com.cn/business/2017-02/21/content_28292959.htm (date of appeal 12.07.2018).
- Chinese Students' Motivations for Studying in the United States. Journal of International Students. Volume 7, Issue 2 (2017), pp. 257-269. ISSN: 2162-3104 Print/ ISSN: 2166-3750 Online. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1129138.pdf> (date of appeal 12.07.2018).
- Chinese tech firms narrowing pay gap with Silicon Valley as state pours money into IT, surveillance. The national English-language newspaper Japan: Japan times. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/01/25/business/tech/chinese-tech-firms-narrowing-pay-gap-silicon-valley-state-pours-money-surveillance> (date of appeal 12.07.2018).
- From 1978 to 2009, about 1.62 million Chinese went abroad to study. China study: Russian-Chinese Foundation for culture and education 2010. <http://china-study.ru/news/show/id/532>
- Global Flow of Tertiary-Level Students. Институт статистики ЮНЕСКО. URL: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> (date of appeal 12.07.2018).
- Gribble, C. Policy options for managing international student migration: the sending country's perspective, Journal of Higher Education Policy and Management, – Vol. 30. – No. 1. – 2008. – pp. 25-39
- Gromova E.A., Boyarkin G.N. Problems and prospects of development of educational migration in modern Russia // Creative economy. 2011. № 7 (55). С. 105–113. URL: <https://creativeeconomy.ru/articles/4141/>. (date of appeal 12.07.2018).
- HIDDEN IN PLAIN SIGHT: Asian American Leaders in Silicon Valley. The Ascend Foundation. 2013. URL: https://c.ymcdn.com/sites/ascendleadership.site-ym.com/resource/resmgr/Research/HiddenInPlainSight_Paper_042.pdf (date of appeal 12.07.2018).

International student recruitment: policies and developments in selected countries. Nuffic: the Dutch organisation for internationalisation in education. 2015. <https://www.nuffic.nl/en/subjects/> (date of appeal: 16.05.2018).

Komrakov A. The number of foreign students in Russia increased by a quarter over the year // Independent newspaper. Category: Economy. URL: http://www.ng.ru/economics/2016-07-12/4_students.html (date of appeal 12.07.2018).

Krasnova G.A., Belous V.V. Chinese students abroad. 2016. http://akvobr.ru/kitaiskie_studenty_zh_rubezhom.html (date of appeal: 16.05.2018).

Majority of Chinese Students Study Abroad to Enhance Social Status. Yibada: Global Chinese online media company for Chinese communities around the world. 2015. URL: <http://en.yibada.com/articles/38107/20150612/chinese-students-study-abroad-social-status.htm>

More and Younger: Outbound Student Mobility Among Chinese High School Students. World Education News & Reviews. URL: <https://wenr.wes.org/2017/04/more-and-younger-outbound-student-mobility-among-chinese-high-school-students>. (date of appeal: 16.05.2018).

Next Made-in-China Boom: College Graduates. The New York Times: URL: www.nytimes.com/2013/01/17/business/chinas-ambitious-goal-for-boom-in-college-graduates.html (date of appeal 12.07.2018).

Nine reasons why Chinese students choose to study abroad. The times higher education: weekly British magazine specializing in news and other matters of higher education. 2018. URL: <https://www.timeshighereducation.com/student/advice/nine-reasons-why-chinese-students-choose-study-abroad>. (date of appeal 12.07.2018).

Ryazancev S.V. The global labor market and international migration. – P.: Ecnomy. – 2010. URL: <http://bizbook.online/upravlenie-personalom-book/ponyatie-obrazovatelnoy-migratsii-masshtabyi.html> (date of appeal 12.07.2018).

Shen, R. Developing new mechanism for public-funded study abroad programmes (in Chinese). China Scholar Abroad, 2011(11): pp. 14–16.

The Center for China and Globalization (CCG) – China's leading independent think tank in Beijing. 2016. URL: <http://en.ccg.org.cn/more-students-returning-from-overseas-to-start-business> (date of appeal 12.07.2018).

The Center for China and Globalization (CCG) – China's leading independent think tank in Beijing. URL: <http://en.ccg.org.cn/more-students-returning-from-overseas-to-start-business> (date of appeal 12.07.2018).

The rationale for sponsoring students to undertake international study: an assessment of national student mobility scholarship programmes. British Council, DAAD, Boston College CIHE, GO Group. 2014. URL: https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/e002_outward_mobility_study_final_v2_web.pdf (date of appeal 12.07.2018).

UNESCO: online data card for international student mobility. URL: <http://education-events.ru/2014/05/16/uis-unesco-international-student-flow/> (date of appeal: 16.05.2018).

Vyhovanec O.D. Educational migration as part of Russia's migration policy // Meeting of the Scientific Council of the FMS of Russia. 2011. URL: http://www.fms.gov.ru/about/science/science_session/forth/vih.pdf (date of appeal 12.07.2018).

We are social: China Digital Landscape 2014. URL: http://d1vumxoj4hmk29.cloudfront.net/system/attachables/main/37udcFhkhEY42yteHcUj/original/20140415_2014_China_Digital_Landscape.pdf?1398242682 (date of appeal: 16.05.2018).

Yudina T.N. Migration: Glossary of basic terms. – Академический Проект, 2007. – 472 с.

Zhou, Y., Zhang, H. Developing public-funded study-abroad programmes, enhancing high-level human resource building and serving the strategic demand of the country: an interview with Mr Jing-Hui Liu, the secretary of the China Scholarship Council (in Chinese). World Education Information, 2009(9): pp. 10–15.

Zweig D., Rosen S. How China trained a new generation abroad. 2003. URL: <https://www.scidev.net/global/migration/feature/how-china-trained-a-new-generation-abroad.html> (date of appeal: 16.05.2018).

Мұсатаев С.Ш.¹, Сұңғатұлы К.²

¹с.ғ.д., саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mceka mceka@mail.ru

²PhD докторы, Ганьсу құқық және саясат университеті, Қытай, Ланьчжоу қ.

**ҚАЗАҚСТАННАН ҚЫТАЙҒА БАҒЫТТАЛҒАН
БІЛІМ АЛУШЫЛАР КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Зерттеу тақырыбы туралы кіріспе сөз. Мақала Қазақстаннан Қытайға қарай бағытталған білім алу мақсатындағы көші-қонды талдауға арналған. Автордың пікірінше, білім алу мақсатындағы көші-қонның жағымды жағымен қатар жағымсыз қырлары да бар. Бұл үдеріс әлемнің көптеген елдері үшін де, Қазақстан үшін де саяси, экономикалық, әлеуметтік және демографиялық сияқты бірнеше бағытта әсер етеді.

Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен идеялары – Қазақстаннан Қытайға бағытталған студенттер ағыны мысалында білім алу мақсатындағы халықаралық көші-қонның ерекшеліктерін зерделеу. Зерттеудің негізгі бағыттары: ҚХР қарай студенттер ағынының туындауына ықпал еткен тарихи, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-психологиялық және өзге де алғышарттарды қарастыру, халықаралық студенттік ұтқырлық жүйесінің қызмет ету ерекшеліктерін айқындау және бұл жүйедегі Қазақстаннан Қытайға бағыт алған білім алушылар ағынының рөлін анықтау; Қазақстандағы студенттердің қытайлық оқу орындарына түсуіне қолдау көрсететін делдалық ұйымдардың қызметін саралау; ҚР студенттерін ҚХР күтіп алып орналастыратын институттарды талдау, Қытайдағы қазақстандық студенттердің әлеуметтік желілер қалыптастыру үдерісін сипаттау.

Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығының қысқаша сипаттамасы. Білім алу мақсатындағы көші-қон қазіргі заманғы қоғамдағы өзекті өткір мәселелердің бірі. ҚР-дан ҚХР-ға қарай білім алу мақсатындағы көші-қоны да осы қатарда. Сондықтан да, автор осы үдерістің кейбір негізгі қырларын анықтауға тырысты, бұл мәселені зерттеудің ғылыми және тәжірибелік маңызы күмәнсіз.

Зерттеудің әдіснамалары салыстырмалы және жүйелі, контент және ивент талдауларға негізделген. Білім көші-қоны – бұл көп қырлы құбылыс, сондықтан көші-қонның бұл түрін зерттеу әдіс-амалдары да сан қырлы.

Зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары: білім алу мақсатындағы көші-қон қатысушыларының көлемі бойынша еңбек көші-қоны мен мәжбүрлі қоныс аударудан кейінгі орынды иеленеді және әлемдегі кең ауқымды үрдіс саналады. Ол халықаралық және мемлекетішілік деңгейлерде жүре алады. Осылайша, білім алу көші-қонының экономикалық, әлеуметтік, саяси артықшылықтары оны дамытудың Қазақстанның көші-қон саясатының маңызды бөлігі екенін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы – көші-қон үдерістерін зерттеуді дамытуға үлес қосады. Әсіресе білім алу мақсатындағы көші-қон мен оның ерекшеліктерін саясаттанулық тұрғыдан талдау зерттеушілік қызығушылық тудырады.

Жұмыс қорытындыларының тәжірибелік мәні – білім көші-қоны мен халықаралық студенттік ұтқырлыққа бағыт-бағдар беретін құндылықтар мен мүдделер қандай деген зерттеушілік сұрақтарға жауап табуға көмектеседі.

Түйін сөздер: халықаралық білім алу мақсатындағы көші-қон, жоғары білім, академиялық ұтқырлық, қазақ-қытай қатынастары.

Mussataev S.¹, Songati K.²

¹d.p.s., prof., Al-Farabi Kazakh National University, Department of Political Science and Political Technologies, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mceka@mail.ru

²doctor of PhD, Gansu university of the law and policy, China, Lanzhou

Features of educational migration from Kazakhstan to China

Opening speech about a research subject. Article is devoted to the analysis of the educational migration directed from Kazakhstan to China. According to the author, educational immigration has both positive, and negative aspects. This process has several key effects for many countries and for development of Kazakhstan: political, economic, social and demographic.

The purpose, the main directions and the ideas of scientific research – to study features of the international educational migration on the example of a student's stream from Kazakhstan to China. Main directions of a research: to study historical, social and economic, cultural and psychological and other prerequisites of emergence of a student's stream in the People's Republic of China, to reveal features of functioning of a system of the international student's mobility and to define the place of a stream from Kazakhstan to China in this system; to study existing in Kazakhstan intermediary the organizations, supporting receipt in the Chinese higher education institutions; to study the institutes promoting maintenance of a student's stream and RK in the accepting cities of the People's Republic of China, to describe process of formation of social networks of the Kazakhstan students in China.

Short description of the scientific and practical importance of work. Educational migration is one of the most acute and problematic issues in modern society. Educational migration from RK in the People's Republic of China in this case – not an exception. Therefore the author made an attempt to clear some main lines of this process. The scientific and practical value of this research does not raise doubts.

The methodology of a research is based on system, comparative, content – and an event analysis. Educational migrations are a multidimensional phenomenon therefore also approaches to studying of migration of this type are many-sided.

Main results and analysis, research conclusions: Educational migrations on number concede only to the labor and forced migrations and are considered as some of the most large-scale in the world. They occur both on international, and on interstate levels. Thus, obvious economic, social, political advantages of educational migration have to become the basis to make development of educational migration by an important part of migration policy of Kazakhstan.

The value of the conducted research (the made contribution of this work to the corresponding field of knowledge) makes a contribution to development of a research of migration processes. Especially the research of obrazovtayelny migration and its features in terms of political science is of a particular research interest.

The practical value of results of work allows to find the answer to a research question of the determinants setting the direction of educational migration and the international student's mobility.

Key words: the international educational migration, the higher education, academic mobility, the Kazakhstan-Chinese relations.

Мусатаев С.Ш.¹, Сунгатулы К.²

¹д.п.н., проф. кафедры политологии и политических технологий,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mceka@mail.ru

²доктор PhD, Ганьсуский университет права и политики, Китай, г. Ланьчжоу

Особенности образовательной миграции из Казахстана в Китай

Статья посвящена анализу образовательной миграции, направленной из Казахстана в Китай. По мнению автора, учебная иммиграция имеет как положительные, так и отрицательные аспекты. Данный процесс имеет несколько ключевых эффектов для многих стран и для развития Казахстана: политический, экономический, социальный и демографический.

Цель, основные направления и идеи научного исследования – изучить особенности международной образовательной миграции на примере студенческого потока из Казахстана в Китай. Основные направления исследования: изучить исторические, социально-экономические, культурно-психологические и другие предпосылки возникновения студенческого потока в КНР, выявить особенности функционирования системы международной студенческой мобильности и определить место потока из Казахстана в Китай в этой системе; изучить существующие в Казахстане посреднические организации, поддерживающие поступление в китайские вузы; изучить институты, способствующие поддержанию студенческого потока и РК в принимающих городах КНР, описать процесс формирования социальных сетей казахстанских студентов в Китае.

Краткое описание научной и практической значимости работы. Образовательная миграция является одной из наиболее острых и проблематичных проблем в современном обществе. Образовательная миграция из РК в КНР в данном случае – не исключение. Поэтому автор предпринял попытку прояснить некоторые основные черты этого процесса. Научно-практическое значение данного исследования не вызывает сомнения.

Методология исследования основана на системном, сравнительном, контент- и ивент-анализе. Образовательные миграции – это многоаспектное явление, поэтому и подходы к изучению данного вида миграции многогранны.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы: образовательная миграция по численности уступают только трудовым и вынужденным миграциям и считаются одними из самых масштабных в мире. Они происходят как на международном, так и на внутригосударственном уровнях. Таким образом, очевидные экономические, социальные, политические преимущества образовательной миграции должны стать основанием для того, чтобы сделать развитие образовательной миграции важной частью миграционной политики Казахстана.

Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний) вносит вклад в развитие исследования миграционных процессов. Особенно исследование образовательной миграции и ее особенностей с точки зрения политологии представляет особый интерес.

Практическое значение итогов работы позволяет найти ответ на исследовательский вопрос о детерминантах, задающих направление образовательной миграции и международной студенческой мобильности.

Ключевые слова: международная образовательная миграция, высшее образование, академическая мобильность, казахстанско-китайские отношения.

Кіріспе

XXI ғасырда Қытай шетелдік студенттер үшін тартымды елге айналып отыр. Өйткені жаңа ғасырда Қытайды бүкіл әлемдегі беделі мен ықпалының артуымен ерекшеленіп отыр. Соның ішінде Қытай Орталық Азия елдеріне, өзімен көршілес жатқан Қазақстанға миллиардтаған доллар тікелей инвестициялар құйып, аймақтағы негізгі экономикалық күшке айналып отыр. Соңғы жылдары Қазақстан мен Қытай арасындағы білім алу мақсатындағы көші-қоны мен академиялық ұтқырлық қарқынды дамып келеді.

Білім алу мақсатындағы көші-қон – бәсекеге қабілетті мамандыққа ие болу үшін шетелдік жоғары немесе орта кәсіптік оқу орындарында білім алу мақсатында болатын көші қонның түрі. Сондай-ақ, мұндай көші-қон түріне шетелдерде тіл үйрену курстары да кіреді, өйткені шетелдік жоғары оқу орындары мен колледждерде білім алудың бастамасы әдетте тіл үйрететін дайындық деңгейінен (Foundation) бастау алады.

Foundation деп аталатын мамандандырылған бағдарлама Ұлыбритания, АҚШ, Канада сияқты елдердің университеттеріне шетелдік студенттердің түсіп оқуына дайындық мақсатында құрылған.

Академиялық ұтқырлық – белгілі бір академиялық кезеңде (әдетте, бір семестр немесе бір оқу жылы ауқымында) ел ішіндегі немесе

шетелдердегі басқа жоғары оқу орындарында студенттердің білім алуы мен оқытушылардың тағылымдамадан өтіп, зерттеулер жүргізуі.

Негізгі бөлім

Қазақстан мен Қытай арасындағы білім алу мақсатындағы көші қонның қарқынды дамуының бірнеше себептері бар. Біріншіден, білім беру саласындағы ынтымақтастық екі елдің экономикалық қажеттіліктерін өтеуге негізделген. Қазіргі уақытта Қытай мемлекеті Қазақстанда бірнеше ірі инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыруда («Бір белдеу, бір жол», мұнай-газ саласы, агроөнеркәсіп кешені т.б.). Осындай инвестициялық жобаларды іске асыруда қазақстандық еңбек нарығында тапшы мамандарға сұранысты арттырып отыр. Шет тілдерін, әсіресе қытай тілін білетін, инженерлік-техникалық саладағы, аудармашылық қызметтегі түрлі жаңа бейінді мамандық иелерін жұмысқа тартуға мүмкіндіктер туып отыр. Екіншіден, ол қазіргі заманғы Қазақстан Республикасының білім және ғылым жүйесінің жай-күйіне байланысты. Оның негізгі кемшіліктері: көптеген жылдар бойы жеткілікті қаржыландырылмауы; техникалық мамандардың азайып, керісінше гуманитарлық мамандық иелерінің басым болуы; білім беру сапасының төмен немесе өмір талабына сай болмауы; алынған білімнің және дайындалатын мамандықтардың еңбек

нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі; қалаларда тұрып, білім алудың қымбат болуы; сыбайлас жемқорлық т.б. Үшінші жағынан, Қытайдағы білім алудың салыстырмалы түрде арзандығы университеттік беретін Қытай жоғары оқу орындарының әлемде өсіп келе жатқан беделі; қытай тілін үйрену мүмкіндігі; келешекте сұранысқа ие мамандық иесі болып, қытайлық немесе қазақ-қытай біріккен кәсіпорындарда жоғары жалақылы жұмыс сияқты артықшылықтар қазақстандық жастарды қызықтырып тартады.

Әрине, Қытайдың соңғы онжылдықтарда геосаяси және геоэкономикалық асқақтап дамуы, әлемде АҚШ-тан кейінгі екінші орын алатын дамыған экономикалы елге айналуы да осы географиялық жағынан көршілес жатқан елде оқып білім алуды тартымды етуде белгілі бір рөл атқаратыны сөзсіз. ҚХР өзінің әлемдегі ықпалын арттыру үшін түрлі халықаралық іс-шаралар мен көрмелерді белсенді түрде пайдалануда. Олардың арасында Пекинде өткен 2008 жылғы Жазғы Олимпиада ойындары, сондай-ақ, 2010 жылы 1 мамыр мен 31 қазан аралығында Шанхайда өткен Бүкіләлемдік «Экспо-2010» көрмесі сияқты әлемдік ауқымдағы іс-шаралар бар. Бұларды миллиондаған шетелдік туристер келіп көріп, Қытайдың заманауи және технологиялық мықты мемлекет екенін мойындады. Қытайдың халықаралық дәрежедегі имиджін жақсартты (Сыроежкин 2014: 31).

Бұған қоса, Қытайда «Орталық Азия мемлекеттерінің ҚХР-дағы күндері» сияқты сауда-экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықты дамытуға ықпал ететін әр түрлі ұлттық-мәдени, іскерлік және ғылыми іс-шаралары тұрақты түрде өткізіліп тұрады. Өз кезегінде Орталық Азия елдерінде жыл сайын Қытай ұлттық тауарларының көрме-жәрмеңкелері өткізіледі. Бейжіңде – Шыңжаң, Қашқар аймақтарының көрмесі, ал Үрімші жәрмеңкесі мен экономикалық форумына Орталық Азия республикалары қатысып келеді. Сонымен қатар, Қытай соңғы жылдары студенттер үшін жаһандық бәсекелестікке белсенді кірісті және өздерінің университеттерін әлемдік білім беру нарығында алға жылжытуға тырысуда. Соның ішінде Қазақстанда қытайлық жоғары оқу орындарының танымалдығы мен тартымдылығын арттыруға, қазақстандық жастарды Қытайда білім алуға көбірек тартуға ұмтылып отыр.

Қытайдағы шетелдіктердің білім алу мақсатындағы көші-қонының жыл сайын арта

түсуіне қытайлық биліктің «жұмсақ күш» («soft power», қытайша «жуань шили») саясаты да өзіндік ықпалын тигізіп отыр. «Жұмсақ күш» ұғымын ғылыми айналысқа американдық профессор Джозеф Наем енгізді (Nye 2004:390), бұл ұғым басқа елдер мен олардың тұрғындарына әскери немесе күштік әдістерді қолданбай (мәжбүрлеу емес, сендіру арқылы), мәдениет пен идеологияның материалдық емес ресурстарын пайдалана отырып ықпал етуді білдіреді. Бүкіл әлемдегі сияқты, ҚХР-дың «жұмсақ күш» саясаты Қазақстанда да қытай мәдениеті мен қытай тілінің таралуына септігін тигізуде. Қазақстандық сарапшылар қытайлық «жұмсақ күш» тұжырымдамасының негізгі үш бағытын бөліп көрсетеді (Михневич 2014: 98). Біріншісі – Қытайдың халықаралық жағдайдың шиеленісуінің алдын алуға бағытталған қауіпсіздік саясатын жүргізуі болып табылады. Оған сәйкес қандай да бір жанжал тікелей Қытайдың ұлттық мүдделеріне, Тайвань немесе Оңтүстік-Қытай теңізінің аралдары сияқты аумақтық мүдделеріне қатысты болмаса, әлдебір әскери қақтығыстарға тартылып кетпеді ойлайды. Екінші бағыты – экономикалық және әлеуметтік, денсаулық сақтау, білім беру, гуманитарлық салаларындағы көмек көрсету болып табылады. Бұл тұрғыда Қытайдың Батыстан айырмашылығы – көмек беруді ешбір саяси және идеологиялық мәселелермен байланыстырмай, таза гуманитарлық ынтымақтастықпен айналысуға тырысады (Massey Douglas, Joaquin, Graeme, Ali, Pellegrino, Edward 1998: 17). Үшінші бағыт – ҚХР-дың экономика, ғылым мен техника салаларындағы қазіргі қол жеткізген жетістіктерін бүкіл әлемге паш етіп, насихаттап көрсетуге бағытталған мәдени сипаттағы іс-шаралар болып табылады. (Шустов 2017; 1).

Қытайдың «жұмсақ күш» саясатындағы басым бағыттың бірі – әлемнің түрлі елдерінде қытай тілі мен мәдениетін үйрету мен насихаттауды, қытайтануды алға ілгерілетуді көздейтін коммерциялық емес гуманитарлық мекеме саналатын Конфуций институттарының құрылуымен айшықталды. Қытайдан тыс жердегі бірінші Конфуций институты 2004 жылы Сеулде пайда болды. Он жыл ішінде Қытай әлемнің 126 елінде 475 Конфуций институттарын құрды (Чжоу Лян 2014: 1).

Қытай тілін оқып-үйрену Конфуций институттарындағы көптеген тілдік курстарда жүреді. Оның ауқымында студенттердің академиялық ұтқырлығы, тағылымдамадан өтуші оқытушылар мен докторанттардың білім алу мақсатындағы

көші-қоны, ғылыми алмасулар мен біріккен зерттеу жобалары дамуда. Яғни, Қытай білім және ғылым саласына орасан зор қаржы инвестициялап (оның ішінде шетелдіктерге арналған қайтарымсыз оқу гранттары берілуде), шетелдермен мемлекетаралық екіжақты мәдени алмасу және көрме қызметі белсенді жүріп жатыр. «Болашақ Халықаралық білім беру интеллектуалдық орталығының» зерттеушілік мәліметтері бойынша, соңғы онжылдықта Қытай университеттеріне деген сұраныс 4 есе өсті. Мысалы, 2007 жылы Қытайға барлығы 3000 қазақстандық аттанса, 2016 жылы Аспанастаны елінде білім алушы қазақстандық жастардың саны 11 764 жеткен. Соңғы мәліметтерге жүгінсек, 2018 жылдың бірінші жартысында Қытайда 14 мың қазақстандық студенттер білім алуда (Болашақ 2018: 1). Жібек жолы елдерінің университеттері қауымдастығының төрағасы Нұржан Байтеміровтың болжамы бойынша бұл көрсеткіш 2020 жылы 20 мың студентке жетпек.

Көріп отырғанымыздай, «жұмсақ күш» арқылы ықпал етудің ең маңызды бағыттарының бірі – білім беру жүйесі болып табылады: Қытай өзінің студенттерін белсенді түрде шетелдерге жібереді және шетелдік студенттерді өздерінің университеттеріне тартады. ҚХР-дағы шетелдік студенттердің саны соңғы 15 жылда күрт өсті. ҚХР Білім министрлігінің мәліметі бойынша Қытайдағы шетелдік студенттердің саны 2010 жылы күрт өсті: ҚХР-да оқу үшін әлемнің 194 елдерінен 265 мың шетелдік студент келген. Әсіресе олардың арасында: Оңтүстік Корея, АҚШ, Жапония, Таиланд, Вьетнам, Ресей, Үндістан, Қазақстан және т.б. елдердің жастары көп (Будаев 2016: 109) 2010 жылы 7 874 қазақстандық студент ҚХР-да оқыған (және 1500 қытайлық студент Қазақстанда оқыды), 2011 ж. – 8 287, 2017 жылы 14000 және бұл сандар үнемі өсуде (Perlez, Feng 2013: 1).

Қытайлық «Хуаньюан» ақпараттық сайты ҚХР Білім министрлігіне сілтеме жасай отырып, 2017 жылы Қытайдың 935 жоғары білім беретін оқу орындарына білім алуға келген шетелдік студенттердің саны 489,2 мың адамға жеткенін, осылайша, шетелдік студенттер саны жыл сайын 10% өсуі нәтижесінде Қытай Азиядағы ең ірі білім беру хабына айналғанын мәлімдеді. Өз кезегінде, шетелдерде оқитын қытайлық жастардың саны 600 мыңнан асып, Қытай қазіргі әлемдегі өз студенттерін шетелдерге ең көп шығаратын елге айналған. Географиялық жағына келсек, 2017 жылы қытайлық студенттер негізінен АҚШ, Еуропалық одақ және Оңтүстік

Шығыс Азияның дамыған елдерінде білім алуға таңдаған. Соның ішінде, 2017 жылы 66,1 мың қытайлық студент «Бір белдеу, бір жол» жобасы бойында орналасқан елдерге оқуға аттанған (және олардың 3679 студенті мемлекет есебінен грантқа ие болған), бұл 2016 жылмен салыстырғанда 15,7% көп. Ал 31,2 мың қытайлық 2017 жылы әлемнің 94 еліне білім алу мақсатында көшіп-қонған. Жалпы, шетелдерде оқитын 600 мың қытайлықтың 541,3 мыңы өздерінің қаржы-қаражатымен білім алады екен, бұл шетелдерде білім алушы барлық қытайлықтардың 88,97% құрап отыр. Сонымен қатар, шетелдерде білім алып болған соң қытайлықтардың өз елдеріне оралуы да жоғары көрсеткіштерге ие. 2017 жылы шетелдерде оқуын бітірген 480,9 мың қытайлық жас маман өз отанына оралған, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 11,9% артық (Китай 2016: 1). Қытайдың экономикалық даму қарқыны жоғары болуына байланысты құрылыс, шикізат өңдеу, тауар өндіру, ауыл шаруашылық кешені, көлік, байланыс, халықаралық сауда, инновациялық технологиялар т.б. салаларда жұмыс орындары көп ашылуда, әсіресе шет тілдерін білетін жас мамандарға деген сұраныс өте жоғары. Айлық жалақылары жоғары, әлеуметтік қолдау күшті, баспана мәселесін де шешу жеңіл. Сондықтан, шетелдерде білім алған қытайлық жастар ешбір ойланбастан өз отанына оралып, ертеңгі күнге деген нық сеніммен өмірден өз орындарын табуға ұмтылады (Кошанова, Ракишева, Мажитова, Ашкенова 2016: 64).

Сыртқы саясаттағы ашықтық реформасы мен «жұмсақ күш» ұстанымы арқылы Қытайдың шет елдермен саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастары жыл өткен сайын тереңдеп, жан-жақты бола түсуде. Осыған орай білім алу мақсатында жүріп жатқан көші-қонның маңызы арта түсуде.

Шамамен қазақстандық студенттердің үштен бір бөлігі Бейжіңде оқиды – 4 мыңға жуық, Үрімшіде – 1250, Шанхайда – 800, Сиан қаласында – 700, Гуанчжоуда – 500, Ухан қаласында – 400 және басқа да қалаларында. Қытайдағы шетелдік студенттер, оның ішінде қазақстандық жастар да негізінен Пекин, Шанхай, Сианя, Гуанчжоу, Үрімші сияқты елдің шығыс жағында орналасқан ірі қалаларда орналасқан жоғары оқу орындарын таңдау үрдісі қалыптасқан. Сондай-ақ Қытайдың батыс аймағы саналатын Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданында орналасқан Үрімші және Құлжа қалаларының оқу орындары Қазақстанға географиялық

жағынан жақын болғандықтан қазақ жастары үшін тартымды болып отыр. Мысалы, ҚР ҚХР елшілігінің деректері бойынша, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында 2011 жылы жоғары мектепте 1360 студент білім алса, қазір бұл сан 1,5 мыңнан асқан (оның ішінде тек Үрімші қаласында 1250, Құлжа қаласында 150) (Ермекбаев 2018: 1). Мәселен, Синьцзян медициналық университетінде дәстүрлі қытай медицинасын 70-тен астам Қазақстан, Қырғызстан және басқа да Орталық Азия елдерінің студенттері оқып-үйреніп жатыр. Мұндай қызығушылық артуына соңғы кездері халық арасында қытай массажы, шипалы шөптер, инемен емдеу сияқты шығыс медицинасына деген сұраныс әсер етіп отыр.

Қытайдағы білім берудің бірінші жылы әдетте қытай тілін оқытуға арналады. Тілдік курстарда білім алу студенттерге қытай тілін жетік меңгергенін және білім деңгейін дәлелдеп сертификаттауға арналған HSK мемлекеттік емтиханын тапсыруға (Hanyu Shuiping Kaoshi, дәстүрлі қытайша 漢語水平考試, қарапайым қытайша 汉语水平考试, пиньинь: *Hànyǔ Shuǐpíng Kǎoshì*), Ханьюй Шуйпин Каоши) мүмкіндік береді. HSK сертификаты – шетелдік оқушыларды бірыңғай аттестаттауға арналған біліктілік емтиханы болып табылады. Мұндай HSK сертификатын алуға арналған емтиханды шетелдік студенттер, сонымен қатар, қытайда тұратын, бірақ ана тілі ханзу тілі емес түрлі ұлттық азшылықтар, шетелден келген қытайлық эмигранттар (хуацяо) да тапсырып, сертификат алғаннан кейін жоғары білім беру орындарында оқу мүмкіндігіне ие болады (Сафронова 2018: 108).

HSK емтиханының нәтижелері бүкіл әлемде мойындалады. HSK емтиханы алғаш рет 1990 жылы ҚХР-дың аумағында өткізілді. Бір жылдан соң ол бірнеше шет елдерде өтті. TOEFL-дың қытайлық аналогы саналатын бұл емтиханның әлемдегі беделі жыл сайын өсе түсуде. 2005 жылы ҚХР Шетелдерде қытай тілін тарату жөніндегі мемлекеттік департаментінің (Ханьбань) бас хатшысы Сю Лин Қытай тілін үйрену халықаралық қоғамның жетінші съезінің екінші пленарлық жиналысында HSK емтиханын тапсыруды оңайлату мен насихаттау мақсатында бұл емтиханды реформалау міндетін алға қойды. 2009 жылы жаңа емтиханды әзірлеу аяқталды, ал 2010 жылдың наурыз айынан бастап бүкіл әлем бойынша жаңа HSK емтиханы өткізіле бастады. 2009 жылдың соңында әлемнің 41 елінде HSK біліктілік емтиханын өткізу жөніндегі 106 емтихан орталықтары жұмыс істеді. 2010 жылдың

басында HSK біліктілік емтиханын тапсырған шетелдіктердің жалпы саны 1 миллион адамнан асты (Bernard 2013: 302). 2010 жылдан бастап Конфуций институттарының әлемдік жүйесі HSK емтиханын жүргізу құқығын алды.

Конфуций институттарының әлемдік желісіне 1987 жылы құрылған Ханьбань ведомствосы – қытай тілін шетелдерде ілгері жылжыту жөніндегі мемлекеттік кеңсе жетекшілік етеді. Конфуций институттары батыс елдерінің үлгісінде (немістің Гете институты немесе Испанияның Сервантес институты) құрылған. «Синьхуа» Ақпараттық агенттігінің мәліметі бойынша, 2017 жылы қыркүйек айында әлемнің 142 елі мен аймағында 516 Конфуций институттары мен 1076 Конфуций сыныптарының жұмысы жолға қойылған екен. Ал оларда қытайша үйреніп, білім алып жүрген тыңдаушылардың жалпы саны 7 млн адамға жеткен. Қытай билігі Конфуций институттарының санын 2020 жылға қарай 1000-ға дейін жеткізуді жоспарлауда. Бұл ретте Қытай өзінің көршілес елдеріне, яғни, «жақын шетелдерге» ерекше назар аударуда. «Бір белдеу, бір жол» жобасының бойында орналасқан 51 елде 135 Конфуций институттары мен 129 Конфуций сыныптары ашылған (Lim 2013: 258). Орталық Азия елдеріне қытай тілі мен мәдениетін таратудың басты базасы – Шыңжаң орталығы Үрімші қаласы болып отыр, бұл қалада 2010 жылдан бері көршілес аймақтарға қытай тілін таратуға арналған арнайы база жұмыс істейді (Ларин 2013: 195).

Қазіргі кезде қытай тілін Қазақстанның ішіндегі түрлі арнайы тілдік курстарда немесе Конфуций институттарында үйренуге болады. Қазақстанда алғашқы Конфуций институты 2007 жылдың желтоқсан айында Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ашылды. Ал Алматыда 2009 ж. ақпан айында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ашылды. Оған дейін әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ҚХР Ланьчжоу университетімен көпжылдық ынтымақтастық жасап, 2002 жылы қытай тілі орталығын құрған еді. Осы қытай тілі орталығының базасында ҚазҰУ Конфуций Институты ашылды (Чжоу Ли 2011: 1).

Жыл сайын Конфуций институты оқытушыларды ғылыми тәжірибеден өтуге және қытай тілін білуін жетілдіруге Қытайға жібереді. 2014 жылы Конфуций институты 500-ден астам студент пен университет қызметкерлерін ҚХР-ға жіберді. 2011 жылы Қазақстанда Ақтөбе және Қарағанды жоғары оқу орындарының базасында тағы да екі Конфуций институты ашылды.

Бұл қалалардағы оқу орындарының қытайлық серіктесі ретінде Үрімші қаласындағы Шыңжаң экономика және қаржы университеті болды. Конфуций институттарының қызметі ҚР мен ҚХР білім беру және мәдени салаларындағы тығыз ынтымақтастықты дамытуға ықпал етіп отыр.

Сонымен қатар, Қытай өзінің Орталық Азиядағы мәдени ықпалын кеңейту мақсатында ақпараттық әсер ету әлеуетін күшейту шараларын қолға алуда. Қытайдың Орталық телевизиясы Шыңжаң аймағымен көршілес аймақтарға орыс тілінде хабар таратуды ойластырды. «Синьхуа» ақпарат агенттігінің шетелдік тармағы және «Жэньминь жибао» газетінің орыс тілді нұсқасының қызметі жандандырылды. Мысалы, Қазақстанда «Жэньминь жибао», «Гуанмин жибао» газеттерінің, «Синьхуа агенттігінің, Қытай халықаралық радиосы мен CCTV Қытай орталық телевизиясының филиалдары бар.

Қытайдағы оқыту және зерттеу бағдарламалары ресми арналар арқылы да (жоо-лар, академиялық және салалық институттар және орталықтар), сондай-ақ бейресми арналар арқылы да жүзеге асырылады. Соған байланысты, Қытайда студенттердің әр түрлі контингенті білім алуға: «Болашақ» бағдарламасы бойынша келген; мемлекеттік келісімдер шеңберінде оқып жатқан; тілдік курстардағы, колледждерде немесе университеттегі өзінің оқуын өзі төлеп, өз бетінше келгендер; сондай-ақ, жеке меншік кәсіпорындар мен ұлттық компаниялардың («Синойл», «Ақтөбемұнайгаз», «ҚазМұнайГаз», «Қазақмыс» т.б.) тағылымдамадан өту және білімін жетілдіруге арнайы жіберген қазақстандық мамандар.

Соңғы жылдары Қытайға бағытталған қазақстандық білім алу көші-қоны қарқынды дамуда. Мысалы, 2005-2014 жылдары Қытайда «Болашақ» академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша 190 студент білім алған (көптеген студенттер Ұлыбритания, АҚШ, Франция т.б. батыс елдерін таңдаған) (Садовская 2014: 98). Бұл басқа елдермен салыстырғанда аз көрсеткіш АҚШ және Ресейде білім алуға). Бірақ ҚХР мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің университеттерінде білім алушылар саны жыл сайын өсіп келеді. 2017 жылы бұл көрсеткіш 14 мыңнан асып жығылды. Нәтижесінде, соңғы 10 жылдың ішінде Орталық Азия елдерінен, оның ішінде Қазақстаннан Қытайға барып білім алушы студенттер саны күрт өсті.

Қазіргі кезде Қытайда білім алушы қазақстандық жастар өзара ұйымдасып, бірлестік

құрып, жыл сайын өздерінің құрылтайын өткізіп келеді. Қытайдағы қазақстандық студенттердің құрылтайы алғаш рет 2012 жылдың мамыр айында Сиань қаласында ұйымдастырылды. Бірінші құрылтай қорытындысы бойынша Қытайдың Бейжін (Жас Кыран), Шанхай (Kazakh Connection), Ухань (Ухань қазақстандық студенттерінің қауымдастығы), Үрімші (KazUnion) және Сиань (Алтын Орда) қалаларынан келген студенттер ынтымақтастықты дамыту және барлық студенттік ұйымдарды Бірыңғай қауымдастыққа біріктіру үшін шаралар қабылдау туралы меморандумға қол қойды. 2013 жылғы 24-26 сәуірде Шанхай қаласында Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясының 20 жылдығына арналған Қытайдағы қазақстандық студенттердің екінші құрылтайы ұйымдастырылған. 2014 жылы 30 мамырда Бейжін қаласында Қытайдағы Қазақстан студенттерінің III құрылтайы өтті. Оның қорытындысы бойынша «Жастарды жан-жақты дамыту мәселелеріндегі өзара әрекеттестік туралы меморандум» мен «Қытайдағы қазақстандық студенттердің қауымдастығының» Жарғысы қабылданды. Шара барысында «Білім берудегі инновациялар, сондай-ақ жастарды жан-жақты дамыту» тақырыбында конференция мен концерт ұйымдастырылды. 2015 жылдың 13-14 маусымында Хубэй провинциясында Халықаралық бағдарламалар орталығы, Қазақстанның ҚХР-дағы Елшілігі, сондай-ақ «Kazakhstan students association in China» (KSAC) студенттік ұйымының ұйымдастыруымен Қытайдағы қазақстандық студенттердің IV құрылтайы болып өтті. 2016 жылдың мамыр айында Қытайдағы қазақстандық студенттердің 5-ші құрылтайы Чунцин қаласында өткен. Бұл құрылтайға Бейжін, Шанхай, Ухань, Сиань, Үрімжі, Ланьчжоу, Нанкин, Тяньцзинь, Шэньян және Гуанчжоу қалаларында білім алып жатқан 100-ден астам студент қатысқан. Ал 2017 жылдың 1-3 маусым күндері Нанкин қаласында Қытайдағы қазақстандық студенттер қауымдастығының (KSAC) VI құрылтайы өтті. Шараға Қытайдың қазақстандық студенттер оқитын Шанхай, Сиань, Ухань, Үрімжі, Бейжін, Цзинань, Харбин, Далянь мен Тяньцзинь сияқты ірі 14 қаласынан 150-ден астам делегат қатысты. 2018 жылы 16-17 масым күндері Ханчжоу қаласында Қытайдағы қазақстандық студенттер қауымдастығының (KSAC) VII құрылтайы өтті. Оған Қытайдың 16 қаласында оқып жатқан 300-ден аса қазақстандық студенттердің делегат өкілдері қатысты. Құрылтай ауқымында «Қытайдағы

қазақстандық студенттер қауымдастығының жастар өміріндегі рөлі» атты конференция өтті.

Қытайдағы қазақстандық студенттер негізінен мынадай мамандықтар бойынша білім алуда: техникалық (мысалы, мұнай-газ саласындағы геологиялық барлау және мұнай-газ өндіру, металлургия және машина жасау, құрылыс және көлік-коммуникация, ақпараттық технологиялар және экология), гуманитарлық ғылымдар: халықаралық қатынастар, аймақтану, халықаралық сауда, аударма ісі. Қазақстаннан Қытайға бағытталған білім алу көші-қонының ерекшелігі оның полиэтникалық құрамы болып табылады: қытайлық колледждер мен университеттерде білім алушы студенттердің қатарында қазақтар, орыстар, украиндар, дүнгендер, қытайлар (Қазақстан азаматтары) және басқа да ұлт өкілдері көп кездеседі. Дегенмен, қазақ студенттерінің үлес салмағы басымы, өйткені қазақтар мемлекеттік білім беру бағдарламаларының қатысушылары арасында да, Қазақстан халқының жалпы этнодемографиялық құрылымы бойынша да саны басым (Fierman 2006: 101).

2018 жылы қаңтарда қазақстандық «Қоғамдық пікір» зерттеу институты мен Гумилев атындағы ЕҰУ жанындағы Конфуций институты (Астана) Қазақстаннан Қытайға бағытталған білім алу көші-қоны туралы біріккен баяндама ұсынды. Бірлескен ғылыми-зерттеу жұмысының тақырыбы «Қазақстан Республикасынан Қытай Халық Республикасына оқу миграциясы елдер арасындағы стратегиялық ынтымақтастықтың бір қыры ретінде» деп аталады. Бұл зерттеудің авторлары Қытайдың 14 қаласында оқып жатқан 400 аса қазақстандық студенттерге сауалнама жүргізген. Бұл 400 қазақстандық студенттердің 97,1% қазақ ұлтының өкілдері, 51,2 % ер балалар, 48,8 % қыз балалар. Орташа жасы 20 жаста. Қытайда білім алу ұнайды, бірақ қиын деп жауап бергендер – 94,7%. Қытайлық жоғары білім беру жүйесінде оқу өте қиын деп санайтындар респонденттердің 97,3% көрсеткен.

Сондай-ақ, сауалнамада студенттерге «Не себепті Қытайда білім алуды таңдадыңыз?» деген сұрақ қойылған. Берілген жауаптардың ішінде бірінші орында – респонденттердің 49,6% «Қытайда шетелдік студенттерге жақсы қамқорлық жасалады» деген жауап болған (визалық қолдау жасау, жақсы жатақхана, сабақтан тыс уақыттағы көмек т.б.). Екінші орында тұрған жауап – 45% «Қытайда білім алудың ақысы қолжетімді әрі өмір сүру де арзан», үшінші орында – білім беру сапасы жоғары

– 41,8%, абырой мәртебесі жоғары білім (престиж) – 39,1%, грант ұтып алу – 29,5%, мәдени фактор (26,5%) және соңғысы – достар мен таныстардың ақыл-кеңесі бойынша – 25,6%. Әсіресе, таныстары мен достарының ақыл-кеңесі Қытайда білім алуды таңдауда шешуші ықпал еткен: респонденттердің 76,8% Қытайда бұрыннан тұрып жатқан, жұмыс істеп немесе білім алып жатқан таныстары немесе достары болған. Сұралғандардың 12,5% қытайлық білім алу туралы ақпараттарды Интернет желісі арқылы тапқан. Респонденттердің 5% Қытайда оқуға қатысты қажет ақпаратты қазақстандық БАҚ беттерінен тапқан.

Қазақстандық студенттер үшін ең мықты саналатын қытайлық жоғару оқу орындары: Сиань шет тілдер университеті, Пекин шет тілдер университеті, Тяньцзинь университеті екен. Гуманитарлық бағытта респонденттердің 36,9% «Қытай тілі мен мәдениеті» мамандығын, 32,6% экономика, менеджмент, қаржы сияқты мамандықтарды таңдаса, қазақстандық жастардың 10,7% заң саласын қалаған. Техника саласын жастарымыздың 19,8 % таңдап, негізінен мұнай, өнеркәсіп, сәулет-құрылыс мамандықтарында оқып білім алуда екен. Респонденттердің 64,6% Қытайда өздерінің қаржы-қаражатымен білім алуда. Қытай гранттарына ие болғандардың үлесі 32,7%, ал Қазақстанның берген гранты бойынша білім алушылар 2,7% ғана екен. Қытай гранттарымен оқитын қазақстандық студенттер алатын шәкіртақылары кампустың ішінде бір ай тұру мен тамақтануға толық жететінін айтқан.

Қытайда білім алушы қазақстандық студенттердің 65,8%-ы жақсы оқыса, үздік оқушылар – 21,2%. Жалпы қытай тілін жақсы меңгеріп алған респонденттер 80,6 % құраған. Біздің жастарымыз негізінен шетелдіктер оқитын бөлімдерде білім алуда, шетелдіктерге қойылатын талаптар таза қытайлық бөлімдерде оқитын студенттерге қарағанда төменірек екен. Қытайда оқитын қазақстандық жастардың басымы бөлігі – 82,4% оқуларын бітірген соң отанымызға оралып, туған жерде еңбек етеміз дейді. Оқу бітірген соң Қытайда қаламыз деушілер – 11,1%, Қытайда қалуымыз мүмкін деушілер – 10,3%. Сұралғандардың 5,2% болашақта Қытайда тұрып өмір сүруді қаласа, 91,7% міндетті түрде Қазақстанға оралып, өз елімде өмір сүрем деп жауап берген. Осылайша жүргізілген зерттеудің нәтижелері Қытайда білім алып жүрген қазақстандықтардың арасында патриотизмнің деңгейі жоғары екенін

көрсеткен (Тохниязова 2018: 1). ҚХР-да білім алуға ниет білдірген және қытай тілін үйренуге ынталы жастардың өсуі – бұл жаһандық үрдіс, оған игі ықпал етіп отырған факторлар қытай бизнесінің әлемдегі барлық аймақтарға транс-континенталды таралуы, мұндай жағдайда тиімді ынтымақтастықты орнату үшін қытай тілін білу қажет (Montgomery, McDowell 2009: 456). Қытай тілін меңгеру, сондай-ақ, қазақстандық мамандардың жергілікті және халықаралық еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады, кейбір қытай жоғары оқу орындарында білім алушы үздік қазақстандық студенттерге диплом алмай жатып-ақ жоғары жалақылы жұмыс ұсынылады.

Қытайда жоғары оқу орындарының екі типі бар: біріншісі – политехникалық; бұл бағыттағы оқу орындарында тау-кен, металлургия, түрлі техника, геология, мұнай ісі және химиялық технология сияқты көптеген техникалық және жаратылыстану факультеттері бар. Жалпы бейіндегі университеттерде факультеттер екі бағыттан тұрады: гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми. Білім беру органдары басшылық ететін қабылдау комиссиялары жалпыұлттық және жергілікті деңгейде құрылып жұмыс істейді. Факультеттер мен институттарға неғұрлым қабілетті талапкерлер емтихан нәтижелері бойынша және олардың жеке тілектері мен денсаулық жағдайы ескеріле отырып іріктеледі.

Қытайдағы мектептердің ерекшелігі – анықтамалық материалдарды механикалық жаттап алуға көп көңіл бөлінеді; Қытайда студенттер емтиханды жазбаша тапсырады, сондықтан олар жазбаша тестілеуді жақсы меңгерген. Және де қытайлық жазу иероглифтер арқылы жүзеге асатындықтан, қытайлық студенттер көркем жазуға машықтанған. Осындай ерекшеліктерге байланысты қытайлық студенттер ауызша емтихан тапсыруда қиналып жатады, ал шет тілінде ауызша емтихан тапсыру олар үшін екі есе қиын.

Соңғы кездері қазақстандық жастарды Қытайда білім алуға шақыратын және осы бағытта кешенді көмек-қолдау қызметін ұсынушы делдалдар көбейіп кетті. Ондай делдалдық ұйымдар жастардың барлық категориясына өздерінің қызметтерін ұсынуда: мектеп бітіруші абитуриенттерге Қытай университеттерінде жоғары білім алуды, сонымен қатар, университет бітірген бакалавр мамандарды Қытайда магистратурада оқуға, ал қазақстандық магистранттарды қытайлық докторантурада оқуға шақырады. Мысалы:

1. YourChina – интернет сайты: <http://yourchina.kz/?>
2. Chinaland foundation – <http://chinaland.kz/>
3. Гранты в Китай для казахстанцев – <http://zarubezh.kz/granty/kitaj.html>
4. <http://shopomania.kz/children/369-obuchenie-v-kitae-dlya-kazahstancev-posle-9-klassa-posle-11-klassa.html>
5. <http://mychina.kz/>
6. <https://chinastudy.kz/obuchenie-v-kitae-granti/>
7. <http://obr.kz/obrazovanie-v-kitae/obuchenie-v-kitae-dlya-kazahstancev/>
8. <https://study.chinese.kz/>
9. <https://pandaeducation.kz/>
10. <http://pandaedu.kz/>
11. <http://zarubezh.kz/granty/kitaj.html>
12. <http://www.educaz.kz/country/kitaj/6.html>
13. <http://lwaytochina.kz/mobile/>
14. <http://chinaland.kz/>
15. <https://www.ef.kz/pg/study-abroad/china/>

Бұл аталған сайттарда жастарға Қытай туралы жалпы ақпарат беруден бастап, қытайлық білім беру жүйесінің ерекшеліктері, жоғары оқу орындары туралы мәліметтер, оқуға түсу үшін не істеу керек және қандай құжаттар қажет дегендей көкейкесті сұрақтардың барлығына тиянақты жауаптар берілген. Яғни, Қытайда білім алғысы келетін талапкер кешенді ақпарат ала алады.

Осы жерде ескеретін бір өзекті мәселе – Қытайда тегін білім алуға көмектесеміз дейтін алаяқ делдалдардың пайда бола бастауы халықты алаңдатып отыр. Сонымен қатар, бұл көші-қон үдерісі кейбір тәуекелдер мен қауіп-қатерлерді де туындатады. Біріншіден, Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы онжылдықта 1991-2000 аралығында белең алған эмиграция толқыны батыс елдеріне қарай ағылған «ақылдылардың шетелдерге жылыстап кетуін» (от англ. brain drain) туындатқан болатын (Sirkeci, Cohen, 2015: 338). Енді осындай үрдіс шығысқа қарай бет алып, еңбекке қабілетті, денсаулығы мықты, білімді азаматтарымыз Қытай асып, одан әрі Оңтүстік-Шығыс елдеріне қарай өтіп, еліміздің адами ресурсы мен капиталы, ұлттық қауіпсіздігіміз бен экономикамызға нұқсан келмей ме деген сұрақ туындайды. Бастапқыда уақытша сияқты көрінетін білім алу мақсатындағы көші-қон маятникті көші-қоннан тұрақты эмиграцияға ұласып кетпесіне кепіл жоқ. Қарқынды дамып келе жатқан Қытай өзінің университеттерінің есігін қазақстандық түлектерге ашып, академиялық ұтқырлық арқылы кәсіби маман

болумен қатар, халықаралық көші-қон мен қоныс аударуға да ықпал етуде.

Ал кейбір сарапшылардың пікірінше, «ақылдылардың шетелге жылыстап кетуі» («brain drain») орта және ұзақ мерзімді кезеңде донор елдің ұлттық экономикасы үшін ауыр зардаптар әкеліп, адами капиталдың сапасы төмендеуіне ықпал етері сөзсіз. Сондықтан «ақылдыларды елімізге тартуға» («brain gain») әсер ететін саяси механизмдерді жасап, оларды Қазақстанның мүддесіне сай қолдана білу маңызды (Садовская 2014: 108).

Сол сияқты, ҚР БҒМ «Болашақ» халықаралық бағдарламалар орталығының басшысы Ж. Мелдешовтің ойынша, білімді де білікті мамандардың шетел асып кетуі («утечка мозгов») деген мәселе студенттер қауымына онша қатысты емес. Оның бірінші себебі – 17 жаста студент атанған жастың әлі өмірлік ұстанымы да, кәсіби біліктілігі де қалыптаса қоймаған. Екіншіден, «ақылдылардың шетел асуы» туралы КСРО кезінде айтуға болатын еді. Мысалы, қандай да бір профессор шетелге ауып кетсе, оның кері қайтуына мүмкіндік жоқ болатын. Ал енді қазіргі заман басқа, студенттердің академиялық ұтқырлығы жоғары. Егер шетелдерде оқитын жастардың 1-2 % оқуларын бітірген соң сонда қалып қоятын болса, оның ешқандай да жамандығы жоқ. Халқымыз білімді болған сайын, еліміз де мықты болады. Қазіргі кезде «ақылдылардың шетел асуы» деп айту орынсыз, адами капиталды дамыту, білім мен тәжірибе алмасу деп айтқан дұрысырақ (Мелдешов 2018: 1).

Біздің ойымызша, егер білікті мамандар елден біржолата кетіп, басқа елге қоныс аударып, шетел азаматтығын алса ғана «ақылдылардың шетел асуы» деген сөз. Ал уақытша еңбек көші-қоны – терең білім мен кәсіби тәжірибе жинақтауға келеді. Сол сияқты, білім алу мақсатындағы көші-қон да көп жағдайда уақытша сипатта болады.

Қорытынды

Мұндай білім алу көші-қонының Қазақстан үшін қандай тиімді немесе жағымсыз салдары мен зардаптары болуы мүмкін? Білім беру көші-қоны отандық еңбек нарығы үшін білікті жұмыс күшінің қосымша қайнар көзі болуы мүмкін. Атап айтқанда, қазіргі кезде қызмет етіп жатқан қазақ-қытай бірлескен кәсіпорындарын және болашақта Қазақстан аумағында жүзеге асуы мүмкін ҚХР инфрақұрылымдық жобаларын

білікті мамандармен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қытайда кәсіби білім алу Қазақстандағы жұмыс күшінің сапасын жақсартумен қатар, жастарды білім алуға жіберуші және қабылдаушы елдер үшін де жалпы адами әлеуетті дамытудың мәдени-гуманитарлық факторы бола алады. Яғни, студенттердің көші-қоны ҚР мен ҚХР арасындағы екіжақты білім беру мен ғылым, мәдени-әлеуметтік, сауда-экономикалық, гуманитарлық байланыстарды дамыту факторы болып табылады. Демек, көрші жатқан екі ел арасындағы халықаралық ынтымақтастықты жан-жақты нығайтудың маңызды бір бағыты. Бұл процесті Қытайдың Қазақстандағы және Орталық Азия аймағындағы ықпалын күшейту мүмкіндігі ретінде де пайымдауымызға болады.

ҚР Білім және ғылым министрлігі мамандарының айтуынша, білімді мамандардың шетелге жылыстауы сияқты құбылыспен күресуге талпыныстар жасалуда. Жыл сайын білікті мамандардың көші-қоны өсіп келеді және қазіргі кезде бұл үрдіс көптеген мемлекеттердің болашағына елеулі қатер төндіретін фактор ретінде қабылданады. Екінші жағынан, білімді кәсіпқойлардың қоныс аударуын жақтайтындар «ақылдылардың шетел асуы» терминінің орнына неғұрлым бейтарап атауларды: мысалы, «ақылдылармен алмасу» (Brain Exchange) немесе «ақылдылар ұтқырлығы» (Brain Mobility) деген атауларды пайдаланған жөн дейді. Өйткені бұл процестің кемшіліктерімен бірге артықшылықтары да бар дейді.

Қазақстанда «ақылдылардың шетел асуын» болдырмау үшін түрлі іс-шаралар қолға алынуда, соның ішінде: 1. Еліміздің ұлттық мүдделеріне жауап беретін ғылыми зерттеулерді басымырақ қаржыландыру мен ғылыми мектептерге қолдау көрсетуге бағытталған саясатты жүзеге асыру; 2. Қазақстандық еңбек нарығын білікті мамандар мен ғалымдар арқылы жаңа жұмыс орындарымен толтыру арқылы жетілдіру; 3. Мамандарды даярлауды ұлттық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келтіру.

Студенттік мигранттар үшін күрес жолында Қытай университеттері техникалық және әкімшілік базаларын жабдықтау үшін, зерттеулер жүргізіп, шетелден мамандар шақыру үшін үкіметтен қомақты қаражат алады. Шетелдік студенттерге арналған стипендиялар көптеп бөлінеді, әсіресе, қытай тілі мұғалімдерін даярлау бағдарламаларына. Құрлықтық Қытайдан бөлек, Гонконг университеттерін де атап өтуге болады. Ол жерде Британияның отарлауынан мұра ретінде қалған ағылшын тілі кеңінен та-

нымал. Көптеген курстар ағылшын тілінде оқытылады. Бұл да өз кезегінде шетелдік студенттер үшін тартымды болмақ. Гонконгтегі тоғыз университеттің бесеуі әлемдегі ең үздік 200 университеттің тізіміне кіреді (QS рейтингі). Ең қызығы, Қытайда білім алу жылына 2000 доллардан аспайды. Бірақ, шындап келгенде, Қытайда қытай тілін білмеген студент білім ала алмайды. Кейбір беделді университеттерге түсу үшін қосымша емтихандар тапсыру қажет. Ал тіл үйрететін курстарға түсу оңай – 18 жасқа толған азамат, толық орта білім мектебін бітірген болса болды, басқа қосымша талаптар қойылмайды.

Енді қазақстандық жастар неге Ресейде немесе Қытайда білім алуға ұмтылады деген мәселеге тоқталсақ. Мұнда бірнеше фактілер рөл ойнайды: Біріншіден, әрине, экономикалық фактор алдыңғы орынға шығады. Ресей мен Қытай жыл сайын мүлдем тегін оқуға үлкен көлемде гранттар бөледі. Сонымен қатар, бұл екі елде өмір сүру алыс шетелдермен салыстырғанда арзандау. Екінші фактор – Қытай мен Ресейдің жоғары оқу орнына түсудің батыстыққа қарағандағы салыстырмалы жеңілдігі: оларда қазақстандық Ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ), сол сияқты халықаралық тілдік тест те талап етілмейді. Үшінші фактор – ата-аналар жастардың таңдауына айтарлықтай әсер етеді. Ата-аналар үшін өз балаларын Қазақстанға географиялық орналасуы жақын шет елдерге жіберу психологиялық жағынан да, материалдық жағынан да әлдеқайда оңай.

Қытайда білім алушы қазақстандық жастардың санының жыл өткен сайын өсе түсуіне көптеген факторлар ықпал етуде. Мысалы, ҚХР Алматы қаласындағы Бас консулы Чжан Вэй қазақстандық студенттердің Қытайда білім алуына қызығушылық туғызатын себептердің ең біріншісі – қытай тілін білетін мамандар келешекте сұранысқа ие болады деген нық сенім. Ол қазіргі кезде шетелдік адамдар Қытаймен тығыз

қарым-қатынас жасау үшін қытай тілін білу маңызды екенін түсініп, Қытайда білім алуға ұмтылуда деп санайды. Өз кезегінде Қытай болса шетелдіктерге қытай тілін үйренуді барынша қол жетімді етуге тырысуда. Бас консул қазақстандық студенттердің Аспан асты еліне білім алуына қызығушылық туғызып отырған екінші себеп – білім гранттарының көптігі деп көрсетеді. Қытай жыл сайын біздің елімізге жүзден астам білім алуға арналған гранттар бөліп отыр. Бірақ, Қытайда білім алушы жастар негізінен өздерінің қаржы-қаражатына ақылы түрде білім алуда екен. Сол сияқты, көптеген Қытай жастары да Қазақстанда білім алуға қызығушылық танытуда. Елшінің айтуынша, олардың 90% оқуларын тәмамдаған соң Қытайға оралса, қалған 10 % Қазақстанда қалып бизнес жасап, жұмыс істеп, тәжірибе жинауда екен (Чжан Вэй 2018: 1).

Соңғы кездері Қытайда оқуға көмектесуші делдалдық ұйымдар Қазақстанда көбейіп кетті. 2018 жылы алпыстан астам жас абитуриент алаяқ делдал ұйымға алданып қалды. Бұл саланы екі елдің тиісті мемлекеттік органдары бірлесіп бақылауға алуы және реттеуі уақыт талабына айналып отыр. Екі ел билігі осыны ескеруі керек.

Қытай да қазақстандық мектеп бітірушілердің беттерін қағып отырған жоқ. Мұның дәлелі – Аспан асты елінде білім алуға баратын жастардың көптігі. Қытай мемлекеті қазіргі таңда шетелдік студенттер үшін бөлінетін білім гранттарына баса мән беруде. Сондықтан бұл елдің білім грантына қол жеткізу жеңілдеу. Оның үстіне, Қытайдың жоғары оқу орындарына құжат тапсырудың да ешқандай қиындығы жоқ. Яғни, талапкерлер ғаламтор арқылы құжаттарын қажетті оқу орнына жіберіп, Қытайдағы білім ордаларының жауабын күтсе болғаны. Әсіресе, оқу үлгерімі жоғары талапкердің Қытайдағы жоғары оқу орындарына қабылдану мүмкіндігі жоғары.

Әдебиеттер

- Bernard P. Wong. Globalization and location of the Chinese diaspora in the world // Routledge Handbook of the Chinese Diaspora / Tan Chee-Beng ed. L., N.Y. 2013. P. 302.
- Болашақ 2018. Бесплатное обучение в Китае для казахстанцев // <http://bolashakedu.kz/strani/besplatnoe-obuchenie-v-kitae-dlya-kazaxstancsev.html>
- Будаев А.В. Светлые и темные стороны «мягкой силы» Китая // Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск. – 2016. – № 54. Февраль. – С. 109.
- Ермекбаев Н. Китай занимает второе место по числу обучающихся казахстанцев // <https://365info.kz/2014/10/kitaj-zani-maet-vtoroe-mesto-po-chislu-obuchayushhixsya-kazaxstancsev/>
- Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // The Russian Review. 2006. – Vol. 65. – P. 98-116.

Китай принимает больше всего иностранных студентов // <https://dknews.kz/silk-road/68581-kitaj-prinimaet-bolshe-vsego-inostrannykh-studentov.html>

Кошанова С., Ракишева Б., Мажитова А., Ашкенова Г. Некоторые аспекты учебной миграции из Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику // *Казахстан-Спектр*. – 2016. – № 1(75). – С. 63-83.

Ларин А.Г. Китай в мировой и региональной политике. История и современность. Вып. XVIII: ежегодное издание / сост., отв. ред. Е.И. Софронова. – М.: ИДВ РАН. 2013. с. 193-222

Linda Y.C. Lim. Southeast Asian Chinese business and regional economic development // *Routledge Handbook of the Chinese Diaspora* / Tan Chee-Beng ed. L., N.Y. 2013. P. 256–260

Massey Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino and J. Edward. *Taylor Worlds in Motion. Understanding International Migration at the end of the Millennium*. –Oxford: University Press; Oxford, -N.Y., 1998. -P. 17.

Мелдешов Ж. Президент Центра международных программ – о зарубежном образовании // https://forbes.kz/process/education/janbolat_meldeshov_zarubejnyie_vuzyi_stoyat_v_ocheredi_zh_kazahstanskimi_studentami/

Михневич С.В. Панда на службе Дракона: основные направления и механизмы политики «мягкой силы» Китая // *Вестник международных организаций*. -2014. -Т.9. -№ 2. –С. 98.

Montgomery C., McDowell L. Social Networks and the International Student Experience: An International Community of Practice? // *Journal of Studies in International Education*. -2009. – Vol. 13. No.4. – P. 455-466

Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs Group, 2004. -390 p.

Perlez J., Feng B. (2013) China, Kazakhstan Ink Partnership Deal // *RIA-Novosti*. 23 August. Режим доступа: <http://en.ria.ru/world/20130907/183245550.html>

Садовская Е.Ю. Современная образовательная миграция из Казахстана в Китай // *Проблемы Дальнего Востока*. – 2014. – № 1. – С. 97-108.

Садовская Е.Ю. Образовательная миграция из Казахстана в Китай: опережающая динамика на фоне других видов миграций // *Казахстан-Спектр*. – 2014. – №1. – С. 108.

Сафронова Е.И. Китай в мировой и региональной политике. История и современность. – М.: ИДВ РАН, 2018. – 392 с.

Сыроежкин К.Л. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. – Астана-Алматы: ИМЭП при фонде Первого Президента РК – Лидера нации, 2014. – 431 с.

Sirkeci, Ibrahim; Cohen, Jeffrey. Measuring impact and the most influential works in Migration Studies. *Migration Letters*, -September -2015. -Volume: 12, -N 3. Pp. 336-345.

Тохтиязова А. Учеба в Китае: чего хотят и что получают наши студенты // <http://www.zakon.kz/4846930-ucheba-v-kitae-chego-khotjat-i-chto.html>

Чжан Вэй. Почему казахстанские студенты едут на учебу в Китай? Рассказывает консул КНР в Алматы // https://bnews.kz/ru/news/pochemu_kazahstanskije_studenti_edut_na_uchebu_v_kitai_rasskazal_konsul_knr_v_almati

Чжоу Лян. В 126 странах и регионах мира созданы 475 институтов Конфуция, ИА Синьхуа 07.12.2014. Ист.: <http://www.ifes-ras.ru/center-doc-news/1301-news-141208>

Чжоу Ли. В 2011 году в Казахстане открылись еще два института Конфуция // <http://vesti.kz/foundation/87663/>

Шустов А. Мягкая сила дракона: как Китай пытается завоевать влияние в Центральной Азии // <https://camonitor.kz/30320-myagkaya-sila-drakona-kak-kitaj-pytaetsya-zavoevat-vliyanie-v-centralnoy-azii.html>

References

Bernard P. Wong. Globalization and location of the Chinese diaspora in the world // *Routledge Handbook of the Chinese Diaspora* / Tan Chee-Beng ed. L., N.Y. 2013. P. 302.

Bolashaq 2018. *Besplatnoe obuchenie v kitae dlja kazakhstancsev* // <http://bolashakedu.kz/strani/besplatnoe-obuchenie-v-kitae-dlya-kazaxstancsev.html>

Budaev A.V. Svetlye i temnye storony «mjagkoi siliy» Kitaja // *Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyi vestnik* Vyypusk -2016. -№ 54. Fevral. –S. 109

Ermekbaev N. Kitaj zanimaet vtoroe mesto po chislu obuchaushihhsja kazakhstancsev // <https://365info.kz/2014/10/kitaj-zanimaet-vtoroe-mesto-po-chislu-obuchayushihhsya-kazaxstancsev/>

Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // *The Russian Review*. 2006. -Vol. 65.-P. 98-116

Kitaj prinimaet bolshe vsego inostrannykh studentov // <https://dknews.kz/silk-road/68581-kitaj-prinimaet-bolshe-vsego-inostrannykh-studentov.html>

Koshanova S., Rakisheva B., Mazhitova A., Ashkenova G. Nekotoriye aspektiy uchebnoi migracii iz Respubliki Kazakhstan v Kitaikuue Narodnuue Respubliku // *Kazakhstan-Spektr*. -2016. -№ 1(75) -S. 63-83.

Larin A.G. Kitaj v mirovoi i regionalnoi politike. Istoriya i sovremennost. Viyp. XVIII: ezhegodnoe izdanie / sost., отв. red. E.I. Sofronova. M.: IDV RAN. 2013. s. 193-222

Linda Y.C. Lim. Southeast Asian Chinese business and regional economic development // *Routledge Handbook of the Chinese Diaspora* / Tan Chee-Beng ed. L., N.Y. 2013. P. 256–260

Massey Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino and J. Edward. *Taylor Worlds in Motion. Understanding International Migration at the end of the Millennium*. –Oxford: University Press; Oxford, -N.Y., 1998. -R. 17.

Meldeshov ZH. Prezident Centra mezhdunarodnykh programm – o zarubezhnom obrazovanii // https://forbes.kz/process/education/janbolat_meldeshov_zarubejnyie_vuzyi_stoyat_v_ocheredi_zh_kazahstanskimi_studentami/

- Mikhnevich S.V. Panda na sluzhbe Drakona: osnovniye napravleniya i mekhanizmiy politiki «mjagkoi siliy» Kitaja // Vestnik mezhdunarodnykh organizatsii. -2014. -T.9. -№ 2. –S. 98.
- Montgomery C., McDowell L. Social Networks and the International Student Experience: An International Community of Practice? // Journal of Studies in International Education. -2009. -Vol. 13. -No.4. -P. 455-466
- Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs Group, 2004. -390 r.
- Perlez J., Feng B. (2013) China, Kazakhstan Ink Partnership Deal // RIA-Novosti. 23 August. Rezhim dostupa: <http://en.ria.ru/world/20130907/183245550.html>
- Sadovskaja E.U.E. Sovremennaja obrazovatel'naja migracija iz Kazakhstana v Kitai // Problemy Dalnego Vostoka. – 2014. – № 1. – S. 97-108.
- Sadovskaja E.U.E. Obrazovatel'naja migracija iz Kazakhstana v Kitai: operezhaushaja dinamika na fone drugih vidov migratsii // Kazakhstan-Spektr. -2014. -№1. –S. 108.
- Safronova E.I. Kitai v mirovoi i regionalnoi politike. Istorija i sovremennost. – M.: IDV RAN, 2018. – 392 s.
- Syroezhkin K.L. Nuzhno li Kazakhstanu bojatsja Kitaja: mify i fobii dvustoronnikh otnoshenii. –Astana-Almaty: IMEP pri fonde Pervogo Prezidenta RK – Lidera natsii, 2014. -431 s.
- Sirkeci, Ibrahim; Cohen, Jeffrey. Measuring impact and the most influential works in Migration Studies. Migration Letters, -September -2015. -Volume: 12, -N 3. Pp. 336-345.
- Tokhnijazova A. Ucheba v Kitae: chego khotjat i chto poluchauet nashi studenty // <http://www.zakon.kz/4846930-ucheba-v-kitae-chego-khotjat-i-cto.html>
- Chzhan Vei. Pochemu kazakhstanskije studenty edut na uchebu v Kitai? Rasskazyvaet konsul KNR v Almaty // https://bnews.kz/ru/news/pochemu_kazakhstanskije_studentsi_edut_na_uchebu_v_kitai_rasskazal_konsul_knr_v_almati
- Chzhou Ljan. V 126 stranakh i regionakh mira sozdaniy 475 institutov Konfucija, IA Sinkhua 07.12.2014. Ist.: <http://www.ifes-ras.ru/center-doc-news/1301-news-141208>
- Chzhou Li. V 2011 godu v Kazakhstane otkrylis eshe dva instituta Konfucija // <http://vesti.kz/foundation/87663/>
- Shustov A. Mjagkaja sila drakona: kak Kitai pytaetsja zavoevat vlijanie v Centralnoi Azii // <https://camonitor.kz/30320-myagkaya-sila-drakona-kak-kitay-pytaetsya-zavoevat-vlijanie-v-centralnoy-azii.html>

Садиебеков Е.Ө.

саясаттану магистрі, дінтану мамандығының 3 курс докторанты,
философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Sadybekov.Ermek@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БАҚ-ТАҒЫ ЕЛДЕГІ РАДИКАЛИЗМГЕ АРНАЛҒАН МАҚАЛАЛАРДЫ ТАЛДАУ

Жалпы адамзат алдында жаңа қауіп пайда болып, адамдар бойына үрей сезімін ұялатты. Радикализм, терроризм және экстремизм секілді құбылыстар әр мемлекет үшін негізгі мәселе болып табылады және де әр мемлекет бұл құбылыспен өзіндік тәсілдер арқылы күресуде. Бұқаралық ақпарат құралдары бұл күресте маңызды рөлді атқарады. Олар радикалдардың образын қалыптастырады, олар жайлы жаңалықтар жазады, мемлекеттің негізгі идеологиялық қаруы десек болады.

Сол себепті мақалада біз бұқаралық ақпарат құралдарындағы радикализм, терроризм секілді құбылыстарға арналған мақалаларды талдадық. Талдау барысында 4 жаңалықтық бағыттағы және бір аналитикалық бағыттағы сайттар, оның ішінде 3 орыс тілінде және 2 қазақ тілінде жазатын сайттар алынды. Зерттеу барысында негізгі көңіл радикалдар қатарына тарту жолдарына, радикалдардың ортақ құндылықтарына, радикалдану себептеріне, жалпы демографиялық көрсеткіштеріне (жынысы, жасы, білімі), радикалдардың таралу географиясына бөлініп, сарапталды. Сонымен қатар мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының радикалдарды баяндауына, халық арасындағы пікір қалыптастыру секілді мәселелерде қарастырылды.

Болашақта зерттеу нәтижелері радикализм және терроризмге қарсы әрекет бағдарламаларын даярлау, ақпараттық топтардың жұмысы үшін контрагитациялық дәрістерді, сонымен бірге дінтану, тарих, саясаттану және дін әлеуметтануы сынды пәндерге дәрістер жасақтауда қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: радикализм, радикал, БАҚ, терроризм, радикалдану.

Sadibekov Ye.

Master of Political Science, the 3 course of student PhD of the specialty Religious Studies,
Faculty of Philosophy and Political Science, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Sadybekov.Ermek@mail.ru

Analysis of articles in Kazakhstani media devoted to radicalism in the country

In the modern world a new danger has appeared before humanity, which instilled fear in the consciousness of people. Such phenomena as radicalism, terrorism and extremism are the main three problems for any state. Each country tackle with these phenomena using peculiar methods. The media play an important role in this tackle. They form the image of the radicals, write news about them. Generally, they are the main ideologicaweapons of the state. Therefore, this article analyzes articles in the media on such phenomena as radicalism and terrorism. There were 4 information and 1 analytic, 3 Russian-language and 2 Kazakh-language medias were reviewed. The focus of the study was to explore the ways of recruitment, general values of people with radical views, causes of radicalization, socio-demographic (gender, age, education) features and geography of distribution of radicalism. In addition, the article discusses the style of describing the personalities of radicals in the media, because this affects to the perception and formation of an image of radicals in public opinion.

In the future, the results of the research can be used to prepare programs to counter religious extremism and terrorism, information groups for clichés, as well as to prepare lectures on such subjects as religious studies, history, political science and sociology of religion.

Key words: radicalism, radical, media, terrorism, radicalization.

Садибеков Е.О.

магистр политологии, докторант 3 курса специальности религиоведение,
факультет философии и политологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Sadybekov.Ermek@mail.ru

Анализ статей в казахстанских СМИ, посвященных радикализму в стране

В современном мире появилась новая опасность перед человечеством, которая вселила страх в сознание людей. Такие явления как радикализм, терроризм и экстремизм являются основными проблемами для любого государства, и каждая страна борется с данными феноменами своеобразными методами. Средства массовой информации выполняют важную роль в данной борьбе. Они формируют образ радикалов, пишут новости о них, одним словом, являются основным идеологическим оружием государства.

Поэтому в данной статье анализируются статьи в средствах массовой информации, посвященные таким явлениям как радикализм и терроризм. В ходе анализа было рассмотрено 4 сайта новостного характера и 1 аналитический сайт, из них 3 русскоязычных и 2 казахоязычных. Фокус исследования был направлен на изучение путей вербовки, общих ценностных ориентиров людей с радикальными взглядами, причин радикализации, а также социально-демографические (пол, возраст, образование) особенности и географию распространения радикалов. Помимо этого, в статье рассматривается стиль описания личностей радикалов в СМИ, так как это влияет на восприятие и формирование портрета радикала в общественном мнении.

В будущем результаты исследований могут быть использованы для подготовки программ по противодействию религиозному экстремизму и терроризму, информационных групп для контрагитаций, а также для подготовки лекций по таким предметам как религиоведение, история, политология и социология религии.

Ключевые слова: радикализм, радикал, СМИ, терроризм, радикализация.

Кіріспе

Қазақстандағы қоғамдық пікірге бұқаралық ақпарат құралдарының әсер ету мәселесінің өзектілігі соңғы онжылдықта орын алған өзгерістерге байланысты болды: ол ақпараттық технологиялар саласындағы жетістіктер мен байланыс процестерінің үздіксіз дамуы. Ақпаратқа оңай қолжетімділік және ақпараттың көп болуы қазіргі заманғы постиндустриалды қоғамды сапалы түрде өзгертті. Ақпаратты жеткізудің жаңа құралдары, сонымен қатар адамдармен қарым-қатынастың оңтайлануы сапалы революцияны алдын ала белгіледі. Осы үрдістердің нәтижесінде хабар ағыны әлеуметтік, өмірлік қызметтің нормалары, қатынастары мен байланыстары бар тәуелсіз аймаққа айналған арнайы ақпараттық саланы құрады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мемлекеттік мекемелер мен жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімділігін арттыру құралы ретінде бағалайды. Ақпараттық кеңістікті заманауи жағдайларда қалыптастырудағы басты орын бұқаралық ақпарат құралдарына тиесілі.

Бұқаралық ақпарат құралдары тиімділікті қамтамасыз ететін түрлі коммуникациялық механизмдерді пайдалану арқылы халық пен билік арасындағы қарым-қатынаста делдал мәртебесіне ие болды: ашықтық, тиімділік және халықтың түрлі топтары мен сегменттерінің мүдделерін көрсету үшін кең мүмкіндіктерді пайдалана алады. Мемлекеттік биліктің бастамашысы ретінде, бұқаралық ақпарат құралдарына саясатқа әсер ету қабілеті, тіпті оның ережелерін, сондай-ақ қоғамдық қажеттіліктер мен мүдделердің талаптарына сәйкес өзгерту мүмкіндігі берілген. Д. Грабер бұқаралық ақпарат құралдарын «кең ауқымды аудиторияға саяси маңызды ақпаратты реттеп, тез арада саясатқа әсер ететін маңызды фактор» деп атады (Gräber, 1993,85). Сондықтан қазіргі таңда БАҚ-тың қоғамдағы рөлі өте жоғары. Бірақ Қазақстандағы саяси билік БАҚ-тың мүмкіншіліктерін шектейді, олар тек биліктің құралы ретінде ғана қолданады. Биліктің негізгі саяси идеологиясын таратушы құрал десек те болады. Себебі көптеген тәуелсіз деген БАҚ соңғы жылдары жабылып жатыр. Дегенмен, радика-

лизмге қарсы күресудің тиімді құралы ретінде пайдаланылады, өйткені дәл осы БАҚ арқылы біз болып жатқан оқиғаны біліп отырамыз.

БАҚ-тағы контент-талдау арқылы таңдалып алынған көрсеткіштер танымал сайттар арқылы сараланды. Мәселені талдау үшін, эксперттер арасында танымал болып табылатын сайттар ұсынылып, солар арқылы талдау жасалды. Талдау үшін 4 жаңалықтық және 1 аналитикалық сайт таңдалды, оның ішінде 3 орыс тілінде және 2 қазақ тілінде болып табылады. Талдау радикалдардың өз қатарына тарту жолдары мәселесін қарастыруға, сонымен қатар, олардың құндылықтарының негіздерін көруге, радикалданудың негізгі себептеріне деген көзқарасты қалыптастыруға, олардың негізгі әлеуметтік жағдайын және таралу географиясын айқындауға мүмкіншілік берді.

Зерттеудің негізгі мақсаты: Қазақстандық БАҚ-тағы елдегі радикализмге арналған мақалаларды талдау.

Зерттеу пәні: Қазақстандық БАҚ-тардағы радикализм мәселесін қамту проблемалары

Зерттеу объектісі: Радикализм мәселесі

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Біз қозғаған мәселені жазу үшін әдіснамалық негізі ретінде контент-талдау әдісі алынды.

Әдебиеттерді шолу. Зерттеулер жүргізбес бұрын, контент-талдау және онлайн сауалнама жүргізу әдістерінің негізгі мәселелерімен, басымдықтарымен және кемшіліктерімен танысып шықтық. Зерттеу жұмыстарымыздың теориялық базасын құруға шет ел және Ресей зерттеушілерінің еңбектері үлкен көмек берді. Сауалнаманың іріктеу процесін жасағанда, Хауэлл Джонсон, Джордж Бим, Герберт Вайсберг, Баффор Бернанд, Энтони Гидденс, В.А. Ядов еңбектеріне жүгіндік. Мысалы Энтони Гидденс пікірінше, «62 миллион халықтың пікірін тікелей білу мүмкін емес, сондықтан белгілі бір адамдар тобын сауалнамалайды, яғни іріктеуді қалыптастырады. Іріктеу репрезентативті болу керек, ол дегеніміз – біз таңдаған адамдар тобы жалпы халыққа тән қасиеттерге ие болу керек. Репрезентативті іріктеудің арасындағы үнемі қолданатыны – ол кездейсоқ іріктеу (random sampling)». (Giddens, 2001:256). Біз онлайн сауалнама өткізгендіктен және сауалнаманың «жентек қар» әдісі (snow-ball method) арқылы болғандықтан, қосымша Веховер В және Лозар Манфреданың «Overview: Online Surveys» еңбегі, Вифлеем Дж. және Биф-

фигнанджи С «Handbook of Web Surveys» онлайн сауалнамалар өткізу әдістеріне жазылған еңбектеріне жүгіндік, сонымен қатар «Жентек қар» әдістемесін кеңінен сипаттаған Гудман Л. «Snowball sampling». *Annals of Mathematical Statistics* және Балтар, Фабиола, Брюнет, Игнаси «Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook» еңбектеріне кеңінен жүгіндік.

Сауалнаманы өткізу технологияларын, сұрақтарды жасау тәртібі бойынша да жоғарыда аталған зерттеушілерге, сонымен қатар, Р.М. Грувес, Ф.Дж. Фоулер, Дж. Шаугнесси, Е. Зэхмейстер, В.В. Никандров секілді зерттеушілерге жүгіндік.

Негізінен, біздің зерттеу мақсатымыз айқын болды, сондықтан бізде нақты зерттеу жоспары болды. Сол арқылы біз нақты мәселелер бойынша жалпы сипаттамаларды анықтап, оған талдау жасадық. Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектері өзіміздің зерттеулерімізді жасауға негіз болды.

Негізгі бөлім

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғам санасына күнделікті ой салып, пікір қалыптастырып, бағыттап отыратын мемлекеттің негізгі идеологиялық қаруы десек болады. Бұқаралық ақпарат құралдары радикализмнің дамуына байланысты идеологиялық рөлі де күшейді. Себебі, күнделікті жаңалықтар арқылы, мақалалар арқылы радикалдар жайлы белгілі бір образ қалыптастырады. Негізінен, БАҚ қалыптастырып жатқан образ көбінесе негативті, әрине ол да түсінікті, өйткені радикалдар қоғамға тек зорлық-зомбылық әкелуде. Бірақ, радикалдар өз еліміздің азаматтары екенін ұмытпауымыз керек, олар сырттан келген жау емес, олар өз арамызда өскен азаматтар. Сондықтан да бұл біздің қоғамымыздың қазіргі заман трагедиясы, өйткені жау сырттан келеді деп жүргенде, радикалдар өз азаматтарымыздың ішінен шықты.

Негізінен зерттелетін сайттарды таңдау эксперттер мен журналистер арасында сауалнама өткізу арқылы таңдауды ұйғардық. Себебі осы саланы зерттеп жүрген эксперттер мен радикализм мәселесін жазып жүрген журналистер арасында өткізудің логикасы түсінікті, олар бізге сапалы контент таңдап бере алады. Эксперттер мен журналистер арасында онлайн сауалнама «SurveyMonkey» қосымшасы арқылы жасалды.

Вифлеем және Биффигнанди пікірінше, «сауалнама деректерін жинау әдістері статисти-

калық сауалнама үшін деректерді жинаудың әртүрлі әдістерінің бірі болып табылады, олар жеке тұлғалардың үлгісінен жүйелі түрде ақпаратты жинау үшін пайдаланылатын әдістер. Біріншіден, қағаз және қарындашпен (РАРІ) дәстүрлі әңгімелесуден компьютерлік әңгімеге (САІ) көшу болды. Қазір жеке сауалнамалар (САРІ), телефон сауалнамалары (САТІ) және пошта сауалнамалары (САІ, CSAQ) веб-сауалнамалармен жиі алмастырылуда (Bethlehem, J.; Biffignandi, S. 2012:567). Сондықтан бізде онлайн сауалнама әдісін таңдадық. Вифлеем және Биффигнандидің, Диллманның еңбектеріне сүйенсек, олардың пікірінше онлайн сауалнамалардың мынандай артықшылықтары бар:

- Веб-сауалнамалар жылдам, жеңіл және арзан (Bethlehem, J.; Biffignandi, S. 2012:568).
- Деректерді жинаудың бүкіл кезеңі едәуір қысқартылды, себебі барлық деректер бір ай ішінде жиналып, өңделуі мүмкін (Bethlehem, J.; Biffignandi, S. 2012:568)
- Респонденттің және сауалнаманың өзара әрекеті электрондық пошта немесе қағаз сауалнамасынан гөрі динамикалық болып табылады (Dillman, D.A. 2006).
- Егер де кейбір түсініксіз жеке сұрақтар бойынша қосымша қалқымалы нұсқаулықтар жасап, анықтама беруге болады (Dillman, D.A. 2006).
- Ұзақ жауаптар тізімін пайдаланатын сұрақтар белгілі бір сұрақтарға тікелей жауапты кодтауды қамтамасыз ету үшін пайдаланылады, олар әдетте қағаз сауалнамаларында ашық түрде сұралады (Dillman, D.A. 2006).
- Интернет-сауалнамалар жағдайға бейімделуі мүмкін (мысалы, респонденттер ішінара толтырылған форманы сақтауға рұқсат етілуі мүмкін, сауалнама бұрыннан бар ақпаратпен алдын ала жүктелуі мүмкін және т.б.) (Dillman, D.A. 2006).
- Онлайндық сауалнамалар тестілеуді қолдана отырып жетілдіруге болады, мұнда ыңғайлылық тапсырмалардың жылдам орындай алу мүмкіншілігімен, қателердің жылдам түзеуге және интерфейспен пайдаланушының қанағаттануына байланысты өлшенеді (Bethlehem, J.; Biffignandi, S. 2012:568).

Жалпы сауалнама әлеуметтану ғылымында кеңінен пайдаланатын зерттеу әдісі. В. Веховер және Манфреда Лозар пікірінше, «1930-шы жылдардағы ықтимал іріктеуді пайдалана отырып, сауалнама қоғамдық ғылымдар, маркетинг және ресми статистика саласындағы

эмпирикалық зерттеулердің стандартты құралы болды» (Vehovar, V.; Lozar Manfreda, K. 2008: 177-194). Бұл әдістің өзіндік тарихы бар және ол әлеуметтің пікірін тікелей білу үшін тиімді құралдардың бірі болып табылатынының тағы бір дәлелі.

Сауалнаманы оңтайландыру үшін «SurveyMonkey» қосымшасын пайдаландық. «SurveyMonkey» онлайн сауалнама өткізуге тиімді құралдардың бірі [How to Use Online Tools for Customer Surveys]. Компания тегін талдауға мүмкіндік береді, сондай-ақ деректерді талдауды, іріктеуді, жүйелік қателерді түзетуді және деректерді көрсету құралдарын қамтитын ақылы сервер бағдарламаларының жиынтығын ұсынады (SurveyMonkey «How it works»).

Сауалнама дәстүрлі түрде емес, онлайн сауалнама болғандықтан, іріктеу қағидасын «Жентек қар» (Snowball sampling) әдісі арқылы құрдық. Әлеуметтанулық және статистикалық зерттеулерде, жентек қар әдісі дегеніміз ықтималдылықсыз іріктеу әдісі болып табылады, мында зерттеудің қатысушылары болашақ зерттеуге қатысушы субъекттерді өздерінің таныстарының арасынан таңдайды (Goodman, L.A.1961:148). Былай айтқанда біздің мақсат бірнеше таныс эксперттер және журналистер WhatsApp желісі арқылы таныс эксперттерге біздің сұрақтарды тарату арқылы, сұрақтарға жауап алу түрі болатын.

Жалпы виртуалды «Жентек қар» (Снежный ком) әдісі дәстүрлі «Жентек қар» әдісінің түрі болып табылады және қатысушылардың виртуалды желілеріне негізделген. Бұл зерттеушіге жаңа артықшылықтар мен кемшіліктер әкеледі.

Артықшылықтары:

- зерттеудің географиялық қамтуын кеңейтуге мүмкіндік береді;
- нәтижелердің өкілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді;
- виртуалды іріктеу дәстүрлі іріктеу әдісінен қарағанда жауаптардың санын көбейте алады. Facebook-ке қатысушыларды зерттеу және зерттеу жұмыстарына қатысуға шақырған зерттеуші Балтар (2012 жыл) мәліметіне сәйкес, қатысушы мен зерттеуші арасындағы сенімді орнату үшін уақытты қысқартуға болады. Қатысушылар өздерінің жеке ақпараттарымен бөлісу ықтималдығы жоғары болғандықтан, зерттеуші өзінің Facebook профиліне жеке ақпаратпен бөлісті. Сенім деңгейінің жоғарылауы адамдар тарапынан жауап беруінің жоғары деңгейіне ықпал етті;
- дәстүрлі «Жентек қар» әдісімен салыстырғанда тез арада жасалады және арзанға түседі.

Кемшіліктері:

– виртуалды іріктеу әдісі нәтиженің репрезентативтілігін жоғарылатуына қарамастан, іріктеу таңдауы жыныс, жас, білім деңгейі, әлеуметтік-экономикалық деңгей және т.б. секілді онлайн-тұрғындардың сипаттамаларына ауысады;

– мақсатты халық әрдайым Интернетке қол жеткізе алмауы мүмкін (Baltar, Fabiola; Brunet, Ignasi, 2012).

Зерттеуші зерттеуін жүргізбес бұрын, мына мәселелерді шешу керек деп есептейді:

1) іріктеудің негізгі қатысушыларын анықтау керек;

2) сұрақтарды тексеріп, бағалау керек;

3) интервьюлерді үйретіп, тексеру (егер олар болса). (Groves, R.M.; Fowler, F. J.; Couper, M.P.; Lepkowski, J.M.; Singer, E.; Tourangeau, R., 2009:156).

Жалпы талдау үшін алынған сайттарды таңдау екі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде біз «Serveymonkey» қосымшасы арқылы журналист және радикализм саласын зерттеп жүрген мамандар арасында контент-талдау жасауға болатын сайттар тізімін беруді ұсындық. Сауалнамаға

қатысқан эксперттер және журналистер саны 20 адам болды. Эксперттер мен журналистер арасында «Жентек қар» (Snowball sampling) әдісі арқылы сауалнама өткізіліп, көпшілікке мәлім болып табылатын сайттар тізімін айқындадық. Эксперттер және журналистер жалпы 20 онлайн баспаның тізімін берді.

Екінші кезеңде жинақталған сайттар тізімінің ішінен Қазақстан Республикасының сайттарының рейтингін анықтайтын «Zero.kz» сайты арқылы, бізге ұсынылған сайттардың ішінен қаралымы ең көп болып табылатын сайттар тізімін анықтадық. Олар 1-кестедегідей болды (ақпарат 2018 жылдың мамыр-маусым айларына сай келеді).

Зерттеу кезеңі 2018 жылдың мамыр-қыркүйек айлары аралығында өткізіліп, 2011 жылдың қаңтар айынан бастап, 2018 жылдың маусым айына дейінгі аралығы қамтылды. 2011 жыл алынған себебі, аталған жылдың 17 мамыр күні Рахымжан Махатов өзін-өзі Ақтөбе қаласының ҰҚК ғимаратының ішінде жарып, мерт болған еді. Сол кезеңнен бастап, Қазақстандағы террористік акт бастау кезеңі ретінде қарастырсақ болады.

1-кесте

№	Орын	Сайт атауы	Қазір сайтта	Хосттар	Сайтқа кірушілер	Қаралымдар
1	1	Tengrinews.kz	232	1 182 448	2 940 216	3 397 094
2	4	МИА Казинформ	244	490 472	751 494	2 207 101
3	20	Baq.kz	64	202 889	209 661	698 306
4	35	Абай.kz	14	5 896	5 779	11 317
5	52	rus.azattyq.org	9	2548	4512	7080

Талдау бастамас бұрын, бізге керек деген негізгі мәселелерді таңдадық. Олар: қатарына тарту жолдары, радикалдардың құндылықтары, радикалданудың себептері, әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері (жасы, жынысы, білімі, мінездемелері) және таралу географиясы. Осы көрсеткіштер бойынша таблица құрылып, керек деген ақпараттар осы таблицаға енгізіліп отырды.

Жалпы 2011-2018 жылдар аралығында зерттеу барысында радикализм, терроризм және экстремизм тақырыбына арналған біз қараған сайттарда 6705 мақала шықты. Радикализм тақырыбында 2011-2018 жыл аралығында ең көп мақала шығарған Казинформ, бұл сайт 2262

мақаласын дәл осы проблемаға арнаған, ең аз бұл бағытта жазған Абай.kz сайты – 88 мақала (2-кесте).

Негізінен мәселе өршіген сайын, мақала саны да көбейіп отырған. Террористік актілер орын алған жылдары тіптен мақала күнде шыққан. Бірақ халық тарапынан бұл мәселеге қызығушылық төмендеген сайын, мақалалар да азая бастаған. Жалпы мақалалар санының шыңы 2016 жылға сай келді. 2016 жылы Алматы қаласында орын алған террористік акт ақпараттық кеңістікті де жарды. 2016 жылдың шілде айында ғана әр сайт бұл мәселеге шамамен 10 мақала жазды.

2-кесте

№	Сайт атауы	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Жалпы саны
1	Tengrinews.kz	269	159	143	166	278	406	195	32	1648
2	МИА Казинформ	169	215	177	240	363	738	303	57	2262
3	Baq.kz	12	12	21	9	18	268	92	27	459
4	Абай.kz	19	6	5	4	9	22	16	7	88
5	rus.azattyq.org	167	165	184	159	322	484	549	220	2250
6	Жалпы саны	636	557	530	578	990	1918	1155	343	6705

Журналистер негізінен радикал, террорист және экстремист секілді түсініктер арасында айырмашылық қоймайтындықтан, біз радикал, террорист және экстремист секілді анықтамаларды зерттеу аясында синонимдік терминдер ретінде теңестіріп, пайдалануды ұйғардық.

1. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сипатталған радикалдар қатарына тарту жолдары

Радикалдар өз санын көбейту үшін әртүрлі әдістер пайдаланады. Интернет және әлеуметтік желі секілді коммуникация түрлері олардың жұмысын жеңілдеткендей. Себебі, көптеген радикалдар сол интернет арқылы ақпарат таратып, өз жақтаушыларын да сол жерден табады. Эксперттердің пікірінше, радикалдың құрығына діни сауаты жоқ, әлеуметтік жағдайы төмен, моральді-психологиялық мәселелерге душар болған адамдар ж.т.б. жағдайларға ұшыраған адамдар түсуі мүмкін.

Жалпы 2011 жылмен 2018 жыл аралығындағы сарапталған сайттарда, радикалдардың негізгі қатарына тартудың негізгі төрт жолы көбінесе айтылады: 1) Интернет және әлеуметтік желілер (электронды пошта, радикалдардың әрекетін баяндайтын бейнероликтер, сайттар, Twitter, Facebook, В Контакте, Telegram, WhatsApp) 2) Дәріптеу орындары (жалға алған пәтерлер, мешіт маңында уағыз айту мақсатында ашылған кафелер және дөнер сату нүктелері) 3) Шет елде теологиялық білім алуға кеткен жерлестер (Түркия, Мысыр, Араб елдері) 4) Визуалды ақпарат түрлері (үнпарақ, CD-дисктер, діни кітаптар, журналдар, флэш-карта).

Бұл радикалдар қатарына тартудың көбінесе кездесетін жолдары болды, бірақ арасында назарды аудартатын кейбір эксперттердің де дара пікірі бар. Мысалы, Azattyk.org сайтында шыққан мақала: «Бұл үшін уағызшылар арнайы технологияларды пайдаланады. Олар бұрыңғыдай мектептің және мешіттің алдында қарауылдамайды. Оның орнына олар қалалық

аудандардағы жасөспірімдер топтарын анықтайды. Олар жасөспірімдер арасындағы ең белсенді және беделді баланы таңдап, қайда баратынын және не істейтінін біледі. Осылайша олар бірте-бірте оған жақындайды. Содан кейін олар өздері ұстанатын ұстанымдардың артықшылықтары туралы әңгімелер жүргізеді, жасөспірімдер үшін қызықты тақырыптар бойынша әңгімелер көтереді және оларды өз қатарына шығарады. Осы топтардың көзқарасын бойына сіңірген жасөспірім оларды айналасындағы басқа жасөспірімдерге оңай таратады. Айта кету керек, сонымен қатар түрлі бейнебаяндар мен кітаптар бар» (Почему молодеют ряды осужденных «экстремистов»? Радио Азаттык март 03, 2015) Сонымен қатар, бұл да Azattyk.org сайтында шыққан саясаттанушы Талғат Мамырайымов пікірі: – Бұл әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асатынына күмәнданамын, онда ислам мемлекеттерінің террористік ұйымдарының әлеуетті жұмысшылары жұмысқа қабылданады. Неліктен жұмысшылар деп отырмын, себебі лаңкестік – ең алдымен мамандар үшін жақсы жұмыс. Әлеуметтік желілер арқылы бейтаныс адамдарды қатарына тарту екіталай. Бұл нонсенс. Бұл бос әңгімелер. Бұл тек қана бетпе-бет мүмкін бола алады, – дейді Азаттыққа Талғат Мамырайымов («Девушки» в соцсетях зовут... к «джихаду» Радио Азаттык, Октябрь 27, 2014).

Радикалдардың өз қатарына қосу әдістері бұлармен шектелмейді әрине, бірақ бұл әдістер зерттеу барысында эксперттер мен журналистер арасында кеңінен айтылды. Бұл әдістерді білу, қатарына тарту жолдарының алдын алуға болады деген сөз. Жалпы талдап қарасақ, негізінен радикалдардың қатарына қосу ақпарат беруге сайып келеді. Олардың ақпаратына тойтарыс беру үшін, діни мәдениет қалыптастыру керек. Бұл тойтарыс берудің бірінші шебі ғана бола алады, өйткені радикалдар қатарына тек діни

сауаты төмен азаматтар емес, сонымен қатар жоғары білімі бар және ауқатты да азаматтар кіріп кетіп жатады. Бұл әрине радикалданудың себептерімен байланысты, оны біз келесі бөлімдерде қарастырамыз.

2. Радикалдардың құндылықтары

Құндылықтар дегеніміз – адамның ұмтылуға тиіс мақсаттары туралы жалпы қабылданған ұстанымдар (Н. Смелзер, 1998). Әр қоғамның қалыптасқан ұстанымдары, ережелері, құндылықтары және соның бәрін біріктіретін мәдениеті болады. Құндылықтар әр қоғамда әртүрлі болады, бірақ барлық дамыған және өркениетті қоғамға тән құндылық ретінде ол адам өмірі, денсаулығы, отбасы секілді құндылықтарды атауға болады, сонымен қатар белгілі бір қоғамның тарихи қалыптасуына орай, тек өзіне тән ұстанымдары болады. Қазақ қоғамы ежелден көшпелі халық болды, соның нәтижесінде өзіндік мәдениеті қалыптасты. Қазақ даласына ислам діні келгенімен, кейбір мәдениетке сіңіп кеткен элементтер ислам дінімен ұштасып кетіп, дін оларды ығыстырмады, керісінше, екі мәдениет элементі ұштасып, бірге өмір сүрді. Бірақ радикалдар керісінше ұлттық мәдениетпен дінді қарама-қарсы қойып, ұлттық мәдениетте қалыптасқан кейбір қазақи дәстүрлерді жанадан енген элемент ретінде қарастырып, ислам дініне қарсы деп жатады. Мысалы, беташар қазақ мәдениетінде исламға дейін пайда болған дәстүрлердің бірі деп есептейді Гео-саяси институт директоры Асылбек Избаиров. Оның пікірінше, келіннің бетін ашу, отбасыға қабылдаудың белгісі – ол дегеніміз тікелей мұсылман мәдениетінен шыққанын көреміз (А. Избаиров, 2017).

Зерттеу барысында тенгри, казинформ, ВАQ.KZ секілді сайттарда радикалдардың құндылықтарын сипаттайтын мәліметтер таппадық, олар көбінесе Абай.кз және Азаттық.орг сайттарынан алынды. Жалпы Абай.кз және Азаттық.орг сайттарына шыққан мақалаларды сараптай келе, радикалдар ұлттық мәдениетке, дәстүрлерге қарсы екенін көруге болады. Негізінен радикалдар қарсы болатын екі бағыттағы құндылықтарды атап кетуге болады: рухани және саяси. Радикалдар рухани құндылықтарға қарсы (діни жораларға, ас беруге, 7 күн және 40 күн өткізуге, құлпытас қоюға (кейде қойылған тастарды бұзған), зиратта Құран оқуға, 7 атаны білуге, Яссауи, Арыстан баба және Бекет ата секілді қасиетті жерлерге табынуға, ұлттық музыка тыңдауға, келіннің үлкендерге сәлем беруіне). Егер саяси құндылықтарын айтсақ, ра-

дикалдар зайырлы мемлекетті жойып, шариат заңына сүйенген теократиялық мемлекет құрығысы келеді. Сонымен қатар, олар қоғамдағы теңдік жүйесін бұзып, әйелдердің қоғамдық және еңбек жұмыстарына айналысуға тыйым салады. Мемлекетті мойындамай, заңдарға бағынбайды, себебі оны жасап шығарған кәпірлер деп есептейді.

Радикалдар өз қауымдастығының ішінде ерекше топ болып өмір сүреді. Мемлекеттің ішіндегі белгілі бір әлеуметтік топ ретінде. Мұнда ер азаматтар әйелдерден жоғары, олардың құқықтары ескерілмейді. Әйел адамдарға күштеп бетін бүркетіп, басқа ер азаматтарға көрсетпейді, өзге ер азаматтар үйге келсе, өзі қонақтарды күтеді. Топ ішінде егер күйеуі террористік акт жасап көз жұмса, әйелі қауымдастықтан аластатылмайды, оны топ ішінде жаңа «Уәли» таңдалып, ол әйел соның айтқанымен өмір сүреді. Уәли болып тек қауымдастық ішінен ғана тағайындалады, егер әйелдің туыскандары намаз оқымаса немесе осы қауымдастықтың мүшесі болмаса, онда ол уәли болуға құқығы жоқ. Қауымдастық ішінде олар бір-бірін «ахи», «брат» және «сестра» деп атайды және тек олай деп тек қауымдастықтың мүшелеріне ғана айтады екен (Ж. Журсин, 2012).

Қауымдастық мүшелері ай сайын 3000 мың теңге жинап, оны қауымдастықтың ішінде жағдайы нашарларға беріледі екен. Қауымдастық тек намаз оқитындарды және олардың көзқарастарын дұрыс деп есептейтіндерді ғана қабылдап, өзгелерді кәпір деп есептейді.

Бұл мәліметтер жоғарыда аталған азаттық.орг және Абай.кз сайттарында жазылған мақалалардан сарапталынып, жүйелендірілді. Байқап отырғанымыздай, радикалдар қоғамның негізгі құндылықтарына қайшы құндылықтар дәріптеп, мәдениеттің ішінде субмәдениет ретінде қалыптасып отырғанын көруге болады. Себебі олар негізгі мәдениетке контрмәдениет ретінде шығып отыр және де әзірше локалды құбылыс болып отыр. Дегенімен, өте қауіпті, өйткені олар өздерінің құқықтары үшін күреске дайын және де барлық қолдан келетін әдістерді пайдаланбақ. Оларға қарсыласудың негізгі қару ретінде дәл осы БАҚ, интернет, әлеуметтік желіні пайдалана отыра, идеологиялық қарсылықты ұйымдастыру керек. Сол кезде ғана бұл қоғам дертінің таралуын тоқтатуға болады. Сонымен қатар, қоғамның бір әлеуметтік тобы ретінде мойындап, оларды зерттеу керек.

3. Радикалданудың себептері

Қоғамның радикалдану себептері жайлы пікір әралуан, дегенімен БАҚ-та басымдыққа ие бо-

лып отырған пікір, ол халықтың экономикалық-әлеуметтік жағдайы. Жалпы пікірлер желісін 3 негізгі бағытқа бөлуге болады:

Экономикалық-әлеуметтік себептер.

Саяси себептер.

Рухани себептер.

Экономикалық-әлеуметтік себептер ретінде әлеуметтік үміттердің жоғары деңгейі, жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік, аймақтардың тең дамымауы, таныстық арқылы жұмысқа тарту, төмен қаржылық білім, әлеуметтік әділетсіздік, өмір деңгейінің күрт түсуі, баспана қолжетімсіздігі, дәстүрлі ислам қоғамының модернизациясы және қоғамдағы тез өзгерістер, әлеуметтік маргинализация деп көрсетілді.

Саяси себептер ретінде геосаяси аспект, жаһандану үрдісі, саяси құқықтардың жоқтығы, жемқорлық, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі жоқ, дискриминация, сөз бостандығы, идеологиялық вакуум, биліктің радикализм секілді проблеманың бар екенін мойындамауы, заңды оппозицияны жойылуының нәтижесінде олардың орнын радикалдардың алуы, мемлекеттік басқару жүйесі және саяси институттардың деформациясы және саяси элитаның мемлекеттік басымдықтарды рухани емес, материалды құндылықтарға бет бұруы деген пікірлер көп кездесті.

Рухани себептер ретінде діни сауатсыздық, құндылықтар дағдарысы және қалауларының ауысуы, рухани мәселелер, білім сапасының төмендеуі және интернеттегі қолжетімді порнография адамның рухани азғыруына әкеледі деген негізгі көрсеткіштерді алдық.

Әрине, тек бір көрсеткіш қоғамның радикалдануына әкеледі деген сөз емес, себебі кейбір пікірлер осы үш себепті біріктіріп те айтты. Қазіргі таңда тек бір көрсеткіш радикалданудың себебі болмайтындығын айқындап отыр. Бірақ террористік актіге барған радикалдардың өмірбаянына қарасақ ішінде тек көбіне білімі төмен, діни сауатын интернеттен ашқан, толық емес отбасынан шыққан және мектеп кезінде ешқандай жетістіктермен көзге түспеген балаларды көріп жатамыз. Радикалдардың мінездемелерінде барлығы қарапайым, дінге келмегенге дейін тыныш, қой аузынан шөп алмас жігіт ретінде сипатталады. Сондықтан радикалды жолға түсудің себептері әр адамға индивидуалды болатынын дәлелдейді. Бәріне жаппай бір себепті келтіруге болмайды. Байқағанымыздай, әр террористің өзіндік ерекше тарихы бар.

4. Радикалдардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары (жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, мінездемелері)

Жалпы Қазақстанда ұсталған радикалдардың жасы әртүрлі, қалған көрсеткіштері (әлеуметтік жағдайы, білімі, мінездемелері) ұқсас десек болады. Негізінен ұсталған радикалдардың басым бөлігі ер азаматтар, тек бірнеше әйел бар. Негізінен, әйел адамдар 2011-2015 жылдары аралығында зерттелген сайттар мақалаларында болмады, тек 2015 жылдан кейін, олар жайлы ескертіле бастады. Бұл мүмкін әйелдердің радикалдануына себепші болған радикал күйеулерінің өлімімен байланыстыруға болады. Себебі, өзін-өзі жарып жіберген, Сирияға кетіп қалып қайтпай қалған немесе заңға қайшы әрекеттері үшін ер азаматтары ұсталып, жалғыз қалған әйелдер, бірақ радикалды идеядан бас тартпай, кейбіреулері кек алу үшін әрекеттер жасаған және кейбіреулері Сирияға кетуді насихаттаған болып шықты.

Адамның жас кезеңін 4 негізгі кезеңге бөлуге болады: 17-21 жас (жасөспірім), 21-35 жас (есейген шақ), 35-60 жас (кемел жас), 60-75 жас (егде жас) (Малая медицинская энциклопедия, 1991). Радикалдану дертіне көбіне 21-35 жас аралығындағы азаматтар шалдығады екен (3-кесте).

3-кесте

№	17-21 жас	21-35 жас	35-60 жас	60-75
1	15%	66%	17%	1%

Радикалдарға байланысты БАҚ-та берілген туысқандар сұхбатын оқысақ, олардың арасында ұқсастық байқауға болады. Радикалдар мінезі жұмсақ, ешкімге зұлымдық жасауға қауһары жоқ адамдар ретінде сипатталады. Сонымен қатар, көбінде тұрақты жұмыс болмаған, арнайы діни білімі жоқ, отбасы бар, отбасында бірнеше бала бар. Радикалдану механизмі бір, бірінші дінге келеді, содан кейін радикалды идеялар айтып, отбасынан алшақтай бастайды. Егер де ата-анасы намаз оқымаса, оларды кәпір деп айыптап, араласпайды, жиі дін тақырыбында сөйлеп, ұлттық дәстүрлерге қарсы шығады. Жалпы көптеген радикалдар үй ішін шетелге жұмысқа шақырды деп алдаған. Нәтижесінде Сирияға өтіп кеткен, кейбіреулері өздері өтсе, кейбіреулері бала-шағасын алып өткен.

3-кестеде да байқағанымыздай, 21-35 жас аралығындағы жастар радикалды идеяға ұрыншақ келеді. Жұмысқа қабілетті жастардың радикалдануы мемлекет үшін үлкен проблема. Себебі ретінде жұмыссыздық мәселесін айтып кетуге болады, бірақ бұл негізгі себеп болып табылмайды. Радикалданудың себебі көп, негізгі себептерінің бірі ретінде білім сапасы десек болады, байқағанымыздай, радикалды жолға түскен жастардың арасында білімді азаматтар саны өте төмен. Террористік актіге барғандар арасында жоғары білімді азаматтар жоқ. Қазіргі таңда радикалды жолға түсу тек экономикалық жағдаймен байланыстырмайтынын айтады, бірақ нақты террористік актіге барып жатқан ол біздің білімсіз жастарымыз. Қазіргі таңда радикалдардың өздерін бөлу керек секілді, себебі радикализм жолына білімсіздер немесе жағдайы төмен азаматтар ғана емес, сонымен қатар білімі жоғары және материалдық жағдайы жоғары адамдар да кіруде деп айтылуда, бірақ ескеретін жәйт бар. Білімі жоғары және материалдық жағдайы бар азаматтар саяси мақсатты қудалап, саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін террористік топты қаржыландыруы мүмкін, бірақ олар өздерін жарып, террористік акт жасауға бармайды. Сондықтан радикалдардың өздері екіге

бөлінеді: террористік актіге баратын және оны қаржыландыратын радикалдар.

5) Радикалдардың таралу географиясы

Радикалдардың таралу аймағын анықтау, зерттеу үшін маңызды болды, себебі, радикалдардың өршіген территориясын анықтау, сол аймақты зерттеп, қандай мәселелер қоғамның радикалдануына әкелгенін анықтауға болады. Зерттеу көрсеткендей, біздің мемлекетте тек кейбір аймақтар радикалдануға шалдыққан. Бұқаралық ақпарат құралдарын талдау кезеңінде, Батыс Қазақстан облысы жиірек аталды (4-кесте). Соның ішінде өзекті мәселе өршіп тұрған қалалардың бірі Ақтөбе болды.

Бүгінгі таңда, республиканың әкімшілік-аумақтық құрылымы жүйесіне 14 облыс, 2 республикалық маңызы бар қала, 175 әкімшілік аудан, 87 қала, 35 кент және 6 982 ауылдық елді мекен кіреді (Географиялық орны, табиғи-климаттық жағдайы). БАҚ талдау кезеңінде біз кесте жасап, оған тек мақала аясында ескертілген қала, облыс немесе облыстың аясындағы кішігірім қала, ауыл, аудан орталықтарын енгіздік. Кесте ауқымды болып кетпес үшін, аз рет аталған кішігірім ауыл, қалаларды ірі облыстарға біріктірдік. Сондықтан негізгі бөлініс облыстарға және бірнеше рет аталған ірі қалалар қағидасы ретінде бөлінді.

4-кесте

№	Сайт атауы	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Жалпы
1	Батыс Қазақстан облысы	8	12	11	5	6	12	7	0	61
2	Ақтөбе	8	8	1	1	5	48	4	1	76
3	Атырау	14	21	18	1	8	2	4	0	68
4	Орал	0	8	1	1	6	0	1	1	18
5	Алматы облысы	3	6	0	1	0	6	3	0	19
6	Алматы	2	5	1	4	2	12	5	1	32
7	Астана	3	0	4	2	10	6	4	0	29
8	Қарағанды облысы	5	1	7	3	2	17	4	1	34
9	Қарағанды	3	0	2	1	0	1	5	4	16
10	Оңтүстік Қазақстан облысы	9	3	0	5	3	4	7	7	38
11	Шығыс Қазақстан облысы	1	0	1	1	6	1	0	0	10
12	Солтүстік Қазақстан облысы	0	1	3	11	5	3	3	2	38

Жалпы егер де 2011 жылы Батыс Қазақстан аумақтары радикалдану көрсеткіші бойынша көшбасын бастап келе жатса, 2013 жылдан бастап, Қарағанды және Қарағанды облыстарында жағдай ушыға бастайды. Ол жақтағы кейбір ауылдар толығымен радикалдана бастаған. Мысалы, Қарағанды облысында орналасқан Гүлшат поселкесі. Сонымен қатар, Жезқазған, Сәтбаев, Теміртау қалаларында да жағдай ұшыққан. Әсіресе 2016 жылы, газет беттерінде осы қалалар радикалдар мекені ретінде жиі атанған. Бұл көбіне сол аймақтардың жұмыссыздық мәселесімен байланыстырады. 2015 жылға қарай, Шығыс Қазақстан облыстарында да радикалдану мәселесі өткір тұрды. Зыряновск және Аягөз қалаларында радикалдар өте көп ұсталып, тұрақты және тыныш аймақтардың бірінен, қауіпті аймақтардың біріне айналды. Аягөз Қазақстанның моноқалаларының бірі, белсенді әрі әлі де салынып жатқан қала дегенімен, ол жақтың да жастары жұмыс іздеп Алматы қаласына келеді. Жұмыссыздық мәселесі де осы моноқалаларда да өткір тұр. Егер Республикалық маңызы бар Алматы және Астана қалаларын айтсақ, бұл қаланың байырғы тұрғындарының арасындағы радикалдар емес, көбіне өзге аймақтан келген радикалдар дәл осы қалаларда пана тауып, өзіне жақтастар іздейді. Себебі бұл қалаларда жұмыс іздеп, арман қуып, бірақ жұмыс таппай, үміті үзілген жастар көп. Радикалдарға да керегі осындай жастар.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бірнеше тұжырымдамалар жасауға болады:

Біріншіден, журналистер радикализм, терроризм және экстремизм секілді түсініктер арасында ешқандай айырмашылық қойып қолданбайды. Журналистер үшін барлығы бірдей.

Екіншіден, БАҚ радикалдарды тек негативті тұрғыдан немесе жалпы ақпарат берумен тыйылады. Тек «Азаттық» сайтының позициясы басқа болды, бұл сайт адам құқықтары, сөз бостандығы, дін бостандығы секілді демократиялық құндылықтарға сүйене отыра радикалдарды бірінші кезекте адам ретінде көргісі келді.

Үшіншіден, орыс тілді және қазақ тілді сайттарда жаңалық жеткізу стилі ұқсас, дегенімен BAQ.KZ сайтында радикализм тақырыбына арналған жиындар, конференциялар секілді ақпарат көп.

БАҚ өкінішке орай радикализм мәселесін терең зерттемейді. Күнделікті болып жатқан оқиғаны баяндаумен шектеледі. БАҚ радикалдың тек негативті образын қалыптастырады, мәселені терең қарастырмайды, журналистік тергеулер жоқтың қасы. Тек Азаттық сайты радикалдардың тұрғылықты жерлеріне барып, сұхбат алып, радикалданудың себептерін білуге тырысқан. Тенгри және Казинформ сайттары алғашқы кезеңде тек Қазақстан ішінде болып жатқан террористік актілерді немесе ұсталған радикалдарды баяндады, уақыт өте келе халықаралық терроризм мәселелерін қозғай бастады. Абай.кз сайты радикализм мәселесіне көптеген мақалаларын арнаған, бірақ журналистік тергеулер жоқ. Көбіне эксперттік пікірлерді бір-бірінен көшіріп жазады.

БАҚ мемлекеттің негізгі идеологиялық қаруларының бірі болып есептеледі. Сондықтан радикализммен күресуде маңызды орын алады.

Әдебиеттер

- Baltar, Fabiola; Brunet, Ignasi. «Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook» // https://www.researchgate.net/publication/216554965_The_use_of_Facebook_in_social_research_The_virtual_snowball_method_applied_to_the_study_of_immigrant_entrepreneurs_in_Spain/download
- Bethlehem, J.; Biffignandi, S. (2012). Handbook of Web Surveys. Wiley Handbooks in Survey Methodology. New Jersey: John Wiley & Sons, p. 567.
- Dillman, D.A. (2006). Mail and Internet Surveys: The Tailored Design Method (2nd ed.). New Jersey: John Wiley & Sons. // <http://garfield.library.upenn.edu/classics1990/A1990CW18500001.pdf>
- Giddens, Anthony (2001) Sociology. Cambridge: Polity Press, p.256.
- Goodman, L.A. (1961). «Snowball sampling». Annals of Mathematical Statistics. 32 (1): 148–170 // https://projecteuclid.org/download/pdf_1/euclid.aoms/1177705148
- Graber D. (1993). Mass Media and American Politics. N.Y: CQ Press, p. 85.
- Groves, R.M.; Fowler, F. J.; Couper, M.P.; Lepkowski, J.M.; Singer, E.; Tourangeau, R. (2009). Survey Methodology. New Jersey: John Wiley & Sons, p. 156.
- «How to Use Online Tools for Customer Surveys» // <https://www.inc.com/guides/2010/07/how-to-use-online-tools-for-customer-surveys.html>
- SurveyMonkey «How it works» // https://www.surveymonkey.com/mp/take-a-tour/?ut_source=header

Vehovar, V.; Lozar Manfreda, K. (2008). «Overview: Online Surveys». In Fielding, N.; Lee, R. M.; Blank, G. The SAGE Handbook of Online Research Methods. London: SAGE. pp. 177–194.

Асылбек Избаиров. Традиции казахского народа глубоко переплетены с предписаниями ислама // <https://www.zakon.kz/4871383-asylbek-izbairov-traditsii-kazahskogo.html>

Возраст // Малая медицинская энциклопедия. – М.: Медицинская энциклопедия. 1991–96 гг // https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_medicine/6653/

Географиялық орны, табиғи-климаттық жағдайы // <http://www.parlam.kz/Information.aspx/kazakhstan>

Исповедь вдовы первого казахского смертника // https://rus.azattyq.org/a/terakt_makhatov_knb_aktobe_/24487443.html

Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. // https://scepsis.net/library/id_580.html

References

Baltar, Fabiola; Brunet, Ignasi. «Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook» // https://www.researchgate.net/publication/216554965_The_use_of_Facebook_in_social_research_The_virtual_snowball_method_applied_to_the_study_of_immigrant_entrepreneurs_in_Spain/download

Bethlehem, J.; Biffignandi, S. (2012). Handbook of Web Surveys. Wiley Handbooks in Survey Methodology. New Jersey: John Wiley & Sons, p. 567.

Dillman, D.A. (2006). Mail and Internet Surveys: The Tailored Design Method (2nd ed.). New Jersey: John Wiley & Sons. // <http://garfield.library.upenn.edu/classics1990/A1990CW18500001.pdf>

Giddens, Anthony (2001) Sociology. Cambridge: Polity Press, p.256.

Goodman, L.A. (1961). «Snowball sampling». Annals of Mathematical Statistics. 32 (1): 148–170 // https://projecteuclid.org/download/pdf_1/euclid.aoms/1177705148

Gräber D. (1993). Mass Media and American Politics. N.Y: CQ Press, p. 85.

Groves, R.M.; Fowler, F. J.; Couper, M.P.; Lepkowski, J.M.; Singer, E.; Tourangeau, R. (2009). Survey Methodology. New Jersey: John Wiley & Sons, p. 156.

«How to Use Online Tools for Customer Surveys» // <https://www.inc.com/guides/2010/07/how-to-use-online-tools-for-customer-surveys.html>

SurveyMonkey «How it works» // https://www.surveymonkey.com/mp/take-a-tour/?ut_source=header

Vehovar, V.; Lozar Manfreda, K. (2008). «Overview: Online Surveys». In Fielding, N.; Lee, R. M.; Blank, G. The SAGE Handbook of Online Research Methods. London: SAGE. pp. 177–194.

Асылбек Избаиров: Традиции казахского народа глубоко переплетены с предписаниями ислама // <https://www.zakon.kz/4871383-asylbek-izbairov-traditsii-kazahskogo.html>

Возраст // Малая медицинская энциклопедия. – М.: Медицинская энциклопедия. 1991–96 гг // https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_medicine/6653/

Географиялық орны, табиғи-климаттық жағдайы // <http://www.parlam.kz/Information.aspx/kazakhstan>

Исповедь вдовы первого казахского смертника // https://rus.azattyq.org/a/terakt_makhatov_knb_aktobe_/24487443.html

Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. // https://scepsis.net/library/id_580.html

Ысқақ О.Е.¹, Қадыржанов Р.Қ.²

¹2-курс магистранты, e-mail: oralbek.y@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы

ҚР БҒМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты» РМҚК,
Қазақстан, Алматы қ.

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЭТНОСТАРДЫҢ
ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫНДАҒЫ АУМАҚТЫҚ МЕЖЕЛЕУДІҢ РӨЛІ
(толық жөндеуден өткен нұсқа)**

Мақалада тарихта әйгілі болғандай 1924 жылы Орта Азия Республикаларын шекаралық межелеу саясаты уақытша үкіметі таратылғаннан жүзеге асырыла бастады. Бұл аталмыш өзгеріске толы саясат Қазақстанға өз әсерін тигізді. Осы үрдістің нәтижесінде қазіргі Қазақстан территориясының этникалық құрамы өзгеріске ұшырап, жер көлемі нақтыланды. Қазіргі таңда осы саясаттың салдарынан Қазақстан Республикасы көп ұлтты мемлекет болып табылады. Осы жұмысты межелеу саясатының Қазақстанның этникалық құрамына тигізген әсерін ғылыми тұрғыдан зерттеуді мақсат еттік. Ғылыми жұмысты зерттеу барысында Ресей сондай-ақ, Өзбекстан және өз еліміздегі мұрағаттардағы материалдарды пайдалана отырып 1924 жылғы межелеу саясатының басты оқиғаларын және оның неден басталғандығы және бүгінгі таңда сол саясаттың арқасында қандай жағдайға жеткеніміз жайында айтылады. Автор өз ойын жақсы қорыта білген, мақаланы жазу барысында Отандық тарихнамадағы соңғы онжылдық көлемінде жазылған проблематикалық еңбектер тізімін бере алған. Бұл мәселе бұрын қарастырылып кең ауқымды түрде ғылым тарапынан зерттелмегеніне байланысты осы тақырыпқа арнайы шет елдік әдебиеттер жазылмаған. Өйткені архивтік құжаттар тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қолжетімді болды. Мақалада халық санағына байланысты және жергілікті ұлттың үлес салмағының өзгеруі секілді жәйттер айтылады. 90-жылдары саясаттану ғылымы тарих факультетінің құрамында болғандықтан, аталмыш мәселемен тарихшылардың көп айналысқаны байқалады. Соған орай тәуелсіздік алған жылдарындағы тарихшылардың саяси көзқараста жазған еңбектері көбірек пайдаланылды.

Түйін сөздер: межелеу, Орта Азия, саяси араласу, саяси фактор.

Yskak O.E.¹, Kadyrzhanov R.K.²

¹2-year master's student, e-mail: oralbek.y@mail.ru

²doctor of philosophy

Institute of philosophy, political science and religious studies,
Kazakhstan, Almaty

**The role of determining the borders
in Kazakhstan ethnic integration
(fully revised version)**

This article describes the history of the borders of Central Asia in 1924, whose history became popular and began after the dissolution of the interim government. This policy has influenced Kazakhstan. As a result of this policy, the ethnic composition of the territory of Kazakhstan was changed, and the size of the modern territories was determined. Currently, the Republic of Kazakhstan is a multinational state thanks to this policy. The purpose of the article is to study the influence of the formal border security policy on the ethnic composition of Kazakhstan. In the study of research works used archival materials of Russia, Uzbekistan and our country. The main events of the identification of the boundaries of 1924 related to cultural integration and its origin are determined. It also speaks of intellectuals and leaders of

free people who were active in border. This topic has not previously been widely studied by science, and foreign literature on this topic has not been written. Because archival documents were available only after independence. The article discusses issues of census and changes in the proportion of the local population. Since the 1990s, political science has been part of the history department; over the years of independence, historians have begun to use their political views more closely.

Key words: definition of borders, Central Asia, political intervention, political factors.

Ыскак О.Е.¹, Қадыржанов Р.К.²

¹магистрант 2 курса, e-mail: oralbek.y@mail.ru

²доктор философских наук

РГКП «Институт философии, политологии и религиоведения»,
Казахстан, г. Алматы

Роль определения границ в казахстанской этнической интеграции (полностью переработанная версия)

В данной статье описывается определение границ Средней Азии 1924 года, история которой началась после роспуска Временного правительства и до сих пор является популярной для изучения. Это та политика, которая оказала важное влияние на социально-демографическую ситуацию в Казахстане. В результате этого процесса этнический состав территории современного Казахстана был изменен, и был определен размер современной площади Республики. В настоящее время Республика Казахстан является многонациональным государством во многом благодаря этой политике. Целью статьи является изучение влияния формальной политики безопасности границ на этнический состав Казахстана. При изучении научно-исследовательских работ использовались архивные материалы России, Узбекистана и Казахстана. Нами определяются основные события идентификации границ 1924 года, связанные с культурной интеграцией и ее происхождением. Автор старается разобраться в истории собственного народа, при написании статьи он перечислил список проблемных тем, написанных в последнее десятилетие в отечественной историографии по данной проблематике. Делается вывод, что эта тема ранее широко не изучалась политической наукой, и отсутствуют ее упоминания в зарубежной литературе. Причина неизученности данной проблематики, на взгляд автора, состоит в том, что архивные документы стали доступны только после обретения независимости. В статье рассматриваются вопросы переписи населения и изменения доли местного населения (в какие годы указать). С 1990-х годов прошлого века политическая наука была частью единой исторической науки и специалисты этой области вели общую методологическую работу, используя компаративистический метод (историко-сравнительный) анализа. По этому поводу архивными материалами данной проблематики занимались отечественные историки, которых автор статьи отметил уже в своей работе.

Ключевые слова: определение границ, Центральная Азия, политическое вмешательство, политические факторы.

Кіріспе

Зерттелу жұмысының алға қойып отырған мақсаты: өткен ғасырымыздағы шекаралық межелеудің қазіргі Қазақстанның мәдени интеграциясына тигізген әсеріне ғылыми талдау жасау.

Ол өз алдына аталмыш мақсат мынадай **міндеттерді** жүктейді:

- Отандық тарихнамадағы дәйектерді сілтеме түрінде қолдану;
- Кеңес дәуіріндегі зерттеу жұмыстарын назарда ұстау;
- Қазақстанда тұрып жатқан ұлттар мен ұлыстардың кешегісін бүгінмен сабақтастыру үшін тарихты негізге алу; және т.б.

Зерттеу шеберханасы әдіснамалық методологиясы: мақаланы жазу барысында

методологияның компаративистика, кросс-темпоралды, анализдеу, синтездеу түрлері қолданылды.

Мәселенің бүгінгі күнмен байланыстылығы: ресми шекараның бекітілуі келешек Қазақстан республикасының ұлттық территориясын айғақтап беруге көмектесті.

Жасалынған гипотеза (тұжырымдама): Қазақстанға өткен ғасырда көшіп келіп, өмір сүріп жатқан көптеген ұлттар мен ұлыстардың жергілікті әрі байырғы қазақ сынды халықпен бір арнада мәдени интеграциялануы үшін тарихи интерпретацияға тікелей байланысты шекаралық белгіленудің маңызы үлкен болғандығы расталды. Яғни, барлығын ортақ тағдыр мен орнықты тұрып жатқан алып территория ғана біріктіре алды.

Дерек көздері: КОКП құжаттары, КСРО зерттеу институты материалдары, Отандық зерттеушілердің еңбектері.

Талқылау

Қазіргі таңда ұлттық бірегейлік идеясының өміршендігін байқау үшін, оның бастапқы тамырын көне ғасырдан іздегеніміз дұрыс. Өткен ғасырда ұлтымыз өзінің саяси кеңістікте жалғыз екендігін сезіне алғандықтан, ортақ жау алдында бас қосып, біріге алды. Біріге алушылық өмірге қазақ зиялыларын алып келген болатын. Еліміздің XX ғасырдың 20-шы жылдары жерлерінің бір мемлекеттік құрылымның ішіне енуі, Қазақ АКСР-нің құрылуы және оның үлесіне тиген жерлердің құрамының сан алуандығы, Қазақстан және Орталық Азияда жүргізілген ұлттық-территориялық межелеу саясатының алғышарттары, барысы мен нәтижесі, солтүстіктегі біраз жерлердің Ресей Федерациясының құрамына өтіп кетуі секілді кейбір шешімін тапқан және таба алмаған мәселелер кеңінен қарастырылу жолында тұрғанды (Атабаев Қ. 2000: 34). Айтулы тақырыпқа көшпестен бұрын, өткен ғасырымыздағы халқымыздың жүріп өткен тарихи ізіне көз салғанымыз дұрыс.

Бұндай саяси өзгерістер келешекте Қазақстанда тұрып жатқан ұлттың этникалық құрамы жағынан өзгеруіне алып келуіне қолайлы табиғат жасады. Этностық табиғат құрылымы мен қызметі жағынан сан алуан, ол гендік немесе дәстүрлік табиғатпен етене жақын ұғым. Көпұлттылықтың мемлекетке берері де, етер әсері де біршама. Ендеше, мемлекетіміздің қазіргі жағдайы өткен ғасырдағы шекаралық межелеу мәселесінен бастау алатыны заман талабымен дәлелденген өмір шындығы десек қателеспеген болар едік. XX ғасыр өз кезегінде өзіне дейін қабылданған уақытша ережеге қарама-қайшы ұстанымдар әкелуімен, сол кезгі бір тұтас шекараны өзгеріске ұшыратумен тарихқа енді. Столыпін, Бутков комиссиялары тек Қазақстанның шекарасын ғана емес, сонымен бірге оның ұлттық құрамын да өзгеріске ұшыратты. Мәдени интеграциялануы жолында бас кезінде түрлі қиындықтардың болғаны сөзсіз (Богачев А.К. 2000: 89).

Түрлі этностық синтезделудің нәтижесінде қазіргі 130-ға тарта құшағында өмір сүретін көп ұлтты Қазақстан республикасы қалыптасқан болатын. Тарихи эволюцияның барысында бұл аталмыш жәйттер саяси тұрғыдан да еліміздің шалғай аймақтарына әсер етпей қоймады. Отан-

дық тарихнамада бұл мәселе оңтайлы зерттеліп, соңғы уақытта тарихшылар мен саясаткерлердің тарапынан жаңа көзқарастарға толығып, өз кезегінде компаративистикалық методология шеңберінде зерттеліп келуде.

Сонымен қатар Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекара мәселесі аса қиындықпен қарастырылмаған еді, өйткені іргелес Өзбекстанның Қазақстанға жақын облыстарында қазақтардың саны басым болатын. Оның үстіне Ташкент, Навои, Қарақалпақстан жерлерінде қазақтар жартысынан көп бөлігін құрап отырды. Ұлт зиялыларының қазақ жері үшін күресі, Өзбекстанда біраз қазақи жерлерінің қалып қоюы большевиктік тараптан талқыланбақ болды. Межелеу саясаты уақытша үкіметтің өз қызметін тоқтатқан кезінен бастап қолға алына бастаған еді.

Межелеу саясаты кезінде Тәжікстандағы, Түркіменстандағы шекара мәселесінің соңғы нүктесіне шолу түрінде өтті. Орталық Азия халықтарының қазіргі заман тарихында 1924-1925 жж. Большевиктер партиясы жүргізген ұлттық-аумақтық межелеу саясаты аса күрделі және даулы оқиға болып табылды. Халықтардың сауда-экономикалық байланыстарына, этникалық салт-дәстүрлерінің жақындылығына, рухани және діни ынтымақтастығына алдағы уақытта дамуына үлкен кедергі болды. Соған қарамастан, кеңестік Түркістан қалыптасқаннан бір мезгілде Орталық Азияны бірнеше тәуелсіз республикаларға бөлу мәселесі көтерілді. Бұл ұлттық-аумақтық межелеу көп ұлттық Түркістан қаласында Лениннің ұлттық саясатының практикасын іске асыру жолындағы маңызды қадам болады деп атап өтілді (Bargiela-Chiappinif 2009:98).

«Шынында, 1920 жылы В.И. Ленин, этникалық белгілері бойынша біртұтас мемлекет құру нұсқауларын қосып, мемлекеттілікті құру мәселесі бойынша Түркістан АКСР-нің басшыларының жоспарлары мен ұсыныстарын қарастыра отырып, Орталық Азияның байырғы халықтарының мемлекеттік автономия мәселесін қарастыру қажеттігін атап өтті. Кеңес өкіметі Қазақстан аумағында орнап, билігін жүргізген соң еліміздің шекаралық аймақтарына көздері түсе бастады, нәтижесінде Ресейдің аудандарынан әр түрлі ұлт өкілдерін қазақ жерлеріне көшіріле бастады», – деп Отандық тарихнамашыларымыз аталмыш тақырыпқа өз бағасын беру үстінде.

Оған дейін жоғарыда айтылған Бутков құрған дала комиссиясы қазақ жерін батыс

пен шығысқа бөлу керек деген тұжырымдама жасаған. Бірақ оның бұл ұсынысы көпшілік тарапынан еш қолдау таппай, жүзеге асырылмаған күйінде қалды. Мемлекеттілігіміздің қайнар көзі ретінде ұлттық территориямызды сол кезде Ахмет Байтұрсынов бекер қарастырмады.

Осы тұста үкімет басшылығы атынан В.И. Ленин және оның саяси әріптестері БОАК пен РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Түркістан істері жөніндегі комиссиясы мүшелерінің айтуымен Т. Рысқұловтың біртұтас Түркістан туралы ұсынысын қабылдамай тастағаны белгілі. 1920 жылғы 13 маусымда РК(б)П ОК-і «РК(б)П-ның Түркістандағы міндеттері туралы» шешімдерінің жобасына ол өз ескертпелерін жазды, ол жерде ол: *«Меніңше, комиссияның жобасы дұрыс, Т. Рысқұловтың жобасын қабылдамау керек...»*, – деп атап өтті. Өз ескертулерін В.И. Ленин мынадай сөйлемдермен тәмамдады: *«Өзбек, Қырғыз және Түркімен бөлімшелерімен Түркістанның картасын (этнографиялық және т.б.) жасау тапсырылсын. Осы 3 бөліктің қосу мен ажырату секілді заңдық күші бар шарттары егжей-тегжейлі анықталсын»* (Бекмаханов тағылымы 2004: 47 б). Бұл сөздерден ұлтжандылыққа айрықша қарсы бағытталған саяси сарын лебін байқай аламыз.

Шекаралық комиссия төрағасы кең-байтақ қазақ жерінің тұтастығын сақтау аса қауіпті деген ойда болуы да мүмкін. Саясаткерлердің екінші тобының пікірінше, көшпенділер кең жерді игере алмауы мүмкін деген ойда болғандықтан, отырықшыландыру мақсатында отырықшы елдердің үлес салмағын басым етті дейді. Қажетті саяси және экономикалық жағдайлардың қалыптасуына (Азамат соғысының аяқталуына, шартты түрде тұрақтылықтың орнығуына, ұлттық басшы кадрлардың даярлануына, өңірде халық шаруашылығының қалпына келе бастауына, аумақтың этникалық тұтастығын қалпына келтіру негізінде, Кеңес өкіметінің принциптері бойынша болса да, Орта Азия халықтарының өзінің ұлттық мемлекеттілігін құру қажеттігін сезінуіне) қарай Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік межелеу жөніндегі күрделі жұмысқа тікелей кірісу мүмкіндігі туындады.

Әсіресе, неміс, украин, орыс, татар, кәріс, белорусь, қырым татарлары, чуваш, малдован, латыш, вайнах ұлттары қоныстана бастады. Әсіресе, үлкен жылдамдықпен неміс ұлтының саны өсе түсті. XX ғасырдың 2-ші онжылдығында Қазақстанда неміс халқы үлкен этникалық топ болып саналды, олар санақ бойынша тек қазақ, өзбек, орыс, украин, татар және

ұйғыр халықтарын ғана өзінен ілгері жіберді. Неміс азаматтары бәрінен бұрын шеткі орталық аймақтар Ташкент және Омбыда, сондай-ақ Павлодарда, Петропавлда, Ақмолада, Оралда мекендеді. Шаруа халықтың көп бөлігі негізінен – Омск, Көкшетау, Ақмола облысы Ақмола уезінде, Торғай, Қостанай, Семей облысы, Павлодар уезінде қоныстанған болатын (Жиренчин К.А. 1996: 98б). Осы жерлерде жер өңдеушілік сол үшін де ерте жандана алды.

Шығу тегі жағынан бұлар Поволжье немістері (Сырдария облысы, Ақмола және Омск уездерінде) Оңтүстік Ресей отарлаушылары (Көкшетау, Қостанай, Павлодар уезі Транссібір магистралі Петропавл-Омбы линиясы жанындағы қазақ офицерлерінің жерін игерген) болатын. Діни өкілеттілік бойынша барлық аймақтарда лютеран, католик, менонит, адвентист, баптист сеніміндегі адамдар болды. Трансмагистралдар сол заманның жаңа жерлерді игеру мақсатына бағытталған ең қолайлы техникасы болатын.

Жаңа саяси кеңістікке бірден үйренісе алмайтын Орта Азиялық халықтардың мүддесі саяси тұрғыдан гөрі көбінесе дәстүрлік сипатқа жақынырақ еді. Осындай қиын тұста дипломатиялық қарым-қатынастың жаңаша формасы қолданылып, доменантты большевиктік партияның қатысуымен социалистік республикалардың жаңа шекарасы қалыптаса бастады. Алдағы қиын шаралардың бірегейіне ғана көңіл аудару қажет болып, шекаралық мәселеде ұлттық құндылықтардан гөрі геосаяси заңдылықтар жоғары тұрғаны мәлім.

Микромәдениетті елден макромәдениетті елге айналу жолында бәріне ортақ идеология қажет еді. Және де сол идеология барлық ұлт өкілдері үшін темірдей саяси жүйе мен сол кезгі қиындықтар бола түсті. Шекаралық қақтығыстар салдарынан келген месхетиялық түріктердің де көкейкесті мәселесінің бірі – жаңа Отан табу болатын. Келген жаңа мекеннен ондай қысымды айтарлық дәрежеде байқамағандықтан, олар тез сіңісіп кете алды. Келешекте Қазақстандық ұлттың дамуына әр ұлт өз әсерін тарих контекстінде тигізіп жатты. Тарихи санада жаңа көшіп келген халықтардың жаңа жерде байырғы тұрғындармен өздерінің тағдырлас екендіктерін сезіне отырып, жаңа саяси кеңістікте жаңа өмірге келе салысымен белсене араласа түсті (Бұрабаев М.С. 2007: 98 б).

Осындай саясаттың астыртын өзіндік мақсаты болғаны қазіргі таңда мәлім болып отыр, осылайша Ресей мәдени және экономикалық

тұрғыда отарлауын тоқтатпады. Орталық Азия республикалары арасында ұлттық-территориялық межелеуді жүргізу аса күрделі мәселе еді. Мұндағы халықтардың тарихи байланыстарының тереңде жатуы мен ұлттардың бір-бірімен аралас және тығыз орналасуы ұлттық республикалардың шекараларын анықтауда көптеген қиындықтар туа түсті. Осы мақсатта РК(б)П ОК Орталық Азиялық бюросы жанынан және әр ұлттық республикалардың жеке комиссия бөлімшелері құрылды. XX ғасырдың басында қазақ жеріндегі мемлекеттілік үшін күрес күрделі сипат алды. Осыған орай әртүрлі пікірлер таласы орын алды.

«Туркестанская правда» газеті «Ұлттық-мемлекеттік межелеу» деген тақырып төңірегінде жауапты қызметкерлер мен қоғам қайраткерлерінің пайымдауларын жариялады. Беделді қоғам қайраткері С. Қожанов келешек дамудың дұрыс жолы «әуелі экономикалық бірлестік, ал содан кейін, бәлкім, мемлекеттік федерацияландыру» болатынын дәлелдеуге тырысты және бұл жол межеленудің мәні мен нәтижесін ешқандай кемітпейді, керісінше межелеуді табысты аяқтаудың ақылға қонымды көрінісі, тарихи акті болатындығына оқырман назарын аударды. Мақалада ол: «Әзірге мынандай ой айқын – өзбектер мен түрікмендердің тәуелсіз республикалары жарияланды» – дей отырып, өз ұлтының да жүзеге асырылуға тиіс құқығын «жалпы саны 5 миллионнан асатын, оның 2 миллионы межелеу үстіндегі Түркістанда тұратын қазақтар тап сондай құрметке лайық және тап сондай жағдайды қалайды – деп тұжырымдаған еді (Қожанов С. 2009: 7 б).

В.И. Лениннің идеясы бойынша басталған Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуге қазақ саяси басшылығының көзқарастары үйлесе бермеді. Мәселен Мұстафа Шоқайдың «Тұтас Түркістан» идеясы Орта Азиядағы түркі мемлекеттерін біріктіруге арналған еді. Бірақ Кеңестік билік Мұстафаның бұл идеясынан өлердей қорықты. «Мұндағы саяси тіршілікке сын көзін қадап отырған М. Шоқайдың түрлі мысалмен дәлелдеп қорытқанындай большевизм «Түркістанда ұлттық тұтастық пен ұлттық мемлекеттің құрылуынан өлердей қорқады. Сондықтан қайткен күнде де мұндай тұтастықты болдырмауға тырысады».

Тұтастықты бұзудың жалпытүркілік тұтастықты сезінуді беретін қуатты әлсіретудің төте жолы – Орта Азиядан, алдымен Қазақстанды оның Орта Азиялық бөлігімен қоса бір бөліп алу, сөйтіп бауырлас халықтардан қазақтарды

ажыратып алшақтатып жіберу» (Ирмуханов Б.Б. 1996: 232 б). Мұстафа Шоқайдың идеясы мен Тұрар Рысқұловтың да идеясы бір болатын.

Ол Түркістан Республикасын құру үшін күресті. Кеңес өкіметі қазақ зиялыларынан, олардың идеясынан халықты алшақтату мақсатында 1924 ж. соңында Монғолияға елші етіп ауыстырды. 1923 жылдың соңына таман бұл бағыттағы шаралар тұрақты сипат ала бастаған еді. РКП (б) Орталық Комитетінің алдында Орта Азияның үш республикасының аумағын қайта межелеп, жеке-жеке ұлттық республикаға жіктеу міндеті тұрды. РК (б)П-ның XII съезіндегі кейін Орта Азия республикаларының партия және кеңес органдары РК (б)П ОК-нен Орта Азияны ұлттық территориялық жағынан межелеуді жүргізу мәселесін құрауды сұрады.

Ал 1924 жылы Қазақ АКСР-інің үкіметі қаңтар айында өткен кеңестердің IV съезінде Жетісу мен Сырдария облыстарындағы қазақ аудандарын қосу туралы мәселені орталық партия комитетінің және мемлекет органдарының алдына қойды. 1924 жылы 31 қаңтарда РК(б)П ОК-нің хатшысы Я.Э. Рудзутакқа осы мәселе жөнінде Ташкентте кеңес шақыруды тапсырды. Кеңес 1924 жылы наурызда өткізілді.

Түркістанның ұлттық-территориялық межеленуі туралы Түркістан коммунистік партиясының орталық комитетінің хатшысы А. Рахымбаев баяндама жасады (Майманов Ғ. 2005: 132 б). Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері С. Асфендияров өз сөзінде Қарақырғыз автономиялы облысын құрудың заңдылығын дәлелдеді. Бұны өз сөзінде Атабаев қолдады. Орта Азиялық экономикалық кеңестің төрағасы М.А. Пасутский «аймақтың экономикалық бірлігі қолайлы» дегенге ғана сүйене отырып, Орта Азияның барлық дерлік республикаларын біріктіруді талап еткендігі бар. Ол шындығына келгенде межелеуге қарсы шыққандығы үшін жоғарыға ұнай қоймады. Сұлтанбек Қожанов та өз кезегінде «түркі тайпалары мен бірыңғай түркі тілдес халықты құрайтын этникалық негіздерді апарып жасанды күйге көшіруге болмайды», – деген болатын. Кеңес Пасутский мен Қожановтың пікірлерін қабылдамай тастады (Атабаев Қ. 2000: 122 б). Оның да өзіндік себептері бар екендігі мәлім.

Ол Рақымбаевтың Орта Азияны межелеу туралы баяндамасының негізгі тезистерін мақұлдады. Жергілікті ұйымдардың пікірлері анықталғаннан кейін мәселені талқылау РК(б)П ОК-нің Орта Азия бюросы мен орталық партия органдарына көшірілді делінген болатын (Атаба-

ев Қ. 2000: 118 б). 1924-1926 жылдар шамасында Орта Азия халықтары үшін этникалық-территориялық шекараларын межелеу барысында не бөлу кезінде Шыршық өзенінің батысында Ташкент уезінің Болат, Зеңгіата, Ниязбек болыстықтары мен Қауыншы станциясы төңірегінде дау болды. Шыршықтың шығысына қарай Ташкентке қарай күрішті аудандарды құрайтын алты отырықшы қазақ болыстықтары орналасқан.

Қазақстан Республикасына өткен өзбектер мен олар мекендеген шұрайлы жерлердің төлемі ретінде жоғарыдағы 6 отырықшы қазақ болыстықтары Өзбекстан территориясына енгізіледі (Қазақ университеті баспасы, 1997: 85 б). Осы Ташкент және оның маңайындағы аудандарды Өзбекстанға енгізу мәселесіне Темірбек Жүргенов өз ой пікірін айтты. «Даулы мәселелер аумақтық және экономикалық межелеуде болып отыр, – деп бастады сөзін Т. Жүргенов.

Бірінші мәселе – Ташкент қаласы. Ең жоғарғы партия органының шешіміне қарамастан Ташкент қаласы туралы шешімді қайта қарауға қол жеткізу қажет». Т. Жүргенов 6 болыстық аумағының Өзбек республикасына жөнсіз қосылып кеткендігін сөз етті. Ташкент уезінің 29 болысының тек екеуінде өзбектердің саны басым. Қалғандарында қазақтар тұрады. Осының бәрі де Ташкент қаласы мен уезінің Қазақстанға қосылуы қажет екендігін көрсетеді. Мысалы, Ташкент уезінің Шыршық бассейнінде 100 мың қазақтар тұрса, онда тұратын өзбектердің саны 7 мың ғана екен. Мырзашөл уезінде тұратын халықтың 80 пайызы қазақтар. Уездің Голодно-степ суландыру ауданы Қазақстанға тиесілі еді. Мырзашөлге қатысты өзбектердің таласарлықтық дәлелдері жоқ, дей келе Т. Жүргенов Бұқара республикасында тұратын қазақтардың мәселесіне ауысты. Олардың тұрмыс халі адам төзгісіз. Оларға автономия беру мәселесіне, Өзбек республикасы құрамындағы Қазақ автономиясын құруға қол жеткізу қажет деп талап қойды Т. Жүргенов (Қойшыбаев Б. 2000: 18 б).

Орта Азиядағы ұлттық – мемлекеттік межелеуді тікелей жүзеге асырушы Орта Азия бюросында И. Зеленский, Я.Э. Руздзутак, К. Бауман, Ф. Карклин, В.В. Куйбышев секілді азаматтар қызмет етті. Өзбектер жағынан А. Икрамов, Ф.Ходжаевтар жұмыс жасай бастаса, қазақтар тарапынан С. Қожанов, С. Меңдешев, Т. Жүргенов секілді атқа қонатын азаматтар атсалысты. В.В. Куйбышев жергілікті халықтар арасында саяси-партиялық жұмысқа көп уақыт бөлді, Түркістан республикасында қарулы күштердің

құрылуының интернационалды қағидасын қорғады.

Ұлттық-мемлекеттік межелеудің жүргізілу барысы және оның мәні үнемі баспасөз беттерінде жарияланып тұрды. Халықты алдын ала осындай саяси болатын өзгерістерге психологиялық түрде дайындап, құлақтарын әуелгіде үйретіп алуларын қадағалады. Ал 1924 жылы 26 тамыздағы РК(б)П Киробком Төралқасының мәжілісінде осы мәселе кеңінен қаралғанда Меңдешев Түркістан АКСР-і мен арадағы шекараны межелеуге байланысты өзінің баяндамасын жасады.

Қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар, түрікмендер, қырғыздар мен тәжіктер араласып өмір сүріп үйреніп қалған кейбір өңірлер үшін шекара мәселесі өте ауыр болды. Оны қазіргі әсіресе Ферғана аймағынан байқасақ болады. Этностық сипатқа сәйкес кезінде бұл жердің шекаралық түрдегі белгіленуі кейбір геосаяси қиындықтарға ұшырағанын байқатып отыр. Қалай дегенде де этностық өмірдегі ортақ мәдениет ошақтары, дәстүрлері, сенімдері бұл ұлттарда ортақ болғанымен, алайда ұлттық тұрғыдағы иденттілігі бірдей емес еді (Протокол заседания Президиума Киробкома, 1992: 43 б).

Меңдешев республикалар арасындағы шекараны анықтауға әр елден үш адамнан өкіл қатысқан комиссияның күрделі және келісімді жұмыс атқарып жатқандығы жайлы хабардар етіп, біраз қарама-қайшылықтар тудырып отырған мәселелерге ерекше тоқталып, комиссияның ұлттық-территориялық межелеуге қатысты шешімдерінің қорытындысымен таныстырды. Ташкент уезінің ұлттық құрамы төрт белбеуден тұратын, Біріншісі – Ангрен өзені бойындағы орналасқан 8 бірдей болыстан тұратын Құрамыс руы мекендейтін шығыс белдеуі еді, ол қазақ делегациясының пікірінше, қазақ ұлты өкілдері болып саналады, ал өзбек делегациясы, керісінше, олардың өзбектерден тарайтындығын дәлелдеді.

Осындай қиын аспектілерден халықаралық қатығыстың туындауы әбден мүмкін еді. Шешімі қиын оңтүстік аймағымыздағы жер дауы үлкен талас тудырып, өз кезегінде екінші белдеуге бөлгізбей қоймады.

Екіншісі – Шыршық өзенінің сол жағалауындағы қазақ халқы басым тұратын 8 бірдей болыстан құрылған белбеу. 1924-1926 жж. Орта Азия халықтарының этникалық сипаттағы территориялық шекараларын межелеу барысында Шыршық өзенінің батысындағы Ташкент уезіне қарасты: Болат, Зеңгіата, Ниязбек болыстықтары

мен Қауыншы станциясы төңірегінде дау болды. «Даудың басы – Дайрабайдың көк сиыры» секілді дискуссионды түрдегі бұл көп мәселеге биліктің араласуы еш нәтиже бере қоймады.

Аталмыш мәселеге орай Шыршықтың шығыс беткейінде жатқан Ташкентке қарай күріш егумен айналысатын аудан бөліктерін құрайтын алты отырықшы қазақ болыстықтары орналасқан еді. Қазақстан Республикасына өткен өзбектер мен олар мекендеген шұрайлы жерлердің төлемі ретінде жоғарыдағы 6 отырықшы қазақ болыстықтары Өзбекстан территориясына енгізіледі. Бұл тұрғыда да тепе-тең дәрежеде мәселе қаралмады (Омарбеков Т.О. 1999: 88 б).

Үшіншісі – 4 болыстан құралатын, халқының құрамы әрқилы құралып отырған, 1920 жылғы халық санағына сүйенген өзбек елінің пікірінше, мұнда өзбек халқының саны көп, ал қазақ өкілдерінің ойынша, бұл жерде қазақ халқы басым болатын орта белдік еді. Кейінгі саясаткерлердің пікірінше, осы айтылып отырған үшінші, яки орта белдеуде қазақы мүдделік қарастырылуы керек еді. Өйткені жартылай көшпелі мәдениеттегі Ұлы Жүздің – сіргелі, шанышқылы, қаңлы, дулат, ошақты, ысты, сары үйсін сынды рулары, Орта Жүздің – қоңырат, найман, Кіші Жүздің – табын, тама, шекті, адай, төртқара, жаппас, жағалбайлы сынды рулары басымдық танытқан.

Төртінші белбеу – тұтастай қазақ халқы мекендейтін Ташкент уезінің батыс бөлігіне қарасты жер еді. Комиссия құрамында жұмыс жасаған қазақ бюросының жобасы бойынша, бүкіл Ташкент уезі Қырғыз (Қазақ) АКСР-і құрамына өтуі тиіс болатұғын. Ал Өзбек бюросының жобасы бойынша, Қазақстанға тек төртінші белбеуді беру қарастырылған. Комиссияның қарауына осындай бір емес екі жоба ұсынылды.

Қырғыз (Қазақ) АКСР өкілдерінің бұл ұсынысы өкінішке орай кезекті өткен Түркістан компартия басшылығының комиссиясында қолдау таппады, алайда 1911 және 1920 жылдар аралығындағы халық санағы мәліметі бойынша сол жылдардағы санақ мәліметі көбінесе қазақ пайдасына шешілген. Неге десеңіз Ташкент уезінде қазақ халқы шамамен – 60% құрады, өзбектер – 30%, құрамалар – 8% құраған. Екі жақты пікір алысудың нәтижесінде комиссия Ташкент пен оның айналасын 30 верст радиус көлемінде Өзбек Республикасына беру жөнінде шешім шығарды.

Ташкент уезінің қалған территориясын межелеу жобасы айтарлықтай талас тудырмайды. Екінші талас тудырған мәселе – Мырзашөл

уезі болды. Бұл уездің барлық территориясы көшпелі қазақ елін суландыруға бағытталған бір арнаның жүйесімен шектелді. Қазақ делегациясы 3 өзбек болыстарынан басқа уездің барлық территориясын Қазақстанға қосуды ұсынған болатын, ал өзбек делегациясы, керісінше, мүлде қарама-қайшы ұсыныстар ұсынумен болды. Комиссия бұл мәселені қарастыра келе, қазақ делегациясының ұсынысын қабылдады (Сейдін Н.Б. 2006: 39 б).

Комиссия межелеу бойынша барлық дайындық жұмыстары 15 қыркүйекке дейін, ал 20 қазанда межелеу белгіленген тәртіппен толық аяқталуы тиіс деген шешімін шығарды. Орта Азияны межелеу барысында 1924 жылы Орта Азия бюросы өте үлкен дау-дамайға тап болды, өйткені үлкен қалалардың бірі республикаға өтуі, шекараның өзгеріске ұшырауы мен көші-қон процесі, осының бәрін бастан кешіру халық үшін оңай тиген жоқ. Республикалар мен облыстар ішінде «автономиялы қалалар», ұлттық анклавтар мен автономиялы сипаттағы ұсақ бөлшектер құру жобалары да ұсынылды. Бұл мәселені тағы да бір мақаламның соңына қарай бір қарастырып өткенді жөн санадым.

Дәл осы жылдары Ташкент қаласы үшін талас-тартысқа толы саяси келіспеушіліктер басталды. Қос республика үкіметтерінің комиссиялары арасында үлкен дау-дамай басталғаны анық. Қазақтың С. Қожанов бастаған тобындағы тұлғалар Ташкент қаласын қазақ автономиялығына қарату қажет деген бастама көтерді, сонымен қатар билеуші әулеттен шыққан қазақтың атақты 3 билерінің осы жерде жатқандығын айтып өтті. Ол осы қаланың тарихында Ташкенттің он екі қақпасын қазақтар тарихи ескерткіштері молынан шоғырланған осындай ұлы қаламызда қазақылықтың исі күні бүгінде аңқиды. Бұған тарих қана толыққанды куә бола алады.

Өзбекстанда қазақтардың шоғырланған аймақтары негізінен Бұхара, Науай, Қашқадария, Қарақалпақстан автономиялы тұрғыдағы облыстары болып табылады. Мұнда негізінен кіші жүздің алты ата Әлімұлы және он екі ата Байұлы рулары, ал Өзбекстан мен Қарақалпақстанда жетірудың: табын, жағалбайлы, рамадан, керейіт, кердері, тама, телеу рулары көптеп шоғырланғандығын да жасыра алмаймыз (Сафаров Г. 2002: 90 б).

Өзбекстандағы кіші жүз қазақтарын XVI ғасырда Тәуекел ханның Ташкент, Түркістан, Самарқандты басып алған ұрпақтарымен байланыстырады.

Болашақ шекаралық мәселені анықтау үшін КСРО тәжірибесінде қалыптасқан мынадай үш принциптің негізге алынуы тиіс болды:

I. Ауданның табиғи-тарихи жағдайының бірегейлігі;

II. Материалдық құндылықтар;

III. Халықтарының өзара рухани мәдениеттерінің жақындық барысындағы біртектілігі.

Ұлттық-мемлекеттік межелеу барысында Түркістан АКСР-ның Қазақ АКСР-на қосылуының тарихи зор маңызы болды, өйткені Түркістанның Сырдария және Жетісу облыстарының қазақтар басым өңірлері ҚазАКСР-нің құрамына қосылуы тиіс болды. Бұл мәселені шешу оңай болған жоқ, тарихымызға үңілсек 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды, оның әкімшілік орталығы – Ташкент қаласы болды. Қазіргі Қазақстанның оңтүстік территориясы сол кезде аталмыш генерал-губернаторлыққа енді. Екі ірі облыс құрылды Сырдария және Жетісу.

Сырдария облысының әкімшілік орталығы – Ташкент қаласы болса, Жетісу облысының – Верный қаласы болды. Сырдарияның халық саны 1,8 млн. адам болды, соның 420 мыңы, яғни облыс тұрғындарының 4/1 бөлігі Ташкент қаласының халқы құрады, алайда бүкіл облыс халқының санын есептегенде қазақтар басым болды (1 млн. астам), өзбектер 440 мың адам (Қойшыбаев Б. 2002: 18 б).

Ал Жетісу облысына қазіргі Қырғызстанның – Пішпек, Пржевальский уезді, қазіргі Алматы облысы және сол кездегі Аягөз ауданы кірді. Бұл облыстың халық саны – 1,3 млн. адам, қазақтар (882 мың адам) басым болды. Межелеу басталғаннан кейін пікір-таластардың көбейгені бар. Халықтардың ұлттық құрамы бойынша территорияны межелеу принципіне саяси тұлғалардан С. Хожанов пен С. Асфендиаров қарсы болды. Олар К. Атабаевтың көмегімен Түркістанның біртұтастығын сақтап, ортаазиялық ауқымда РСФСР құрамында Кеңес Федерациясын құруды ұсынды. Бірақ большевиктік жүйеге ондай ауқымды үлкен мемлекеттік бірлестіктің бірден енгені үлкен қауіп тудыратын еді. Сол үшін бұл ірі бірлестікті бірнеше ұсақ бірлестіктерге бөлу керектігі қажет еді. Біртұтас түркістандық идеяны жақтаушылар өз кезегінде ауыр соттарға тартылғаны ақиқат (ОҚО мемлекеттік мұрағаты, 1 тізімдеме, 33 бума, 437-іс, 1-б).

Мұстафа Шоқай бастаған бір топ қазақ зиялылары елорда ретінде Ташкент қаласын қоюды, ал мемлекеттік тіл ретінде қарақалпақ

тілін таңдаған еді. Оның астарына үңіліп қарар болсақ, үлкен саяси құндылықтардың басым жатқандығын байқаймыз. Өйткені шындығында қарақалпақ тілінің қазақ тілінен көп айырмашылығы жоқ. Ортаазиялық қырғыз, өзбек, түрікмен, тәжік ұлттарына қарақалпақ тілін үйретудің ең бір қолайлы тұсы ол қазақ тілінен көп айырмашылығы жоқ еді. Яғни, ортаазиялық халықтардың арасында домнантты қазақ белгісінің күшеюіне жол ашатын бірден-бір фактор болатын. Елорданы Ташкентке көшірудегі ең маңызды қадам есебінде біздің тарихи өз астанамызды әскери күш қолданбай бейбіт түрдегі саяси жолмен қайтарып алғанымызбен бірдей еді.

Әлемдік өркениеттердің арасында көшпенді өркениеттің XX ғасырдағы әлсіреуі тікелей шекаралық межелеу мәселесімен байланысты күрделі процесс. Өйткені, сол уақытқа дейін Сыр мен Әму өзендері түркілік компоненттердің арасындағы отырықшылық пен көшпенділіктің арасын бөліп тұрған орта сызық сияқты еді. Біртұтас Түркістан аумағындағы халықтардың бір жүйеде бір мемлекетке айналуы, сол өңірде территориялық басымдыққа ие қазақ халқының домнантты белгісін күшейтетін саяси процесс еді (Майманов Ғ. 1997: 87 б).

Сол үшін мұндай біртұтастылық айналып келгенде жаңадан құрылып жатқан Кеңестік жүйеге ішкі келіспеушіліктер туындаған кезде жаңа азамат соғысына, не басқа да жанжалдарға алып келе алатын аса қауіпті құрылым еді. Мұндай келіспеушіліктің алдын алу мақсатында большевиктік саясат Орта Азиялық кеңестікте тең таразылауды жөн көріп, геосаяси үлкен маңызға ие саналатын сол кездің ірі қаласы Ташкентті өзбек халқына қалдырды. Ол жердегі жергілікті қазақ халқының үлесі мүлдем ескерілген жоқ.

Осындай келеңсіз тұстарда Түркістан Республикасы атынан сөйлеген Т. Рысқұлов пен Н. Ходжаев, Қазақстаннан А. Байтұрсынов пен Ә. Ермеков, Башқұртстаннан З. Валидов пен Х. Юмағұловтар қол қойған межелеуге байланысты саяси хаттың түпнұсқасында сақталып көтерілген біртұтастылық мәселесі бар. Т. Рысқұлов бастап қол қойған дәл осы бір құжаттағы ұлтымыздың қайраткерлері: «бүкіл осы қасірет бір ғана жағдайда: егер Ресейдің шығысында құрылған осы қуыршақ республикалардың бұратана еңбекшілеріне партиялық, шаруашылық және әскери ұйым салаларында өз инициативасын танытуға мүмкіндік жасалатын болса ғана шешіле алады... Көмек қажет, бірақ зорлық-зомбылық бол-

масын» – деген сөйлемдермен бітеді. Біз бұдан қаншалықты межелеудің ұзаққа созылған процесс екендігін де жәй көзбен көру аса қиын емес екені рас (Қойгелдиев М.Қ. 1997: 98-б).

XX ғасырдың басындағы айтарлық оқиғаларға толы осындай жәйттер Қазақстан Республикасының қазіргі шекарасын анықтап берді. Британ энциклопедиясының мәліметтеріне сүйенсек, Қазақстан өзінің бестен екі территориясын жоғалтқан. Бұл дәйекке сүйеу ретінде, «Вся Казакстан» атты сол дәуірде жарық көрген орыс энциклопедиясының көрсетіліміндегі: Челябинск, Қорған, Омбы, Саратов (Сарытау), Самара, Астрахань, Волгоград, Ор, Орынбор жерлері қазақ жерлері деп айтылады.

Қазіргі таңда Саратовта – 160 000, Орынборда – 200 000, Астраханьда – 200 000 шамасында қазақтар тұрады. Сонымен қатар қазақ халқының басым үлесі шекаралас Омбы облыстарында да айқын көрінеді. Оған куә 1867-1868 жылдардағы уақытша ережеге сәйкес, Орынбор генерал-губернаторлығының орталығы Орынбор қаласы болды, құрамындағы Торғай облысына Челябинск, Ор облыстары да жатқызылды. Ал, Орал облысына Орынбор мен ішінара Саратов, Волгоград (5 қазақ ауданы), Астрахань облыстары бар еді (Қожанов С. 2009: 7-б). Қазіргі таңда бұл жерлерде байырғы өз жерінде тұрып жатқан қазақтардың үлесі бұзылмай сақталып келе жатыр.

Ел ауызындағы:

«Айт, шу, айт, шу қара нар,
Орынборға тура бар», –

дейтін үзінді өлеңдері күні бүгінге дейін қолданыста жүр. Алаш зиялылары бұл қалада алғашқыда «Қазақ» газетін басып, елді ағартумен айналысты. Заманының көрнекті жұлдызы саналатын Ғұмар Қараш өз ғылымдық мектебін Орынбор қаласынан бастап, «Мұғалім», «Қазақстан» атты газет-журналдарын басумен айналысқан. Татар классигі Ғабдолла Тоқай да Орал қаласын өзінің екінші үйі санап, Орынборды қазақтың ең ұлы қаласы, қазақ қалаларының анасы деп бағасын берген. Азамат соғысы бітісімен, бұл сұрақ бей-жай күйінде қалып, ақ гвардияшылардың жеңілісінен кейін, аталмыш жерлер жаңадан құрылған РСФСР құрамына қосылып кетті (Бекмаханов тағылымы, 2004: 312-313-б).

Ел зиялылары сол кезде үлкен көрегендік саясат таныта отырып, Қостанай жерін Челябинскке қосылып кетуден сақтап қалды. Орын-

бор губерниясындағы жағдай Батыс-Сібір губерниясын да айналып өтпеді. Губерния орталығы болған: Тобыл, Омбы сынды қазақ зиялылары білім алған қалалар РСФСР құрамына берілді. Қызылжар өлкесімен бірге болған Қорған жері бөлек облыс болып шаңырақ көтеріп, РСФСР құрамына өтті. Көшпенділік сарынның жалынын бәсеңдету мақсатында, большевиктік идеологтар бұл екі губернияның жеріне ішкі орыс жерлерінен, әсіресе Воронеж облыстарынан славян шаруаларын қоныстандыра бастады.

Нақты деректерге сүйене отырсақ, 1905-1907 жылдары аралығында қазақ халқынан 17 млн десятина жер тартып алынған. Ал, 1917 жылы коэффициент әлдеқайда өзгеріп, оның ауқымы 45 млн десятинаны құрады. Ішкі Ресей облыстарынан қазақ жеріне 2 млн 400 мың шаруа қоныс аударылып, олар ең бір шұрайлы жерлерге орналастырылған. Кейін олардың саны одан да ұлғая, өсе түсті. Ақмола облысындағы қазақтардың үлесі кейінгі санақта тек небәрі 33%-ды ғана құраған (Ирмуханов Б.Б. 1996: 232-б).

Әсіресе, байларға қарсы жүргізілген саясат нәтижесінде жайылымдық жерлер қысқартылып, олар жер өңдей алатын славян крестьяндарына берілгені ақиқат. Дәстүрлі шаруашылық күйзеліске ұшырағандықтан, көшпелі Орта Жүздің қазақтары жаппай Арқаға ауып, қазақтардың басым үлесі оңтүстік өңірлерде жаппай өсе түсті. Кіші Жүз қазақтары шеаралас Қарақалпақстан, Түрікменстан, Өзбекстан жерлеріне ауа көшіп, олардың көшу легі XX ғасырдың 40-жылдарына дейін жалғасқан. Енді ғана «нұрлы көш» бағдарламасына сәйкес қандастарымыз өз жерлеріне оралып жатыр (Атабаев Қ. 2000: 45-б).

1925-1933 жылдар аралығында «Кіші Қазан» саясатымен Қазақстанды Голощекин басқарғанда да бұл жағдай күрт ушығып кеткен болатын. Шекаралық өңірлерде тұратын қазақтардың саны байлардың малын тәркілеуден кейін ел ашаршылыққа ұшырап, республика көлемінде 2,1 млн адамға кеміген. Осы зұлмат жылдарында дәстүрлі шаруашылық әлдеқайда төмендеп, отырықшы сарын танылды. Ал ел отырықшылана бастады.

Помещиктік қатынастар жаңартылып, барлық мүлік мемлекет меншігіне өткен коммунистік кезеңде Қазақстан жеріне 15 одақтас республикадан түрлі этникалық топтар ағыла түсіп, жаңа синтез түзіле бастады. Әсіресе, шекаралық мәселеден кейін өзбек, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ, тәжік ұлттарының

өкілдері бұрынғы Түркістан губерниясының Сырдария, Жетісу облыстарында популяциялық тұрғыда өсе түсті. Сырдария облысында өзбек, қарақалпақ, түрікмен ұлттары кездессе, Жетісу облысында ұйғыр, дүнген, қырғыз, тәжік ұлттары мекен етті (Майманов Ғ. 2005: 23-б).

1938 жылдары Қиыр Шығыстан кәрістер күшпен қоныс аударылып, олар негізінен екі бағытта көшірілді. Бір тобы қазіргі Қызылорда облысына көшірілсе, екінші тобы қазіргі Алматы облысына (бұрынғы Талдықорған облысына) көшірілді. Жетісуда кәрістердің 57 ұжымшары құрылғаны тарихи деректерден расталып отыр. Алайда мұндай қоныс аударулар байлардың малын тәркілегенде Қытайға ауа көшуге мәжбүр болған 238 000 қазақ санын толтыра алған жоқ. Біз бұдан қазақтың саяси тарихы қанмен жазылғандығын көре аламыз. Қазірге дейін ел ауызында жүрген «зұлмат жылдарының» қасіреті жоңғар мемлекеті алып келген «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» кем болмай шықты. Жойылған халық санын отырықшыландыру мақсатында шекаралық межелеу жылдары көшіп келген жаңа этностық құрылымдар толтырумен болды. Ел ішіндегі аласапыран жағдайда бәрін бір ортақ тәртіпке шақыра алатын конституция керек еді. Ендігі кезекте шекаралық межелеуден кейін негізгі мақсаттардың бірі болып мемлекеттік конституцияны қабылдау туралы шешім кезекті ағымда тұрған (Сейдін Н.Б. 2006: 12-б.).

Конституцияны жасауға сол кезгі одақтас республикалардан түгел дерлік большевиктік көзқарасты толықтай жақтаушы саяси ойлау жүйесі еркін адамдар қатысты. Жаңадан құрылып отырған КСРО конституциясы 1936 жылы 5 желтоқсанда Кеңестердің VIII Бүкілодақтық Төтенше съезде қабылданған болатын. Жаңа конституция бойынша, жарияланған 1937 жылы 26 наурызда Қазақ АКСР-і одақтық республика болып қайтадан құрылды. 1937 жылы наурыз айындағы өткен Қазақстан Кеңестерінің Төтенше X съезі ғана Қазақ КСР Конституциясын бекіткені бар. Ол қабылданған КСРО-ның жаңа Конституциясы жаңа республикалық одақтық конституцияларды қабылдаумен айналысып, оған жаңа толықтырулар мен өзгерістер енгізді. Оның ішінде де, одақтас республикалар конституцияларының құрылымы мен мазмұны КСРО конституциясынан өзгеше болмауы керек еді. Әр одақтас республиканың КСРО құрамынан еркін шығу құқығы бас кезінде формалды түрде сақталғаны бар, олардың саяси келісімінсіз одақ-

тас республикасының аумағы өзгеріске ұшырамауға тиіс болды (Қойшыбаев Б. 2002: 43).

Конституция барлық одақтас елдердің тарихи қалыптасқан территорияларында бүкіл одақтық заңдық аспектілердің күші бірдей жүретіндігі туралы жаңа ережелік нұсқауды жасап шығарды. Оларға тоқтала кетсек: одақтас республикалардың заңы мен бүкіл-одақтық заңы алшақ келген жағдайда бүкіл-одақтық заң қолданысқа алынды. Бұдан қорытындылауға болатыны, Конституция одақтас республикалардың үстінен одақ заңының басымдығын түбегейлі бекіткенін көруге болады. Ол жерде республикалық басқарушы органдардың одақтық және жергілікті органдар актілерін бөгеу немесе қарсылық көрсету құқығы тек қарастырылмаған болатын. КСРО-ның барлық азаматтарына бір ғана одақтық азаматтық белгіленіп, одақтас республикалардың әр азаматы мен азаматшасы КСРО азаматы болып есептелді. Осындай бір құжатта декларацияланған барлық құқық атаулысына қарамастан, республикалар нақты тәуелсіздікті және де өзін-өзі басқаруды да ала алатын еді. Конституция алғашында Қазақстан жерінде тұрып жатқан барша ұлт пен ұлыс өкілдеріне жаңа үміт сыйлады.

Қалай дегенменде, Қазақстан Республикасының суверенитеті туралы формалды түрде ғана мойындағанның өзінде де және оның орналасқан тұтастай жерін де заң жүзінде бекітіп беруі біздің мемлекетімізде өте үлкен рөл атқара алды деп есептеуімізге болады. 1937 жылғы 12 желтоқсанда республикадағы аталмыш Жоғарғы Кеңесінің сайлауы өткендігі туралы архив құжаттарынан көре аламыз. Сайлау барысында кейбір заңдылықтар дұрыс қарастырылмай, ол демократиялық сипатта бола алмады. Қазақстан халқы жоғарыдан бекітілген кандидаттарға ғана дауыс берумен шектелгендіктен, біз жоғарыда айтылған конституцияның айтарлықтай демократиялық сипатта қызмет атқармағандығын байқаймыз (Жиренчин К.А. 1996: 76-б).

Қарап тұрсақ, қазіргі Қазақстан жерінде тұрып жатқан 130-ға жуық түрлі ұлт пен ұлыстардың тағдыры әрқилы кезеңде түрліше дамып, өз жерлерін бейбіт түрде өз еріктерімен тастап кетпегенін көрер едік. Тәуелсіздік алғаннан кейін елбасымыздың саликалы саясатының арқасында қазақстандық жаңа ұлттың қалыптасуына бағыт алып отырмыз. Саяси тұрғыдан бұл қазақстандық барлық халықтардың бір шаңырақ астына бірігуіне алып

келетін тамаша бағдарлама болмақ. Ол жерде доменантты титулды ұлт ретінде қазақ халқы, ал тіл ретінде қазақ тілі, ресми іс-құжаттары негізінде қазақ пен орыс тілдері, ал дінге ерік беріліп отыр. Мұның артында біз Мұстафа Шоқай бабамыздың бір кезгі арманының бір сарқаншақ ізі жатқандығын байқай аламыз.

Қорытынды

Қазақстандық жаңа геосаяси кеңістіктің интеграциялануында біз аумақтық межелеудің үлкен рөлін көре алар едік. Отандық тарихнамашылар соңғы жылдары бұл кеңістікті: түркі-мұсылмандық және славян-христиандық деп екіге бөліп қарастырып жүр. Гумилевтің «еуразияшылдық» идеясының мүмкіндігі, яғни үнді-еуропалықтың алтайлық белгіге өтуі ғажап емес деп гипотез жасағандығы саяси және мәдени тұрғыда да жанды дәйексөз екендігі толық дәлелденіп отыр. Қазақстан жерінде көпкомпонентті еуразияшылдық идеологияның өз кезегінде өміршендігі бұлалып территорияның Батыс пен Шығыс ортасында тұрған алтын көпір болуымен түсіндіріледі. Ал, өткен ғасырдағы шекаралық межелеу мәселесі ол үрдісті барынша тездеті түсті (Сейдін Н.Б. 2006: 34-б).

Интеграциялық эволюциядан жаңа синтезге өтуіміз үшін қазақылық доменантты белгімізді заманауи өзгерістерге икемдеп алғанымыз жөн. Сол кезде ұлтымыздың өміршендігі ұзарып, мәдени тұрғыда өзге ұлттардың алдында басымдығы күшейе түсетіндігі сөзсіз. Саяси және мәдени өзгерістерге толыққанды шыдамды, һәм орнықты шамадағы жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның келешегі үшін, иденттілігімізді шекаралық өңірлерде күшейте түскеніміз өте қолайлы болмақ. Тарихи интерпретация өз кезегінде өзге ұлт өкілдерінің аталмыш территорияда тұрып жатқан байырғы тұрғындармен бірге тағдырлас екендіктерін сезіне алудан басталады (Атабаев Қ. 2000: 23-б).

Неге десеніз, шекаралық өңірде иденттілігі әлсіз болған халық өз шекарасын жоғалтып

алуы әбден мүмкін. Сол үшін тарихи интерпретациялануда әр халықтың өткені мен бүгінін және ертеңгісін толық ескергеніміз дұрыс. Оларға қолайлы саяси орта туындаған кезде өз қауіпсіздігін сезініп, этностық жанжалдардан бой тасалап тұрып жатқан мемлекетінің бір бөлшегі екендігін түсінеді. Сонымен біз көптеген халықтардың елімізден ауа көшуін аздап баяулата аламыз. Осы тұста ғана олардың қазақстандық негізге ене бастауы, яғни қазақылана бастау үрдісі басталады. Мемлекет құру оңай емес, ал оны сақтап қалу одан да қиын екендігін бір кезде Әлейлік мектепті құрған көне грек ойшылы Парменидтің өзі айтып кеткен болатын. Шекаралық межелеу мәселесінде қарастырылған ұлтаралық қатынастар көп жағдайда олардың бұрыннан бері тұрып келе жатқан көрші екендіктерін қарастырудан негіз алды. Ортақ мәдениет, дүниетанымдық көзқарас пен рухани ойлау кеңістіктері ортаазиялық халықтарда ғасырлардан бері келе жатқан бір жүйелі ұстанымдық үрдіс еді.

«Кедендік одақ», «Шаньхай» сынды ұйымдар қазіргі таңда шекаралық өңірлердегі халықаралық бірлікті жоғары деңгейде дамытып, саяси тұрақтылықты сақтау үшін өз күштерін салу үстінде. Тарихи дәстүріміздің көне тамыры болған Батыс пен Шығысты жалғастырушы «Ұлы Жібек жолы» да Батыс Қытай-Батыс Еуропа транс авто көлік жолдары арқылы қайтадан жанартылу үстінде. Осындай сарындағы оң саяси қадамдар жас Қазақстан Республикасын Орта Азиядағы көшбасшы мемлекетке айналдырып отыр (Қойгелдиев М.Қ. 1997: 34-б.).

Мемлекеттілікті сақтап қалу үшін ұлтаралық толеранттылық пен біртұтастылықты күшейте түскеніміз абзалырақ. Сол кезде саяси қазақстандық кеңістікке бірігуіміз сәтті боп, тәуелсіздігіміз баянды болады. «Қазақ хандығынан — Қазақстан Республикасына» дейінгі өзіміздің саяси жолымызда саяси біріге алуымыз өмірге жаңа идентификацияны алып келері сөзсіз дегім келіп отыр.

Әдебиеттер

- Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). — Алматы, 2000.
 Bargiela-Chiappinif. The Handlook of business discourse. —Edinburgh University Press, 2009. — 533 p.
 Бекмаханов тағылымы — 2004. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. — Алматы, 18-19 мамыр. — Алматы, 2004. — 311-314 бб.
 Орта Азиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихынан.
 Богачев А.К. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг.
 Бурабаев М.С. Становление социалистического сознания в Казахстане.
 Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX — начале XX веков. — Алматы, 1996.

- Майманов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. – Алматы, 2005. – 146 б.
- Мұстафа Шоқай және Тұтас Түркістан идеясы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997.
- Ирмуханов Б.Б. Сегодня Казахстана: историко-публицистический взгляд. – Алматы: Өлке, 1996. – С. 232.
- Қожанов С. «Туркестанская правда» газеті «ұлттық-мемлекеттік межелеу» мақаласы.
- Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995; Тарих тағлымы не дейді? – Алматы, 1997.
- Қойшыбаев Б. Орталық Азия кеңес республикаларының ұлттық-территорияның жіктелуі және қазақ саяси басшылығының ұлттық мемлекеттігі түрін анықтау жолындағы ізденістері мен қызметі (1924-1926 жж.). – Алматы, 2002. – 18-б.
- Сафаров Г. «Колониальная революция (Опыт Туркестана)»; Алексеев П. «Кокандская автономия (Революция в Туркестане)»
- Сейдин Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы, 2006. – 7 б.
- Омарбеков Т.О. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы, 1999.
- Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (ОҚЖЭММ) 2439ор, 1-тізімдеме, 33-бума, 437-іс, 1-б.
- Протокол заседания Президиума Киробкома РКП(б) по размежеванию. АПРК. Ф.139. Оп. 1, д. 818 в. Л. 152-153.

References

- Atabayev Q. «Qazaq baspasözi Qazaqstan tarixınıñ derek közi (1870-1918).» A., 2000
- Bargiela-Chiappinif. The Handlook of business discourse. –Edinburgh University Press, 2009,- 533 p
- Bekmaxanov tağılımı – 2004. Xalıqaralıq ғылымı konferenciya materialdarı. – A., 18-19 мамыр. – A., 2004. – 311-314 bb.
- «Orta Aziyadağı qazaq diasporasınıñ qalıptasw tarixı».
- Bogachev A.K. «Kratkiy istoricheskiy ocherk o natsional’no-burzhuznom dvizhenii v Kazakhstane 1917-1919 гг.»
- Burabayev M.C. «Stanovleniye sotsialisticheskogo soznaniya v Kazakhstane»
- Жиренчин К.А. «Politicheskoye razvitiye Kazakhstana v XIX – nachale XX vekov.» A.,1996
- Maymanov Ğ. «Qazaq jeri tutastıǵın qalıptaswı». – A., 2005. – 146 б
- «Mustafa Şoqay jäne Tutas Türkistan ideyaları.» A., Qazaq wniwersiteti,1997
- İrmwxanov B.B. «Segodnya Kazakhstan: istoriko-publitsistitseskiy vzglyad» – A: Ölke, 1996. – с. 232.
- Qojanov S. «Türkistan pravda» gazetі «ultıq-memlekettik mejelew» maqalası.
- Qoygeldiev M.Q. Alaş qozǵalı. A: Sanat, 1995; Tarıx taǵlımı ne deydi? A., 1997 j.
- Qoyşıbaev B. «Ortalıq Aziya memleketteriniñ ultıq-territoriyalıq klassifikaciyası jäne qazaq sayası basılıǵınıñ izdenisteri men qızmeti (1924-1926 jj.) – Almatı, 2002, – 18 b.
- Safarov G. «Kolonial’naya revolyutsiya (Opyt Turkestana)»; Alekseyenkov P. «Kokandskaya avtonomiya (Revolutsiya v Turkestane)»
- Seydin N.B. Qazaqstan Respwblıkasınıñ memlekettik shekarası: Qalıptaswı, мәselelikteri jäne anıqtalw barısı. – A., 2006 j. – 7 b.
- Omarbekov T.O. «Qazaqstan qasireti 20-30 jıldar». A., 1999
- Оңтүстік Qazaqstan oblıstıq memlekettik muraǵatı (OQJÉMM) 2439or, 1-katalogdeme, 33-bwma, 437-is, 1-b.
- Protokol zasedaniya Prezidiума Kirobkoma RKP (b) po razmezhevaniyu. APRK. F.139. Op.1, d.818 v. L.152-153.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1 Философия Философия

<i>Бегалинов А.С., Ашилова М.С., Бегалинова К.К.</i> О некоторых аспектах медиавоспитания Казахстана как основы национального духа	4
<i>Матыжанов К.С., Айтбаева А.Б.</i> Қазақтың үйлену-ғұрып жырлары: этнографиялық астары мен жанрлық саралануы.....	12
<i>Müürsepp P.</i> Philosophy of science between physics and chemistry	23
<i>Мусаходжаева С.К.</i> Опера «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского: эволюция музыкального текста в истории постановок	30
<i>Masalimova A.R., Naizabayeva G.A.</i> Factors of soft power in «New Silk Road» intercultural interview	43
<i>Тұрсынбаева А.Ө., Малдыбек А.Ж.</i> Абай «Қара сөздеріндегі» адамшылық құндылығын ашатын ұғымдар	51
<i>Шайзан Б., Альмухаметов А.Р., Нұржан Н.М.</i> Патшалық ресей үкіметінің қазақ даласында жүргізген миссионерлік саясаты	63

2-бөлім Раздел 2 Мәдениеттану Культурология

<i>Abylov T.</i> Islam in the Golden Horde: spread and impact on the Eurasian steppe.....	76
<i>Лала Атакан</i> Личные архивы музеев	85
<i>Букенов Б.С.</i> Формирование артистических навыков пения у будущего педагога-вокалиста в процессе профессиональной подготовки	91
<i>Стамгазиев Е.</i> Тағылымның төл ордасы – театр	99
<i>Уткельбаева З.И.</i> Особенности методологии имама Абу Ханифы.....	109

3-бөлім Раздел 3 Саясаттану Политология

<i>Абдигалиева Г.К., Каипова Ж.Қ.</i> Ауған есірткі тасымалының Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздік жүйесіне әсері	120
<i>Amanov Sh.M.</i> Democratic orientations of the people in the South Caucasus in the mid-1990s.....	133
<i>Lukpanov A.I.</i> The spiritual heritage of Yusuf Balasagun in the context of the modernization of political science.....	145
<i>Муйдинов Д.Н.</i> Влияние миграционных процессов на политическую, социальную, культурную и экономическую стабильность в Европе	154
<i>Liu Xiaoyin, Abzhapparova A.A.</i> Educational migration: the experience of China.....	161
<i>Мұсатаев С.Ш., Сұңғатұлы К.</i> Қазақстаннан Қытайға бағытталған білім алушылар көші-қонының ерекшеліктері	171
<i>Садибеков Е.Ө.</i> Қазақстандық БАҚ-тағы елдегі радикализмге арналған мақалаларды талдау	181
<i>Ысқақ О.Е., Қадыржанов Р.Қ.</i> Қазақстандық этностардың интеграциялануындағы аумақтық межелеудің рөлі (толық жөндеуден өткен нұсқа)	195

CONTENTS

Section 1 Philosophy

<i>Begalinov A.S., Ashilova M.S., Begalinova K.K.</i> On some aspects of Kazakhstan's media equipment as the basis of the national spirit.....	4
<i>Matyzhanov K.S., Aitbayeva A.B.</i> Kazakh traditional and wedding: ethnographic and genre features	12
<i>Müürsepp P.</i> Philosophy of science between physics and chemistry	23
<i>Musakhodzhaeva S.K.</i> Opera «Kyz-Zhibek» by E. Brusilovsky: evolution of musical text in the history of performances	30
<i>Masalimova A.R., Naizabayeva G.A.</i> Factors of soft power in «New Silk road» intercultural interview.....	43
<i>Tursynbayeva A.O., Maldybek A.Zh.</i> Human values in «Edifying words» of Abay	51
<i>Shazian B., Almukhametov A., Nurzhan N.M.</i> Missionary policy of royal Russian power in the Kazakh steppe.....	63

Section 2 Cultural Studies

<i>Abylov T.</i> Islam in the Golden Horde: spread and impact on the Eurasian steppe	76
<i>Lala Hasanova</i> Private archives of museums	85
<i>Bukenov B.S.</i> Forming artistic skills in the future teacher - vocalist in the process of professional training.....	91
<i>Stamgaziev Ye.</i> Theater as a synthesis of arts	99
<i>Utkelbayeva Z.I.</i> Features of the Imam Abu Hanifa Methodology	109

Section 3 Political Science

<i>Abdigaliyeva G.K., Kaipova Zh.K.</i> Influence of the Afghan drug traffic on the system of regional security of Central Asia	120
<i>Amanov Sh.M.</i> Democratic orientations of the people in the South Caucasus in the mid-1990s.....	133
<i>Lukpanov A.I.</i> The spiritual heritage of Yusuf Balasagun in the context of the modernization of political science.....	145
<i>Muydinov D.N.</i> The impact of migration on political, social, cultural and economic stability in Europe	154
<i>Liu Xiaoyin, Abzhapparova A.A.</i> Educational migration: the experience of China.....	161
<i>Mussataev S., Songati K.</i> Features of educational migration from Kazakhstan to China.....	171
<i>Sadibekov Ye.</i> Analysis of articles in Kazakhstani media devoted to radicalism in the country	181
<i>Yskak O.E., Kadyrzhanov R.K.</i> The role of determining the borders in Kazakhstan ethnic integration (fully re-vised version).....	195